KIŞ-WINTER 2018
18/2
ISSN: 1301-2045

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ 22. yıl

TDiD

EGE ÜNİVERSİTESİ

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TDİD

EGE ÜNİVERSİTESİ TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ

22. yıl

Journal of Turkish World Studies

Журнал Исследований Тюркского Мира

KIŞ-WINTER 2018

18/2

ISSN: 1301-2045

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisine gönderilen yazıların düşünsel ve bilimsel sorumluluğu yazarlarına, çeviri ve aktarmaların hukuki sorumluluğu çevirmenlerine/aktaranlarına aittir. Gönderilen her yazının yayım aşamasında esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeleri TDİD yazı işleri tarafından yapılır.
Yayınlanan yazıların her türlü telif hakkı
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsüne aittir.

TDİD
EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI
İNCELEMELERİ
DERGİSİ 22. yıl

KURUCU / Founder
Prof. Dr. Fikret TÜRKMEN

SAHİBİ-SORUMLU MÜDÜR / Owner
Ege Üniversitesi
Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü adına
Enstitü Müdürü Prof. Dr. Nadim MACİT

EDİTÖRLER / Editors
Prof. Dr. Nadim MACİT
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN
Dr. Öğr. Üyesi Atıf AKGÜN

İngilizce ve Rusça Editörü
Prof. Dr. Peter B. GOLDEN

Yazı İşleri
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah ÜSTÜN

Ön Kontrol, Tashih ve Dizgi
Arş. Gör. Gökçe EMEÇ
Arş. Gör. Şima DOĞAN
Arş. Gör. Şengül AYGÜMÜŞ
Arş. Gör. Seçil ÖRAZ BEŞİKÇİ

Halkla İlişkiler ve Dağıtım
Arş. Gör. Şima DOĞAN

YAZIŞMA ADRESİ / Correspondence
Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları
Enstitüsü 35100 / Bornova - İZMİR
http://www.tdid.ege.edu.tr
Tel / telephone: 0(232) 388 01 10 / 2958
Belgegeçer / Fax: 0(232) 342 74 96
Elmek / E-mail: egetdid@gmail.com
http://dergipark.gov.tr/egetdid

BASKI / Print
Ege Üniversitesi Basımevi Bornova / İZMİR
Tel: 0(232) 388 10 22
Yayın Tarihi: Aralık 2018
Baskı Tarihi: Aralık 2018 - Baskı Adeti: 100

YAYIN KURULU / Editorial Board
Prof. Dr. Mustafa ARSLAN (Denizli/Türkiye)
Dr. Svitlana BİLİAİEVA (Kiev/Ukrayna)
Dr. Feruza CUMANİYAZOVA (Taşkent/Özbekistan)
Prof. Dr. Konuralp ERCİLASUN (Ankara/Türkiye)
Doç. Dr. Kuanyshbek KENJALİN (Astana/Kazakistan)
Dr. Artur KONOPACKİ (Bialymstoku/Polonya)
Prof. Dr. İnci KUYULU ERSOY (İzmir/Türkiye)
Prof. Dr. László MARÁCZ (Amsterdam/Hollanda)
Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA (İstanbul/Türkiye)
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANLI (Bakü/Azerbaycan)
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR (Ankara/Türkiye)

DANIŞMA KURULU / Advisory Board
Prof. Dr. Ali Berat ALPTEKİN (N. Erbakan Ü)
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ (Atatürk Ü)
Prof. Dr. Yunus BALCI (Pamukkale Ü)
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN (Dokuz Eylül Ü)
Prof. Dr. Ali DUYMAZ (Balıkesir Ü)
Prof. Dr. Mehmet ERSAN (Ege Ü)
Prof. Dr. İlhan GENÇ (Düzce Ü)
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ (Ankara Ü)
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL (Mimar Sinan Ü)
Prof. Dr. M. Öcal OĞUZ (Gazi Ü)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Ü)
Prof. Dr. Ali YAKICI (Gazi Ü)
Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (TKAE)

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 18679

TDİD KURUMSAL
Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, yılda iki kez yayımlanan ve DergiPark sisteminde yer alan uluslararası hakemli bir dergidir. Ege Üniversitesi Yönetim Kurulu'nun 05.08.2014 tarih ve 25/24 No'lu kararı ile basılmıştır.

DERGİMİZİN TARANDIĞI ULUSLARARASI İNDEKSLER
ULAKBİM (TR Dizin), ASOS, CEEOL, Index Copernicus, MLA, TURKOLOGISCHER ANZEIGER, ULRICH'S.

CORPORATE IDENTITY
Journal of Turkish World Studies is a scientific referee journal which is published twice a year and takes part in DergiPark system.
It is published by Ege University Executive Board's No. 25/24 decree dated 05.08.2014.

ABSTRACTED AND INDEXED IN FOLLOWING INDEXES:
ULAKBİM (TR Dizin), ASOS, CEEOL, Index Copernicus, MLA, PECYA, TURKOLOGISCHER ANZEIGER, ULRICH'S

Dergimize gelen tüm yazılar, bilimsel etiğe uygunluk yönünden ön kontrol aşamasında programıyla denetlenmektedir.

Kapak Görseli
Ön Kapak:Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deki Haydar Aliyev Kültür Merkezi'nin dışarıdan bir görüntüsü https://www.artribune.com/tribnews/2013/06/azerbaijan-contemporaneo-idee-italiane-si-inaugura-a-baku-lheydar-aliyev-cultural-centre-di-zaha-hadid-e-la-mostra-di-warhol-la-cura-gianni-mercurio/attachment/heydar-aliyev-cultural-centre-baku-azerbaijan-1/
Arka Kapak: Azerbaycan'ın başkenti Bakü'deki Haydar Aliyev Kültür Merkezi içerisinden bir ayrıntı, https://iwan.com/portfolio/heydar-aliyev-centre-baku-azerbaijan/

Dergimizin Yurtdışı Haberleşme Üyeleri
ABD - Uli Schamiloglu
ALMANYA - Mark Kirchner
ALTAY - Napir Bailkan
AZERBAYCAN - Kemal Abdullayev
BULGARİSTAN - Memiş Merdan
ÇİN - Abdulhekim Mehmet
FİNLANDİYA - Okan Dahe
FRANSA - Remy Dor
GÜRCİSTAN - Makvala Kharebava
HAKASYA - V. A. Burnakov
HOLLANDA - F. De Jong
IRAK - Çoban Hıdır Uluhan
İNGİLTERE - Arthur Hatto
İRAN - Ali Berazende
JAPONYA - Tadashi Suzuki
KAZAKİSTAN - Kuanyshbek Kenzhalin
KIBRIS - Mustafa Yeniasır
KIRGIZİSTAN - Ulanbek Alimov
KOSOVA - Mülazım Mazrek
MACARİSTAN - István Zimonyi
MAKEDONYA - Sevim Halil
MOĞOLİSTAN - Ekrem Kalan
MOLDOVA - Lübov Çimpoeş
ÖZBEKİSTAN - Cabbar İşankul
ROMANYA - Tahsin Cemil
RUSYA - Dimitry Vasilyev
TATARİSTAN - İhsan Demirbaş
TÜRKMENİSTAN - Gurbandurdu Geldiyev
UKRAYNA - İsmet Zat
YUNANİSTAN - İbrahim Baltalı

BU SAYININ HAKEMLERİ
Prof. Dr. Fatma AÇIK
Doç. Dr. Nevin AKKAYA
Prof. Dr. Işıl ALTUN
Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH
Prof. Dr. Şerif Ali BOZKAPLAN
Prof. Dr. Sabahattin ÇAĞIN
Prof. Dr. Melek ERDEM
Prof. Dr. Ali EROL
Dr. Öğr. Üyesi Serpil ERSÖZ
Doç. Dr. Mustafa GÖKÇE
Doç. Dr. Altuğ GÜNAL
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN
Dr. Öğr. Üyesi Özhan KAPICI
Doç. Dr. Nuri KARAKAŞ
Dr. Öğr. Üyesi Abidin KARASU
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Prof. Dr. Caner KERİMOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim KÖREMEZLİ
Prof. Dr. Osman KÖSE
Doç. Dr. Elmira MEMMEDOVA
Dr. Öğr. Üyesi Valeriy MORKVA
Dr. Öğr. Üyesi Haluk ÖNER
Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN
Doç. Dr. Recai ÖZCAN
Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN
Dr. Öğr. Üyesi Naz PENAH
Doç. Dr. Süleyman POLAT
Dr. Öğr. Üyesi Erol SAKALLI
Doç. Dr. Fatih SANCAKTAR
Dr. Öğr. Abdolvahid SOOFİZADEH
Doç. Dr. İbrahim ŞAHİN
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN
Prof. Dr. Erdoğan UYGUR
Prof. Dr. Osman YILDIZ

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış-Winter 2018

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

303 **Tarihyazımında Gerçekliğe Erişim Sorunu ve Yaşamöyküsü**
The Problem of Accessing Reality in Historiography and Biography
Öğr. Gör. Engin DENİZ
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.486482

325 **Türkmen Tarih Yazıcılığında "İlhak" Konusu**
The Subject of Annexion in Turkmen Historiography
Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞIROV
Olgu Sunumu DOI 10.32449/egetdid.481570

339 **İskoç General Patrik Gordon'un Gözüyle İlk Osmanlı-Rus Savaşı: I. Çehrin Seferi 1677**
The First Ottoman-Russian Warfare With The View of Scots General Patriarch Gordon: The First Campaign of Chigirin 1677
Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.491579

355 **Sahibi Bilinmeyen Hususi Bir Masraf Defterinin Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Açısından Kullanılabilirliğine Dair Bir Deneme**
An Essay on the Usability of an Anonymous Personal Cost Book in Terms of Ottoman Social and Economic History
Doç. Dr. Faruk DOĞAN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.463267

377 **The Cyprus Crisis of 1967 and the British-Turkish Policies**
1967 Kıbrıs Krizi ve Türk-İngiliz Politikaları
Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN
Tezden Üretilmiş Makale DOI 10.32449/egetdid.471803

399 **Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Krizi**
Hybrid War Theory and Russian-Ukrainian Conflicts
Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL- Dr. Şafak OĞUZ
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.362247

417 **Romantik Azerbaycan Şiiri'nde Dil ve Üslup Tercihleri**
Choices of Language and Style in Azerbaijani Romantic Poetry
Prof. Dr. Ali EROL
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.480269

431 **Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri**
Azerbaijan Escapee Stories
Dr. Sevtap YAZAR
Tezden Üretilmiş Makale DOI 10.32449/egetdid.478222

453 **Azerbaycan'ın Muhacir Yazarı Ceyhun Hacıbeyli'nin Edebî Şahsiyeti**
The Literary Character of Ceyhun Hacibeyli, the Immigrant Writer of Azerbaijan
Prof. Dr. Vaqıf SULTANLI- Türkiye Türkçesine Akt.: Dr. Öğr. Üyesi Atıf AKGÜN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.487463

465 **Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Ortak Özellikleri**
The Common Features in Azerbaijan and Uzbek Poetry During the Independence Period
Doç. Dr. Terane HEŞİMOVA
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.428504

475 **Osman Türkay'ın "Uyurgezer" Şiirini Necip Fazıl Kısakürek'in "Çan Sesi" Şiiriyle Okumak**
Reading "Uyurgezer" Poem of Osman Türkay with "Çan Sesi" Poem of Necip Fazıl Kısakürek
Öğr. Gör. Dr. Can ŞEN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.443026

485 **Arif Nihat Asya'nın Nesirlerinde Adana**
Adana in Arif Nihat Asya's Prose
Doç. Dr. Hatem TÜRK
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.437971

507 **Dîvānu Luġāti't-Türk'te Sesteş Sözcükler-2-**
Homonyms in Dîvānu Luġāti't-Türk-2
Dr. Öğr. Üyesi Faruk ÖZTÜRK
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.477490

523 **Batı Rumeli Ağızlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler**
Opinions for the Classification of Western Rumelian Dialects
Dr. Öğr. Üyesi Alpay İĞCİ
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.466399

535 **+lI Eki Üzerine**
On +lI Suffix
Doç. Dr. Turgut BAYDAR
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.411567

543 **Keloğlan Tipinin Gagauz Masallarındaki Yansımaları**
The Reflections of "Keloglan" Type in Gagauz Folktales
Dr. Öğr. Üyesi Rabia UÇKUN
Araştırma Makalesi DOI 10.32449/egetdid.483912

571 **Adam Karpowicz. *Osmanlı Türk Yayları: İmali ve Tasarım.* (Çev. Mehmet Yılmaz Akbulut)**
Arş. Gör. Recep Efe ÇOBAN
Kitap İncelemesi DOI 10.32449/egetdid.488367

583 **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**
Yayın İlkeleri ve Yazım Kuralları

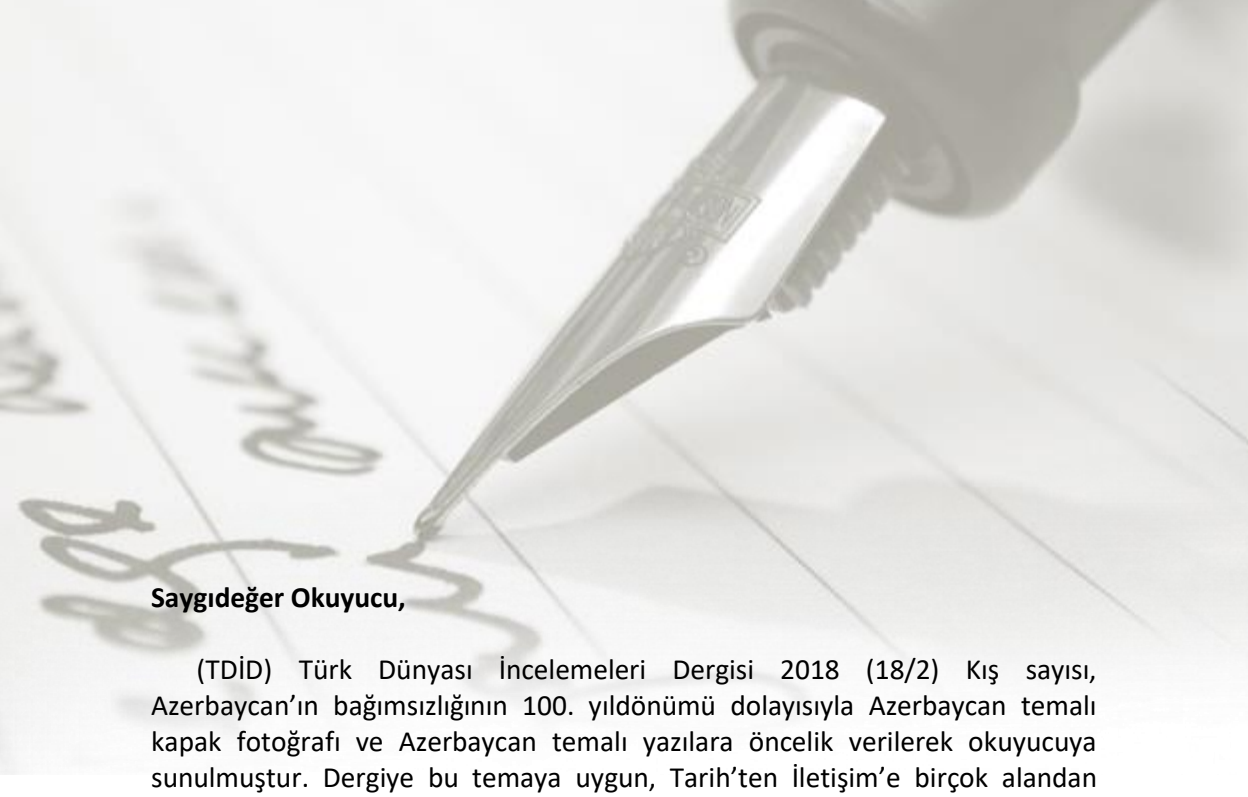

Saygıdeğer Okuyucu,

(TDİD) Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi 2018 (18/2) Kış sayısı, Azerbaycan'ın bağımsızlığının 100. yıldönümü dolayısıyla Azerbaycan temalı kapak fotoğrafı ve Azerbaycan temalı yazılara öncelik verilerek okuyucuya sunulmuştur. Dergiye bu temaya uygun, Tarih'ten İletişim'e birçok alandan başka yazılar da gelmiş olmasına rağmen, değerlendirme süreçlerinde elenmiştir. Bu tema dâhilinde değerlendirme sürecini geçen edebiyat alanında dört makaleye yer verilmiştir.

Bu sayımızda, tarihyazımı üzerine iki makale, Engin Deniz ve Tahir Aşirov imzalarını taşımaktadır. İlk makale, tarihçilik alanının gerçekliğe erişim sorununu ele alırken, ikincisinde Türkmen tarihçilik pratiği 'ilhak' bağlamında konu edilmektedir. Ardından Osmanlı Tarihi'nin ayrı dönemlerini iki farklı yönden ele alan Muhammet Şen ve Faruk Doğan'ın makaleleri gelmektedir. Onları, iki kriz alanına temas eden Yasin Coşkun'un 1967 Kıbrıs krizini ve Mehmet Seyfettin Erol ile Şafak Oğuz'un Rusya-Ukrayna krizini ele aldıkları çalışmalar takip etmektedir.

Dergimizin bu sayısında yer alan Azerbaycan temalı yayınlar arasında; Ali Erol'un Romantik Azerbaycan şiirini, Sevtap Yazar'ın Azerbaycan kaçak hikâyelerini, Vaqıf Sultanlı'nın muhacereti ve Ceyhun Hacıbeyli'nin edebî şahsiyetini incelediği makaleler ile Terane Heşimova'nın Azerbaycan ile Özbek şiirini karşılaştırdığı yazı yer almaktadır. Bu tema haricinde; Can Şen'in Osman Türkay ile Necip Fazıl'ı mukayese ettiği çalışma ve Hatem Türk'ün Arif Nihat Asya'nın gözünden Adana'yı incelediği makaleleri bulabilirsiniz.

Edebiyat alanındaki makalelerden sonra; Faruk Öztürk'ün, Dîvânu Luġāti't-Türk'te sesteş sözcüklerle ilgili devam çalışması, Alpay İğci'nin Batı Rumeli ağızlarının sınıflandırılması konusundaki çalışması ve Turgut Baydar'ın "+lI" eki hakkındaki yazıları takip edecektir. Böylelikle dil alanında farklı zaman ve mekânların söz konusu olduğu üç farklı çalışma sunulmaktadır.

Halk bilimi alanındaki makalesiyle Rabia Uçkun, Keloğlan tipinin Gagauz masallarındaki izini sürmektedir. Dergimizin bu sayısındaki son yazı, Recep Efe Çoban'ın, Karpowicz'in Türkçeye yeni tercüme edilmiş eserini; Türkiye'deki okçuluk konulu neşriyata da değinerek değerlendirdiği kitap kritiğidir.

TDİD'in bu sayısında editör ekibinde değişiklikler olduğunu ve yayın kurulunun tüm üyelerinin, hakem süreçleri tamamlandıktan sonra değiştiğini duyurmak isteriz. Bu vesileyle İngilizce ve Rusça editörümüz olmayı kabul eden Prof. Dr. Peter B. Golden, yayın kurulumuzda yer almayı kabul eden Prof. Dr. Mustafa Arslan, Dr. Svitlana Biliaieva, Dr. Feruza Cumaniyazova, Prof. Dr. Konuralp Ercilasun, Prof. Dr. İnci Kuyulu Ersoy, Doç. Dr. Kuanyshbek Kenjalin, Dr. Artur Konopacki, Prof. Dr. László Marácz, Prof. Dr. Erdoğan Uygur, Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, Prof. Dr. Mübariz Süleymanlı'ya teşekkür ediyor, onlarla birlikte uzun soluklu ve verimli bir bilimsel yayıncılık yapmayı umuyoruz.

Derginin mizanpaj, dizgi, tashih gibi pek çok süreci, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün araştırma görevlileri Şengül Aygümüş, Seçil Öraz Beşikçi, Şima Doğan ve Gökçe Emeç'in özverili çalışmaları sayesinde yürütülmektedir; derginin kapak tasarımı ise Dr. Mertcan Akan tarafından yapılmaktadır. Bu katkıları için mesai arkadaşlarımıza şükranlarımızı sunuyoruz.

TDİD'in gelecek sayılarında görüşmek dileğiyle…

Editörler
Nadim Macit - Abdullah Üstün - Atıf Akgün

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 303-323
DOI: 10.32449/egetdid.486482

Tarihyazımında Gerçekliğe Erişim Sorunu ve Yaşamöyküsü

The Problem of Accessing Reality in Historiography and Biography

Öğr. Gör. Engin DENİZ*

Özet

Çalışmamızda ilk olarak geçmiş gerçekliğin biricikliğine karşın tarihyazımında farklı hakikat algılarının ortaya çıkış zemini ve bunun oluşturduğu sorunlar irdelenmiştir. Burada bir tarihsel araştırmada çözüm oluşturmak istenen sorunların, cevap aranan soruların araştırmacıyı kaçınılmaz olarak konusuna bağlamsal bir körlükle yaklaştırdığını, bunun da yaklaşımın doğasından kaynaklanan bir unsur olduğunu ortaya koyduk. Öte yandan, tarihyazımı üzerinden ortaya konulacak bilgilerin çelişkilerden arındırılıp onda yapısal tutarlılık sağlamak için mantığa başvurmak kaçınılmazdır. Bundan ötürü, varlığın mantık ilkeleri ile ilişkisini tartıştık. Varolanların bilgisini mantığın özdeşlik ilkesi üzerinden bilim ülküsü bağlamında değerlendirdik. Bununla beraber, süreğen bir hareketin dolayısıyla da her an değişimin bulunduğu evrende oluşan değişmezlik-süreç karşıtlığı ile maddi düzlemde özdeşliğin olanaksızlığı, tarih bilimlerini, deney ile gözleme dayalı olarak bilgi üretme iddiasındaki diğer bilim dallarıyla bilimsellik temelinde bir araya getirdiğini ifade ettik. Sonraki aşamada, bilimselliğin zamanla değişen ölçütlerine işaret edip, bilimsel tarihçiliğin ölçütlerinin gelişimini ele aldık. Aynı zamanda bu ölçütlerden uzaklaştıkça ortaya çıkan bilimdışı tarihçiliği de masaya yatırdık. Yine bilimdışı tarihyazıcılığında popüler ve akademik olan çalışmaların temel özelliklerini ortaya koyduktan sonra tarihi, edebiyatın bir kolu olarak gören eğilimleri, temellendirme denemeleri üzerinden değerlendirmeye tabi tuttuk. Son olarak tarihyazımında yaşamöyküsüne yer vermenin olanağını, konu hakkında geliştirilen itirazlarla birlikte ele aldık.

Anahtar kelimeler: *Bilimsel tarihçilik, bilimdışı tarihçilik, tarihyazımı, yaşamöyküsü, popüler tarih, bilgi kuramı, tarih bilimleri, özdeşlik, yöntem.*

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi; Çankırı Karatekin Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi, Öğretim Görevlisi, engin.dnz@gmail.com

Gönderim Tarihi: 21.11.2018
Kabul Tarihi: 28.11.2018 Araştırma Makalesi

Abstract

This research is based on the seeking solutions for problem of accessing reality in historiography. We firstly analysed the emergence of reality's different perceptions despite the uniqueness of reality as a basic issue in historiography. Besides, every researcher should have questions as a guide of his research. We show that, those questions causes researcher to confront a contextual blindness. This is an inevitability arising from the nature of the research. That contextual blindness is the price that we pay to see a thing. Moreover, it is essential to apply the logic principles to clear the information from contradictions and mistakes in historiography. That is also inevitable to ensure structural consistency. Therefore, we discussed the relation between existence and the logic principles. We evaluated the knowledge of existence on the basis of the principle of identicalness in the context of the science's ideal. Furthermore, when we consider the relation between things in the real world with the principle of identicalness we could say that the sciences, which is based on observation and experimentation, has no difference with science of history in the basis of science. We pointed to the time-varying criteria of science and theory of knowledge. We have, however, overseen the development of the criteria of scientific historiography. In addition, we dealt with the unscientific historiography that emerged from lack of the scientific criteria of its time. We have also revealed the character of today's unscientific historiography in popular and academic way. Eventually, we discussed the place of biography in historiography via R. Collingwood's argumentation.

Keywords*: Science of history, unscientific history, historiography, biography, popular history, theory of knowledge, history's sciences, identicalness, method.*

Halide Edib'in yaşamöyküsünü kaleme alma girişimi,[1] belirli bir öznenin tarihsel araştırmaya konu kılınmasının oluşturduğu sorunlara eğilmeyi, tarihyazımında atılması gereken ilk adım olarak karşımıza çıkarttı. Çünkü bütün işlerde olduğu gibi tarihyazımında da anlam arayan her zihin, eylemi üzerine kafa yoran her düşünür, ortaya koyduğu bilginin dayandığı kuramın varlığıyla yüzleşmekten kaçınamaz. Bu yüzleşmenin ardından kuram inşasına yönelme yahut başkalarınca inşa edilmiş belirli bir kurama göre bilginin üretimini tercih etme, seçilmesi gereken iki yoldan biri olur. Bu yol ayrımına hiç ulaşmadan girişilen tarihyazıcılığı, belirli bir kuramsal dayanaktan yoksun bilgi dizgesi olmaktan öte muhtemelen birdiğeriyle çelişkili kuramlara göre ortaya konulduğu için kaçınılmaz olarak yapısal tutarsızlıklar barındırır. Bu farkındalıktan uzaklığın oluş-

[1] Elinizdeki bu çalışma, Halide Edib'in yaşaömöyküsünü konu edinen ve devam etmekte olan doktora tezinden çıkartılmıştır. Çalışmanın aslında tasarlanmamış olan "Özet" "Giriş" ve "Sonuç" başlıkları altında yer alanlar, yayınlanması için gereken biçimsel uzantılar olarak burada yerini almıştır. Çalışmamızın İngilizce özetini tashih eden Murat Özata Beyefendiye, Doktora çalışmamız sırasında mütemadiyen fikir teatisinde bulunduğumuz Ebubekir Keklik Beyefendiye elinizdeki metnin tashihiyle de sağladığı katkılardan ötürü müteşekkiriz.

turduğu sorunlar bununla da sınırlı kalmaz. Burada temelde bu sorunlara eğilmeyip tarihyazımında gerçekliğe erişim bağlamında yaşamöyküsünün yeri üzerine duracağız.

Gerçeklik, Hakikat Algıları ve Bağlamsal Körlük

Tarih, Türkçede bir çift anlam içeriğiyle döllenmiştir. Kavram ilk anlamıyla yaşanılmış geçmişe ötekiyle de bu geçmişi ele alan bilime işaret eder. Yaşanılmış geçmiş olarak tarihin sarsılmaz gerçekliği[2] bu gerçekliğin bilgisine aynı sarsılmazlıkla sahip olunabileceği fikrini ilk anda akla getirir. Bu da yaşanılmış geçmiş olarak *tarihi*, onu ele alan bilim olarak tarihe adeta eşitleyen bir yaklaşımı beraberinde getirmiştir. Böylece hemen ilk adımda baş sorun boy gösterir: Bu, tarihyazıcılığı için herhangi bir şeyi olduğu gibi yazıya dökebilmeye duyulan inanç, okur içinse, yazının olaya geri götürdüğü mükemmel bir düzlem telakkisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarih okuryazarı olarak tarihçi, bu noktada çoğunlukla sorunu fark etmemenin rahatlığıyla metnini inşa eder.[3] Sorunun farkındalığını da çok kere çözümün karanlık bırakılarak örtbas edilişi takip eder. Böylelikle çoğunun doğumlekesi taşıdığı tarihyazım örnekleri zuhur eder. Ender olarak çözüm oluşturma çabası ortaya konur. Bu durum için geçerli ve haklı olarak Popper: *"Ne zaman bir sorunun çözümünü bulduğumuza inansak" der "amacımız çözümü savunmak değil, tersine tüm olanaklarımızla onu çürütmek olmalıdır."* (Popper 2005: 28). Biz de öncelikle kalkıştığımız işin olanaklı kılmasını sağlayan, tarihyazıcılığının ardındaki bu temel inanca saldırmakla başlayacağız. Bu çürütme denemesi geçerli bir tarihyazıcılığının olanağını aramak için zaruri olduğu kadar hesabı verilmemiş bir adım atmaktan da bizi alıkoyacaktır.

Geçmiş ve onun bilgisi üzerine eğilince, "*İnsan gözle değil akılla görür"* diye Türkçedeki güzel bir deyiş hatıra geliyor: Deyişteki akılla görmekten, herşeyden önce görmenin yahut görüş sahibi olmanın gözle gerçekleştirilen fiziksel bir olayın ötesine zihinsel bir faaliyete, biçimlendirilmiş bir bakışa göndermede

[2] Bu gerçekliğin dolayısıyla da varoluşun sarsılmazlığını Descartes gibi temellendirmek isteyen düşünürler bir yana, varoluşun dolayısıyla da onun serüveninin tümden reddini temellendirmek isteyen düşünürlerle de karşılaşıyoruz. Buna örnek olarak, Gerogias'ın meşhur *"hiçbir şey yoktur"* yargısını verebiliriz. Bir şey yoktur, zira olsaydı o da başka bir şeyden olmalıydı, der, böylelikle varoluşun bir zincirleme olarak öncesine dayanan bir başka varoluşu, bir ilk varlığı zorunlu kılması, onu, mevcudiyetin yokluğu fikrine, mutlak anlamdaki yokluk olarak hiçliğe, getirmiştir. Konuyla ilgili olarak bk. (Gökberk 2004: 40).

[3] Kendilerini doğurtan en temel sorunların farkındalığından uzak böylesi metinlerin içerdiği bilgilerin ve bunlardan örülü öğreti, dizge yahut kuramların inanılan doğruluklarına böylece yürürlükte oluşlarına belki ancak Feyerabend'ın *"Ne olsa gider"* düsturuyla alan açılabilir. Söz konusu yaklaşımın temellendirilmesi için bk. (Feyerabend, Paul K. 1989: 33,34).

bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de tıpkı dil gibi bakış da kültürel bir inşa sonucunda ortaya çıkar. Zamanla evrilmiş, biçimlendirilmiştir. Öyle ki bakış, kimliğimizi oluşturan değer dizileri tarafından yönlendirilmiş ve açı kazanmıştır. Belirli bir ilginin yahut kaygının[4] güdümüyle bakarız. Heidegger'in insan ancak düşündüğünü kitapta görür ifadesi[5] biçimlendirilmiş bir bakışla görüş arasındaki ilişkiye çarpıcı bir şekilde işaret eder. Kuramsal olarak, biçimlendirilmiş bakışın biçimlendirici unsurları hakkında farkındalık öznel kanılardan daha çok arınmış, öznelerarası geçerli veriler ortaya koyma imkânı taşıyacağı fikrine bizi yaklaştırsa da bakış, düşünüş, görüş ile dil arasındaki kurulu ilişkiyi bir diğerinden yalıtmak imkânsız gözükmektedir.[6]

Öte yandan görmek ile araştırmak arasındaki ilişki bir kere fark edildi mi göğüslenmesi gereken yeni bir sorun belirir. Bu, kaçınılmaz olarak belirli sorular sormamızın bizi belirli yönde bir cevap aramaya koşullandırıp aslında her şeyi daha anlamlı kılabilecek bir başka bağlama karşı kör edebilmesi hadisesidir. Cevap oluşturulmak istenen böylece de araştırmaya yön veren sorulardan kaynaklı bağlamsal körlük, esasında bir şey görebilmenin ödemesi gereken bedel[7] olarak karşımıza çıkmaktadır. Araştırma sürecindeki kaçınılmazlıklardan biri

[4] Şüphesiz ilgimiz de kaygılarımız gibi öncelikle içinde bulunduğumuz toplum ve çevrelendiğimiz şartların oluşturduğu süreç tarafından şekillendirilmiştir. Cinsiyet, milliyet, din, ideoloji, yaş, zenginlik vb. unsurlar –ki bunlar sabit veri değildir hemen tamamında zamanla bir değişim olabilir- tarafından örülen ve beslenen kimlikle, ilgi ve kaygı arasında koparılamaz bir ilişki vardır.

[5] (Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar. 2010: 252). Burada, Fazlıoğlu'nun düşüncenin dilden daha geniş olduğu yönlü iddiasının aksine bk. (a.g.e.: 253), Kökeni her ne olursa olsun düşüncelerimiz olmaksızın—Düşünmenin sınırlarını belirleyen dil, görmenin de sınırlarını belirlemiş olur- göremeyiz. Kuşatıldığımız çevreden yalnızca algılayıp ad koyduklarımızı yani dile kazandırdıklarımızı yani düşünmemize mal etmiş olduklarımızı görmüş oluruz. Yine belirli bir kültür zihnin işleyiş biçimine, o kültür içinde gerçekleşen öğrenim de sorunları kavrama ve çözüm üretme yeteneğine belirli bir yön tayin eder. Ancak soruna tümüyle yabancı bir kültür ortamı, geçerli bir çözüme kapı aralayacak imkânları bahşetmeyebilir.

[6] Bu imkânsızlık durumunun aksi halinde, kendisiyken hiçkimseymişçesine düşünüp eyleme olanağının olduğunu ve mantıkça da varolanların biricik olmadığını kabul etmiş oluruz. Sözkonusu soruna Feyerabend doğal yorumlar tartışması altında temas eder. Gözlemlerle içice geçmiş düşüncelerin varlığına vurgu yaparak, doğal yorumları elemenin düşünme ve algılama yeteneğini de elemek olduğunu belirtir. Doğal yorumları barındıran dilin yapıtaşlarını bulmaya çalışırken onun bir parçasını kullanıyoruz, diyerek sözkonusu olanaksızlığı başka bir yolla ifade eder. Bk. (Feyerabend 1989: 79-85). Benzer şekilde Popper'da*: "Kullandığımız dil, kuramları içermektedir: Dilimizde arı gözlem önermeleri yoktur"* diyecektir (Popper 2005: 137).

[7] Sorunun yokluğunun yanısıra soruların sırasıyla ve yerinde olmamasının sürüklediği körleştirici bağlamın tarihsel varlığına işaret eden ilginç olaylardan birisi, Musgrave'ın ele aldığı, gezegenlerin keşif öncesi gözlemlerinde karşımıza çıkar: *"Lalande 1795'te Neptün'ü gördü, ama gezegenlere ilişkin önceki inançlarına bağlı kaldığı için Neptün'ü keşfedemedi. Neptün nihayet 1848 yılında Adams ve Laverrier tarafından keşfedildi"* (Musgrave 2013: 68).

olarak karşılaştığımız bağlamsal körlükle geçmişi ele alış önemli bir gerçekle bizi farklı bir yoldan yeniden yüzleştirmektedir. O da hiçbir şeyi aslında olduğu gibi göremeyecek oluşumuzdur. Böylece biricik gerçeklik karşısında onu ele alan sayıda hakikat algısı karşımıza çıkar.[8] Bu durum tarihyazıcılığının ve tarihsel bilginin geçerlilik sorununu yeniden mesele haline getirir.

Geçmişin yegâneliğinin bir kaçınılmazlık olarak günümüzde çoklukla arzıendam etmesi, farklı geçmişlerin yürürlüğe sokulabileceği bir düzlem oluşturmuştur. Geçmişi başka türlü ortaya koyma olanağının beraberinde getirdiği sorunlardan birisi de tarihin suiistimalidir. Napolyona izafe edilen *"tarih üzerinde uzlaşılmış yalanlardan ibarettir"* sözü bu bağlamda ele alınabilir.[9] Fakat, yalan söylemek fiilinin hemen tüm dillerdeki varlığı doğruyu söyleme imkanına duyulan inancın da temel göstergesi olduğu unutulmamalıdır. Gündelik hayatta kullanılagelinen doğru ve yalan söyleme fiillerin tarihyazımında tekabül ettikleri karşılığı ortaya koymak kolay gözükmemektedir. Her şeyden önce geçmişi kasıtlı çarpıtma girişiminin yalan söylemeye karşılık gelebileceği hemen söylenebilse de meselenin bununla sınırlı kalmadığı, doğruyu söylemeye tekabül edecek bir karşılık arandığında ortaya çıkmaktadır. Zira tarihçinin biçimlenmiş bilinci, ulaşılan verilerin gerçekliği kavramada sınırlı aracılar olması ve muhatabı belirli bir istikamete yönlendirmesinin oluşturduğu sorunlara ek olarak verilerin bütününü ortaya koyma zorlukları sonra da bu verilerin seçilmesinde tasarlanan metinsel yapının ihtiyaçlarının belirleyiciliği, araştırmacının cevap aradığı sorularla ilgisiz tarihsel verilerin varlığı yine dilin gerçeği ortaya koymadaki kusurlu doğası[10] gibi unsurlar göz önüne alınırsa gündelik dilde doğru söylemenin karşılığını

[8] Gerçekleşmenin yahut gerçekliğin biricikliğiyle bu gerçeklik karşısındaki hakikat algılarının çokluğunun ayrımını yapamamış bir zihinsel işleyişin oluşturduğu söylemin bulanıklığı çeşitli şekillerle karşımıza çıkabilir. Fakat en ilginç örneklerinden birini Michel de Certau, tam da bu mesele üzerine kafa yormasına rağmen, sergiler. Bk. (Certau 2009: 5). Türkçedeki hakikat ve gerçeklik kavramlarının oluşturduğu anlam ayrımı, sorunu kavramaya imkân tanımaktadır. Kavramlar için bk. (Duralı 2013: 114).

[9] Gerçekten de ilginç bir şekilde tarih için, çoğu kere uzlaşının olduğu yerde uzmanlığın olmadığı görülür. Uzlaşı daha çok bilinmeyen üzerinde sağlanır. Bilhassa kitle rızası gözeten veya sermayecilikle bütünleşik icra edilen *'tarihçiliğin'* hedef kitlesinin dilini kullanarak oluşturduğu görece kurmaca geçmiş, uzlaşının zeminini oluşturur. Bu zemin üzerinden, piyasanın/halkın sevk ve idare ettiği bir tarih olarak *sermayeci/demokratik tarihin yükseldiği görülür*. Böylece tarih, hem arz talep ilişkisinin yön verdiği sermayeci piyasa koşullarında tüketimi gerçekleşen bir ürüne dönüşmüş hem de kitlesel olarak talep edilen, geçmişin gerçekleşme biçiminin üretimini sağlamıştır. Bu düzlemde, artık bir uzmanlığa dayanmayan farklı bir geçmiş algısı farklı bir kimliğin işareti sayılır.

[10] Kelimelerin birer soyutlamadan ibaret olmadığını ve onların kullanımıyla sahip oldukları düşünülen anlamların muhatap olunanlarca anlamlandırıldığı biçimde anlaşılacağını düşünmek bir kere kelimelerin de bir tarihi olduğu gerçeğini görmezden gelmektir. Öyle ki bu tarihselliği yok saymak, kelimelerin matematiksel bir tek anlamlılıkla fertler arasında anlam dolaşımını sağlayan

tarihyazımında açık seçik olarak ortaya koymak imkânsız gözükmektedir. Mesele yalnızca tarihyazımıyla da sınırlı kalmamaktadır. Zira nihai olarak bilgi kuramının temel sorusu olan "bir şey bilebilir miyiz?"[11] sorusu tarihyazımıyla sıkı sıkıya bağlıdır. Çünkü bilgi tarihseldir. Tarihsel bilginin ancak belirli açılardan işaret edebildiği gerçekliğin başka bir biçimde ama gerçekte olduğu gibi ortaya koymak şüphesiz ki imkânsızdır. Bu bağlamda tarihsel bilgi, doğası gereği gerçekliğe erişim çabasının ürünüdür. Fakat aynı zamanda bağlamsal bir körlükle ortaya konulabilir bir hakikat algısıdır. Böylece bu bilginin doğruluğundan öte geçerliliğinden söz edilebilir.

Özdeşlik ve Ayrım: Bilginin Tarihsel Kökeni

Mutlak anlam arayışının da bir yansıması olan değişmez, sabit olanın bilgisinin edinme çabası süreklice değişimin olduğu evrende maddi olarak mümkün gözükmemektedir. Bu durum karşısında edinilen bilginin üretilen düşüncenin olabildiğinde hatalardan, yanılgılardan arındırılması bilimlerin temel uğraşı alanı olması kaçınılmazdır. Bilginin dayanması gereken kurama olan ihtiyaç buradan neşet eder. Tarih üzerine düşündüğümüz zaman, öncelikle ortaya çıkacak fikrin çelişkilerden arındırılıp onda yapısal tutarlılık sağlamak için mantığa başvurulması kaçınılmaz olur. Mantık söz konusu olduğu zaman işin bununla da sınırlı kalmayacağı görülür. Zira geçmiş gerçekliğin temel bir mesele olarak belirmesinin ardında oluş ile mantık arasında oluşan çelişki de karşımıza çıkar. Bu bağlamda mantığın, varolanların varlık sahnesine çıktığı tarih ile dolayısıyla varolanlar üzerinden varlıkla ilişkisine göz atmak yerinde olacaktır. Bu, tarih bilimleri ile doğa bilimleri arasındaki temel farklılığın teşhirine de imkân tanıyacaktır. Öncelikle, bilimsel bilginin üretilmesinde daima önemine vurgu yapılıp süreklice gözardı edilen mantığa, özellikle de temel ilkesi olan özdeşlik üzerine eğilmeliyiz. Mantığın çelişmezlik ve üçüncü halin imkânsızlığı ilkesinin de özü olan özdeşlik ilkesine baktığımızda A, A'dır[12] önermesini görürüz. Somut varlıkları temsilen harflerin kullanıldığı bu önermede, A'nın A'lığı hakkında hüküm verene dek geçen zamanla uğranılan dönüşüm söz konusu özdeşliği geçersiz kılar. Herhangi bir maddi unsur için özdeşlik ancak zaman ve mekân düzlemin-

ve zamanın bozuculuğuna boyun eğmez birer mükemmel aracılar olarak ele alınmasını beraberinde getirir. Onların geçmişten bugüne ve fertten ferde bildirdiklerinde ne denli anlam uyuşması sağladığı ayrı bir çalışma konusu olmakla birlikte belirli kilit kavramlar üzerinden anlamların değişim ve dönüşümünü ele alan Lewis'in, İslam'ın Siyasal Söylemi çalışmasına bakılabilir.

[11] Bu soruya farklı yollardan verilmiş geçerli bir cevap: *"Gerçeğe yaklaşmak olasıdır"* fakat *"kesin bilgiye ulaşamayız"* biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Bk. (Popper 2005: 40-1).

[12] *"Bir şeyin aynı şey olabilmesi için bir öğe daima yeterlidir; bunun için eşitlikte olduğu gibi iki öğe gerekmez"* (Heidegger 1997: 11).

den kopartıldığında -ki bu da imkânsızdır- geçerlilik taşır. Zamanın en küçük birimlerinde gerçekleşen değişimle oluşan farklılık A'nın bir zamandaki A'lığının başka bir zaman dilimine doğru genişletmeye imkân tanımaz ki, bu da ilkenin A kendisiyken A'dır biçiminde kabul edilmesini zorunlu kılar. Bu bağlamda tarihyazımında bir özneden dahi söz ederken zaman boylamında çoğu kere bir genelleme yapmak kaçınılmaz olur. Çalışmamız bağlamında merkeze aldığımız özne olan Halide Edib üzerinden meseleyi somutlaştıralım: 1894 senesine gönderme yaparken ele aldığımız Halide Edib ile 1927 senesindeki Halide Edib artık uğradığı dönüşümden[13] ötürü mantıken varlıkça bir ve aynı kişi sayılamaz.[14] Böylelikle diyebiliriz ki, zaman boylamında bir öznenin kendisiyle özdeşliği kurulamaz. Böylece sanılanın aksine bir kaçınılmazlık olarak tikel olayların tarihi

[13] Değişim ve hareket çok kadim bir tartışma konusudur. Antik Yunan düşünürleri arasında Parmenides'in hareket ve değişimin yalnızca görünüşte olduğu fikrinin tam karşısında Herakleitos'un *"değişmeyen tek şey değişimin kendisidir"* fikriyle durmaktadır. Değişimle ilgili antik Yunandaki tartışmalar için bk. (Gökberk 2004: 23 vd). Parmenides'in hareket halindeki şeylerin gerçekliğini yadsımasına karşın Aristoteles, devingen şeyin hareketi sırasında kalıcı olanın o şeyin doğası olduğunu ifade eder (Gasset 2011: 21-2). Aristoteles, bir şeyin doğası kendisini (gayesini) gerçekleştirmesi anlamına gelir diyecektir (Aristoteles 2013: 119). Niteliksel değişim, yer değişimi, varolma, yokolma meselelerinin gökbilim gibi farklı alanlarda oluşturduğu sorunlar ve yaklaşımlar için bk. (Feyerabend 1998: 79-97, 108, 111 vd). Her ne kadar hareket ve değişimin olmadığı bir düzlemde hiçbir anlamıyla tarihten söz edilemez ise de gerçekte değişimin kavranıp tespit edilebilmesi için bütün bu değişim içerisinde değişmeden kalan bir şeyin varlığını mantıkça kabule de mecburuz. Tarihyazıcılığı da bu kabulden bağımsız olarak icra edilemez.

[14] Kundağındaki bir çocuğun ileride, yaşlılığında ölüm döşeğine düşmüş hali ile beraber göz önünde bulundurulduğunda gerçekleşen dönüşümün bilgisine sahip olmayan biri için artık bir ve aynı kişiden sözedilemez. Aradan geçen zamanla uğranılan dönüşümün oluşturduğu ayrım, bu kişinin kendisiyle fiziksel ve özellikle de zihinsel olarak özdeş kabul edilmesine manidir. Değişim ansızın, birdenbire değil de anbean gerçekleştiği için kişinin kendisiyle özdeşliğinin önündeki engel olarak ayrımın oluşması zamanın en küçük biriminde oluşur. Zamanla gerçekleşen başkalaşım kişiyi tanınmaz hale de getirebilir. Bir yaşamöyküsü yazarı ele aldığı özneyi sürdüğü ömür boyunca tek bir şahıs olarak ele alırken farkında olmasa da sürekli devinim ve değişimin olduğu yaşam sürecinde değişmeden kalan bir varlığa inanç duyar. Bu bağlamda, mantık ilkelerini ve bunların varlık alanına uygulanmasıyla karşılaşılan zorlukların tartışmalı tarihi için bk. (Öner 1969: 285-303). Savunduğumuz fikrin tam karşısında ise insana değişmezlik/dönüşmezlik atfedilir: *"İnsan karakteri sabittir"* der Schopenhauer "*Tüm yaşam boyunca aynı kalır*" Bir kimse için "'karakteri değişmiş' demeyiz, aksine *'onun hakkında yanılmışım deriz (…) Bir kere çalan ömür boyunca hırsız olarak kalır'*" (Schopenhauer 2000: 60-1). Böylesi bir yaklaşıma dayanarak kişinin karakterinin tarihi ortaya konulacak olursa, hırsız yahut katil olarak doğduğu da iddia edilebilir. Buna karşın, haklı olarak Gasset *"İnsanoğlunun doğası yoktur"* der *"tarihi vardır"* (Gasset 2011: 39). İnsanı merkeze alan tarihyazıcılığının dayanacağı bilgi kuramının temel sorunlarından biri burada boy gösterir: Zira, değişimin sürekliliği insan karakterinin tarihsel olarak inşasını, özdeşliğin yitimi ise başkalaşımı beraberinde getirir.

de büyük ölçekli genellemeler yapılmadan kurgulanamaz.[15] Yine tarih, yapısı gereği genellemelere başvurulmaksızın varlık bulamaz. Ayrıca zaman kesitleri arasında öncesi ile sonrası arasında gerçekleşmiş kesin bir kopuşa atıf yapılamayacağı mantıksal düzleme oturmuş olur. Zira, zamanın belirli bir anında kurulu bir değişim mekaniği adeta zembereği boşalmışçasına harekete geçerek öncesi ile sonrası arasında sınır tayin eden bir köklü ayrım oluşturmaz. Çünkü değişim apansız ve birdenbire değil anbeandır: yani özdeşliğin yitimi ve ayrımın oluşması belirli ve özel bir ana indirgenemez. Böylece tarihi zaman boylamında devirlere ayırma[16] yahut herhangi bir kişiyi, yaşantısında uğradığı dönüşümler

[15] Genellemelerin savaş, devrim gibi bazı olgularla sınırlandırıldığı yaygın yaklaşımın örneğini Carr'da da görmekteyiz. Bk. (Carr 1980: 84,89).

[16] Zaman boylamında tarihin belirli bir devirlendirilişinin küreselleştirilmesi ve bunun üzerinden uzmanlık alanlarının oluşturulması tarihçilikte pek çok sorunu beraberinde getirmiştir. Avrupa merkezli tarihyazımının ürünü olan ve günümüzde dünya ölçeğinde kabul gören tarihi devirlendirmenin gelişim süreci ve getirilen belirli itirazlar için bk. (Necmettin Alkan 2009: 23-39). Tarihi çağlara ayırmada Heidegger'in zaman ve varlık üzerine fikirleri üzerinde durulmaya değerdir: *"zamanın kendisi geçip gider. Ancak sürekli olarak geçip gitmeyle zaman, zaman olarak kalır. (...) Yine de biz zamanı bir şey'e benzer birşey olarak hiçbir yerde bulmuyoruz."* diyerek tarihi çağlara ayırma fikrinde zamanın belirleyici bir merkez olarak ele alınmasının sakatlığına işaret etmiş olur. O, zamansal olarak *"Çağlar art arda gelişlerinde birbirlerini aşarlar"* diyerek Varlığın tezahürü olan varolanlar üzerinden tarihi çağlara ayırdığını dolaylı olarak ifade eder. Alıntılar için bk. (Heidegger 2001: 15, 21). Gerçekten de peşi sıra gelen çağların birdiğerine taşmasına olanak sağlayan böylece de varolanların bütünlüğüne apansız kesikler atmayan olay/varolan merkezli bir tarihi devirlendirme elzem gözükmektedir. Ayrıca şurası açıktır ki, geçmişin mevcut takvimlendirilişi farklı toplumlara tecrübe etmedikleri bir geçmiş dayatmasının doğurduğu dehşetengiz sorunlardan sakınmak için milli/toplumsal olmalıdır. Zira zaman toplumsallaşmaktadır ve bu zamanın takvimlendirmesi de toplumsallaşma sürecine uygun olmalıdır. Takvimlendirmeler her kültüre özgü farklılıklar barındırır. Tarihseldir. Böylelikle denilebilir ki, dünya tarihi eşzamanlı yaşamış fakat çağdaş olmayan insanların tarihidir. Farklı milletler kendi kültürlerinin, kimliklerini oluşturan değer dizilerinin oluşum sürecine uygun bir geçmiş takvimlendirmesi belirlenmesi gereken tabii yoldur. Bu bağlamda her farklı medeniyete mensup milletler farklı çağlarda yaşayagelmiştir. Çağdaşlaşmayla bir toplum başka bir kültür/medeniyet dairesi içerisinde yer almak için kendi tarihi tecrübelerini değil de içerisinde bulunmayı tercih ettiği yahut içine girmeye zorlandığı kültür/medeniyetin tarihi tecrübesinin takvimlendirmesi üzerinden bir geçmiş inşa etmek durumunda kalır. Çünkü birlikte yaşam tecrübesine sahip olunmadığı, dönüm noktası olan deneyimlerde ortaklıkların kurulmadığı başka bir millet/medeniyet tarafından toplumsallaşmış zamanın benimsenmesi kendine yabancılaşmayı beraberinde getirir. Zamandaş toplumların çağdaş olmayan yüzleri ile tarih sahnesinde bulunması, tarihi daha da ilginç kılıyor. Mantıksal olarak çağdaş olup farklı zamanlarda yaşamış olan toplumlardan söz edilebilir fakat bunun tarihselliğinden söz etmek için öncelikle bir araştırma gerekmektedir. Eşzamanlı yaşamayıp çağdaş olma fikrinin Ayhan Bıçak'ın çalışmasına bakıldığında köklü olduğu anlaşılmaktadır: *"Zamanın döngüsel olmasının anlamı, dünyanın yaratıcının elinden çıktığında sahip olduğu 'kökensel kutsallığa' her yıl yeniden kavuşmasıdır. Zamanın sahip olduğu bu nitelikler aracılığıyla insan, dünyanın sonuna ve*

üzerinden farklı karakterler olarak ele alma[17] alternatiflere kapalı bir genelleme iddiası taşıdığı oranda dogmatiktir. Kurulacak böylesi kapalı sistem olarak dogmatik yapıyı sakat kılan da olayların akışının bugüne tek bir kurguyla[18] çıkamayacak olmasından kaynaklıdır. Böylelikle diyebiliriz ki özdeşliği geçersiz kılan ayrımlar üzerinden evrensel bir bilimsel yasa çıkartılamaz. Zira farklılık ve benzerliklerin henüz bilinen evrensel geçerlilikte bir eş-ölçümü yoktur.

Öte yandan özdeşlik, ayrım ve tarihyazıcılığını bir arada düşündüğümüzde, özellikle de bir yaşamöyküsünü merkeze alan çalışmalarda, ne olduğu açık seçik ortaya konulamasa da süreğen değişim içerisinde değişime uğramadan kaldığı inancı üzerinden bir kişiyi ömrühayatı boyunca tek bir ad altında ele almaya olanak tanıyan, ortaklaşa inanç birikiminde de karşılaştığımız, tutarlılık için biçimce bağların gevşek tutulması yoluna başvumak, değişimin belirlenmesine olanak tanıyan bir sabit oluşturma olarak düşünülebilir.

Son olarak, süreğen hareketle kaçınılmazcasına uğranılan farklılaşma, şeyin zaman boylamında kendisiyle özdeşliğini yitirmesi ve artık kendisi ile arasında ayrım oluşturan bir başkalaşımı tecrübe etmesi, bilginin tarihselliği sonucunu beraberinde getirmektedir. Zira *"şimdi hakikat sahnesine çıktığı anda varlıktan yokluğa munkalib olur"*[19] (Hocaoğlu 2011: 27). Böylece bilgiyi üretmede karşılaştığımız *"değişmeyi durdurarak, konu edinilen şeyin anlamını ortaya koymak ve anlaşılmasını sağlamak"* (Bıçak 2004: 105) bilgiyi daha oluşumu esnasında geçmişe ait bir ürün yapar. Bilginin tarihselliği gözardı edilmezse, bu tarihsel bilgiyi ortaya koymanın ancak bir çeşit tarihyazıcılığı ile mümkün olduğu da

yeniden yaradılışına ayinsel olarak katılarak, kökende gerçekleşen olayların çağdaşı olmaktadır" (Bıçak 2004: 116).

[17] Alexander İsrael Parvus Helphand üzerine yaptığımız çalışmada, uğradığı dönüşüm üzerinden sahip olduğu isim kalabalığından da faydalanarak onu farklı ad/karakterler üzerinden ele aldık. Bunun temellendirmesi için bk. (Deniz 2011: 14).

[18] Anlam kargaşasının önünü almak adına bazı kilit kavramların anlam çerçevelerinin çizilmesi yerinde bir adım olacak: Burada, kurgu ile kast edilen tarihsel verileri anlamlı kılacak belirli bağlam üzerinde düzenli ve dizgeli olarak ortaya koymaktır. Yine bir kurgu ile kendisini ortaya koyan kurmacada, tarihsel verilere bağlılık yahut başvuru aranmaz. Bilim kendisini bir kurgu ile ortaya koyar. Bilimsel olmayan kurgu ise kurmaca unsurlara dayalıdır. Yani kurmaca unsurlara dayalı olarak yapılan kurgu ile bilimdışı bir sahada iş görülür ki bu da sanattır.

[19] *"Söz gelimi iki kişi karşılıklı konuştuğu zaman, birbirleriyle 'aynı anda konuştuklarını' düşünürler; fakat bu bir vehimdir, sesleri ve görüntüleri birbirlerine bir 'zaman içinde' gitmekte, bu arada bir zaman aralığı geçmektedir; yani bu mükaleme bir 'zaman aralığında' vuku' bulmaktadır. Burada bu zaman aralığının rölatif olarak kısa oluşu, pratikte onu sıfır olduğu gibi düşünmesine yol açar; lakin yine rölatif olarak daha uzun olan zaman aralıklarında işbu sıfır zaman aralığı duygusu çok aşikare bir surette kaybolur: güneşin görüntüsü arza 8 dakikada kutup yıldızının ışığı 86 yılda"* ulaşır (Hocaoğlu 2011: 28).

kabul edilir. Bu durum bilimsel bilgi ile tarihyazıcılığı arasındaki ilişkiyi ele almayı gerekli kılıyor.

Tarihin Bilimselliği ve Tarih Bilimleri

Bilim gerçek olanın kuramıdır. Gerçek olansa, kendisini sergileyen olarak mevcut olan şeydir (Heidegger 1998: 15, 25, 27). Varlığın dolayısıyla gerçekliğin kendisini sergilemesi ise tarihsel süreçte gerçekleşir. Böylece bir sistem yahut bilim olarak tarih ile kast edilen o dar alanın dışında varsayılan bütün bilimsel çalışmalarda da tarihle hatta bir çeşit tarihyazıcılığıyla karşılaşıyoruz. Zira bilimsel bilginin temel özelliklerinden biri olarak kabul edilen birikimliliği kaçınılmaz olarak onun da tarih içinde yer alması sonucunu doğurmaktadır. Bilimsel bilginin doğrulanabilirliği yahut yanlışlanabilirliği için yine geçmişle veya geçmiş verilerle irtibat kurmak gerekliliği, dallandırılıp budaklandırılan bütün bilimsel uğraşları ve sistemleri bir çeşit tarihyazıcılığı ürünü olarak karşımıza çıkartmaktadır. Bu gerçek bizi tarih, bilim ve tarihyazımı üzerinde yeniden düşünmeye çağırıyor.[20] Gerçekten de tarih diye bir bilimden yahut disiplinden söz etmek, belirli bir insan etkinliğinin neden ötekilerden ayrılıp bu bilimin konusu haline getirildiğini cevaplandırmayı zorunlu kılar.

Diğer taraftan doğa bilimlerinin algı nesneleri arasında kurulamayacak olan özdeşlik aslında deney ve gözlem adı verilen işlemlerle gerçekte yapılanın tarihsel bir bilginin başka bir tarihsel bilgi tarafından doğrulanma yahut yanlışlanma çabasından başkası olmadığını önümüze koyar.[21] Böylece diyebiliriz ki, doğa bilimlerinin de temeli tarihyazıcılığıdır. Bilimlerin temelindeki tarihyazıcılığı, tarihi konusu belirli tek bir bilim olarak ele alma olanağını da ortadan kaldırır.

[20] Heidegger'in ifade ettiği şekliyle*: "Düşüncenin kendi işinden kopmaması, yalnızca işin yanında kalarak işle her defasında daha ilgili olmakta süredurmasına, aynı işin kendisi için artık daha tartışmalı bir hal almasına bağlıdır"* (Heidegger 1997: 32).

[21] Deney ve gözlemin olanağına inanıp bunun üzerinden herhangi bir bilgiyi doğrulama veya yanlışlamaya girişen zihin, en azından nesneler dünyası için geçmişin kendisini tekrarladığına yani elimizdeki herhangi bir nesnenin daha önceki bir zamandaki haliyle özdeş olduğuna dair inanç taşır. Geçmişin kendisini tekrar ettiği fikrinde insanları istisna görmeyen yaklaşımda da tarihin tekerrür ettiğine dair inancı görürüz. İnsana istisnai yer açmayan bu yaklaşım tabii olarak doğa bilimlerindeki yöntemin tarih için de geçerli olduğunu ileri sürecektir. Nesnelerarası benzerlik ve ayrımla öznelerarası benzerlik ve ayrımın bir derecelendirmesi ve ölçümü yapılmış olmasa da aynı ad altında ele alınan nesnelerarasında ve yine herhangi bir nesnenin zaman boylamında kendisi ile arasında oluşan ayrımı yoksaymak yani bir özdeşlik varsayımı üzerinden elde edilebilecek bilginin kesin bir doğrulukla ele alınması onu bilimdışına iter. Böylece denilebilir ki bilimsel bilginin temel özelliği, şaşmaz bir doğruluğu kesinleşmiş bir geçerliliği bulunmayacağına dair şaşmaz bir kesinlik taşımasıdır.

Artık tarih, tarih bilimlerinin bütününü kapsayan genel bir adlandırma olarak ele alınabilir.[22]

Öte yandan, bilginin dolayısıyla da dayandığı kuramın ve bilimlerin tarihselliği, tarih bilimlerini, bilimdışı bir etkinlik alanları olarak görmenin önündeki baş engeldir. Tarihsel olmayan, temelinde tarihyazıcılığı bulunmayan bir bilimden söz edilemez. Tarih bilimlerini bilimden saymamak gerçekte bilimin varlığını yahut olanağını yadsımaktır.[23]

[22] Doğal süreç ve tarihsel süreç olarak gerçekleştirilen kurmaca ayrım üzerinden geçmişin adeta ortadan yarılıp doğal sürecin tarihin konusu olmaktan çıkartılması hatta doğa bilimleri ve bir de tarih biliminden bahis açılması abestir. Bir kere tarih diye tek bir bilim dalından söz etmek zamanımızın bilim anlayışına ve uzmanlaşma becerilerine aykırı ve son derece iddialı bir genelleme içerir. Felsefenin, ilahiyatın, siyasetin, sanatın, iktisadın, hukukun, matematiğin, tıbbın, bildirişimin, gündelik yaşamın, savaşların, kurumların, nesnelerin, üretim ve tüketim tekniklerinin ve daha başkaca şeylerin tarihlerinden söz edilebilir. Bu açıdan, üniversitede lisans seviyesinde öğrenim gören gerçekte neyin tarihçisi olur? Bütün bu alanlarda gerçekleştirilecek tarihyazımı öyküleştirme becerisi ve eski yazı okuyabilme, yabancı lisanlara hâkimiyet gibi dil yeteneklerinin de ötesinde bir donanım gerektirdiği açıktır. Üniversitelerimizdeki tarih bölümleri bu alanların hepsine birden uzmanlık sağlayıp öğretim yapamayacağına göre, yapılması gereken lisans seviyesindeki tarih bölümlerinin ilgili bilim dallarına dağıtılmasıdır. Her bilim dalı kendi tarihini araştırmalı, lisansüstü seviyede bilimlerarası bir çalışma alanı olarak belki kurulacak bir Tarih Enstitüsü çatısı altında farklı donanımlara sahip belirli bir tarih biliminde uzmanlaşmış bilimadamları topluluğunun birlikte çalışmasının sağlanması bu durumda yerinde bir adım olabilir. Geçici ama zorunlu acil bir seçenek olarak, tarih öğreniminin yanında zorunlu bir yandal öğrenimi gözükmektedir. Açıkcası mevcut parçalanmış yapının varlığı sorunludur. Bu sorun çözüme kavuşturulmazsa zamanla tarihsel bilginin sorunlu ve çok kısıtlı alan dışında tümüyle yüzeysel kalmasını beraberinde getirebilir. Mevcut yapı, belirli bir bilim dalıyla sıkıca ilişkili bir konunun kendisine vakıf olmadan geçmişini araştırma uzmanlığı olarak tarihçiliği beraberinde getirmektedir. Bununla birlikte sözkonusu edilen bilim dalının tarihinden büyük ölçüde kopuk bir bilim uzmalığını beraberinde getirmektedir. Böylece yapılacak olan tarih araştırmalarınının konuyla ilişkili bilim dallarının kendine özgü sorunlarından uzak olduğu için çoğunlukla kör kalacak. Buna karşın bahse konu bilim dalının uzmanları da konunun geçmişleriyle derin bir ilişki kuramadıkları için çalışmaları yüzeysel ve anlamsız kalabilecektir.

[23] Bilimin olanağını yadsımadığını ifade ederek tarihi bilimdışı sayma yanılgısından arınamayanların tarih anlayışlarında olduğu kadar bilim anlayışlarındaki sorun da göze çarpar. Bu sorunlu yaklaşımı Munslow'da açıkça görebiliyoruz. O: *"Tarih fizik bilimleri gibi doğrudan doğruya bilimsellik iddiasında bulunamaz*" der, çünkü: *"tartışmasız olgular üreten deneysel ve nesnel bir süreç"* değildir (Munslow 2000: 15). Buna karşın Duralı, araştırmacı ile ele alınan konu arasında zaman kesitinin bulunmasından hareketle: *"insan-toplum-kültür aleminin kendisini doğrudan doğruya ele alan uğraşılardan -klasik mekaniğin teşkil ettiği- bilim ülküsüne en ziyadesiyle yaklaşan tarihtir"* diyecektir. Bk. (Duralı 1999: 124). Benzer bir yaklaşım için bk. (Gasset 1998: 45). Yine Gasset *"Tarih, yaşamımız olan temel gerçeğin bilimidir. Dolayısıyla içerisinde yaşadığımız en kesin güncelliğin bilimidir"* diyecektir. Bk. (Gasset 2011: 42). Collingwood ise bilimin, zaten bildiğimiz şeyleri bir araya getirmek değil, bilmediğimiz bir şeye yönelmek ve onu keşfetmek olduğundan hareketle tarihin bilim olduğunu ifade eder (Collingwood 2013: 42).

Tekrar pahasına ifade etmek gerekirse, süreğen bir hareketin dolayısıyla da heran değişimin bulunduğu evrende oluşan değişmezlik-süreç karşıtlığı ile maddi düzlemde özdeşliğin olanaksızlığı, tarih bilimlerini, deney ile gözleme dayalı olarak bilgi üretme iddiasındaki diğer bilim dallarıyla bilimsellik temelinde bir araya getirir.

Bununla birlikte, Tarih bilimlerinin varlığı geçmişi ele alan bilimdışı etkinlikler olmadığı anlamına gelmez, bu bağlamda biz gerek Türkçedeki yaygın kullanımın ortaya çıkarttığı anlam karmaşasını aşmak gerekse de geçmişi ele alan bilimsel ve bilimdışı etkinlikleri ifade etmek üzere, bilimsel tarih ve bilimdışı tarih kavramlarını kullanacağız.

Sınır İhlalleri: Tarihyazımında Bilimdışılık, Roman ve Hatırat

Tarihin bir bilim olması[24] bilimdışı bir tarihçiliğin varolmadığı anlamına gelmez. Buradaki bilimsellik vurgusunu sağlayan kıstaslara uygunluğun sınırlandırdığı tarihyazıcılığı, şüphesiz zaman boylamında binlerce yıl ileriye yahut geriye götürüldüğünde yahut başka kültür ve medeniyet ortamlarındaki icrasında, geçerli kabul edilebilecek bir tutamağı, uygunluğun değişmez bir ölçütünü, bize vermez. Bu anlamda bulunduğu zaman ve mekânda bilimsel olarak kabul edilebilecek bir tarihyazıcılığı başka bir zaman ve mekânda bilimdışı[25] olarak görülebilir. Tıpkı bilim ve bilimsel bilgi gibi onu ortaya çıkartan kuram olarak yöntem

[24] *"Tarih, yaşamımız olan temel gerçeğin bilimidir. Dolayısıyla içerisinde yaşadığımız en kesin güncelliğin bilimidir. Eğer güncelliğin Bilimi olmasaydı, Onun konusu saydığımız şu geçmişi nerede arayıp bulabilirdik ki? Bunun tersi yani alışılagelmiş olan, geçmişi arkada kalmış, soyut ve gerçekdışı bir şey saymak anlamına gelir"* (Gasset 2011: 42-3).

[25] Tekniğin gelişimiyle, evrende yok olmayan ışık huzmelerinin bir araya getirilip geçmişe ait görüntüler üzerinden binlerce yıllık geçmişe şahid olabilecek müstakbel bir tarihçi farzedelim. Yahut günümüz bilimkurgu filmelerinin bolca işlediği gibi zamanda yolculuğun gerçekleştiği bir çeşit düzlemi tahayyül edelim. Böyle bir durumda günümüz tarihçiliğinin artık bilimsel kabul edilemeyeceği yeni bir evreye geçilmiş olacaktır. Kimbilir belki tarihçi artık, yapay tanıklığın mimarı olarak, olaylarla ilgilileri arasındaki buluşmayı gerçekleştirecektir. Varsayımlar bir yana, gerçekte ise şimdiden tam olarak öngöremeyeceğimiz başka birtakım gelişmeler mevcut bilim anlayışını kökten değiştirebilir. Bilim anlayışının tarihselliğiyle ilgili olarak bk. (Heidegger 1998: 15). Ayrıca bilimin ve bilgi kuramının tarihselliği reddedilip bunlar için evrensel olarak geçerli ölçütlerin olduğu -Collingwood'un *Tarih Tasarımı* adlı çalışmasında yaptığı gibi- kabul edilirse; bilimsel olana atfedilebilecek bir başlangıç noktası belirlenebilir. Zira bilimsel birikim ve kuramsal ilerlemenin yalnızca günümüzde ulaştığı nokta göz önünde bulundurulmuştur. Ama bilimin gelecekte ulaşabileceği noktalarla, bilimin varsayılan başlangıcı arasında sürekli büyümekte olan yarığın fevkaladeliği, varsayılan başlangıç ile ulaşılan noktayı bazı ölçütler dizisi altında ele alma olanağını zamanla ortadan kaldırır. Aynı zamanda, bilginin ve onu ortaya çıkartan kuramın ölçütlerinde evrenselcilik daha şimdiden, bilinmeyen geleceğin bilim anlayışı için de geçerli ve yeterli kıstaslarla bilimsel faaliyet yürütüldüğünü iddia etmenin başka bir yoludur.

de tarihseldir (Feyerabend 1999: 131). Yöntembilimi de içine alan bilimin tarihselliği yeni yaklaşımların doğuşunun ve bilimdışı tarihçiliğin kavranış zeminini oluşturur.[26] Şu da açıklıkla ifade edilmelidir ki herhangi bir tarihyazıcılığı ile ortaya çıkan metin her bir yargısıyla, yani bütünüyle bilimdışı sayılamayabilir. Bunun tam tersi bilimselliğin sağlanması bağlamında geçerlidir.

Kendisini sergileyen mevcut olan şeye gerçek, onun kuramına da bilim demiştik. Fakat, şeylerin kendisini sergilemesi olarak yüzleşilegelen olaylar gerçeğe ilişkin mutlak bir anlamı, öznelerarası geçerlilikteki bilgiyi bağrında taşısa dahi onu öylece bize sunmaz. Bu, böylece gerçeklik ve ona ilişkin oluşturulan hakikat algısının geçerlilik sorununu önümüze tekrar çıkarır. Bu soruna çözüm getirmek isteyen günümüz dünyasının bilimsel tarihçiliğinin temel özelliği, yapılan araştırmayla ulaşılan tarihsel verilerin gerçeğe uygunluğu geçerlilik ölçütü olarak kabul ederek inşa edilmiş bir hakikat algısı ile karşımıza çıkmak isteyişin bir ürünü olmalarıdır.

Tarihçiliğin bilim dışı icrasına bakıldığı zamansa, belirli bir tarifle kuşatılamayacak denli geniş bir sahada zengin bir yöntem yelpazesiyle iş görüldüğüne şahid oluruz. Temelde gerçekliğin gerçekleşme biçimini ortaya koyma amacı gütmeden ama buna yönelik bir çaba ürünüymüş gibi kendisini sergileyen çalışmaların ardındaki tahmin edilen kaygı çeşitliliği muhtemelen dünya tarihinin hiçbir döneminde bilimselliğin bir ölçütü olarak görülmemiştir.[27] Çoğu kere

[26] Örnek olarak, İbn Haldun (Ö. 808 / 1406) kendisinden önceki tarihçiliği ele alırken, yalnız olayları ele alan sözkonusu tarihçilik anlayışını eleştirerek, olaylara şekil veren sebeplerin de araştırılmasının ve açıklanmasının gerekliliğine işaret eder (Bouamrane 1988: 271). Tarihçilerin geçmişe ilişkin geçerli bir hakikat algısı oluşturmada kişi eleştirisini yöntem olarak benimseyen, böylece kişinin güvenilirliği üzerinden aktardıklarının doğruluğuna kani olan tarihçilere getirdiği eleştiriler tarihyazıcılığı açısından bir kırılma noktası oluşturur (Arslan 1983: 15 vd). Böylece İbn Haldun, zamanı için bilimsel ve geçerli tarihyazıcılığını yeni bir bilgi kuramına/yönteme bağlamış olur. Fakat tarihyazımında süreğen bir tekâmülün olmadığı göze çarpar. Günümüzde *sözlü tarih* adı verilen çalışmalar buna iyi bir örnektir.

[27] Herhangi bir tarihyazımının mecrasının üniversite olması yahut halk tarafından beğenilerek satınalınan bir eser olarak market raflarında yerini alması, yani akademik yahut popüler olması bilimselliğine ilişkin herhangi bir ölçütü bize vermez. Bu bağlamda, Popüler tarihçilik üzerine ortaya koyduğu kapsamlı çalışmasında Ahmet Özcan'ın tarihçiliği popüler ve akademik olarak temelde ikiye ayırması sorunludur. Sözkonusu ayrım için bk. (Özcan 2011: 22, 25). Zira bilimsel bir tarihyazımının popülerleşmesi aynıı şekilde bilimdışı bir tarihyazıcılığının da popüler olmayı amaçlamasına karşın bunu başaramaması muhtemeldir. Akademik tarihçilikte çoğu kere popüler ve bilimdışı tarihçilik ürünleri ortaya koyabilmektedir. O halde, akademik ve *popüler tarihçilik* bilimsel ve bilimdışı tarihçiliğin altında ele alınabilecek ürünlerle karşımıza çıkmaktadır. Diğer bir ifadeyle, akademik ve popüler tarihçilik, bilim ülküsü gözetilerek oluşturulacak bir tarihçilik sınıflandırılımasında belirleyici unsur olamaz.

kitlesel bir beğeni ile karşılık bulan bu tarihçiliğe *"halk tarihçiliği"*[28] (Yinanç 1999: 579) *"popüler tarihçilik"*[29] (Özcan 2011: 335) gibi adların verildiğini görmekteyiz. Ortaya konan ürünler ise çoğu kere tek yanlı ve ideolojik saplantılarla yüklü olup, duygudaşlık kurmaktan uzak bir taraflı saldırganlıkla bezelidir. Maslahat gözetip hitap edildiği düşünülen hedef kitlenin nahoş karşılayacağı durumlara karşı örtbas edici bir tavır alış da sıkça gözlemlenen bir durumdur. Yine ifadelerinden, tarihin melek ve şeytanların cirit attığı mutlak iyinin ve kötünün rol aldığı kutsal bir kitabı andırdığı sezilebilir. İnsanları yüceltme ve alçaltma yöntemiyle karşıtlık oluşturmak bir yana, mevzuların zihinlerde muhtemel bir sorun haline gelmesinin önü kesinlikçi bir söylemle alınır. Ayrıca çoğu kere tarihi roman havasında sürükleyici ve heyecan uyandırıcı bir şekilde ortaya konuldukları da görülmektedir.

İşte tam burada tarihçiliği çığrından çıkaran böyle sorunlu yaklaşımların mevcudiyetinin desteklediği ve tarihçiliği bütün veçheleriyle mahkûm eden bir başka eğilim belirir: o da edebiyatla tarihi aynileştirmektir. Bu eğilim içerisinde tarihin *"akla yatkın edebiyat"*[30] (Munslow 2000: 60) olarak ele alınmasının yanısıra, Froude'un ifadesiyle, tarihin *"istediğimiz her kelimeyi yazabileceğimiz, bir çocuğun harf kutusu"* (Carr 1980: 36) olarak görülmesiyle de karşılaşıyoruz. Bir taraftan, *"Bir edebiyat formu olarak tarih; müzik, drama ve şiir gibi kültürel bir pratik"* olarak ele alınırken (Munslow 2000: 32) öte yandan romanla karşılaştırılır ve *"Biri gerçek, diğeri kurgu, düpedüz uydurma, deriz. Oysa gerçek dediğimiz tarih, çoğu zaman uydurmadır. Belki her zaman!"* (Özel 2018a: 9) denilerek bu aynileştirme farklı yollardan çarpıcı bir şekilde ifade edilir. Tarih bilimlerine karşı bu köktenci saldırılar, gerçekliği ortaya koyma çabasına karşı

[28] Mükrimin Halil Yinanç, ele aldığı devrin tarihçiliğini değerlendirirken durumu şöyle ifade eder: *"tarih hakkında hiçbir ilmi ve felsefi kanaate malik olmıyan; usuli tetkik ve tetebbua vakıf bulunmıyan hamiyetli veya şarlatan veya palavracı bir takım tahsilsiz, hadnâşinas ve cahil yazıcıların elinde kalmıştı"* (Yinanç 1999: 593).

[29] Akademik tarihçiliğin çeşitli maslahatlar gözeterek bilim dışı bir tarihyazımı icrasıyla ortaya çıktığı koşullarda, akademi dışı tarihçiliğin netameli görülen bu konuları işleyip popülerleşmesini, akademinin akademi dışı tarihyazıcılığı tarafından kuşatılması takip eder (Özcan 2011: 22). Ahmet Özcan'ın ifade ettiği gibi, konuya uzak insanların yanısıra tarihçiler de kendi uzmanlık alanı dışında bu popülerleşen tarihin söylemine teslim olur.

[30] *"Tarihin, tarihçi onu zorunlu formuyla, yani bir anlatı olarak yazana kadar okurlar için var olamayacağı"nı ifade eden Munslow "Nasıl bir anlatıcı olmaksızın bir anlatı imkânsızsa, tarihçi olmadan tarih de imkânsızdır"* der (Munslow 2000: 13, 17). Tarihin bütünüyle kurmaca olduğuna ilişkin bu imalar aslında Munslow'un kendi temellendirmesinin altını oymaktadır. Zira bilginin tarihselliği, onu elde etmek için tarihe başvuruyu kaçınılmaz kılar. Bu durumda yalnızca anladığı anlamdaki tarih değil bütün beşerî birikim ve her nevi bilimsel bilgi, dolasıyıla da Munslow'un kendi temellendirmesi de bir kurmacadır. Böylece kendi fikriyle çelişen ürünün mimarı olarak Munslow, eleştirisindeki çelişkisinin kurbanı durumuna düşer.

mı yapılmaktadır? Kesinlikle hayır![31] Zira tarihi tümüyle uydurma olarak görüp, gerçekliğin kurmacada yani romanda bulunacağını ifade eden (Özel 2018b: 9) bir aşırılık var karşımızda. Hem romanın mertçe kurmaca olduğunu ortaya koymasından ötürü *"namert"* gördüğü tarihten makbul sayan[32] hem de kurmaca olduğunu ilan etmesine rağmen romandan gerçekliğin çıkartabileceğini iddia eden (Özel 2018b: 9) bir yaklaşımla karşılaşıyoruz.

Çelişkiler yumağı görüntüsü veren bu sorunlu yaklaşımlara karşın, gerçekte, bilim olarak tarih ile sanat olarak edebiyat arasındaki tartışmasız gerçek olarak basit ve bariz fark;[33] bizden bağımsız nesnel bir gerçeklik var mıdır? sorusunda kendini açığa vurur. Zira, gerçek yoksa onun kuramı da olamaz. O durumda bilim ile sanat yahut tarih ile roman arasına bir ayrım konulamaz. Bütünüyle açıktır ki, tarihyazıcılığı kişilerden bağımsız bir gerçekliğin reddiyle varlık bulamaz. Bizden bağımsız, öncemizde ve sonramızda mevcudiyetini devam ettirecek bir gerçekliğin varlığı ve ona erişim olanakları reddedilince tarihin romandan yegâne farkı belki tarihin inşa ettiği metne muhatabını inandırmak için bin dereden su getirmesi, doğruluğunun tasdiki için ortaya koyduğu *belgesel* gözbağcılığı kalırdı. Bununla birlikte sanat yoluyla bilhassa şiir ve romanda tarihyazıcılığından daha parlak bir hakikat algısının inşa edilebileceği muhakkaktır.[34] İnsanın daha kuşatıcı bir biçimde ele alınabileceği de. Zira, roman hakikat algı-

[31] Bu sorunun cevabı, iddia sahiplerince açıkça ortaya konmasa da belki de sorun son derece kişiseldir: Tarihçinin, tanrılaştırılan geçmiş gerçekliğin günümüze gönderilmiş elçisi gibi kurumla boy göstermesi, geçmişe ilişkin bilgisini güncel ihtiyaç/yaklaşım/çıkarlar için peşkeş çekmesi, elindeki iktidar aracı olan bu büyülü gücü, hedef tahtasına oturtmuş olabilir. Ama, tarihsel bilgiyi böylece uydurma olarak değerlendiren bu yaklaşım hemen bir açmazla da karşılaşır: O da düşüncelerini temellendirirken kesinlikçi bir söylemle ve inandırıcılık isteğiyle yine tarih bilgisine başvurmasıdır. Doğru söylediğini ispat için bu yalancı saydığını tanık olarak çağırma eğilimini Özel'de ve Munslow'da görüyoruz. Yalancı tanığın göreve çağrılışı yazarların atıfta bulunduğumuz çalışmalarında sıkça görülmektedir.

[32] Mustafa Özel ile yapılan söyleşi için bk. https://www.arkakapak.com/genel/ilk-islami-romanimizi-ilk-batici-romancimiz-yazdi/ (01. 05. 2018)

[33] *"Eğer olaylar olmasaydı, sorunlar da olmazdı, bilmece olmazdı, çözecek, bulup ortaya dökecek hiçbir giz olmazdı" der Gasset ve ekler: "Bilim olayların yorumudur"* (Gasset 1998: 45).

[34] İşte böylesi hakikat algılarının çarpıcı örneklerinden birini, "Celladıma gülümserken çektirdiğim son resmin arkasındaki satırlar" adlı şiirde görmekteyiz: *"Ben İsmet Özel, şair, kırk yaşında./ Her şey ben yaşarken oldu, bunu bilsin insanlar/ ben yaşarken koptu tufan/ ben yaşarken yeni baştan yaratıldı kâinat/ her şeyi gördüm içim rahat/ gök yarıldı, çamura can verildi (...)"* (Özel 2005: 119). Şairin yaşantısından sahneler aktardığı satırlardaki gerçek dışılığın tarihyazımında karşımıza çıkması durumunda oluşturacağı sorun, Nietzsche'ye bakılırsa, çözülmüştür: *"Sanatları baş tacı etmeyip de bu tür hakikat dışı etkinlik tarzını icat etmeseydik, bugün bilimin sağladığı hakikat dışılığa, yalancılığa sezgimiz, son derece tahammül edilemez olacaktı"* (Nietzsche 2011: 107).

larıyla yüklü gerçek dışı bir hikayedir.[35] Bilimsel sınırlandırma ve ölçütlerden yoksun biçimde geçmişi ele alan böylesi metinlerin renkliliği ve çarpıcılığı, ancak gerçeğin peşinden gittiğini düşünen ve kurmacada bunu bulacağına inanan kişiye tarihyazımı dışında bir seçenek oluşturabilir.

Öte yandan, tarih bilimini edebiyatın bir parçası olarak değerlendiren yaklaşımın geçersizliği tarihi roman gibi tarihle ilişkili edebi metinler içinse geçerlilik taşır. Gerçi geçmişin bilimdışı bir biçimde ele alınışı yalnızca tarihi roman gibi edebi metinlerde karşımıza çıkmaz. Kendisini tarih diye sunan ve akademide üretimi gerçekleştirilen metinlerde de bu sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu bağlamda, bilimdışı tarihçiliğin temel özelliklerine baktığımızda, tarihyazımında dikkat edilecek bazı biçimsel usullerle sınırlandırılmış olduklarını, olaydizimi biçiminde inşa edilip süreç hissini oluşturmak adına öyküleştirmeye başvurulduğunu öte yandan tarihin temel konusu olan tefekkürün kapı dışarı edilmiş olduğu görülür. Çoğu kere de tarihyazıcılığının başka bir amaç için araçsallaştırıldığını, yani suiistimal edildiğini, ortaya konulan bilgilerin başkalarından aparma bir kuramsal dayanakla ve kaçınılmaz olarak kuramsal çelişkilerle dolu olduklarını görürüz. Akademi dışında, geçmişi ele alan metinlerin çoğunluğu da bu durumdadır. Akademideki belirli sayıdaki istisna bir kenara bırakılırsa tarihyazıcılığı büyük oranda bilimdışı bir faaliyet alanı olarak göze çarpmaktadır. Öyle ki, tarihçilik mesleği çoğu kere bilginin dolaşımına nakliyeci seferberliğinin telaşı içerisinde katkı sunarak icra edilir. Sorun çözme anlayışından uzak, kuramsal dayanaktan yoksun, belge neşriyatçılığı biçiminde, tabii olarak özgünlükten ırak, bir malzeme tedarikçiliğinin de tarihçilik olarak görüldüğünü söylemeliyiz.[36]

Öte yandan bilimsel tarihçiliğe baktığımız zaman, gördüğümüz anlamlandırma çabasının tarihyazımında bir kaçınılmazlık olarak tarihsel olmayan verilerin de kullanımını beraberinde getirmekte olduğunu söylemeliyiz. Tarihsel olmayan bu veriler şimdi ve buranın bağrından çıkan tecrübenin ve akıl yürütme-

[35] Tanımlamamızı, romanı *"gerçeklerle dolu hakikatsız hikâye"* olarak ele alan Özel'in ifadesinden yararlanma ve ayakları üzerine doğrultma yoluna giderek yaptık. Sözkonusu tanım için bk. (Özel 2018a: 11).

[36] Meslek içinden ve dışından olmak üzere, tarihçiliğe ve tarihe çarpık bakış çok boyutlu, tarihsel bir meseledir. Tarihçiliğin bu şekilde icra edilme geleneği haklı ve acımasız eleştirileri beraberinde getirmiştir: Mesela A. Comte tarih için *"kısır anektodların kör toplayıcıları tarafından akıldışı bir merakla çocukça biriktirilmiş önemsiz ayrıntılar"* diyecektir. Spencer ise, *"sosyolojinin tarihe 'tıpkı büyük bir yapının etrafındaki taş ve tuğla yığınlarına yaslandığı gibi"* yaslanmakta olduğunu "tarihçinin yerine getirebileceği en yüksek görevin karşılaştırmalı bir sosyolojiye malzeme oluşturmak üzere ulusların yaşamını aktarmak" olduğunu ifade eder. *"Tarihçiler olsa olsa sosyologlar için hammadde toplayıcılarıdır. En kötü durumdaysa, yapı ustalarına doğru türden malzeme bile sağlayamadıkları için büsbütün yararsız ve anlamsız kalırlar"* diyecektir. (Burke 2011: 9).

nin bir sonucu olarak geçmişe deyim yerindeyse, sokuşturulur. Bilimsel tarihyazıcılığını bilim dışı tarihyazıcılığıyla romanlara yaklaştıran gerçekte budur. Zira burada gerçekliğin bir hakikat algısı olarak metin biçiminde teşekkülünde kaçınılmaz olarak başvurulan kurgulamadan fazla olarak bir de kurmaca ile karşılaşıyoruz. Bu kurmaca içerisindeki yargıların muhtemelen hatalı ve kanıtlanamayan yapılarının okuyucuya bildirilmesi yine bilimsel tarihyazıcılığının bir gereğidir. Çünkü bunlar elde edilmesi muhtemel yeni verilerle kanıtlanmaya ve çürütülmeye açık hükümler barındırır. Unutulmamalıdır ki, bu kurmaca unsurlar, geçmişin çarpıtılması amacıyla değil bütünlüklü olarak kavranılması için tarihyazımında yerini alır. Mesela doğum tarihi bilinmeyen bir şahsı ele alırken, onun doğumuna ilişkin herhangi bir kayıt bulmaksızın doğmuş olduğu varsayılır.[37] Yahut ölümüne ilişkin herhangi bir kayıt bulunmayan bir Osmanlı yahut Romalı bugün artık yaşıyor sayılmaz. Örnekleri genişletmek mümkün. İşte bilim olarak tarih, anlamlı bir bütünlük taşıyan metin oluşturabilmek için başvurduğu kurgulamada böylece doğruluğunda belgesel herhangi bir dayanağı bulunmayan yani tarihsel olmayan verileri, başka bir ifadeyle kurmaca unsurları da tarihyazımına yerleştirir.

Tarihyazımında insanın merkezi konumunu pekiştiren ve tarihsel veri sağlamada son derece önemli olan hatıratlar ise gerçek anlamda bir araştırmaya değil anımsamaya dayalı olduğu için[38] bilimsel tarihyazıcılığı olarak kabul edilemez.[39] Tarih olma iddiasını taşıyan bazen de müşterek hatıralar olarak karşımıza çıkan sözlü tarih çalışmaları da bu bağlamda değerlendirilmelidir. Anımsamaya dayalı olmayan araştırmanın tarihyazıcılığı için yegâne meşru yol olarak kabul edilmesi, temelde nihai yargısı önceden belirlenebilecek bir çalışmanın kurgulanması sırasında ihtiyaç duyulan tarihsel verilerin yaratılmasına kapıların tümüyle kapatılması gerekliliğinde yatar. Sözlü tarih adı verilen gerçekte ise sözde tarih olan bu çalışmalar, yaşayan insanları tarihsel veri imalatının gerçekleştirildiği tezgâhta işelenecek birer malzemeye dönüştürürken gönlüne göre tarih yazmanın uygun koşullarını oluşturur. Yine açıktır ki tarih olma iddiasında-

[37] Hayatını ve fikirlerini doktora çalışmamıza konu kıldığımız Halide Edib'in doğum tarihi için bu durum geçerlidir. Onun doğumuna ilişkin birbirini yanlışlayan farklı tarihsel veriler mevcuttur. Bu veri çokluğunda herhangi birinin doğruluğu kesinliğe kavuşturulamadığı için onu doğmamış varsaymıyoruz.

[38] Anı ile tarih arasındaki farklılıklara ve hatıratın tarih sayılamayacağına ilişkin olarak bk. (Collingwood 2013: 308).

[39] Hatırat bir araştırmaya ve başkalarının aktaramına dayanarak değil, kişinin kendi anımsasına dayalı olarak kaleme aldığı metindir. Çoğu kere de tanıklık üzerinden kişinin kendisinden ziyade başkalarının hayatı ile ilgili olabilirler. Buna karşın özyaşamöyküsünü yazar, yaşantısını anlamlı kılacak bir bağlama oturtma isteğiyle dayanağı kendi hafızasının dışı olan tarihsel verilere yaslı olarak kaleme alabilir.

ki yazım ile dayandığı tarihsel verilerin bir arada inşa edilmesi ancak tarihçiliğin ilk örnekleriyle çağdaş olmakla mümkündür. Günümüz tarihyazımın bilimsellik ölçütlerinden keskin bir kopuşun ifadesi ve geçerlilikleri çökmüş kadim bilgi kuramlarına sığınışın yansıması olarak yükselen sözlü tarih çalışmaları tarihyazımının sınırları üzerine yeniden düşünmeyi gerekli kılıyor. Bu bağlamda, araştıran özne ile konu edilen öznenin etkileşim içerisinde bulunmaması *"bir tarih araştırısının konuca sahip olması gereken nesnel şartların zaman boylamındaki sınırları"*nı belirler (Deniz 2011: 11-13). Bununla beraber tarihsel verilerin oynaklığının[40] artık mümkün olmadığı düzlem olarak *Toplumsallaşmış Zaman*[41] kesitini tarihin yegâne araştırma sahası olarak önümüze koyar.

Tarihyazımının sınırları üzerine düşününce, bir de tarihin neyi konu edinebileceği sorunu belirir. Tarihin kendisine konu edinebilecekleri üzerinden tarihyazımının sınırlandırılması hakkında düşünüldüğü zaman, tefekkürün kendisi, onu ortaya çıkartan vakalar ve etkilerinin de gözlemlendiği bütün olayların tarihin konusu olduğu anlaşılır. Bu yüzden insana rengini veren herşeyin içinde olduğu bir tarih olarak yaşamöyküsü, tarihyazımının temel uğraşı alanlarıdan biri olmalıdır. Şüphesiz, düşünce-tefekkür ve onu ortaya çıkartan insanın tarihyazımında merkezi bir konum taşıması gerekliliğine karşın, tarihyazımının tarihine bakıldığı zaman insanın tarihten adeta kovulduğu görülecektir. Olayların, kurumların ve her türlü eylemin ardında yatan tefekkürden arındırılmış, öznesiz, insan izlerinin silikleştiği, tarihyazımlarının bu özelliğinin temellendirilmesi güç bir iştir. Doğal süreç ve tarihi süreç ayrımı üzerinden geçmişi birdiğerinden yalıtarak ikiye bölen Collingwood tarafından bu ilginç bir şekilde yapılacaktır: *"Düşünceden başka hiçbirşeyin tarihi olamaz"* der haklı olarak, ardından: *"O zaman, örneğin bir biyografi, ne kadar çok tarih içerirse içersin, tarihsel olmamakla kalmayıp tarihe ters düşen ilkeler üzerine kurulmuştur. Sınırları biyolojik olaylardır, bir insan organizmasının doğumu ve ölümüdür: Çatısı bir düşünce çatısı değil, doğal süreç çatısıdır"* (Collingwood 2013: 374). İnsanın üremesinin ardında düşüncesizlik varsaymaya ve ölümünü kendi iradesiyle belirleme gücünü de tümden yoksaymaya dayalı bu gerekçelendirme son derece sorunludur. Ayrıca

[40] Tecrübe edilen biricik geçmiş, zamanla birdiğerinden belirgin bir farklılıklarla ortaya konulabilmektedir. Halide Edib'in geçmişini belirgin farklılıklarla ele aldığı özyaşamöykülerindeki anımsamaya dayalı unsurların değişime uğraması buna iyi bir örnek oluşturur.

[41] Tarih biliminin araştırma alanına çekilebilecek sınırlandırmanın temellendirilmesi sırasında daha önce ortaya koyduğumuz *Temsili Tarih ve Toplumsallaşan Zaman* kavramlarının tafsilatlı izahı ve tarihyazımındaki yeri için bk. (Deniz 2011: 11-13). Söz konusu sınırlandırmaki adlandırma her ne kadar zamana gönderme yapsada temelde geçmişe yönelecek zihin olarak varolanın varlık sahnesine çıkışını sınır olarak belirler. İlkece failin faaliyette bulunmadığı zamanı tarihyazımına konu edebilmesidir.

belirli bir olayın değil ardında, akabinde düşünce-fikir üretimi ortaya çıkıyorsa kaçınılmaz olarak o olay da tarihin bir parçası olur. Bu bir demprem yahut medcezir gibi tabii bir olay olsa dahi. Zira düşüncenin tarihin konusu olduğu yerde, düşüncenin nedeni olarak görülen olaylar ve çevrelendiği koşullar da tarihin konusu olmak durumundadır. Tarih gerçekte birdiğeriyle ilişkili olan varolanların, yalıtılarak ele alınma hünerlerinin sergilendiği bir uğraşı alanı değil, aksine tamtekmil bir anlamlandırma için gerçekte sahip olunan bütün ilişkilere erişim cabasının ortaya konulduğu bilimdir.

Sonuç

İçinde bulunduğumuz şimdi ve buranın kıskacında tekrarsız ama süreklice tecrübe ettiğimiz gerçekliğin, nasıl gerçekleşmişse öyle ortaya konulmasının önünde çok sayıda aşılamaz engel mevcuttur. Süreç içerisinde süreklice gerçekleşen özdeşliğin yitimi dolayısıyla şimdi ve buraya özgü olan gerçeklik anbean geçmişte kalır. Geçmiş gerçeklik üzerinden inşa edilen bilginin tamamı böylece tarihsel olmakla kalmaz bunun yanısıra insanın biçimlenmişliği tarafından şekillendirilen bir hakikat algısı olarak ortaya çıkar. Bu durum da tarihyazıcılığı üzerinden oluşturulan bilginin gerçekliği ortaya koyma açısından sorunlu bir tabiatı olduğu gerçeğini önümüze koyar. Gerçekliğe erişim çabası işte bu sorunları belirleme ve oluşturdukları yanılgılardan arınmaya çalışmayı ve kaçınılmaz olarak da bilginin dayandığı kuramı ortaya çıkartmayı/inşa etmeyi beraberinde getirir. Bu çaba aynı zamanda bilginin bilimselliğinin ölçütlerini belirlemede temel tarihsel bir araçtır. Söz konusu araçlarla, kaçınılmazcasına bir tarihyazıcılığı ürünü olarak ortaya çıkan bilginin ve ona dayalı olarak inşa edilen bilim, ideoloji, sanat, düzenek vesair yapıların tutarlılığı denetlenebilir, kurgusal yapısı çözümlenebilir ve kurmaca unsurların bunlarda oynadığı rol tespit edilebilir. Açıkcası, bilginin birikimliliği ve tarihselliği, tarihyazıcılığına dayalı olarak kendini ortaya koyması, tek başına tarih diye bir bilimden öte bilim(ler)in tarihi olarak tarih bilimlerinden söz ettirmeyi gerekli kılar. Böylece denilebilir ki, tarihin bilim olmadığına ilişkin her sayıltı, temelde bilimsel bilginin ve bilgi kuramının yadsınmasını da içinde barındırır. Bununla birlikte öncelikle kendi söyleminin geçerliliğinin altını oyar.

KAYNAKÇA

🕮 Alkan, Necmettin. “Tarihin Çağlara Ayrılmasında 'Üç'Lü Sistem ve ‘Avrupa Merkezci' Tarih Kurgusu.” *Uluslarası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2 (2009): 23-42.

- Aristoteles. *Politika*. Terc. Murat Temelli. İstanbul: Ark, 2013.
- Arslan, Ahmet. "İbni Haldun ve Tarih." *Tarih İncelemeri Dergisi* 2. 1 (1983): 9-30.
- Bıçak, Ayhan. *Tarih Düşüncesi I: Tarih Düşüncesinin Oluşumu.* İstanbul: Dergâh, 2004.
- Bouamrane, Chikh. "İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış." Terc. Nesim Yazıcı. *AÜİFD* 30 (1988): 265-277.
- Burke, Peter. *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Terc. Mete Tunçay. 5.bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2011.
- Carr, E. H. *Tarih Nedir?* Terc. Misket Gizem Gürtürk. İstanbul: Birikim, 1980.
- Certau, Michel de. *Tarih ve Psikanaliz; bilim ile kurgu arasında.* Terc. Ayşegül Sönmezay. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2009.
- Collingwood, R. G*. Tarih Tasarımı*. Terc: Kurtuluş Dinçer. 5. bs. Ankara: Doğu Batı, 2013.
- Deniz, Engin. *Alexander Israel Helphand (Parvus Efendi) 1867-1924, Hayatı ve Fikirleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Duralı, Şaban Teoman. *Türkçenin Felsefe-Bilim Sözlüğü*. İstanbul: Dergâh, 2013.
- Duralı, Teoman. "Tarihin Dayanılmaz Ağırlığı." *AÜİFD* 40. 1 (1999): 117-126.
- Feyerabend, Paul K. *Yönteme Hayır; Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları.* Terc. Ahmet İnam. İstanbul: Ara, 1989.
- Feyerabend, Paul. *Özgür Bir Toplumda Bilim.* Terc. Ahmet Kardam. 2. bs. İstanbul: Ayrıntı, 1999.
- Gasset, Jose Ortega Y. *Sistem Olarak Tarih*. Terc. Neyyire Gül Işık. İstanbul: Türkiye İş Bankası, 2011.
- Gasset, Ortega Y. *Tarihin Galilei'ciliği. Tarihsel Bunalım ve İnsan; Ortega y Gasset'ten Seçme Yazılar.* Haz. ve Terc. Neyyire Gül Işık. 2. Bs. İstanbul: Metis, 1998.
- Gökberk, Macit. *Felsefe Tarihi*. 15. bs. İstanbul: Remzi, 2004.
- Heidegger, Martin. *Özdeşlik ve Ayrım.* Terc. Necati Açа. Ankara: Bilim ve Sanat, 1997.
- Heidegger, Martin. *Bilim Üzerine İki Ders*. Terc. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma, 1998.
- Heidegger, Martin. *Zaman ve Varlık Üzerine*. Terc. Deniz Kanıt. Ankara: A Kitap, 2001.

- Hocaoğlu, Durmuş. *Tarih Kavramı: Res Gestae-Historia Rerum Gestarum. Türkiye'de Tarihyazımı.* İstanbul: Yeditepe, 2011.
- Lewis, Bernard. *İslam'ın Siyasal Söylemi.* Terc. Ünsal Oskay. 2. bs. Ankara: Phoenix, 2011.
- Munslow, Alun. *Tarihin Yapısökümü*. İstanbul: Ayrıntı, 2000.
- Musgrave, Alan. *Sağduyu, Bilim ve Şüphecilik; Bilgi Kuramına Tarihsel Bir Giriş*. Terc. Nur Küçük. İstanbul: İthaki, 2013.
- Nietzsche, Friedrich. *Şen Bilim.* Terc. Ahmet İnam. 3. bs. İstanbul: Say, 2011.
- Öner, Necati. "Mantığın ana ilkeleri ve bu ilkelerin varlıkla ilişkileri." *AÜİFD* 17. 1 (1969): 285-303.
- Özcan, Ahmet. *Türkiye'de Popüler Tarihçilik 1908-1960*. Ankara: TTK, 2011.
- Özel, İsmet. *Erbain; Kırk Yılın Şiirleri.* İstanbul: Şule, 2005.
- Özel, Mustafa. *Roman Diliyle İktisat.* İstanbul: Küre, 2018.
- Özel, Mustafa. *Roman Diliyle Siyaset.* İstanbul: Küre, 2018.
- Popperi, Karl R. *Bilimsel Araştırmanın Mantığı.* Terc. İlknur Aka ve İbrahim Turan. 3. bs. İstanbul: Yapı Kredi, 2005.
- Schopenhauer, Arthur. *İstencin Özgürlüğü Üzerine.* Terc. Mehtap Söyler. 2. bs. Ankara: Öteki, 2000.
- *Türkiye'de/Türkçede Felsefe Üzerine Konuşmalar*. İhsan Fazlıoğlu. Haz. M, Cüneyt Kaya. 2.bs. İstanbul: Küre, 2010.
- Yinanç, Mükrimin Halil. *Tanzimattan meşrutiyete kadar bizde tarihçilik*. Tanzimat. C.II. İstanbul: MEB, 1999.
- https://www.arkakapak.com/genel/ilk-islami-romanimizi-ilk-batici-romancimiz-yazdi/ Web. 01. 05. 2018

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 325-338
DOI: 10.32449/egetdid.481570

Türkmen Tarih Yazıcılığında "İlhak" Konusu

The Subject of Annexion in Turkmen Historiography

Dr. Öğr. Üyesi Tahir AŞİROV*

Özet

Türkmen tarih yazıcılığında "ilhak" konusu, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması şeklinde anlaşılmaktadır. Bu konu, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgalinin kavramsal (işgal – ilhak) ifadesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Sovyetler Birliği döneminde Türkmen tarihi üzerine kaleme alınan yazılar, belge ve bilgi bakımından önemli çalışmalardır. Bununla birlikte bu dönemin kendine özgü bir bakış açısının olduğu ise ayrı bir gerçektir. Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgal etmesiyle ilgili yazıların, Sovyetler Birliği döneminde Türkmen tarihi ilminde ayrı bir yeri vardır. Bu konu, Türkmen tarih yazıcılığında "ilhak" kavramı bağlamında çalışılmıştır. Bu süreçte Göktepe ve diğer milli olayları yadsıyan, "Ebedî Kardeşlik" adlı bir kitap 1983 yılında kaleme alınmış ve "Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak girmesinin 100. yıldönümüne" ithaf edilmiştir. Bundan sonra bu konu üzerinde tartışmalar ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda 1992 yılında "Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebepleri ve Neticeleri" (Çarlık Rusya'sının Türkmenistan'ı işgal etmesi: Sebepleri ve Neticeleri) adı altında ilmî toplantı yapılmıştır. Türkmen tarihi yazıcılığında, Rusya İmparatorluğu'nun işgali ile başlayan sürecin ayrı bir düzlemde değerlendirildiğini görmek mümkündür. Türkmenler, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarına ayak basmasını, 1930 öncesinde işgal anlamına gelen "basıp alma" olarak ifade ederken, sonrasında ise bu konuda kaleme alınan yazılarda "katılma" ve "gönüllü olarak girme" şeklinde yer almıştır. Bu durumun, bir düşünce değişiminin tezahürü olmayıp, tam aksine ideolojik bağlamda bir tarih okumanın sonucu olduğu görülebilir.

Anahtar kelimeler: *Türkmen, tarih yazıcılığı, işgal, ilhak, gönüllü katılma.*

*Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, tahirashirov@gmail.com

Gönderim Tarihi: 12.11.2018
Kabul Tarihi: 30.11.2018 Olgu Sunumu

Abstract

In Turkmen historiography the "annexion" subject is defined as the joining of Turkmenistan to Russia. This subject came into existence as a part of conceptual expression (joining – annexion) of the annexion of Russian Empire to the Turkmen lands. During the times of the Soviet Union, the writings written on the history of Turkmen are important works in terms of documents and information. With this, it is a known fact that this period has a different point of view. It is seen that the occupation of the Russian empire to the Turkmen land has an important spot in the historiography of the Soviet Union. During the times of the Soviet Union, ın Turkmen historiography, The Notion of annexion has been stated in the Works of the historians. As a result of this process, a book named "Eternal Brotherhood" dedicated to 100th anniversary of Turkmenistan's voluntary entry into Russia, which denies Göktepe and other national events, was written in 1983. Thereupon, the debates and evaluations about the subject have an important place in Turkmen history. In this context, ın the year 1992, scholarly meetings were held under the name of "Patisha Orsyeti's Occupation of Turkmenistan: Causes and Consequences". As can be seen from all these, it is possible to see that the process which started with the occupation of Russian Empire is evaluated separately in Turkmen historiography. While Turkmens express russian empire's occupation as invasion before 1930, after that date, in the articles written on this subject, it was expressed as "joining" and "voluntarily entering". It can be seen that this is not a manifestation of a change of thought, but rather a result of reading a history in the ideological context.

Keywords: *Turkmen, historiography, joining, annexion, voluntary participation.*

Sovyetler Birliği döneminde Türkmen tarih yazıcılığında "ilhak" konusu, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması olarak anlaşılmaktadır. Bu konu, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgalinin kavramsal (işgal – ilhak) ifadesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Bu kavram kontekstinde, Türkmenistan'da tarih alanında yazıların yazıldığı, tartışıldığı ve değerlendirildiği görülmektedir. Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarının işgalini, katılma veya ilhak kavramıyla ifade etmesi süreci, Türkmen tarih yazıcılığında önemli konulardan biridir. Ayrıca bu konunun, Türkmen tarih anlayışı ve bilinci bağlamında ortaya çıkan bir mevzu olduğu söylenebilir. Türkmenistan'ın Rusya İmparatorluğu'na katılması ilk olarak "prisoyedineniye" kavramıyla ifade edilmektedir. Rusça prisoyedineniye kavramı, A. Aliyev ile K. Böriyev tarafından hazırlanan ve 1929 yılında yayınlanan "Rusça – Türkmence Sözlük" (Russko - Turkmenskiy Slovar) adlı eserde, "goşma, biriktirme" şeklinde açıklanmaktadır (Aliyev - Böriyev 1929: 303). 1968 yılında "Kratkiy Russsko- Turkmenskiy Slovar'" (Kısaca Rusça – Türkmence Sözlük) adı altında hazırlanan lügatte "prisoyedineniye" kelimesi, "1. Goşma, 2. Biriktirme, birleşme, goşulma" şeklinde beyan edilmektedir. (Kratkiy Russko- Turkmenskiy Slovar 1968). Ancak 1962 yılında "Türkmen Dili-

nin Sözlüğü" adıyla hazırlanan sözlükte ise "birikmek", "goşulmak, garışmak, birleşmek" şeklinde tarif edilmekte ve açıklama olarak "Türkmenistan'ın Rusya'ya birikmesinin aşağıdaki gibi olumlu taraflarını da ifade etmeden geçmek olmaz" ifadesine yer verilmektedir (Türkmen Diliniň Sözlügi 1962: 639). Bununla birlikte Türkmenistan'ın Rusya'ya katılmasını ifade eden "vhojdeniya" (giriş) veya "dobrovol vhojdeniya" (gönüllü giriş) kavramları da bulunmaktadır.

I. Katılma İle İlgili Yapılan Çalışmalar

Sovyetler Birliği döneminde Türkmen Tarihi üzerine kaleme alınan yazılar, belge ve bilgi bakımından önemli çalışmalardır. Ayrıca bu dönemin kendine özgü bir bakış açısının olduğu ise ayrı bir gerçektir. Bununla birlikte Sovyetler Birliği zamanında Türkmenistan'daki ilmî araştırmalarda da bir dönüm noktasının yaşandığını ifade etmek mümkündür. Bu dönemde, konular Ekim İhtilali bağlamında ele alınmakta ve "Ekim İhtilalinden önceki dönem" veya "Ekim İhtilalinden sonraki dönem" şeklinde ikiye ayrılmaktadır (Aşirov 2017: 304-305). Bu ayrım Türkmen tarihinde önemli bir konuyu veya anlayışı da yansıtmaktadır. Bu da, Rusya İmparatorluğu döneminde gerçekleşen eylemleri, Komünist rejimi olan Sovyetler Birliği ideolojisini kabul etmediği anlamına gelmektedir. Nitekim Rusya İmparatorluğu'nun yaptığı faaliyetler onaylanmamış ve eleştirilmiştir (Karpov 2015). Bu bakış açısı, "Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi - Kısa Ders" (1938)[1] adlı eserde de "Çarlık Rusya'sı, uluslar hapishanesiydi" şeklinde yer almaktadır (1938: 6).

Aynı şekilde Sovyetler Birliği içinde yer alan cumhuriyetler de kendi tarihlerini, "Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi" adlı eser bağlamında kalem aldıkları görülecektir. Türkmenistan'da "İstoriya Turkmenskoy SSR" (Türkmenistan SSR'nin Tarihi) adıyla eser, bu yöntem ve içerik bağlamında ele alınmıştır (1957). Buna bağlı olarak Sovyetler Birliği döneminde Türkmenistan'da tarih metodolojisinin "Marksistik - Leninçilik teori" olduğu bilinmektedir. Marksistik- Leninçilik teorisinin ise "diyalektik materyalizm" olduğu ifade edilmektedir. Aynı şekilde "bilme yöntemi diyalektik", "teorisi ise materyalisttir" (İstoriya Turkmenskoy SSR 1938: 99-100). Kısacası Sovyetler Birliği döneminde, Türkmenistan'da tarih yazıcılığı, maddeci görüşü benimsemiştir.

[1] "Kratkogo kursa istorii VKP (b)" (Kratkogo kursa istorii Vsesoyuznoy kommunistiçeskoy partii (bolşevikov). S 1938 po 1953 god. "Kratkiy kurs" izdavalsya 301 raz v koliçestve 42816 tıs. eksemplyarov na 67 yazıkah. Bu eser 1938 – 1953 yılları arasında yılından 301 defa, 67 dilde 42.861 nüsha yayımlandı.

Sovyet Türkmenistanı'nda tarih yazımı, maddeci tarih anlayışı bağlamında ele alınmıştır. Nitekim "Türkmenistan SSR-nin tarihi– Türkmenistan'ın ve Türkmen halkının tarihi hakkındaki toplanarak oluşturulan bu ilk eser– Türkmenistan tarihçilerinin, Moskova ve Leningrad âlimlerinin hem de bizim yurdumuzun diğer ilim merkezlerindeki âlimlerin uzun yıllar boyu emeğinin sonucudur" diye nitelendirilen "Türkmenistan SSR'nin Tarihi" adlı eserin girişinde "Yazarlar toplumu, Türkmenlerin ve onların ata-babalarının asırlar içeren tarihini, Marksistik ilmin pozisyonlarından beyan etmeye kendi önünde vazife ederek koydu" şeklinde açıklama yapılmaktadır (1959: I/7).

Girişin diğer bir yerinde "Türkmenistan'ın ve Türkmen halkının tarihini öğrenmek işinde daha büyük kazanımlar, ilerici Marksistik - Leninçilik teoriyi esas alan Sovyet tarihi ilmi tarafından elde edildi" (1959: I/11.) diyerek metodolojisini belirtmektedir. Sovyet Türkmenistan'ında "Marksistik - Leninçilik teoriye" esasta kaleme alınan "Türkmenistan SSR'nin Tarihi" isimli eserin, Türkmen halkının tarih yazımında hem metot hem de içerik bağlamında belirleyici niteliği olmuştur.

Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhakı üzerine yapılan çalışmaların bu içerik ve metot üzere kaleme alındığını söylemek mümkündür. Türkmen tarihinde, Türkmenistan'ın Rusya'ya ilhakı konusu, arşiv belgeleriyle temellendirilmeye daha önce başlanmıştır. Nitekim 1946 yılında bu yönde "Rossiya i Turkmeniya v XIX v. K vhojdeniyu Turkmenii v sostav Rossii" (XIX. yüzyılda Rusya ve Türkmenistan. Türkmenistan'ın Rusya'nın birleşimine girişi) adıyla bir eser, arşiv belgeleri temelinde yayınlanmıştır (1946). Bu, somut bir başlangıcın ilk adımları olarak düşünülebilir.

Sovyetler Birliği döneminde Türkmen Tarihi, "do prisoyedineniya k Rossii" (Rusya'ya katılmadan önce) ifadeleriyle, Rusya İmparatorluğu'nun işgali yeni bir dönem olarak okunmaya çalışılmıştır. Bu konuda 1956 yılında yayınlanan Rasyakov'un "Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana" (Türkmenistan tarihinin kısa bir denemesi) adlı eseri bunun örneğidir (Rosyakov, 1956). Ayrıca bunun, Türkmenistan'ın "ot prisoyedineniya k Rossii do Velikoy Oktyabrskoy sotsialistiçeskoy revolyutsii" (Rusya'ya katılmasından Büyük Ekim Sosyalist Devrimine kadar) gibi ifadelerle zihinlere kazınmaya çalışılmış olduğu görülebilir (Karrıyev – Rosyakov 1956.).

Aynı zamanda Türkmen Rus halklarının dostluğunun erken bir döneme dayandığı yönde de eserler hazırlanmıştır (Garrıyev 1950). 1956 yılında A. Garrıyev tarafından "Türkmenistan'ın Rusya'ya birikmeği ve onun progresiv ehemmiyeti" isimli kitap ve 1960 yılında ise A. İlyasov'un gözetiminde "Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (Sbornik arhivnıh dokumentov)" (Türkmenistan'ın Rus-

ya'ya katılması "arşiv belgelerinin koleksiyonu") adıyla eser hazırlanmıştır (1960). Bu eserle, ulusal olaylar inkâr edilerek "Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması" arşiv belgeleri ışığında ispatlanmaya çalışılmak istenmiştir. Buna ek olarak, 1963 yılında "Russko-turkmenskiye otnosheniya v XVIII-XIX vv" (XVIII-XIX yüzyıllarında Rus-Türkmen ilişkileri) adı altında ayrı bir eser yayımlanmıştır (1963).

Aynı şekilde 1972 yılında J. Devletov ile A. Ilyasov tarafından "Türkmenistan'ın Rusya birleşmeği" (Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması) adıyla kaleme alınan eser (Devletov - Ilyasov 1972), Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması konusunda ayrı bir sürecin başladığını göstermektedir. Bu süreçte Göktepe ve diğer millî olayları yadsıyan, "Ebedî Kardeşlik" adlı bir kitap 1983 yılında kaleme alınmış ve "Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak girmesinin 100. yıldönümüne" ithaf edilmiştir. Bundan sonra bu konu üzerinde tartışmalar ve değerlendirmeler yapılmıştır. Bu bağlamda 1992 yılında "Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebepleri ve Neticeleri" (Çarlık Rusya'sının Türkmenistan'ı işgal etmesi: Sebepleri ve Neticeleri) adı altında ilmî bir toplantı yapılmıştır. Sonuç olarak Sovyetler Birliği döneminde "dobrovolnogo uçastiya Turkmenistana v Rossii" (Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü katılımı) görüşü kabul edilmiştir.

II. Katılma Üzerine Yapılan Tartışmalar

Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması üzerine yapılan tartışmaların, Türkmen tarihinde ayrı bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Türkmen tarih yazıcılığında "ilhak" konusu, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgalinin kavramsal (işgal – ilhak) ifadesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Bu çalışmaların ortaya çıkmasına, "Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak girmesinin 100. yıldönümüne" ithafen hazırlanan "Ebedî Kardeşlik" adlı kitabın neden olduğunu söylemek olanaklıdır (Bratstvo Naveki 1983). Kitabın yazarları, 1969-85 yıllarında Türkmenistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Birinci Sekreteri olan Muhamednazar G. Gapurov (1922-1999), Türkmenistanlı Rus Tarihçi Aleksandr A. Roslyakov ve Türkmen tarihçi Mırat Annanepesov (1932-1913)'dur. Bunun üzerine yapılan tartışmanın ilkinin "Ebedî Kardeşlik" kitabının yazarları Annanepesov ile Roslyakov arasında olduğu izlenimini de vermektedir. Nitekim onun, 1989 yılında "Türkmenistan agitatorı" isimli dergide "Tarıhı geçmişi dikeldip…" (Tarihî geçmişi kaldırıp…) adıyla yayınlanan demecinin ayrı bir yeri bulunmaktadır (Annanepesov 1989). Ayrıca Annanepesov "Prisoyedineniye Turkmenistana k Rossii: pravda istorii" (Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması:

tarihin gerçeği) adıyla bir makale kaleme almıştır (Annanepesov 1989). Annanepesov'un makaleleri, bu konunun anlaşılması açısından değerlidir.

Annanepesov, bu demecinde ilk olarak "Ebedî Kardeşlik" adlı kitabındaki sav hakkında açıklama yapmasının gerekli olduğunu düşünmektedir. Bu konuda Annanepesov, Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak katıldığını kabul etmediğini ve bir yazar olarak iştirak etmek zorunda kaldığını, "Tarıhı geçmişi dikeldip…" (Tarihi geçmişi kaldırıp…) adlı demecinde şöyle açıklamaktadır:

"Beni TKP MK'nin o zamanki birinci sekreteri M.G. Gapurov, TSSR IA'nin akademiği A. A. Roslyakov ile "Ebedî Kardeşlik (Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak girmesinin 100. yıldönümüne)" adlı kitabın yazarı olmaya mecbur ettiler" (Annanepesov 1989: 22).

Annanepesov "Tarıhı geçmişi dikeldip…" adlı demecinde, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması konusunu, basıp alma, biriktirme ve gönüllü birikme düşüncelerini ifade eden kavram bağlamında tekrar ele alınmasının gerekliliğini şöyle savunmaktadır:

"1879-1885 yıllarında Türkmenistan, Rusya'nın birleşimine gönüllü girmedi, Türkmen halkı Çarlık tarafından boyun eğdirildi. Bundan dolayı Türkmenistan'ın, Rusya'nın birleşime gönüllü girdiği hakkındaki düşünceyi tarihe karşı düşünce olarak reddetmeli. Basıp alma, biriktirme ve gönüllü birikme diye ifade edilen düşünceleri kendi içine alan kavrama tekrar dönmeli" (Annanepesov 1989: 24).

Annanepesov "Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması: tarihin gerçeği" adlı makalesinde "Bu düşünce, Orta Asya'da (Rusya) Çarlık istila siyasetini haklı göstermek, süslemek girişimiydi" (Annanepesov 1989) diyerek Türkmenistan'ın Rusya'ya katılma konusundaki düşüncelerini özetlemektedir.

Annanepesov'un makalelerindeki konuyla ilgili görüşlerini irdeleyen de yine "Ebedî Kardeşlik" kitabının yazarlarından Roslyakov'dur. Roslyakov, "Türkmenistan'ın Rusya'ya birleşmeginin hasiyeti hakında" (Türkmenistan'ın Rusya'ya katılmasının karakteri hakkında) adıyla eleştirel bir makale kaleme almıştır (Roslyakov 2017). Roslyakov, Annanepesov'un "Tarıhı geçmişi dikeldip…" (Tarihi geçmişi kaldırıp…) adlı demecinde yer alan ifadelerini, üç temel üzerinde özetleyerek şöyle eleştirmiştir:

"1) Bu broşürde bahsi geçen SSCB İlimler Akademisi'nin Tarih Enstitüsü'nde gerçekleşen toplantıya katılmadım. Bu konuda hiçbir sonuca varmıyorum. Gerçekten de orada bu konu hakkında görüştüm, ancak bu broşürün üzerinde birlikte çalışmaya başlamadan önce olmuştu.

2) M. G. Gapurov'un Türkmenistan Komünist Partisi MK genel kurulundaki Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak girdikleri hakkındaki tezler ile hitap

etmesinden önce broşürün el yazması çoktan hazırdı. Bu sebeple broşürün yazarlarının biri olan M. Annanepesov için bu tezin beklenmedik bir şey olması gerçekçi değildir.

3) Eğer M. Annanepesov, ortak yazarlarla birlikte broşür üzerinde çalıştığında dürüst davranmamış ise, o zaman bunu onun insafına bırakıyoruz" (Roslyakov 2017: 36).

Aynı şekilde bu dönemde Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması konusu üzerine kaleme alınan yazılar, önemli tartışmaları içeren metinlerdir. Bunların Türkmen tarih yazıcılığının ve bilincinin ihyasına yönelik ele alınan yazılar olduğu söylenebilir. Nitekim A. Recepov "Tarihi hakıkat doğru beyan edilmelidir" isimli makalesinde, katılma ile ilgili konunun geldiği sonucu şöyle açıklamaktadır:

"Bu sebepten, ben tarih bilimlerinin kandidatı, doçent Aman Ilyasov'un "Türkmenistan kommunisti" dergisinin 8. sayısında (1989 y.) yayınlanan "Meyletin girdi mi ya da biriktirildi mi?" (Gönüllü girdi mi veya katıldı mı?) isimli ilmî makalesini (Ilyasov 1989), bizim tarihimizi doğru beyan etme yolunda, Cumhuriyet [dönemin]in tarih ilminde yapılan temel yanlışlıkları düzeltme yolunda atılmış ilk adımların biri kabul ediyorum" (Recepov 60).

Recepov, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılma konusu üzerine yapılan çalışmaları, Türkmen tarihinin, özellikle de XIX –XX. yüzyılların tarihinin doğru yazılmasında ve dönemde ideoloji bağlamında evirilen tarihi düzeltme yolunda atılmış ilk adımlar olarak görmektedir. Gerçekten o çalışmaların, bu dönemde atılmış ilk adım olduğu söylenebilir. Çünkü Berlin duvarının yıkılmasına iki aydan fazla bir süre olduğunu ve Sovyetler Birliğinin henüz dağılmadığını düşündüğümüzde, konuya yaklaşımı doğal olarak anlaşılacaktır. Bir de onun, 1960 yılında "Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması" (arşiv belgelerinin koleksiyonu) ve 1963 yılında "XVIII-XIX yüzyıllarında Rus-Türkmen ilişkileri" adlı eserleri yayına hazırlayan ve 1972 yılında "Türkmenistan'ın Rusya birleşmeği" (Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması) adıyla yayınlanan eserin yazarlarından da biri olması ayrı bir gerçektir (Devletov - Ilyasov 1972).

Ilyasov'un Ağustos 1989 yılında "Meyletin girdi mi ya da biriktirildi mi?" adıyla "Türkmenistan Kommunisti" dergisinde yayınladığı makale, bu yönde atılan ilk adım olarak görülebilir (Ilyasov 1989: 44-50). Diğer taraftan bu, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılma konusunun tarihini değişik bir minvalde ele almaktadır. Yazar, ilk olarak Türkmen Tarihi çalışmalarında yer aldığını belirtmekle makalesine başlamaktadır. Bu konunun ortaya atılma nedenini, 1930'lu yılların tarih ilminin Sovyet Tarihi olarak ilerlemesi şeklinde olduğunu belirtmektedir. Bu yönde 1959 yılında Taşkent'te gerçekleşen ilmî toplantının yapıldığını ve

sonuç bildirisinde genel olarak "katılma"[2] ile ilgili görüşün benimsendiğini ifade etmektedir (Ilyasov 1989: 44). Bundan sonra Ilyasov, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgal süreci ile ilgili tarihî vakaları incelemekte ve sonuç olarak bu konuda ilmî bir toplantının yapılmasının gerekli olduğunu belirtmektedir (Ilyasov 1989: 50).

Aralık 1989 yılında A. Recepov "Tarihi hakıkat doğru beyan edilmelidir" isimli makalesinde, Aman Ilyasov'un "Meyletin girdi mi ya da biriktirildi mi?" yazısında (Ilyasov 1989: 50), "basıp aldı" kelimesi değil de, hala "biriktirildi" kelimesini kullanmasını şöyle açıklığa kavuşturmaktadır:

"Yazar ikna edici tarihi gerçekler ve delil getirmeler esasında Çarlık Rusya'nın XIX. yüzyılın ikinci yarısında Orta Asya'da, özellikle de Türkmenistan'da çetin basıp alıcılık (işgal) siyasetinin değişik usuller ile devamlı gerçekleştirdiğini belirtiyor… Bu esasta ise, o Türkmen toprağının Çarlık Rusya'sı tarafından diren basılıp alındığını ispat ediyor. Ancak buna rağmen neden yazar "basıp alındı" demenin yerine, her ne de olsa "biriktirildi" kavramını kullanıyor. Benim düşünceme göre, yukarıda da söz konusu olan konkret/gerçek vaka hakkında söz açıldığında "biriktirme" kavramı tam ifade edemiyor. Sebebi, "biriktirme" gönüllü de olabilir" (Recepov 60-61).

1990 yılına gelindiğinde Amanberdi Recepov, "Tarihi hakıkat doğru beyan edilse yagşı" (Tarihi hakikat doğru beyan edilse iyi) isimli makalesinin kaleme almaktadır (Recepov 1990). Yazar bu makalede Türkmenistan'ın Rusya'ya katılma konusu olmak üzere Türkmen tarihinin gerçek belgelere ve kaynaklara dayanılarak objektif bakış açısıyla değerlendirmenin gerekliliğinden bahsetmektedir. Bu, Sovyetler Birliği zamanından bağımsızlık dönemine geçiş sürecindeki tartışılan konulardan ve durumlardan biridir.

III. Katılma Üzerine Yapılan Değerlendirmeler

Rusya İmparatorluğu'nun Türkmenistan'ı işgal konusunda, 1992 yılında "Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebapleri ve Neticeleri" (Çarlık Rusya'sının Türkmenistan'ı İşgal Etmesi: Sebepleri ve Neticeler) adı altında ilmi toplantının yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu toplantının ürünü olarak "Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebapleri ve Neticeleri" (Çarlık Rusya'sının Türkmenistan'ı işgal etmesi: Sebepleri ve Neticeler) isimli ilmi toplantının kısa bildirilerinin yer aldığı bir eser yayınlanmıştır (1992). Bu kitapta, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılmasının tarihi yazıcılığı ile ilgili bildiriler (Amantıyev,

[2] Obyedinennaya nauçnaya sessiya, posvyatşennaya progressivnomu znaçeniyu prisoyedineniya Sredney Azii k Rossii. Taşkent. 1959.

1992) olduğu gibi "Turkmenistan - koloniya Rossiyskoy imperii" (Türkmenistan – Rusya İmparatorluğu'nun kolonisi) gibi yazılar da görmek mümkündür (Sahatmuradov 1992).

Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması konusunun ele alınışı ve çözümleri üzerine "Türkmen ilimizin Çarlık Rusya tarafından boyun eğdirildiğine 110 yıl yakın zaman oluyor" diyerek yazıya başlayan Ç. Yazlıyev, "Patışa Orsyetinin Türkmenistanı basıp almaklığı: meselanin goyluşı ve çözlüşi" (Çarlık Rusya'nın Türkmenistan'ı basıp alması: konunun ele alınışı ve çözülüşü) isimli bildirisinde, bu dönemi beş bölüme ayırmanın mümkün olduğunu şöyle beyan etmektedir:

"Çarlık Rusya tarafından Türkmenistan'ın işgal edilişinin edebiyatta beyan ediliş tarihini, 5 döneme ayırmak mümkün. Onlar: XIX. asrın ikinci yarısı – XX. asrın 30. yıllarının ortalarına kadar olan devir; üstümüzdeki [XX] asrın 30. yılların ortaları – 50. yılların sonu; 60-80. yıllar ortaları; 80. yılların ikinci yarımı – 90. yıllar ve şimdiki devirdir" (Yazlıyev 1992: 8).

Yazlıyev, "Patışa Orsyetinin Türkmenistanı basıp almaklığı: meselanin goyluşı ve çözlüşi" adlı makalesinde, bu beş devrin ilmi esaslarını açıklamaktadır. İlk dönemde kitaplar da "basıp alma" (işgal) dönemi olarak geçtiğini belirtmektedir. Bu konuda, M.A. Terentyev "Istoriya zavoyevaniya Sredney Azii" (Orta Asya'nın istila tarihi), N. İ. Grodekov'un "Voyna v Turkmenii" (Türkmenistan'da savaş) ve diğer çalışmalar, ayrıntılı bilgi verildiğini ve ispat ettiğini ifade etmektedir (Yazlıyev 1992: 8).

İkinci döneme gelindiğinde ise, 1930 ve 50 yıllarını içine almaktadır. Zaten 1930 yılı Sovyetler Birliği tarihinde baskının, reperessiyanın başladığı dönem olarak görülmektedir. Bu dönemi, değişik yaklaşımların ifade edilmesi, milliyetçilik ile suçlandığı devir olarak belirtmekte ve buna bağlı olarak açıklama verilmeden geçildiği bir zaman dilimi olarak beyan etmektedir.

Üçüncü dönemde, 1959 yılında Taşkent'te gerçekleşen ilmi toplantının yapıldığını ve sonuç bildirisinde genel olarak "biriktirme" (katılma) ile ilgili görüşün benimsendiğini ifade etmektedir. Bu dönemde Türkmenistan'ın Rusya'ya katılmasının bir taraflı ve olumlu yönlerini ele aldıklarını ve bunun da 1980 yılına kadar devam ettiğini açıklamaktadır (Yazlıyev 1992: 9).

Dördüncü devir, Türkmen tarih anlayışının ideolojik bağlamda ele alındığını gösteren bir zaman dilimi olarak görülebilir. Nitekim bu dönemde Sovyet Tarih ilmi, Sovyetler Birliği içinde yer alan bazı cumhuriyetlerin "meyletin" (gönüllü) girdiğini ilmi bakımdan temellendirmeye çalışılan bir zaman dilimi olarak açıklamaktadır (Yazlıyev 1992: 9). Bu konuyu A. Ilyasov, "Türkmen ilinin Orsyetin tabınlığına düşmeği ve onun hasiyeti babatda" (Türkmen ilinin Rusya'ya tabi olması ve onun niteliği hakkında) adlı bildirisinde şöyle açıklamaktadır:

"Ta 1983 yılına kadar tarihi edebiyatta ikrar edilen yegâne tarif vardı. O "Türkmenistan Rusya devletine biriktirildi" diye ifade edilen görüşten ortaya çıkıyordu. O zamanda TKP MK'nin "Türkmenistan SSR'nin ve TKP'nin kurulmasının 60 yıllığı ve Türkmenistan'ın Rusya'nın birleşimine gönüllü girmesinin 100 yıllığı hakkında" kararın ilan edilmesi, böyle belirlemenin ilerletilmesine yol açtı. Böylece "biriktirildi" (katılma) diye ifade edilen temel kavram "meyletin girdi" (gönüllü girdi) şeklinde düşünce ile değiştirildi" (Ilyasov 1992: 5).

Türkmen tarihinde, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgalinin, "basıp alma" ile ifade edildiği dönemden "gönüllü girme" şeklinde kabul edilmeye başlandığı geçiş sürecinin nedenini, "Çarlık Rusya'sının Türkmenistan'ı işgal etmesi: Sebepleri ve Neticeler" adlı bildiri kitabında, "Türkmenlerin Orsyetin düzümüne meyletin girmek ontseptsiyası dogrusynda" isimli yazısında N. Rahımov şöyle diyerek açıklamaktadır: "Tarih ilminin devamlı ağalık eden ideolojinin hizmetkârı olduğu bilinen bir şey" (Rahımov 1992: 13).

Bununla birlikte N. Rahımov, Türkmen tarihinde Türkmenistan'ın Rusya İmparatorluğu'na katılma veya "gönüllü" olarak girme üzere kaleme alınan tarih yazıcılığının nedenlerini ise şöyle özetlemektedir: "Onun sebepleri- ilk olarak önceki Sovyet Birliğinin merkezinin Çarlık Rusya'nın tarihi aklamaya yönlendirilen koruyuculuk siyasetidir. İkincinden, o siyaseti silah edinen tarihi ilmimizin komünisttik partili olmasıdır. Üçüncüden, - o siyaseti Cumhuriyetimizde hayata geçiren kendi tarih ilmimizin "elitini", vazifeli insanların bulduğu şeyi idi. Ancak çoğunluk o düşüncenin ortaya atıldığı günden itibaren desteklemedi" (Rahımov 1992: 15). Kısacası yazar, Türkmen tarih ilminin ve tarih yazıcılığının dönemin ideolojisinin kurbanı olduğunu belirtmektedir.

Sonuç

Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgal etmesiyle ilgili yazıların, Sovyetler Birliği döneminde Türkmen tarihi ilminde ayrı bir yeri vardır. Rus yazar Grodekov'un "Türkmenistan'da Savaş" adlı eserinden hareketle de Türkmen topraklarının işgal edildiğini, kendilerinin kabul ettiğini söylemek mümkündür. Bu anlayış, 1930 yılına kadar Türkmen yazarlar tarafından da değişik mecralarda ifade edilmiştir. Bu kabulden, Türkmen tarih ilminin "katılma" ve "gönüllü olarak katılması" düşüncesine gelme süreci de çok önemlidir. Sovyetler Birliği döneminde tarih yazımında, Stalin'in "Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi –Kısa Ders" kitabının etkisi olduğu bir gerçektir. Bu bağlamda Sovyetler Birliği döneminde Türkmen tarihi yazıcılığı değerlendirildiğinde ve 1959 yılında Taşkent ve 1962 tarihinde Moskova ilmi toplantılarıyla alt yapı

kazandırıldığı dikkate alındığında, Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması, XX. yüzyıl Türkmen Tarihinde önemli bir konu olarak ortaya çıkmaktadır. Türkmenistan'ın Rusya'ya gönüllü olarak girmesinin ise tarihin ideolojik yaklaşımlarla okunmasının sonucu olduğu görülmektedir. Zaten "Gönüllü girme" düşüncesini ortaya atan kitabın yazanlarının daha sonra kendi aralarındaki tartışmaları da bunun birer göstergesidir. Bunlarla birlikte Sovyetler Birliği felsefi diyalektik materyalizm olduğuna göre her şey zıddıyla ve onu ortadan kaldırmakla var olabilir. Rusya İmparatorluğu'nun Türkistan'ın işgali olarak açıklayan bilim adamlarının da etkisi olduğu bir gerçektir. Nitekim bu konuda Baymirza Hayit'in ismini anmak yeterli olacaktır (Aşirov 2017).

Türkmen tarihi yazıcılığında, Rusya İmparatorluğu'nun işgali ile başlayan sürecin ayrı bir düzlemde değerlendirildiğini görmek mümkündür. Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması konusu ile ilgili tartışmaların ve değerlendirilmelerin de "basıp alma" (işgal), "biriktirme" (katılma) ve "meyletin girme" (gönüllü katılma) olmak üzere üç ayrı esasta incelemenin gerekli olduğu ifade edilmektedir. Ayrıca Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması da Türkmen tarih bilinciyle gerçekleşmediği de bir gerçektir.

Türkmenistan'ın Rusya'ya katılması konusu irdelendiğinde, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgal etmesi değil de Türkmenlerin düşmana karşı savaş ve mücadelesi bağlamında ele alınmıştır. Türkmenler Gökdepe savaşı örneğinde olduğu gibi, düşmanla günlerce savaşır. Ancak bu imkânı olmayan hanlar (yöneticiler), kaleyi teslim etmek zorunda kalmışlardır. İşte Sovyetler Birliği döneminde Türkmenlerin Rusya İmparatorluğu'na katılmasının ortaya çıkmasının asıl nedenlerinden biri de budur. Bu da Sovyet Türkmenistan'da tarih yazıcılığında, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarını işgali bağlamında değil de, onların Türkmenler ile yaptığı savaşlar bağlamında ele aldıkları ortaya çıkmaktadır. Tikel olaylar genel bir şekilde okunarak Türkmen halkının tümüne mal edildiği söylenebilir. Türkmenler, Rusya İmparatorluğu'nun Türkmen topraklarına ayak basmasını, 1930 öncesinde işgal anlamına gelen "basıp alma" olarak ifade ederken, sonrasında ise bu konuda kaleme alınan yazılarda "katılma" ve "gönüllü olarak girme" şeklinde yer almıştır. Bu durumun, bir düşünce değişiminin tezahürü olmayıp, tam aksine ideolojik bağlamda bir tarih okumanın sonucu olduğu görülebilir.

KAYNAKÇA

- Aliyev, A, ve K. Böriyev. *Rusça– Türkmence Sözlik*. Aşkabat: Türkmen Devlet Neşir, 1929.
- Amantıyev, O. A. "İstoriografiya prisoyedineniya Turkmenistana". *Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebapleri ve Neticeleri. Ilmı konferentsiyadakı dokladların gısgaça mazmunı*. (Ed. Ç. Yazlıyev). Aşkabat: Ilham, 1992.
- Annanepesov, M. "Tarıhı geçmişi dikeldip…" *Türkmenistan agitatorı*. 15 (1989): 21-24.
- Annanepesov, M. *XVIII–XIX asırlarda Rus-Türkmen Aragatnaşıgının Berkemegi*. Aşkabat. 1981.
- Aşirov, T. "Sovyet İhtilali Üzerine Çalışmalar: Garaş Han Oğlu Yomudskiy Örneği". *100. Yılında Sovyet İhtilali ve Türk Dünyası*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2017.
- Aşirov, T. "Sovyet Türkmenistan'da Eleştirilerin Odağındaki Tarihçi Baymirza Hayit". *Doğumunun 100. Yılında Baymirza Hayit ve Günümüzde Türkistan Tarihi Araştırmaları*, İstanbul: TDBB, 2017.
- Aşirov, T. "Türkmenlerde tarih bilinci ve tarih yazıcılığının serüveni". *I. Uluslararası Türklerde Tarih Bilinci ve Tarih Yazıcılığı* 23-25 Ekim 2014. Zonguldak: BEÜ, (2015): 15-23.
- Devletov, J, ve A. Ilyasov. *Türkmenistan'ın Rusya Birleşmeği*. Aşkabat: 1972.
- Garrıyev, A. *Türkmen ve Rus halkının dostlugının tarıhı kökleri*. 1950.
- Garrıyev, A. *Türkmenistanın Rusyaya birikmegi ve onun progresiv ahemmiyeti*. Aşkabat: 1956.
- Ilyasov, A. "Meyletin girdi mi ya da biriktirildi mi?" *Türkmenistan Kommunisti*, 8 (1989): 44-50.
- Ilyasov, A. "Türkmen ilinin Orsyetin tabınlığına düşmeği ve onun hasiyeti babatda" (Türkmen ilinin Rusya'ya tabi olması ve onun niteliği hakkında) *Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebapleri ve Neticeleri. Ilmı konferentsiyadakı dokladların gısgaça mazmunı*. (Ed. Ç. Yazlıyev). Aşkabat: Ilham, 1992.
- Karpov, G. *1916 Tarihinde Türkmenlerin Ayaklanması*. (Çev. T. Aşirov). *Journal of History School*, 8 (2015): 809–826.
- *Kratkiy Russsko- Turkmenskiy Slovar.* Aşkabat: Ilım Neşiryatı. 1968.
- Rahımov, N. "Türkmenlerin Orsyetin düzümüne meyletin girmek kontseptsiyası dogrusynda", *Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Se-*

bapleri ve Neticeleri. Ilmı konferentsiyadakı dokladların gısgaça mazmunı. (Ed. Ç. Yazlıyev). Aşkabat: Ilham, 1992.

- Recepov, A. "Tarihi hakıkat doğru beyan edilmelidir". *Türkmenistan Kommunisti*, (1990): 60-61.
- Recepov, A. "Tarihi hakıkat doğru beyan edilse yagşı". *Siyasy Söhbetdeşlik*, (1990): 7-10.
- Roslyakov, A. A. *Türkmenistan'ın Tarihinin Kısaca Oçerki (Rusya'ya birikmezden önce)*. Aşkabat: 1956.
- Roslyakov, A. A. "Türkmenistan'ın Rusya'ya Katılması Konusu". Çev. T. Aşirov. *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 2 (2017): 29-36.
- Sahatmuradov, A. "Turkmenistan - koloniya Rossiyskoy imperii". *Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebapleri ve Neticeleri. Ilmı konferentsiyadakı dokladların gısgaça mazmunı*. (Ed. Ç. Yazlıyev). Aşkabat: Ilham, 1992.
- *Türkmen Diliniň Sözlügi*. Aşkabat: Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyasınıň Neşiryatı, 1962.
- Yazlıyev, Ç. "Patışa Orsyetinin Türkmenistan'ı basıp almaklığı: meselanin goyluşı ve çözlüşi" *Patışa Orsyetinin Türkmenistanı Basıp Almaklıgı: Sebapleri ve Neticeleri. Ilmı konferentsiyadakı dokladların gısgaça mazmunı*. (Ed. Ç. Yazlıyev). Aşkabat: Ilham, 1992.
- Annanepesov M. A. "Prisoyedineniye Turkmenistana k Rossii: pravda istorii". *Voprosy istorii* 11 (1989): 70-86.
- *Bratstvo naveki (K 100-letiyu dobrovol. vhozhdeniya Turkmenistana v sostav Rossii)* (red. M. G. Gapurov, A. A. Roslyakov, M. Annanepesov). Aşgabat: Ilım, 1983.
- Davletov D., ve A. İlyasov. *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii*. Aşgabat: 1972.
- İstorii Vsesoyuznoy kommunistiçeskoy partii (bolşevikov): Kratkogo kursa, pod redaktsiyey komissii TSK VKP(b). Moskva: 1938.
- İstoriya Turkmenskoy SSR, t. 1—2, Aşgabat: 1957.
- Karrıyev A. I., ve A. A. Roslyakov. *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana (Ot prisoyedineniya k Rossii do Velikoy Oktyabrskoy sotsialistiçeskoy revolyutsii)*. Aşgabat: 1956.
- *Prisoyedineniye Turkmenii k Rossii (Sbornik Arhivnykh Dokumentov)*. (Red. A. Ilyasova), Aşgabat: 1960.
- Roslyakov A.A. *Kratkiy oçerk istorii Turkmenistana (Do prisoyedineniya k Rossii)*. Aşkabat: 1956.

🕮 *Rossiya i Turkmeniya v XIX v. K vhojdeniyu Turkmenii v sostav Rossii*. Sborniki arhivnıh dokumentov Sb. arhivnıh dok. Aşkabat: 1946.

🕮 *Russko- turkmenskiye otnoşeniya v XVIII-XIX vv*. Sb. Arhivnıy dok. Aşgabat: 1963.

🕮 *Turkmenistan SSR-nin Tarıhı, I –Tom*, Birinci Kitap, Aşgabat: 1959. İkinci Kitap, Aşgabat: 1960.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 339-354
DOI: 10.32449/egetdid.491579

İskoç General Patrik Gordon'un Gözüyle İlk Osmanlı - Rus Savaşı: I. Çehrin Seferi 1677*

The First Ottoman-Russian Warfare With The View of Scots General Patriarch Gordon: The First Campaign of Chigirin 1677

Dr. Öğr. Üyesi Muhammet ŞEN* *

Özet

Türk siyasi faaliyet alanı içerisine dâhil oluşundan günümüze kadar kimi zaman müspet, kimi zaman menfi olmak suretiyle Rusya ile münasebetlerimiz yoğun bir biçimde sürüp gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Rusya ile tarihe geçen ilk savaşı 1677 tarihli I. Çehrin seferidir. 1678 tarihli II. Çehrin seferinin aksine I. Çehrin seferiyle ilgili olarak başta vakayinameler olmak üzere Osmanlı kaynaklarında; sefer organizasyonu, seferin gidişatı, Osmanlı ve Rus ordularının sayıları, cephane durumları, kayıp ve yaralı sayıları gibi çok fazla istatistikî veriler bulunmamaktadır. Patrik Gordon'un günlüğünde vermiş olduğu bilgileri esas alarak hazırlamış olduğumuz çalışmamızda, bu bilgi eksikliğini Osmanlı kaynaklarında mevcut olan malumatla mukayese etmek suretiyle bir nebze de olsa gidermeye, I. Çehrin seferini 'ötekinin' gözünden görmeye çalıştık.

Anahtar kelimeler: *Gordon, Günlük, Çehrin, Rusya, Osmanlı Devleti.*

Abstract

Our relations with Russia which is some times affirmative and sometimes negative have continue dintensively since theyare included in the field of Turkish political activity. The first war of the Ottoman Empire with Russia was the Campaign of Chigirin dated 1677. Unlike the Second Campaign of Chigirin dated 1678, there are not too much statistical data; such as organization of campaign, way of campaign, the number of Ottoman and Russian armies, status of armory, numbers of lostand injured, in Ottoman sources related with the First Campaign

*Bu çalışma, Ege Üniversitesi 2016 - TDAE-003 nolu Bilimsel Araştırma Projesi kapsamında destek alınarak hazırlanmıştır.

* * Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Tarihi ABD, tardu61@gmail.com.

Gönderim Tarihi: 03.12.2018
Kabul Tarihi: 07.12.2018 Araştırma Makalesi

of Chigirin. In our study, which wepre paredbased on the information given by Patriarch Gordon in his diary, we tried to resolve this lack of information by comparing it witht he information available in the Ottoman sources, and we tried to see the campaign of the First Chigirin from the eyes of the "other's".

Keywords: *Patriarch Gordon, Diary, Chigirin, Russia, Ottoman Empire.*

Uzun yıllar yoğun siyasi ilişkilerimiz bulunan Rusya ve tarihine dair ülkemiz tarihçiliğinin büyük eksikliği mevcuttur. Tarihe ilk Osmanlı - Rus savaşı olarak geçen Çehrin savaşları hakkında ülkemizde halen daha lisansüstü ya da doktora düzeyinde akademik bir çalışma bulunmamaktadır. Konuyla alakalı doğrudan olmamakla beraber müstakil çalışmaların sayısı da hatırlanmayacak kadar azdır. Bu hamasi bir yorum değil, kısa bir araştırmadan sonra açık bir şekilde görülebilecek bir durumun ifadesidir. Bir de buna kendisini merkeze koyan, ötekini görmeyen, başarı veya başarısızlığın nedenlerini tamamen kendisine bağlayan Osmanlı tarih yazımı eklendiğinde (vakayinameler) durum daha da vahim bir hal almaktadır. Zikretmeye çalıştığımız bu hususlardan dolayı çalışmamızda konu edindiğimiz I. Çehrin seferini, Gordon'un günlüğünden hareketle ötekinin gözünden görmeye, Osmanlı vakayinameleriyle kıyaslayarak ele almayı, bir nebzede olsa bu alandaki boşluğu doldurmaya yönelik katkı sağlamayı amaçladık.

Osmanlı Devleti ve Rusya arasındaki ilk diplomatik münasebetler, 1492 senesinde Kırım Hanı Mengli Giray'ın tavassutuyla ticari nedenlerle başladı. Akabinde 1497 senesinde Çar III. İvan (1463-1505) tarafından A. Mihail Pleşeev'in (А. Михаил Плешеев) elçi olarak Sultan II. Bayezid'e (1481-1512) gönderilmesiyle Osmanlı Devleti ile Moskova arasında diplomatik münasebetler tesis edilmiş oldu. 1552'de Kazan ve 1556'da Astrahan Hanlıkları'nın Rusya tarafından zaptı ve ardından Türkistan'dan gelen tüccarlar ve hacılara Rusya tarafından Astrahan yolunun kapatılması, Osmanlı Devleti'nin 1569 tarihli Astrahan seferini tertip etmesine neden oldu. Bu suretle Osmanlı Devleti ve Rusya arasında ilk kırılma da yaşanmış oluyordu. Kazan ve Astrahan'ın zaptıyla neticelenen bu yeni süreçte yönünü Kafkasya ve Karadeniz'e çeviren Rusya; en başından beri hamisi olduğu Don Kozaklarını Azak ve Taman'a yönelik saldırılar için öncü birlik olarak kullanmaya başlamış ve Azak Kale'sini tazyik altına almıştı. Daha sonra Zaporog Kozaklarını da kendisine bağlayan Rusya, bu Kozak unsurlarına arka çıkarak Karadeniz'e açılmalarına imkân sağlamış, Osmanlı Devleti'ni maddi - manevi büyük kayıplara maruz bırakmıştı.

17. yüzyılın ikinci yarısı, Ukrayna toprakları üzerinde Rusya ve Lehistan arasında büyük mücadelelere sahne olmuştu. 1654 Pereyaslav Antlaşmasıyla Rus-

ya ve Lehistan, Kozaklar ve dolayısıyla Ukrayna toprakları üzerindeki hâkimiyet mücadelesinden kaynaklanan bir mücadeleye girişmişlerdi. 1667 tarihli Andrusova Antlaşmasıyla Rusya ve Lehistan aralarındaki 13 yıllık mücadeleye son vererek barış imzalamışlardı (Sanin 1999: 446)[*]. Andrusova Antlaşmasına göre; Özi Nehri'nin sağ yakası Lehistan, sol yakası Rusya'ya bağlı olmak suretiyle Lehistan ve Rusya, Ukrayna topraklarını aralarında pay etmişlerdi. Bu durumda 1669 senesinde Doroşenko'yu tabiliğine almak ve sağa yaka Ukrayna'sı atamanı tayin etmek suretiyle (Derin 2008: 355, 356) Ukrayna topraklarındaki hâkimiyet mücadelesine müdahil olan Osmanlı Devleti, Lehistan ve Rusya ile karşı karşıya gelmiş oluyordu (Halim Giray 1327: 107)[†].

1672 tarihli Bucaş ve 1676 tarihli İzvançe (Zurawno) Antlaşmalarıyla biten Osmanlı- Lehistan savaşlarında Osmanlı Devleti, sağ yaka Ukrayna'sı üzerindeki hâkimiyetini Lehistan'a kabul ettirmişti (Silahdâr C. I, 1928: 615-617). Osmanlı Devleti ve Lehistan arasındaki bu mücadele, en başından beri Rusya'yı rahatsız etmekteydi. Çünkü Lehistan'ın hâkimiyetindeki sağ yaka Ukrayna'sına sahip olan Osmanlı Devleti, sol yaka Ukrayna'sına sahip Rusya için bir tehdit unsuruydu. Bu tehlikeyi gören Rusya, Osmanlı Devleti'nin Lehistan ile mücadelesinden istifadeyle General Romadonovskiy ve Ataman Samoyloviç kumandasındaki kuvvetlerle Çehrin Kale ve garnizonunu kuşatmıştı (Râşid C. I-II, 1282: 334). Karargâhı Çehrin'de kuşatılan Ataman Doroşenko'nun taraf değiştirerek Rusya safına geçmesiyle[‡] Rusya, 18 Ağustos 1676 tarihinde Çehrin'i zapt etmiş oldu *(*Arhiv Yugo-Zapadnoy RossiiT. 13, 1883: 38, 39).Osmanlı Devleti ve Rusya arasında yaşanan tüm bu gelişmeler, tarihte ilk Osmanlı-Rus antlaşması olarak yer bulacak 1681 tarihli Bahçesaray Antlaşmasına kadar tarihte ilk Osmanlı-Rus savaşlarının, I. ve II. Çehrin seferlerinin (1677-1678) yaşanmasına neden oldu.

[*]Sultan IV. Mehmed, Lehistan ve Rusya arasında akdedilen barıştan oldukça rahatsızdı. Sultan IV. Mehmed, Lehistan Kralı John Kazimir'e göndermiş olduğu Ağustos 1667 tarihli ahidnâmesiyleKazimir'i, Rusya himayesindeki Don Kozakları ile Zaporog Kozaklarının Osmanlı Devleti'nin kale ve varoşlarına yapacakları saldırıları önlemesi hususunda uyarmaktaydı *BOA*, A. *(DVN. DVE. D), 55/1, 12 – 15.*

[†] Osmanlı Devleti tabiliğine girmek, Osmanlı Devleti'nin desteğini almak için Doroşenko, elçilerini birçok defa İstanbul'a göndermiştir. BOA, İE. HR. 1/38, 1/34, 2/167, 2/126.

[‡] Sultan IV. Mehmed'inEvail-i Muharrem 1086 / 28 Mart-7 Nisan 1675 tarihli Doroşenko'ya gönderdiği atamanlık beraatından, ona güvenmediği, Rusya safına geçeceğinden endişe duyduğu ve bu yüzden Kozaklar üzerindeki mevcut otoritesini sürdürmek istediği anlaşılıyor.*"…Sarıkamış, Barabaş ve Potkal üç kavim Kazağı Hatmanı Petro Doroşenkohutimetavakıbuhûbilhayrrikab-ı kâmyabıma elçi ve âdem gönderüp hizmet ve ubûdiyyet arz edip memalik-i mahrusatü'l-mesalikimdezikr-i himâye-i hüsrevâneme dâhil olan Eflak ve Boğdanvesairibâd-ı inayet mûtadımıdâdından ad olunup üç ülke hâkimi olmak üzreavatıf-ı âliye-i mülûkânemden tuğ ve âlem ve sancak verilmek rica etmekle ricası karin-i kabul-i hümayunum olup…".* BOA, İE. HR,1/52.

I. Çehrin seferi, Osmanlı vakayinamelerinde sıkça rastladığımız başarısızlıkla sonuçlanan bir savaş hakkında fazla bir malumat verilmeyişine tipik bir örnek teşkil eder. Oysa II. Çehrin seferi hakkında Osmanlı literatürü oldukça zengindir: Hüseyin Behceti'nin *"Mi'racü'z-Zafer"* (Duman 2019), Vuslati'nin 125 varaklık*"Gazâ-nâme-i Çehrin"* adlı manzum eseri (İsen-Aksoyak 2003), Paris Bibliotheque Nationale'de tek nüshaları bulunan, biri *"Anonim Çehrin Seferi Gazavât-nâme'si"* diğeri *Ahval-i İcmal-i Sefer-i Çehrin"* adını taşıyan ve Lubomyr Andrij Hajda tarafından doktora tezi (Hajda 1984) olarak hazırlanan iki gazavât-nâme bu minvaldendir. Osmanlı literatüründe, I. Çehrin seferine dair malumat eksikliği, bizi Rus kaynaklarına sevk etmektedir. Biz de, çalışmamızda kaynak olarak ta kullandığımız çağdaş Rus tarihçiliğinin 17. Yüzyıl Osmanlı - Rus ilişkilerine dair en çok referans gösterdikleri isim olan Patrik Gordon'un günlüğünde (*Rusçası: Dnevnik)* vermiş olduğu malumatlardan hareketle I. Çehrin seferini, Osmanlı vakayinameleriyle kıyaslayarak, *'ötekinin'* gözünden görmeye çalışacağız.

1) Patrik Gordon (1635-1699)

Gordon, 1635 senesinde İskoçya'da (Aberdeenshire) soylu bir ailenin çocuğu, John Gordon'un oğlu olarak dünyaya geldi. Adı ve soyları 15. yüzyıla kadar dayanan *'Gordonlar'*, İskoçya'nın önde gelen soylu sınıfı arasında yer almaktaydı (Brikner 1878: 5). İngiltere'de Cumhuriyetçiler ve Kraliyet taraftarları arasında vuku bulan birinci ve ikinci iç savaş dönemlerinde, Kraliyet ailesi taraftarı bir tutum sergileyen George Gordon, Cumhuriyetçiler tarafından yakalanıp 1649 senesinde idam edilmişti. Bu olaydan sonra Katolik olmalarından dolayı baskı gören; Gordon, Bruces, Drummonds, Hamiltons, Crawfords, Lindays, Leslies vb. İskoç soylusu aileler Fransa, Almanya, İsveç, Polonya, Rusya gibi ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardı. Göç ettikleri bu ülkelerde tüccar, doktor vb. iş dallarında hayatlarını idame ettiren sürgün İskoç aileleri için en kolay bulunabilen ve cazip gelen mesleklerden biri de askerlikti.

Soydaşlarıyla aynı kaderi yaşayanPatrik Gordon, 15 yaşına geldiğinde Roman Katolik Kilisesinin koyu bir taraftarı olarak İngiltere ya da ülkesi İskoçya'daki Protestan okullarında okumak istemeyerek kaderini yurt dışında aramaya karar vermişti (Kowalski 2010: 19). Âşık olmak, gezmek, dünyayı görmek gibi maceracı bir ruha sahip olan Gordon'un, geçimini sağlayabilecek bir işe İskoçya'da sahip olamayacağı düşüncesi, ülkesinden ayrılmasındaki bir diğer nedendi (Brikner 1878: 7).

Cizvit Koleji'nde tahsiline devam etmek amacıyla 1651 senesinde Danzig'ten (Gdansk) ticari bir gemiyle ayrılan Gordon, 8 gün sonra Braunsberg'e (Braniewo) vardı. Okulun katı kuralları nedeniyle 1653 senesinde Cizvit Kole-

ji'nden ayrılan Gordon, ülkesine dönmeyerek Prusya'da kalmaya karar vermişti. Artık 18 yaşına giren Gordon için askerlik mesleği cazip gelmeye başlamıştı. Ama diğer taraftan eve dönme arzusu da ağır basmaktaydı. 1655 senesinde Gordon, ani bir kararla eğitimine devam etmek amacıyla Hamburg'a gitme kararı almıştı. Hamburg'ta o sırada Lehistan ile girişeceği savaş için İsveç'in ücretli asker alımına tesadüf etmiş ve İsveç ordusuna ücretli asker olarak girmişti. Böylelikle Gordon'un askerlik hayatı da başlamış oluyordu (Frost 2001: 191-210).

İsveç - Lehistan savaşlarında birkaç kez yaralanan Gordon, Lehistan'a esir düşmüş, 17 hafta süren esaret hayatından sonra Lehistan askeri hizmetine girmeyi kabul etmişti. Lehistan askeri hizmetinde Gordon, Konstantin Lubomirskiy'nin komutasındaki farklı milletlerden oluşan yabancılar birliğinde görev almıştı (Brikner 1878: 8). Gordon'un ömrünün sonuna kadar hizmet edeceği Rusya ordusu emrine girmesi, 1661 senesinde Lehistandaki Rus elçisi Z. Fëdoroviç Leontev (Замятня Фёдорович Леонтьев) vasıtasıyla gerçekleşti (Kowalski 2010: 21). Rus elçisi Leontev, savaş esirlerinin değişimi, özellikle 2 Rus subayın fidye karşılığı serbest bırakılması hususunu görüşmek üzere Lehistan'da bulunduğu bir sırada Gordon'a, Rusya ordusu hizmetinde görev alma teklifinde bulunmuş, kendisine ilk yıl binbaşı, ikinci yıl yarbaylık verileceği taahhüdünde bulunmuştu (Brikner 1878: 10, 11).

2 Eylül 1661 senesinde Rus ordusu emrine giren ve Moskova'ya hareket eden Gordon, 1665 senesinde dönemin etkin albaylarından Philipp Albrecth von Brockhoven'ın 17 yaşındaki kızıyla evlenmek suretiyle albaylığa terfi etti. 1667 senesinde Rusya ve İngiltere arasındaki ticari ilişkilerinin iyileşmesi ve geliştirilmesi için elçi olarak İngiltere'ye gönderildi (Konovalov 1962: 170-172).

1677 tarihli I. Çehrin seferine kadar, Kozak isyanı sırasında vuku bulan Kırım kuvvetlerinin taarruzları karşısında Sloboda, Briansk, Sevsk, Kanev ve Pereyaslav birliklerinde görev alan Gordon, II. Çehrin seferinde dragon ve süvari birliklerinin başındaydı ve 4 hafta kuşatma altında kalan Çehrin garnizonunun mühendis şefiydi (Davıes 2007:159, 160).

Prens Vasily Galitsin kumandasında 1687 ve 1689 senelerinde Kırım üzerine tertip edilen seferlere katılan Gordon, Prens Galitsin tarafından Or generallik rütbesine terfi ettirildi. Bu tarihten itibaren Rus soylu sınıfına dâhil edilen Gordon, Rusya'da Patrik İvanoviç Gordon ***(****Патрик Иванович Гордон* **)** adıyla anılmaya başlandı. (Glozier 2004: 84) Başarısızlıkla sonuçlanan 1687-89 Kırım seferleri sonrası Çariçe Sofya ve Petro arasında yaşanan iktidar çekişmesinde Petro'dan yana tavır alan Gordon, kısa zamanda Petro'nun (1672-1725) en güvendiği isimlerden biri oldu. Petro'nun askeri mahiyetteki reformları çerçe-

vesinde ihdas edeceği modern Rus ordusunun şekillenmesinde Avrupa kökenli en etkin isimlerden biri oldu. 1694 senesinde Arhangels seyahatinde Petro'ya eşlik eden Gordon, 1694 Kozhukhov seferinin kumandanlığını yaptı. Petro'dan Katolik din adamlarının ikâmet ruhsatını alarak 1694'te Moskova'da Katolik kilisesinin kurulmasını sağladı. 1695-96 senelerinde vuku bulan I. ve II. Azak seferlerinin planlayıcısı olarak bu seferlere katılan Gordon, Petro'nun 1697-1698 seneleri arasındaki Avrupa seyahatinde ikinci askeri komutanı olarak ona hizmet etti. 29 Kasım 1699'da Moskova'da öldü (Dowling 2015: 314, 315).

2) Tarihi Bir Kaynak Olarak Patrik Gordon'un Günlüğü

Gordon, günlüğünü 1655 senesi Temmuz ayında, henüz 20 yaşında iken Mareşal Wittenberg kumandasındaki askeri kampa İsveç süvarisi olarak katıldığı zaman tutmaya başlamıştı. Günlüğün orijinali, İskoç dilinde olup 9 ciltlik bir kitaptan oluşur. Günlük, Rusya Dışişleri Bakanlığı'nın Moskova arşivinde tutuluyorken daha sonra savaş bakanlığına nakledilmiş ve günümüzde *Rusya İmparatorluğu Askerî Tarih Arşivi*, (РГВИА.) fond 846. Opis, 15. №3'te mahfuzdur. (Brikner 1878: 21, 22). Günlük, ilk defa uzun yıllar Petro dönemini inceleyen Dr. Moritz Posselt (1804 - 1875) tarafından yayımlanmış, Brikner'in ifadeleriyle Posselt ve Oblenskiy tarafından büyük tercüme hatalarıyla 3 cilt olarak Almancaya çevrilmişti (Posselt - Oblenskiy, Vol I - III, 1849 - 1851), (Brikner 1878: 7, 8). 1859'da J. Robertson editörlüğünde İngilizceye, 1878'de Brikner tarafından Rusçaya tercüme edilen günlüğün bu tarihten sonra muhtelif dillerde birçok tercümesi yayımlandı. Günlük üzerine en kapsamlı ve bizim de makalemizde kullandığımız çalışmayı, 2005-2018 tarihleri arasında 6 cilt halinde Patrik Gordon-Dnevnik (Патрик Гордон – Дневник) adıyla D. G. Fedesov hazırladı. Çehrin seferleriyle ilgili bölüm; "Patrik Gordon, *Dnevnik 1667-1678"* adıyla Fedesov'un tercümesini yaptığı 3. ciltte bulunmaktadır (Fedesov 2005). Günlük son olarak gene Fedesov'un editörlüğünde, 6 cilt hâlinde Aberdeen Üniversitesi yayınları arasında 2010-2016 seneleri arasında İngilizce olarak yayımlandı.

Günlüğün bazı kısımlarının kaybolması ya da Gordon'un günlüğünü tutmaya ara vermesi gibi nedenlerden dolayı günlüğün orijinalinde eksik ve kopuk zaman aralıklı kısımlar mevcuttur. Günlüğün kayıp kısımları; 25 Mayıs 1667'den 8 Ocak 1677 tarihine kadar yaklaşık on yıllık bir zaman dilimini içerir. Yukarıda daha önce zikrettiğimiz üzere Gordon, 1666 senesi Ekim ayında elçi olarak İngiltere'ye gönderilmişti. Günlükte, 16 Ağustos 1678'den 10 Ocak 1684 senesine kadar çok önemli beş buçuk yıllık bir boşluk söz konusudur. Bunun nedeni ise İngiltere dönüşünde Gordon'un Çehrin seferleri nedeniyle Ukrayna topraklarında bulunmasıydı. Gene günlükte 1686, 1687, 1689 yıllarına ait küçük boşluklar ve eksiklikler mevcuttur. Brikner'in ifadesine göre; Gordon tarafından gün-

lüğe kaydedilmeyen 24 Aralık ile 25 Kasım 1689 seneleri arasındaki bu boşluk oldukça üzücüdür. Çünkü bu zaman diliminde Gordon, 1689 darbesi sonrası Petro ile olan ilişkilerinden söz etmekteydi (Brikner 1878: 7, 8; Konovalov 1962: 170-172).

Günlüğünde, özellikle konu edindiğimiz I. Çehrin seferiyle ilgili kısımda Gordon'u sadece bir görgü tanığı değil olayların göbeğinde görmekteyiz. Sadece yaşadığı olayları anlatmayan Gordon, günbegün tanık olduklarını, tanık olmasa bile duyduklarını sorgulayıcı bir yaklaşımla dile getirir. Bu minvalde kendisiyle beraber görev yapan üst düzey subaylar ve devlet adamları hakkında geniş bilgiler verir. Günlüğünü gelecek nesillere miras için değil, kendisi için kaleme aldığı hemen göze çarpan Gordon'un günlüğü, 17. yüzyıl siyasi olaylarını içeren, kıymetli ve derinlemesine bilgiler veren önemli bir kaynaktır. Gordon'un, günlüğünde hayatının son yıllarına dair İngilizce, Fransızca, Latince ve Rusça olmak üzere kaleme almış olduğu pek çok mektup, uzun resmî raporlar da bulunması itibarıyla bu türden belgeler doğrudan arşiv materyali mahiyetindedir (Fedesov 2005: 100-130).

3) Gordon'un Gözüyle I. Çehrin Seferi (1677)

Osmanlı vakayinamelerinde I. Çehrin seferi hakkında - başarısızlığın tesiriyle olacak ki - oldukça az malumat verilmekte, I. Çehrin seferi, daha fazla malumatın verildiği başarıyla neticelenen 1678 tarihli II. Çehrin seferine bağlanıp tek sefer organizasyonu gerçekleşmiş gibi gösterilmektedir. I. Çehrin savaşının nedeni hakkında Osmanlı ve Rus kaynaklarındaki bilgiler birbiriyle tutarlıdır. Osmanlı vakayinamelerinde mutad üzere birbirinin tekrarı mahiyetinde Ataman Doroşenko'nun yerine Yuriy Himelnitskiy'in[§] ataman tayin edilmesi ve başarısızlıkla sonuçlanan sefer sonrası Sultan IV. Mehmed tarafından Serdar İbrahim Paşa ve Kırım Hanı'nın azledilmeleri konu edilir. Söz konusu durum; Zübde-i Vekayiât'ta; *"Der-zikr-i muhâsara-i kal'a-i Çehrin ve isyan-ı Kazak-ı Hatman ve ta'yin şuden-i Serasker İbrahim Paşa"* (Özcan 1995: 81), Silahdâr ve Râşid Tarihlerinde; *Vürûd- haber-i isyan-ı hatman-ı Kazak"* (Silahdâr C. I, 1928: 665, 666, (Râşid C. I-II, 1282: 338-340) ve en geniş biçimde Abdurrahman Abdi Paşa tarafından Osmanlı vakayinamelerine şu şekilde yansımaktadır:

[§] Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde YuriyHimelnitskiy'ye ait tespit ettiğimiz en eski belge 15 Şevval 1089 /30 Kasım 1678 tarihli, Yuriy'in kapı kethüdasının İstanbul'da bulunduğu süre içerisinde masraflarının hazine-i amireden karşılanmasına dairdir. BOA, İE. HR. 1/108; 10 L 1090 /14 Kasım 1679 tarihli bir diğer belge, "Beray-ı nafaka baha-i kethüda bâb-ı Kazak" başlığı altında Ataman Yuriy'in kapı kethüdasının 17.700 akçe tutarındaki masraflarının hazineden karşılanmasına dairdir. BOA, İE. HR. 2/213.

"Doroşenko nam mel'ûn Moskov'a Çehrin Kal'asın teslim eyledükte, kendüye tâbî olmayan Kazak ta'ifesine taraf-ı hümâyûndan hatman lazım gelmeğin mukaddema Kazak Hatmanlığı'ndan papaslık ihtiyar edüp kendi halinde âzâde iken Bucak Tatarına giriftar ve ol takrîble Edirne'ye ihzar olup belki bir mahallinde lazım ola deyü fermân-ı pâdişâhi ile Yedikule'de beş-altı senden mütecâviz mahbûs olan Yorgi Ehmelicki ma'kül görülüp Vezir-i azam taraf-ı hümâyûndan mezbûre bir nîmtene hil'at ve bir semmûr kadife kalpak giydürüp ve müjde emrini kendi eliyle eline virüp lakin tabl u alem ve tuğ ve debbûs ve berât-ı âlî-an Serdar İbrahim Paşa'nın eliyle verilmek münâsib görülüb ol tarafa isti'câlüzre irsal olundu. Takim vârid olan ferman-ı hümayun mucibince serdâr-ı müşarunileyh mezbûr hatman Doroşenko'nun yerine nasb edüp Ukrayna ve potkalı memleketlerini buna zabt ittirüp Çehrin kal'asını Moskov'dan tahlîs ve buna teslim eyleye…" (Derin, 2008: 455, 456).

Gordon, Türk Sultanının Ataman Petro Doroşenko'nun ve elindeki Çehrin'in Rusya'nın eline geçmesine verdiği ilk tepkinin Doroşenko'nun yerine Yuriy Himelnitskiy'i ataman tayin etmek olduğunu ifade eder. Osmanlı Sultanı, Yuriy'i ataman tayin ederken Kozakların ulusal lideri Boğdan Himelnitskiy'in oğlu olması hasebiyle Kozaklar üzerinde tekrar nüfuz kurabileceğini düşünmekteydi (Fedesov: 2005: 9). Fakat Kostomarov'a göre; Yuriy Himelnitskiy'in Doroşenko yerine ataman olarak tayin edilmesi, Osmanlı Devleti siyaseti adına büyük bir hata idi. İkiyüzlü ve güvenilmez bir zat olan Yuriy, Kozak soydaşları arasında sevilmemekte olup, Osmanlı Devleti'nin beklentilerine cevap veremezdi. Osmanlı himayesinde sağ yaka Ukrayna'sı atamanı tayin edildiğinde ona diğer Kozak zümreleri arasından iltica edenlerin sayısı 200'ü geçmemişti (Kostomarov 1995: 281).

Sultan IV. Mehmed, Serdar Şeytan İbrahim Paşa'yı Çehrin'i Ruslardan geri almakla görevlendirmişti. 1676 Mart ayında Osmanlı kuvvetleri Tuna Nehri civarında toplanmaya başlamıştı. Serdar İbrahim Paşa'nın amacı; Sağ yaka Ukrayna'sının en muhkem kalesi Çehrin'i ele geçirmek, ikinci darbeyi cephane ve mühimmat stoklarının bulunduğu Kiev'e vurmaktı. Gordon, Serdar İbrahim Paşa'nın niyetini:*"General Romadonovski ve Kozak Atamanı Samoyloviç emrindeki birleşik Rus - Kozak birleşik kuvvetlerinin Özi Nehri'nden geçişini engellemek suretiyle Çehrin'e yapacakları yardımın önünü kesmek ve böylelikle 1677 Ekim ayı sonuna kadar kale ve şehri ele geçirmek"* olarak ifade etmektedir (Fedesov 2005: 9).

I. Çehrin seferine kadar Gordon, Sloboda, Sevsk, Kanev ve Pereyaslav birliklerinde görev almış, Kozak isyanlarını bastırmakla meşgul olmuştu. I. Çehrin seferinde Gordon, Sevsk birliklerinin başındaydı. Seferin hazırlık safhasında, 9 Mayıs 1677'de Kiev'den Sevsk'e gidecek olan A. Petroviç Golovin'i karşılamış ve

ona, refakat etmişti (Fedesov 2005: 9). Haziran ayında kumandasındaki Sevsk birliklerini teftiş etmek üzere Seym Nehri civarında bulunan Gnyan'a varan Gordon, 27 Temmuz'da emrindeki kuvvetlerle Sudja'da toplanan 42.000 kişiden müteşekkil ordunun içerisinde bulunuyordu. 28 Temmuz günü Boyar Galitsin, Sudja'ya geldiğinde, buradan 10 verst uzaklıktaki Varenburg'ta bulunduğunu ifade ifade eden Gordon, Türklerin Özi Nehri'ni geçerek ilerlediklerini, Kırım kuvvetlerinin kendilerine katılmaları için beklediklerini, Ataman Yuriy Himelnitskiy emrindeki Kozakların da onlarla birleşerek Çehrin üzerine hareket ettiklerini nakletmektedir (Fedesov 2005: 11, 12). Daha sonra Gordon'u emrindeki kuvvetlerle 4 Ağustos'ta Çehrin'i muhasara altına alan Osmanlı ordusuna karşı koyarken göreceğiz.

Gordon, Türklerin Çehrin kale ve şehri üzerine yapacakları sefer için hazırlık yaptıklarına dair önceden haberdar olduklarını ve Çehrin'de güçlü bir garnizon kurulmasına karar verildiğini bildirmektedir. Ayrıca Gordon, kalenin muhafazasına tayin edilen General Aggey Sepelev'in (Аггей Шепелев) görevini ifa etmekte yetersiz kalınca yerine kale komutanı olarak General A. Trauerniht'in (A. Трауэрнихт), askeri mühendis olarak ta Von Frost'un tayin edildiği bilgisini vermektedir (Fedesov 2005: 9).

Gordon, 1677 Haziran'ında Çehrin'e giren General A. Trauerniht'in kaledeki tahkim faaliyetleri hakkında da şu bilgileri verir: *"Trauerniht, kalenin hemen tahkim faaliyetlerine girişti, yıkılan surları tamire başladı. Surların harap olan yerleri daha önce Albay Krovkov tarafından onarılmıştı. Meşe ağaçlarından inşa edilen kale, yanıp tahrip olunca çam ağaçlarından tekrar tamir ve inşa edilmişti. General A. Trauerniht diğer taraftan hasara uğrayan kaledeki topların tamir edilerek tekrar yerlerine konulmasını emretmişti. Çehrin'de tamir ve tahkim faaliyetleri sürerken her gün Çehrin üzerine sefer hazırlıkları yapan Türklerin Özi Nehri civarında toplandıklarına dair haberler geliyor, bu haberler düzenli olarak Moskova ve General Romadonovski'ye rapor ediliyordu. Ataman Samoyloviç buna pek ihtimal vermiyor, ondan beklenen yardımlar nadiren zamanında geliyordu".* (8 Eylül 1677), (Fedesov 2005: 18).

Dağ üzerinde kurulu, fiziki konumu itibarıyla müstahkem bir kale olan Çehrin, Tasmin Nehri ile çevrili olup kalenin sol tarafında Özi Nehri bulunmaktadır Karaköse 2000: 155, 156). Çehrin Kalesi ve şehrinin fiziki şartları hakkında Gordon şu bilgileri nakletmektedir: "Uzunluğu 88, genişliği 65 sajen[**] olan Çehrin Kalesi, şehir tarafından 17 sajen uzunluğundadır. Nehir boyunca uzanan ve kaleyi çevreleyen duvarların uzunluğu 375 sajen, şehri çevreleyen taşgir ve

[**] 3 arşın ya da 2,13 metre değerinde eskiden Ruslar tarafından kullanılan uzunluk ölçüsü birimi.

kazıktan inşa edilmiş duvarların uzunluğu 982 sajendir. Kaleden eski siperlere kadar mesafe 216 sajendir(Fedesov 2005: 26).

Çehrin kale ve şehrinin muhafazasında bulunan birleşik Rus-Kozak kuvvetlerinin mevcudu hakkında Osmanlı kaynaklarında tutarlılık olup bu sayı 3.000 - 4.000 (Silahdâr C. I, 1928: 669; Râşid C. I-II, 1282: 344; Uzunçarşılı C. IV, 2007: 162, 163) olarak gösterilmektedir. Rus kaynaklarında ise farklı rakamlar verilmektedir. Günlüğünde Czigrin, Czegrin, Czihrin, Czeherin gibi farklı formlarda adını yazdığı Çehrin Kalesindeki muhafız sayısı Gordon'a göre; 6.000 Rus, 6.000 Kozak olmak üzere toplam 12.000'dir (Fedesov 2005: 18). Sedov ve Hodıreva gibi Çağdaş Rus tarihçileri genellikle Gordon'un günlüğünü referans göstererek bu sayıyı 12.000 olarak gösterirler (Hodıreva 1999: 109, 110; Sedov 2002: 490, 491). Kosinenko'ya göre bu sayı 6.000 Kozak, 4.000 Rus olmak üzere toplam 10.000, Kostomarov'a göre 24.000'dir (Kosinenko 1911: 38, 39; Kostomarov, 1995: 292).

Çehrin Kalesi'nin çok iyi durumda olmadığını ifade eden Gordon, kaledeki askeri teçhizat hakkında da geniş bilgiler verir: *"Kalede her türden 45 top bulunuyordu. Bunlardan 4 tanesi iyi durumdaydı. Bu iyi durumdaki 4 topun ikisinin üzerinde Brandenburg'tan Piskopos Mardeburg ve Halberştadt yazı ve arması bulunmaktaydı. Bu yazı ve armalardan bu 2 topun Alman yapımı olduğunu anlıyoruz".*Fedesov'un ifadesine göre bu toplar Çehrin Kalesi'ne, Bar'ı ele geçiren Bogdan Himelnitskiy tarafından getirilmişti. Gordon'un bildirdiğine göre *"Kalede ayrıca 10 tane ağır top bulunmakla beraber geriye kalanlar kısa menzilli ve hafif toplardı. Kalede bulunan 5 havan topunun 3'ü dökme demirdendi. Kalede az miktarda büyük el bombası bulunmakla beraber yekunu 800 idi. Muhasaradan sonra kalede 28 büyük çapta el bombası ve 23 varil barut kalmıştı"* (Fedesov 2005: 26).

Osmanlı vakayinamelerinde General Romadonovskiy ve Ataman Samoyloviç kumandasında Çehrin Kalesi'nin yardımına gönderilen Rus-Kozak birleşik kuvvetlerinin mevcudu; 100.000 olarak gösterilirken Rus kaynaklarında birbirinden farklı rakamlar verilmektedir. Gordon, Rus kuvvetlerinin sayısı hakkında 42.000'den fazlaydı demekle iktifa eder. Gordon'un vermiş olduğu bu rakam, sadece General Romadonovskiy'in emri altındaki asker sayısıdır (Fedesov 2005: 12). Vodarskiy, Romadonovskiy'in kumandasında 32.000 asker bulunduğunu, V. D. Dolgorukiy'in emrindeki askerlerle bu sayının 49.000'e ulaştığını, Ataman Samoyloviç emrindeki 20.000 ve arkalarında bulunan V. V. Galitsin'in kumandasındaki 15.000 askerlerle toplam asker sayısının 84.000'i bulduğunu (Vodarskiy 1955: 522) kaydetmektedir.

Sefere katılan Osmanlı kuvvetlerinin sayısı hakkında Osmanlı vakayinameleri ve Rus kaynaklarındaki bilgiler birbirini tutmamaktadır. Kırım kuvvetleri, Eflak - Boğdan askeri hesaba katılmadan gene Osmanlı kaynaklarında birbirlerinden nakille Osmanlı ordusunun mevcudu 40.000 olarak gösterilmektedir (Silahdâr C. I, 1928: 669; Râşid C. I - II, 1282: 344; Uzunçarşılı C.IV, 2007:162, 163).

Hodıreva, Rusya Devleti Eski Belgeler Arşivi'*ndeki* (RGADA) fond 210, opis 13, ed. hr. 855'te mahfuz bir belgeye dayanarak Kırım kuvvetleri hariç Türk ordusunun sayısının 30.000 olduğunu ve 60 topa sahip olduklarını ifade eder (Hodıreva 1999:109, 108, 109). General Romadonovskiy ve Ataman Samoyloviç'in notları ve keşif birliklerinin bildirdiğine göre Osmanlı ordusunun sayısı; 30.000 Osmanlı askeri, 10.000-15.000 yeniçeri, 40.000 Kırım kuvvetleri, 19.000 Eflak - Boğdan askeri ve 1.000 Belgorod Tatarı olmak üzere 100.000'den mütecavizdi ve ellerinde 28 - 35 arası top bulunuyordu (Zagorovskiy 1980: 20). Sefere katılan Osmanlı kuvvetlerinin sayısını 60.000-90.000 arasında gösteren Zaruba, Osmanlı kuvvetlerinin sayısının tam olarak belirlenememesini *"Kırım, Eflak - Boğdan askeri de Osmanlı ordusu içerisinde olduğundan, kimin ne kadar askerle sefere katıldığını tespit etmek oldukça zordur*" ifadeleriyle dile getirir (Zaruba 1993: 167).

Bu zorluktan kaynaklanıyor olacak ki günlüğünde Gordon, Osmanlı ordusunun nicelik ve niteliği hususunda aşağıdaki farklı iki istatistikî bilgiyi nakletmektedir:

a) Süleyman Ahmed adında ele geçirilen bir Türk esirin vermiş olduğu malumattan hareketle kumandası altında 14 Paşa bulunan Serdar İbrahim Paşanın ordusu; 40.000 yeniçeri ve süvari askeri, 20.000 piyade sınıfı, 12.000 Eflak - Boğdan askeri, 19.000 Kırım Tatarından müteşekkildi.

b) 15.000 yeniçeri, 30.000 Eflak - Boğdan askeri, 20.000 Kırım kuvvetleri. Ayrıca Osmanlı ordusunun elinde 20 adet hafif sahra topu, 28'den fazla yük arabaları ile taşınabilen ağır toplar bulunduğu bilgisini nakleder (Fedesov 2005: 27).

Fedesov ise, Osmanlı ordusunun sayısı hakkında gerçeğe en yakın olarak gördüğü şu istatistikî bilgiyi paylaşır. 15.000 yeniçeri, 30.000 Osmanlı süvarisi ve Eflak - Boğdan askeri, yaklaşık 20.000 Kırım askeri. Buna ilaveten Serdar İbrahim Paşa emrinde Bosna ve Silistre Paşalarının bulunduğunu ifaden eden Fedesov, Osmanlı ordusunun elindeki top miktarını ise 8 tanesi ağır olmak üzere toplam 28 top olarak belirtir (Fedesov 2005: 27).

Gordon'un naklettiğine göre; 30 Temmuz 1677 senesinde Çehrin önlerine gelen Osmanlı ordusu, kalenin nasıl ele geçirileceğine dair birkaç gün süren keşif faaliyetlerinden sonra 3 Ağustos'ta Çehrin'in güney ve doğusundaki tepe-

lere yerleşmeye başlamıştı. 4 Ağustos'ta Osmanlı himayesinde bulunan Ataman Yuriy Himelnitskiy aracılığıyla teslim olmaları hususunda Çehrin garnizonunda bulunan Kozaklara haber gönderilmişti. Yuriy, Kozaklara gönderdiği mektupta: Bogdan Himelnitskiy'in oğlu olması itibarıyla Kozakların meşru atamanlarının kendisi olduğunu belirtiyor, Kozaklara teslim olmalarını emrediyor, teslim olmaları halinde canlarına, mallarına ve hürriyetlerine dokunulmayacağını taahhüt ediyor, aksi takdirde sonlarının felaketle sonuçlanacağını deklare ediyordu (Fedesov 2005: 20). Fedesov, Kozakların 8 gün boyunca Ataman Himelnitskiy'in mektubuna cevap vermedikleri, Osmanlı topçularının da bu süre zarfında kaleye herhangi bir saldırıda bulunmadıklarından hareketle Çehrin garnizonunda bulunan Kozakların Ataman Yuriy'in teklifine müspet cevap verme hususunda tereddüt yaşadıklarını ifade etmektedir (Fedesov 2005: 20).

Gordon'un bildirdiğine göre Çehrin garnizonunda yapılan askeri toplantıdan sonra Rus ve Kozak komutanları, Osmanlı ordusuyla mücadeleye devam etme kararı almış ve acilen yardım göndermeleri hususunda General Romodanovskiy ve Prens Galitsin'e haber gönderilmişlerdi. Gene Gordon'un naklettiğine göre aynı gün 500 Kozak askeri, Osmanlı askeri tarafından fark edilmeden Çehrin Kalesi'ne girmeyi başarmışlardı (Fedesov 2005: 20).

5-6 Ağustos günleri Osmanlı lağımcıları büyük azim ve gayretle siper açmaya, kurdukları tabyalar ile kaleye adım adım yaklaşırken Gordon'un ifadesine göre Ataman Yuriy'in, Çehrin garnizonunda bulunan soydaşlarına göndermiş olduğu mektuptan dolayı garnizonda Ruslar ve Kozaklar arasında güvensizlik problemi yaşanmaktaydı. Garnizonda bulunan Ruslar; Kozaklar, Türkler ile anlaştılar, bizi terk edecekler endişesine kapılmıştı. Daha öncede zikrettiğimiz üzere en başından beri Osmanlı Devleti'nin Doroşenko'nun yerine Yuriy'i ataman tayin etmekle hedeflediği buydu. Kozakların gerçek niyetini öğrenmek isteyen Çehrin garnizon komutanı A. Trauerniht, akıllıca bir plan yaparak 500 Rus, 1.000 Kozak askerinden oluşturduğu 1.500 mevcutlu taarruz birliğini, gece yarısı Türk siperleri üzerine göndermişti. Gordon'un bildirdiğine göre Türkler, bu beklenmedik saldırı karşısında 30 ölü ve 48 yaralı gibi bir zayiat vermekle beraber Kozakların Türkler karşısındaki cesurca mücadelesi, Ataman Yuriy aracılığıyla Osmanlı Devleti'nin garnizonda bulunan Kozaklara sirayet etme planının da iflası anlamına geliyordu (Fedesov 2005: 21, 22).

10 Ağustos günü, Şubat 1677 senesi ortalarında Kapıcıbaşı Zülfikar Ağa aracılığı sefere davet edilen, kendisine Sultan IV. Mehmed tarafından 5.000 altın, 1 mücevher sorguç, bir seraser kaplı nimetine, bir kürklü hilat-ı fahire taltif Kırım Hanı Selim Giray kampa katılıştı edilen (Silahdâr, C.I, 665,666; Derin, 2008: 455, 456; Özcan 1995: 80, 81). Gordon'un naklettiğine göre; Nureddin Sultan ve

oğlu Azamet Giray kumandasındaki 5.000 mevcutlu Kırım kuvvetlerine, Buğ Nehri'nde 4.000 Belgorod Tatarı da dâhil olmuştu (Fedesov 2005: 21, 22).

17-23 Ağustos tarihleri arasında Çehrin garnizonu Osmanlı kuvvetleri tarafından yoğun top atışına maruz bırakılmasına, kalede yangın çıkmasına rağmen zapt edilememişti. Bu sırada General Romadonovskiy ve Ataman Samoyloviç kumandasındaki ana Rus-Kozak kuvvetlerinin kalenin yardımına gelmekte oldukları haberi alınmış, Kırım kuvvetleri ve Bosna Valisi, Rus - Kozak kuvvetlerini Özi Nehri'nde karşılamak ve onları nehrin karşı tarafına geçirmemek üzere görevlendirilmişti. Gordon'un naklettiğine göre 24 Ağustos günü Romadonovskiy ve Ataman Samoyloviç kumandasındaki Rus-Kozak birleşik kuvvetleri Özi Nehri'nin karşı tarafına geçmek için hazırlıklar yapmaya başlamışlardı. Kumandasındaki kuvvetlerle Özi Nehri'nin karşı yakasına ilk geçen Samoyloviç oldu ve burada beklemekte olan Kırım kuvvetlerinin saldırılarına maruz kaldılar. 16.000 kişilik Kırım ve Bosna askerlerinden oluşan birliklerin tazyikine rağmen General Sepelev ve albaylar Levintsa ve Borsuk (Левинца и Борсук), emrindeki 4.000 askeri Özi Nehri'nin karşı yakasına geçirmeyi başarmışlardı. Gün sonuna kadar karşı yakaya geçen Rus - Kozak asker sayısı 30.000'i bulmuştu (Fedesov 2005: 25, 26).

Çehrin önlerinde en çetin mücadele 28 Ağustos günü yaşanmış, bu zamana kadar ağır toplarını kullanmayan, hafif toplarını nadiren kullanan Osmanlı ordusu elindeki tüm imkânlar ile Çehrin garnizonunu yoğun tazyik altına almıştı. Gordon'un bildirdiğine göre Rus - Kozak kuvvetleri en büyük kayıplarını bu esnada vermişlerdi: "800 Kozak, 180 *streltsy askeri ve diğer birliklerden 48"* kayıp verildi. Gordon'a göre; *"Türklerin kaybı 6.000 ölü idi"*. Gordon'un vermiş olduğu rakamı abartılı bulan kendisi de kesin bir sayı vermeyen Fedeso; *"Türklerin kaybı 2.000'den fazlaydı"* demekle iktifa eder (Fedesov 2005: 26).

General Romadonovskiy ve Ataman Samoyloviç kumandasındaki 80.000-100.000 mevcutlu Rus-Kozak birleşik ordusunun Özi Nehri'nden geçişinin Kırım Hanı Selim Giray kumandasındaki 16.000 kişilik kuvvetler tarafından engellenemeyişi, savaşın seyrini Rusya lehine değiştirmişti. Daha fazla zayiat vermemek adına Kırım Hanı Selim Giray, Serdar Şeytan İbrahim Paşa'yı ikna ederek 29 Ağustos 1677'de muhasaranın kaldırılmasına karar verdiler ve bu suretle 1677 tarihli I. Çehrin seferi Osmanlı Devleti aleyhine sonuçlanmış oldu (Silahdâr, C.I: 669; Uzunçarşılı, C. IV, 2007: 162, 163). Gordon'a göre I. Çehrin seferinde Rus-Kozak birleşik kuvvetlerinin ölü, yaralı, esir ve firar edenlerle mevcudu 20.000'e yakındı (Fedesov 2005: 6-31).

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin başarısızlığıyla sonuçlanan 1677 tarihli I. Çehrin seferi, 1678 tarihli II. Çehrin seferine neden olmuştur. I. Çehrin seferi, Sultan IV. Mehmed'i oldukça öfkelendirmiş, başarısızlığın sorumlusu olarak gördüğü Serdar İbrahim Paşa ve Kırım Hanı Selim Giray'ı görevlerinden azletmiştir. 17. Yüzyıl Osmanlı - Rus ilişkileri açısından Patrik Gordon'un günlüğü, görmezden gelinemeyecek kadar önemli bir kaynak olarak karşımıza çıkmakta, çalışmamızda konu edindiğimiz 1677 tarihli I. Çehrin seferini, 'ötekinin' hatta Gordon'un İskoç kökenli olması hasebiyle üçüncü bir göz tarafından görme imkânı sağlamaktadır. Bu yönüyle Osmanlı ve Rus ordusunun mevcudu, sahip oldukları askeri mühimmat, ölü ve yaralı sayısı gibi vermiş olduğu istatistikî bilgilerle Osmanlı vakayinamelerindeki bilgi eksikliğini tamamlayıcı mahiyettedir.

Gordon'un günlüğü, sadece 1677-78 Çehrin seferleri hakkında değil Ukrayna toprakları üzerindeki Osmanlı-Rus mücadelesini illiyet prensibi çerçevesinde ele almamakta, mevcut Osmanlı idaresinin dâhilî ve haricî siyaset ve durumu hakkında da bize bilgi vermektedir. Bu minvalde 17. yüzyıl Osmanlı sefer organizasyonlarının asli unsuru olan Eflak - Boğdan askeri ve Kırım kuvvetleri hakkında nitelik ve nicelik olarak veri sağlamakta, Osmanlı Devleti'nin Eflak-Boğdan ve Kırım Hanlığı ile ilişkilerine de ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

- Derin, Fahri Ç. (Haz.). *Abdurrahman Abdi Paşa Vekâyinâmesi (1648-1682),* İstanbul: Çamlıca 2008.
- Aber, A. "Scottish Soldiers in theSwedishArmies in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", G. Simpson (Ed.), *Scotland and Scandinavia 800 – 1800,* Edinburgh, 1990.
- *Arhiv Yugo-Zapadnoy Rossii (*АЮЗР), *T. 13, 1883.*
- Duman, Filiz. *Bir Gazâvatnâme Türü Olarak Hüseyin Behceti'nin Mi'racü'z-Zafer adlı Zafer-Namesi (H.1088/M.1678).* SDÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2010.
- Brikner, *A. Patrik Gordon i evo dnevnik*. St. Peterburg,1878.
- Colin R. *Who Made the Scottish Enlightenment?*, XLIBRIS, 2014.
- Davıes, Brıan L. *Warefare, State an Socıety on the Black Sea Steppe 1500-1700*, London-New York, 2007**.**
- Abdulkadir, Özcan (Haz.). *Defterdar Sarı Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704),* Ankara: TTK, 1995.

- Dowling, Timothy C. *Russia at War: (From the Mongol Conquest to Afghanistan, Chechnya, and Beyond*, Santa Barbara-California, 2015.
- Frost, R. I. "Scottish Soldiers, Poland - Lithuania and theThirty Years War" , *Scotland and the Thirty Years' War 1618 – 1648,* Edit. S. Murdoch, Leiden, 2001.
- *Galaktionov, I. V.* "Andrusovskiy *Dogovor 1667* Goda i Problema Russko - Polskogo Soyuza'', Slavyanskiy Sbornik 2, Saratov,1978.
- Glozier, M. *Scottish Soldiers in France in the Reign of the Sun King: Nursery for Men of Honour*, Leiden, Brill, 2004.
- Halim Giray. *Gülbün-i Hânân*, (Osman *Cûdi Neşri),* İstanbul, *1327.*
- Hajda, L. A.,*Two Ottoman Ġazānāmes concerning the Chyhyryn campaign of 1678*, Harvard University, (Doktora Tezi), 1984.
- Hodıreva, G. V. "Borba Rossii i Turtsiiza Ukrainskie Zemli 1677-1678 gg.", *Kultura Narodov Priçernomorya,* Simferopol, Mejvuzovskiy Sentr "Krym", No:10, 1999.
- İnalcık, Halil. "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk - Rus İlişkilerinde 500 Yıl,* Ankara, 1992.
- Karaköse, Hasan. "Çehrin Seferi ve Osmanlının Ukrayna Politikası*", Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Uluslararası Sempozyumu,* 08-11 Haziran-Merzifon, 2000.
- Karamzin, N.M. *Istoriya Gosudarstva Rossiyskogo,* Tom. VI, St. Petersburg, 1819.
- Konovalov, S. *Englandand Russia: Three Embassies*, Oxford SalvonicPress, 1962.
- Kosinenko, N. İ. *Pervaya Russko – Turetskaya Semiletnyaya Voyna Çigirinskie Pohodı, 1677-1678 gg.,* St. Peterburg, 1911.
- Kostomarov, N. İ. *İstoriçeskie monografi issledovaniya, T. XV: Ruina, St. Petersburg, 1995.*
- Kowalski, W. "Patrick Gordon in His Own Words: As oldier, a Scot, a Catholic", *Journal Of Irısh And Scottısh Studıes*, Vol 3, Spring, 2010.
- Lvov, L. *Otnoşeniya Mejdu Zaparojem i Krımom,* Odessa, 1895.
- *Passages from the Diary of General Patrick Gordon of Auchleuchries*, Edit. Joseph Robertson, Spalding Club, Aberdeen, 1859.
- Patrick Gordon. *Passages fromthe Diary of General Patrick Gordon of Auchlechries in theYears 1637–1699,* New York: *Da Capo Press,* 1968.
- *Patrik Gordon. Dnevnik, 1677-1678, Çev. D. G. Fedesov, Moskova, 2005.*

- Râşid. *Tarih-i Râşid,* C.I, C.II, İstanbul, 1282.
- Sanin, G.A. *İstoriya Vneşney Politiki Rossii, Mejdunarodnaya otnoşeniya*, Moskva, 1999.
- Sedov,P. V. "OborinaÇigirina v 1677", *Rossiyskoe Gosudarstvo v XVI-XVII vv., St. Peterburg, 2002.*
- Silahdâr Fındıklılı Mehmed Ağa. *Silahdâr Tarihi,* C. I, İstanbul, 1928.
- *Tagebuch des Generals Patrick Gordon …* 3 vol., Edit. M. C. Posselt, Moscow St. Petersburg, 1849-53.
- Uzunçarşılı, İ. H. *Büyük Osmanlı Tarihi (Karlofça Anlaşmasından XVIII. Yüzyılın Sonlarına Kadar)* C. IV, 6. Basım, TTK, 2007.
- Vodarskiy Ya. E. - "Novoselskiy A.A. Mejdunarodnoe palajenie Russkovo gosudarstva i Russko - Turetskaya voyna 1676-1681", *Oçerki istorii SSSR. Period feodalizma 17. veka*, Moskva, 1955.
- İsen, Mustafa ve - Aksoyak, İsmail Hakkı (Haz.). *Vuslatî Ali Bey Gazâ-Nâme-i Çehrin*, Ankara, 2003.
- Zagorovskiy V. B. *İzyumskaya çerta*, Voronej, 1980.
- Zaruba, V. N. *Ukrainskoe Kazatskoe voysko v borbe s Turetsko - Tatarskoj agressiey (poslednyaya çetvert 17 v.),* Harkov: Osnova, 1993.

Arşiv Belgeleri

BOA, A. (DVN. DVE. D), 55/1
BOA, İE. HR. 1/38.
BOA, İE. HR. 1/34.
BOA, İE. HR. 2/167.
BOA, İE. HR. 2/126.
BOA, İE. HR, 1/52.
BOA, İE. HR. 2/213

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 355-376
DOI: 10.32449/egetdid.463267

Sahibi Bilinmeyen Hususi Bir Masraf Defterinin Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Açısından Kullanılabilirliğine Dair Bir Deneme

An Essay on the Usability of an Anonymous Personal Cost Book in Terms of Ottoman Social and Economic History

Doç. Dr. Faruk DOĞAN*

Özet

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde müteferrik defterler fonunda bulunan "Hususî Masraf Defterleri" içerdiği bilgilerin niteliği bakımından oldukça önemlidir. Bu defterlerin çoğunluğu konak, çiftlik vb. gibi gayrimenkuller ile çalışanlarına ait günlük masraf listelerini ihtiva etmektedir. Fakat aralarında tüccar ve esnaf zümresine ait defterler de mevcuttur. Bu defterlerin incelenmesi ile o bölge ve döneme ait fiyat tarihi, gelir düzeyi, tüketim alışkanlıkları gibi birçok husus ayrıntıları ile ortaya konulabilmektedir. Özellikle sosyal ve iktisat tarihi çalışan araştırmacılar açısından bu defterler fevkalade zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Bu araştırmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Defteri Müteferrik Defterler Fonuna ait 37228 nolu defter incelenerek genel olarak bu defterlerin Osmanlı sosyal ve iktisat tarihi açısından önemine dikkat çekilmeye çalışılmıştır. Ayrıca 19. yüzyılın ilk yarısı İstanbul'unun gündelik hayatına dair bazı bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: *Hususi masraf defteri, müteferrik defterler, İstanbul, gündelik hayat, sosyal tarih.*

Abstract

"Personal Cost Books" in the muteferrik books section of the Prime Minister's Ottoman Archives in terms of information that contained are very important. Most of these books include mansions, farms etc. as well as real estate and daily expense lists for employees. However, there are also books that belongs to the merchants and craftsmen. By examining these books, many issues such as price history, income level and consumption habits related to that region and period can be explained in detail. These books consist of extraordinarily rich in-

*Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, faruk.dogan@hotmail.com

Gönderim Tarihi: 24.09.2018
Kabul Tarihi: 30.11.2018 Araştırma Makalesi

formation especially in terms of researchers who are studying on social and economic history. In this study, by examining the number 37228 book belonging to the Prime Ministry Ottoman Archives' Bab-ı Defteri Muteferrik books section was tried to draw attention to the importance of these books in terms of Ottoman social and economic history in general. In addition, some information was given about the daily life of Istanbul in the first half of the 19th century.

Keywords: *Personal cost book, muteferrik books, Istanbul, everyday life, social history.*

Gündelik hayatın ayrıntılarını birinci elden kaynaklara dayanarak ortaya koymak iktisadi ve sosyal tarih açısından fevkalade önemli bir husustur. Nitekim yalın, soğuk ve toplumun gündelik yaşamına dokunmayan siyasi tarih anlatımı, tarihçiler arasında sıkça eleştirilmiştir. Bu açıdan bakıldığında sosyal tarihçilik, geniş toplum kesimlerinin gerçek, üretken ve yoğun hayata her türlü bakışını ortaya koymayı amaçlamıştır (Braudel 1989: XVII) Bu nedenle sosyal tarihçiliğin önemli hedeflerinden biri de, özellikle sıradan ortalama insanın gıda, giyim, barınma, eğlence vs. gibi gündelik yaşamlarında karşı karşıya kaldığı ihtiyaçlar ve bunların karşılanma biçimlerini ortaya koyarak yukarıda işaret edilen eksikliği ortadan kaldırmak yönünde olmuştur. Kısacası sosyal tarihçilik, gündelik hayatın ayrıntılarını ortaya koymayı amaçlamıştır.

Bu açıdan bakıldığında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde müteferrik defterler (BOA 2010: 181) fonunda bulunan "Hususî Masraf Defterleri" içerdiği bilgilerin niteliği bakımından oldukça önemlidir.[1] Bu defterlerin çoğunluğu konak, çiftlik vb. gibi gayrimenkuller ile çalışanlarına ait günlük masraf listelerini ihtiva etmektedir. Fakat aralarında tüccar ve esnaf zümresine ait defterler de mevcuttur. Bu defterlerin incelenmesi ile o bölge ve döneme ait fiyat tarihi, gelir düzeyi, tüketim alışkanlıkları gibi birçok husus ayrıntıları ile ortaya konulabilmektedir. Genellikle orta ve üst rütbeli devlet erkânının alacak ve borç hesaplarını ihtiva eden bu defterler, ilk bakışta hesap kayıtlarını içermesi bakımından oldukça sığ görünmektedir. Fakat derinlemesine yapılacak incelemelerde bu defterlerin satır aralarında ilgili dönemin siyasî ve kültürel unsurlarını bulmak mümkün olabilmektedir. Nitekim bazı defterlerde ilaç tarifleri (BOA, D.M.d., nr. 37062), şiirler, türkü güfteleri (BOA, D.M.d., nr. 36887) gibi farklı konulara ait bilgilere rastlanabilmektedir. Tahmin edileceği gibi bu defterler üzerinde yapı-

[1] Bu defterlere ilk olarak dikkat çeken ve Sosyal ve İktisat Tarihi açısından önemine vurgu yapan Mehmet Genç'tir. Bk. Mehmet Genç, "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi", *Osmanlı Arşivleri ve Araştırmaları Sempozyumu*, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı yayınları, İstanbul 1985, s. 155-162.

lacak daha ayrıntılı, disiplinler arası ve sistematik çalışmalar iktisadî ve sosyal tarihimizin olduğu kadar kültür tarihimiz açısından da önemli sonuçlar ortaya çıkartacaktır.

Ülkemizde hususi masraf defterlerine ait çalışmalar yok denecek kadar azdır. Halime Doğru'nun yayınladığı ve IV. Mehmet'in Hotin seferine ait bir masraf defteri ile yakın bir tarihte Fatih Bozkurt'un yayınladığı ve III. Mustafa dönemine ait bir masraf defteri bu durumunun istisnalarını oluşturmaktadır (Doğru 2006; Bozkurt 2017). Doğru'nun eseri Hacıoğlupazarı menzil sarayının masrafları ile bölgedeki askerî seferlerin yapısı hakkında bilgiler verirken, Bozkurt'un eserinde incelenen husus ise Harem'de görevli bir kadınefendinin gerek kişisel gerekse dairesinin çeşitli ihtiyaçlarını karşılamak için tutulduğu görülmektedir. Bu itibarla her iki eser de içerik itibariyle saraya mensup kişilerin masraflarını ihtiva etmesinden dolayı gündelik hayatı sınırlı şekilde yansıtmaktadır. İnceleme alanımız açısından çok daha kıymetli bir eser Yusuf Alperen Aydın'ın 18. yüzyılın ilk yarısında bir Osmanlı esnafının biyografisini ele ele aldığı eseridir (Aydın 2016). Bu araştırmada yazar, müteşebbis bir Osmanlı esnafı olan Nurettin Ağa'nın mesleki kariyerini dönemin arşiv belgelerinden yola çıkarak incelemiştir. Bu minvalde zikredilebilecek bir başka çalışma ise İzzet Sak'ın sarayın meyve ve çiçek masraflarını incelediği makalesidir (Sak 2016: 141-176). Sak'ın çalışması da Osmanlı Sarayının ihtiyaçlarının karşılanması için tutulmuş kayıtları ihtiva etmesinden dolayı gündelik hayatla ilgili yeterli bir bilgi sunmamaktadır.

Bu araştırmada; Başbakanlık Osmanlı Arşivi Bab-ı Defteri Müteferrik Defterler Fonuna ait 37228 nolu defter incelenerek genel olarak bu defterlerin Osmanlı sosyal ve iktisat tarihi açısından önemi vurgulanacak, ayrıca İstanbul'un 19. yüzyılın ilk yarısında gündelik hayatının çeşitli veçhelerine işaret edilmeye çalışılacaktır.

Araştırmamızın konusu olan defter toplam 21 sayfa ve 2 ekten oluşmaktadır. Defterin on yedi ila dokuzuncu sayfaları arası boştur. Ayrıca deftere iliştirilmiş iki hesap pusulasının defter ile bir alakası yoktur. Zira üzerindeki tarih yirmi yıl sonrasına aittir. Defterin kapsız ve başlıksız olması, defter parçası olma ihtimalini güçlendirmektedir. Defterdeki ilk hesap kaydı 13 Ş 1247/17 Ocak 1832, son hesap kaydı ise 4 M 1251/2 Mayıs 1835 tarihlidir.

1. Defter Sahibinin Kimliği

Defterin kaydını tutan kişinin kimliği konusunda açık bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak kayıtlardan hareketle defter sahibinin bazı özelliklerini belirlemek mümkün olabilmektedir. Nitekim kayıtlarda 1247 (1831/32) yılı için 559 kuruş

tutarında zekât ödemesinin yapılması ve hac ibadetinin de tamamlamış olduğunun ifade edilmesi Müslüman olduğunun açık göstergeleridir (BOA, D.MD. nr, 37228: 4).

Defterde aile üyelerinin sayısı ve niteliği konusunda açık bir kanıt olmamasına karşın, erkek kardeşi ile annesinin hayatta olduğu, babasının ise öldüğü anlaşılmaktadır (BOA, D.M.d., nr. 37228: 1). Babasına ait olan duhan (tütün) gümrüğü gelirinin kardeşi tarafından tahsil edildiği görülmekte bu hususi defter de kardeşinin kaydının yer alması, birlikte yaşadıkları izlenimini vermektedir. Defterde "çocuğa" ibaresinin geçmesi ve tekil halde kullanılması hanede tek çocuk olduğu yönünde değerlendirilebilir. Kayıtlarda kimin için yapıldığı anlaşılmayan bir düğün merasiminin tertip edilmiş olması da ailede bekâr erkek veya kadınların bulunduğuna işaret etmektedir. Buna ilave olarak "Hacı Kalfa'ya verilecek", ibaresinden hane de günlük işleri yapmakla görevli insanların olduğunu düşündürtmekte, "Fatma Valideye alınan hatab" gibi ifadeler ise akraba veya tanıdıklar ile yakın bir ilişki kurulduğunu akla getirmektedir.

Defter sahibinin oturduğu mekân kayıtlardan hareketle tam olarak tespit edilemese de, İstanbul sur içi olduğu düşünülebilir. Zira kirası ödenen ev Sultan Ahmet civarında Küçük Ayasofya mahallesinde bulunmaktadır. Ayrıca alışveriş yaptığı mekânlar düşünüldüğünde de ikamet edilen mekânın sur içi olması kuvvetle muhtemeldir. 23 Ş 1247/27 Ocak 1832 tarihinde 1.800 kuruş gibi yüksek bir fiyat ödeyerek mücevher süslemeli bir hamailin[2] satın alınmış olması, bu eşyanın günlük kullanım için değil resmi törenlerde kullanıldığını akla getirmektedir. Bu itibarla defter sahibinin sosyal statüsü yüksek ve devlet hizmetinde olan bir kişi olduğunu akla getirse de satın alınan bu eşyanın askeri sınıftan tanıdık birisine hediye olarak da alınmış olabileceği ihtimalini de düşündürtmektedir.

Defterdeki "şerikimiz Mustafa Efendi" ve "refikimiz Mustafa Efendi" ifadeleri Mustafa Efendi adlı biri ile ortak iş yürütüldüğünün açık kanıtıdır. Bu ortaklığın ne türden olduğu hakkında bir bilgi olmamasına rağmen ticarî bir ortaklık olduğu şüphesizdir. Ayrıca kayıtlarda kitap satışının yapılması, sıkça tütün ve kumaş alınmış olması bu ve buna benzer çeşitli ürünlerin ticaretinin yapıldığını akla getirmektedir. Defterin sadece yapılan harcamaları ihtiva etmesi, satışlar hakkında bilgi bulunmaması bu konuda ancak tahmin yürütmemize imkân vermektedir. Mustafa Efendi'nin kim olduğu belirtilmemesine rağmen defter sahibi ile çok samimi bir ilişki içerisinde olduğu kendisine 500 kuruş bahşiş ve-

[2] Hamail; Kılıç kayışı. Her ne kadar muska için de bu tabir kullanılırsa da ödenen miktara bakıldığında bunun kılıç kayışı olma ihtimali daha kuvvetlidir. Bk. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C.I, s. 716-718.

rilmesinden de anlaşılmaktadır. Söz konusu dönemde askerî sınıf mensuplarının ticarî işlerle de uğraştıkları bilindiğinden bu kişinin askerî sınıftan ve ticarî ortaklıkları olan bir kişi olabileceği de düşünülebilir. Defter sahibinin birden fazla eve sahip olduğu "icar-ı hane-i sagir" ibaresinden anlaşılmaktadır. Zira bu evin bir başka ev veya evlere göre daha küçük olduğu ve aylık 60 kuruş kira verildiği belirtilmektedir. Ayrıca söz konusu evde defter sahibinin mi yoksa başka bir şahsın mı oturduğu da net değildir.

2. İktisadî Faaliyetler

a. Gelirler

Kayıtlardan hareketle defter sahibinin iktisadî faaliyetlerini kabaca gelirler, harcamalar ve ödünç (karz) verilen borçlar olarak üç kısma ayırabiliriz. Defterdeki kayıtların hemen tamamı yapılan alışverişlerin borç kayıtlarıdır. Bu nedenle defter adından da anlaşılacağı üzere özel masraf defteri özelliğindedir. Bu itibarla gelirler ile ilgili yapılan kayıtlar harcamalara yönlendirilmesi açısından dolaylı olarak kaydedilmiştir. Nitekim bunlardan ilki defter sahibinin erkek kardeşi tarafından üç ayda bir 132 kuruş olarak tahsil edilen emtia ve duhan gümrüğü esham geliridir.[3] Söz konusu gelir kaynağının İstanbul Duhan Gümrüğü mukataasına ait olduğu "Anadolu kaleminden alına gelen" ifadesinden anlaşılmaktadır. Her ne kadar başka gelir kaynaklarının kayıtları ile ilgilense de bu büronun en önemli vazifesi İstanbul Duhan ve Emtia gümrüklerinin hesaplarını tutmak olduğu bilinmektedir. Bu durumda bahis konusu kalemden yıllık 528 kuruş gelir elde edilmektedir. Bu gelir ilk defa defter sahibinin babası tarafından alınmaya başlanmış ve ölümünden sonra da oğlu tarafından babasının mührü kullanılarak tahsil edilmeye devam edilmiştir. Aslında bu tarihte sehim faizi yalnızca sehmi alan kişinin kaydı hayat boyunca elde ettiği bir gelir hüviyetindedir. Bu nedenle sehim sahibi öldüğünde sehim "mahlûl" (sahipsiz) sayılır ve hazineye ait olduğundan mirasçılara herhangi bir ödemede bulunulmazdı (Genç 377). Bu kayıttan anlaşılan odur ki; defter sahibi esham uygulamasında halkın sıkça başvurduğu bir hileli yol olan ölümlerin gizlenmesi yoluyla gelir elde etmeye devam etmiştir.[4] Nitekim defterdeki "peder-i merhumun mührüyle ahz olunan gümrük-ı duhan ve emtianın dört senet mucebince beher üç

[3] İstanbul Tütün Gümrüğü mukataası esham sistemine bağlanan ilk vergi kalemidir. Esham hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Mehmet Genç, "Esham", Diyanet İslam Ansiklopedisi (*DİA)*, C.11, s.376-380.

[4] Bu tür hileli yollara başvurarak hazineyi zarara uğratanları tespit etmek amacıyla 1780'lerden itibaren ölümleri bildirenlere "ihbariye ödülü" verilmeye başlanmıştır. Mehmet Genç, "Esham", DİA, C.11, s. 379.

mahda Anadolu kaleminden alına gelen" ifadesi bu iddiayı doğrular niteliktedir (BOA, D.M.d., nr. 37228: 2). İkinci gelir kalemi, hangi mukataaya ait olduğu belirtilmeyen fakat "ruz-ı kasım" dönemine ait olduğu belirtilen 75 kuruşluk esham faizi geliridir ki bunun yukarıda sözünü ettiğimiz esham geliri olması kuvvetle muhtemeldir.

b. Giderler

Hesapların tutulduğu defter sistematik bir yapıya sahip olmayıp düzensiz bir şekilde gelişigüzel tutulmuştur. Bu nedenle yapılan harcamaları gıda, giyim, kırtasiye, yakıt gibi gruplara ayırarak bir bütünlük oluşturmaya çalıştık.

Kayıtlarda ilk dikkati çeken 1247/1831-32 senesi için 25 kişiye toplam 559 kuruşluk zekât ödemesidir. Zekât verilen şahıslar hakkında defterde ayrıntılı bilgi verilmemiş sadece şahısların isim ve şöhretleri zikredilmekle yetinilmiştir. Fakat şahısların sadece isimlerinin zikredilmesi veya "Sadık'ın validesine, Feyzi Baba'ya, Hacı İbrahim'in İsmail'e" gibi ibarelerden bu kişilerin çoğunun eş dost veya akraba olduğu şeklinde yorumlamak hiç de yanlış olmaz. Verilen zekât miktarlarına bakıldığında eşit paylar halinde ödeme yapılmamış 5 ila 80 kuruş arasında değişen miktarlarla zekât vazifesi eda edilmiştir. Ayrıca zekât verilenler arasında altı kişinin tanıdık olmadığı da anlaşılmaktadır. Zekât verilen kişiler arasında "veledi İlya'nın kayınvalidesine" kaydı dikkat çekmektedir. Genel olarak zekâtın Müslümanlara verildiği düşünüldüğünde söz konusu kişinin Müslüman olduğu ve oğlunun gayrimüslim bir kadın ile evlendiği düşünülebilir. Fakat pratikte kalpleri İslam'a ısındırılmak amacıyla nadiren de olsa zımmîlere zekât verilebildiğine göre bu kişinin gayrimüslim olma ihtimali de hatırda tutulmalıdır.[5]

Zekâtın genel olarak 1/40 oranı üzerinden verildiğini kabul edersek defter sahibinin zekâta konu olan servetinin yaklaşık 22.360 kuruş olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu gelirin ne kadarının gayrimenkul ve menkul gelirlerden oluştuğu konusunda kayıtlarda maalesef herhangi bir bilgi bulunmuyor. Fakat yüklü miktarda muaccele ödenerek bir ev satın alınması ve esham faizi gelirinin bulunması her iki gelir türüne de sahip olunduğunun açık kanıtıdır.

Giderler içerisinde dikkati çeken bir başka kalem de gayrimenkul harcamalarıdır. Söz konusu tarihler arasında sahip olunan evin tamiratı için 9.130,5, gayrimenkul alımı için ise 7.250 olmak üzere toplam 16.380,5 kuruşluk ödeme

[5] Klasik fıkıh kitaplarında Müslüman olmayanlara zekât verilmeyeceği vurgulansa da, bazı kaynaklarda "kalpleri İslam'a ısındırılmak amacıyla" Müslüman olmayanlara da zekât verilebileceği belirtilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. Cengiz Kallek, "Müellefe-i Kulûb", *DİA*, C.31, s. 475-476; Ayr. Bk., Fetvalar, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2015, s. 257-258.

yapılmıştır. Defterde "civarımızda olan hanenin muaccelesi olarak Haremeyn Hazinesine verilen" kaydı satın alınan evin Haremeyn Vakfına ait olduğu ve açık artırma sonucunda alındığını göstermektedir. Büyük Ayasofya'da bulunan evin tamiratı için yapılan masrafların niteliğine bakıldığında toplam masrafın üçte ikisine yakınını işçi ücretlerinin oluşturduğu görülmektedir. Aşağıdaki tabloda tamirat masrafları kalemler halinde gösterilmiştir.

Masraf Kalemi	Kuruş	Toplam Harc. Oranı (%)
Kereste	3.053	33,43
Çivi	345,5	3,78
Hammaliye	193,5	2,11
Marangoz, İşçi vs. ücretleri	5.538,5	60,65
Toplam	9.130,5	100

Tablo 1: Ev İçin Yapılan Tamirat Masrafları ve Toplam Harcamalara Oranı

Giderler içerisinde Kur'an-ı Kerim ile Delâilü'l- Hayrât[6] adlı kitabın hazırlanması için yapılan masraflar da önemli bir yeküne ulaşmaktadır. Bilindiği üzere Mushaf basımına başlanmadan önce daima yazma Mushaflardan istifade edilir, herkes malî gücüne göre tanınmış veya sıradan bir hattatın yazdığı Mushaf'ı elinde bulundurmak isterdi. Bu açıdan bakıldığında ilk Kur'an-ı Kerim'in basım tarihi (1871) (Uçar 2008: 26-27) ile Delâ'il'in basım tarihi (1844) düşünüldüğünde bu tarihlerden önce söz konusu eserlerin nasıl hazırlandığı ve maliyetinin ne olduğu konusunda bize fikir vermesi açısından defterdeki bilgiler fevkalade önemlidir. Ayrıca söz konusu eserlerin hazırlanışında istihdam edilen kişiler ve aldıkları ücretler de fiyat tarihi açısından değer taşımaktadır. Defterdeki bilgilere göre her iki eserin hazırlanışında üç kişi istihdam edilmiştir. Sukûti İbrahim Efendi[7] eserlerin yazımı ve tashihini, mücellid Ahmet Efendi tezhibini ve mek-

[6] Şeyh Muhammed b. Süleyman el-Cezulî (ö.870/1465) tarafından derlenen salavat mecmuasıdır. Delâ'il sadece tarikat mensupları değil bütün Müslümanlar tarafından faziletine inanılarak her gün, gün aşırı, dört günde veya haftada bir düzenli bir biçimde okunmuştur. Kuzey Afrika ve Anadolu'da büyük rağbet gören eser, İstanbul'da 1260-1320/1844-1902 yılları arasında on dört defa basılmıştır. Ayr. Bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Delâiü'l-Hayrat", *DİA*, C.9, s.113-114.

[7] İbrahim Sukûtî b. Ömer; Türk hat sanatının zirve dönemi olan 19. Yüzyılın meşhur hattatlarındandır. Kimliği hakkında ne yazık ki hiçbir bilgi yoktur. Hat ü Hattâtân'da "Eyüp, Defterdâr'daki Esmâ Sultan Sarayı'nın bekçisi" ve "Hattatlık vadisine sülük ile nâmdâr ve sâhib-i iştihâr" olduğu ifade edilmektedir. Bilhassa nesihte son derece kudretli bir hattât olduğuna, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki H.1247/M.1831 tarihli Kur'an-ı Kerim'i ile H.1236/M. 1820 tarihli Salavât-ı Meşişiyye adlı eseri ispat etmektedir. Gayet yaşlı iken H.1250/M.1834/35 senesinde vefat etmiş

tep hocası İbrahim Efendi ise devr-i âlâ[8] denilen duasını yapmış veya yazmıştır. Sukûtî Efendi yalnızca eserleri yazmakla kalmamış ihtiyaç duyulan kâğıtları da kendisi temin etmiştir. Bu işler için kendisine 3.140 kuruş ödeme yapılmış, Mücellid Ahmet Efendi ise cilt ve tezhip için 4.310 kuruş ücret almıştır.[9] İbrahim Efendi'ye ise 200 kuruşluk ödemede bulunulmuştur. Söz konusu eserlerin ilk ödemesine 26 Şevval 1245/20 Nisan 1830 tarihinde başlanmış ve son ödemesi 27 R 1247/5 Ekim 1831'de yapılmıştır. Bu tarihleri esas alırsak eserlerin hazırlanması bir buçuk yıl sürmüştür. Bu Kur'an-ı Kerim ile İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde A.1663 numarada kayıtlı 1831 yılına ait Kur'an-ı Kerim'in aynı olma ihtimali kuvvetle muhtemeldir.[10] Her iki eserin tamamlanması için 7.680 kuruş harcanmış ve bunlar on taksite kadar çıkan iki yıla yayılan vade içinde ödenmiştir. Burada aynı dönemde İstanbul'da başka eşya fiyatları ile karşılaştırıldığında alınan ücretlerin oldukça yüksek olduğu dikkati çekmektedir. Nitekim muhtemelen sur içinde Harameyn Evkafına ait bir evin satın alınması için ödenen 7.250 kuruş ile karşılaştırıldığında iki eser için ödenen meblağın yüksekliği daha iyi anlaşılır. Ayrıca hem eserlerin yazılması hem de ciltlenip süslenmesi için ödenen ücretler ile aynı dönemde defter sahibinin dört aylık mutfak masrafı (1.897 kuruş) karşılaştırıldığında da bu ücretlerin hatırı sayılır bir gelire tekabül ettiği dikkati çekmektedir. Bunlara ek olarak kitaplara yapılan harcamalar

ve Edirnekapısı hâricinde, Lâ'lî Çeşmesi civarına defnedilmiştir. Mezar taşına, damadı Mustafa Hilmi Efendi tarafından fevkalade güzel sülüsle şunlar yazılıdır:
Hüve'l-hayyü'l-bâkî, Kıdvetü'l-hattâtîn ve'r-râkımîn ve umdetü'l-esâtize 'l-kâmilîn âlimü'l-esrâr sâhibü'l –âsâr rahmetullahi te'alâ aleyi'l-gaffûr hattat es-Seyyid İbrahimü'l-Sukûtî Efendi rûhiyçün Fâtihâ. Sene 1250. Ketebehû dâmâd el-merhûm. Süleyman Berk, *Eyüp'lü Hattatlar*, Eyüp Belediyesi Yayınları, İstanbul 2004, s.68-69. Hattat ve hattatlık için bk. M.Uğur Derman, "Hattat", *DİA*, C. 16, s. 493-499; Aynı yazar, Osmanlı İstanbul'unda Hat Sanatı, *http://osmanliistanbulu.org //tr/images/osmanliistanbulu-1/26_ugur-derman.pdf*.s.475-494; Ayn. Yazar, "Hat", *DİA*, C. 16, s. 427-437; Çiçek Derman, "Osmanlı Tezhibine Çağdaş Bir Bakış", *Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, http://www.obarsiv.com/e voyvoda 0607. html*, s.1-10.

[8] Defterde devr-i a'lâ olarak kastedilen şeyin ne olduğu açık değildir. Bu hususta kanaatimizce iki ihtimal söz konusudur. Birincisi Şeyhü'l Ekber Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin çok şifalı olduğu kabul edilen bir virdi-i şerîfidir. Hoca efendiye bu virdi okuması karşılığında ücret ödenmiş olabilir. İkincisi ise devr-i ala olarak isimlendirilen bir tür nazar duasının eserlerin baş veya son kısmına yazımında görevlendirilmiş ve bunun mukabilinde söz konusu ücreti almıştır. Devr-i â'lâ için bk. Muhammed el- Kavakçı el-Trablusî, *El- Devri'l Âlâ, Mekteb'el-Sircanî*, Dımışk 1301.

[9] Geleneksel kitap sanatları hakkında toplu bir bilgi için bk. *Türk Kitap Sanatları Sempozyumu Bildirileri*, İsmek Yayınları, İstanbul 2007.

[10] Söz konusu Kur'an-ı Kerim, sarımtrak ince kâğıt 167 mm. boy ve 105 mm. eninde 355 yaprak; harekeli nesihle on beş satır olarak yazılmıştır. Ayrıca Osmanlı rokokosu üslûbunda müzehhep iki sahifesi; müzehhep iki hilye-i saadeti ve bir adet vazo içinde bir demet çiçek resmi bulunmaktadır. Sûre başları, cüz ve hizip gülleri aynı üslupta müzehhep, cetveller ve duraklar altınla bezenmiştir. Miklepli lâke cildin kapakları aynı üslûpta çiçeklerle tezyin edilmiştir.

içerisinde ismi belirtilmeyen bir Kur'an-ı Kerim tefsiri için de 500 kuruşluk bir ödeme de kayda değerdir.

Kur'an-ı Kerim		Kuruş	Delâil-i Hayrât	Kuruş
1	Kâğıt	350	Tahrir (Yazma)	600
2	Tezhib	3.030	Tezhib	1.250
3	Tahrir (Yazma)	2.000	Kenar tahriri	40
4	Tashih, Hilye-i Şerif, Sûre başları tahriri	330		
5	Devr-i A'lâ	80		
	Toplam	5.790		1.890

Tablo 2: Kur'an-ı Kerim ve Delâil-i Hayrat Kitapları İçin Yapılan Ödemeler

Gıda harcamaları da önemli bir yekûnu oluşturmaktadır. Dönem zarfında toplam 6.464 kuruşluk ödemede bulunulmuştur. Bu miktar, toplam masrafların % 16,51'lik kısmına tekabül etmektedir. Bunlar içerisinde en büyük kısmı 1.868 kuruş ile tütün alımı oluşturmaktadır. Kayıt tarihleri arasında 222 kıyye[11] (kg) tütün satın alındığı anlaşılmaktadır. Söz konusu tütünlerin tamamına yakın kısmı duhancı Panayot[12] ile Yanaki adlı tüccarlardan küçük bir kısmı ise duhancı Osman Ağa adlı müslüman bir tüccardan satın alınmıştır. Tütünün satıldığı yerler hakkında kayıtlarda sadece Saraçhane ve Dörtyolağzı semtlerinin ismi geçmektedir. Ayrıca defter ile ilgisi olmayan fakat yirmi yıl sonrasına ait satış fişinde ise tütün gümrüğündeki Dimitri'den de tütün alındığı anlaşılmaktadır. Bu bilgilere göre defter sahibi ihtiyacı olduğu tütünü çoğunlukla gayrimüslim tüccarların hâkim olduğu piyasadan temin etmektedir. Aylık tütün tüketimine baktığımızda Mayıs 1834-Mart 1836 tarihleri arasındaki 18 aylık dönemde toplam 47 kıyye tütün satın alınmıştır. Buna göre aylık tüketilen tütün miktarı 2,5 kıyyeye ulaşmaktadır. Kayıtların tamamına bakıldığında yaklaşık üç buçuk yıllık süre zarfında tüketilen tütün miktarı ise aylık 4,2 kıyyeye ulaşmaktadır. Kayıtlardan bu miktarın tamamen tüketim amaçlı mı yoksa ticarî maksatla mı satın alındığı açık değildir.

Diğer taraftan aynı tarihlerde tutulmuş olan bir başka sahibi bilinmeyen özel masraf defterinde ki kayıtlarda tütün satışlarından bahsedilmektedir. Dolayısıyla bunun hiç değilse bir kısmının satılmak üzere alındığını tahmin edebiliriz. Söz konusu defterde alışveriş yapılan esnaf ile muhatap olunan kişilerin

[11] Kıyye; 1283 gramlık ağırlık ölçüsü.

[12] Aynı tarihlere ait başka bir hususi masraf defterinde de bu kişinin adı sıkça geçmektedir. Bu itibarla bu dönemde tütün esnafı içerisinde tercih edilen önemli bir kişi olduğu görülmektedir. Bk. BOA, D.M.d., nr. 37226.

isimleri arasında büyük benzerliklerin bulunması defterin aynı şahsa ait olması ihtimalini güçlendirmektedir. Zira "şerikimiz Mustafa Efendi" başlığı altında yapılan bir hesap kaydı eğer bir isim benzerliği yoksa defterin aynı şahsa ait olduğunu düşündürtmektedir. Fakat burada Mustafa Efendi'nin birden çok kişi ile ortaklık kurmuş olma ihtimalini de hatırda tutmak gerekir. Ayrıca defterde her ne kadar esnaf ve şahıs isimleri benzer ise de defterin ikinci sayfasındaki "*13 C 1249 tarihinde Evkaf-ı Hümayun Hazinesine Peder Efendi Sergi Halifesi nasb ve tayin olunmuştur*" kaydı bu defterin ilk defter sahibine ait olmadığını kanıtlar niteliktedir. Zira ilk defterde defter sahibinin babasının bu tarihte ölmüş olduğu belirtilmektedir. Kanaatimiz ikinci defterin ilk defter sahibi ile ortaklık yapan kişiye ait olduğu yönündedir.[13] Bu itibarla ikinci defter ayrı bir incelemenin konusudur. Biz bu açıdan aynı tarihlerde olması hasebiyle ikinci defterdeki kayıtları sadece hazırlamış olduğumuz fiyat listesindeki eşya fiyatlarının tespitinde kullanmakla iktifa ettik.

Gıda harcamalarının diğer kısmı ailenin mutfak ihtiyaçları için yapılanlardır. Bu grup içerisinde un, şeker, yağ, zeytin, peynir, bal vb. zorunlu gıda maddeleri bulunmaktadır. Gıda alışverişi umumiyetle Balık Pazarı'ndaki bakkal Minas'ın dükkânından yapılmaktadır. Nitekim 1 N 1249/29 Z 1249 (12 Ocak 1834- 9 Mayıs 1839)tarihleri arasında beş aylık sürede buradan 1.897,5 kuruşluk alışveriş yapılmıştır. Bu hesaba göre aylık ortalama bakkal harcaması 379,5 kuruştur.

Gıda Ürünleri	**Birim**	**Fiyat (kuruş)**
Tütün	kıyye	9-10
Elvan Şeker	kıyye	5
Un	kıyye	2,75
Reçel	kıyye	5
Şerbetlik şeker	kıyye	5
Şeker avami	kıyye	3,5
Zeytinyağı	kıyye	3
Kuyrukyağı	kıyye	110 para (2 kuruş 30 para)
Çerviş yağı	kıyye	5
Peynir	kelle	3,8
Mudurnu peyniri	--	6,5
Kaşar peyniri	kıyye	3,5
Zeytin	kıyye	1,5

[13] Bk. BOA, D.M.d., nr. 37226.

Sadeyağ	kıyye	30
Peynir	kıyye	4
Saf bal	kıyye	4
Benefşe gülbeşekeri	kase	16
Anberbaris (kadın tuzluğu)	kavanoz	18

Tablo 3: Gıda Fiyatları (kuruş)

Defter sahibinin harcama grupları içerisinde giyim masrafları da %16,06'lık bir orana sahiptir. Bu ihtiyaçlar için dönem içerisinde 6.287 kuruşluk ödemede bulunulmuştur. Defter sahibi ihtiyaç duyduğu giyecekler için önce Çukacı Aci'den kumaşları satın alıyor ve tamamı Rum olan terzi esnafına diktiriyordu. Nitekim "*Bedesten kapısında Şisman Aci terzi*", "*Kaşıkçılar içinde Rum terzi*", "*Kaşıkçılar İçinde Tekfurdağlı zımmî terzi*" gibi kayıtlar söz konusu esnafın çoğunluğunun Kapalıçarşı içerisinde ki gayrimüslimler olduğu anlaşılmaktadır.

İyi bilindiği üzere II. Mahmut döneminde askerî kıyafetlerde yapılan değişiklikler bir süre sonra sivil halkın kıyafetine de yansımıştır. Dönem itibariyle özellikle erkek kıyafetlerinde, fes ve pantolonun giyilmeye başlanması ile bu dönüşümün ilk örnekleri verilmeye başlanmıştır. Kadın giyim kuşamında ise daha henüz batı etkisi görülmemektedir (Tezcan 47). Nitekim defterdeki bilgiler de bu durumu teyit eder mahiyettedir. Diktirilen ürünler şalvar ve gömleklerden oluşan iç giyim, entari, kaftan ve cepkenlerden meydana gelen dış giyim ile ferace ve kaftanlardan oluşan üst giyim eşyalarından ibarettir. Kullanılan kumaş türlerine bakıldığında en fazla yünlü kumaş (çuka) ve çeşitleri satın alınmaktadır. Çukanın yanı sıra kazmir[14], Tire bezi, ipek gibi kumaşlar da kullanılmaktadır. Dönem içerisinde çukanın (çuha) zirasının 29-36 kuruş arasında, ipek ise dirhemi 8,4 paradan satılmaktadır[15].

Diktirilen eşyalar içerisinde özellikle kukuletalı kürkler dikkat çekmektedir. İyi bilindiği üzere eski kıyafetlerde kürkün önemli bir yeri vardı. Evlerde ve dışarıda üstlerine sosyal sınıfa, rütbe ve mevkie göre muhtelif cinste kürkler giyilirdi. Özellikle kadınlar, içleri kakım ve samur kaplı, kolsuz kürkler, zengin sınıfa mensup kadınlar ise küçük incili, süslü, püsküllü hotozlar giyerlerdi. Orta sınıfa mensup olanların hotozları ise kısa ve alttan açık olurdu. 17. yüzyıldan itibaren İstanbul kadınlarının kıyafetlerinde bazı değişiklikler olmuştu. Kısa kollu kaftan

[14] Keşmir yününden yapılmış yünlü kumaş.

[15] 18. yüzyıl hanlarından biri olan ve klasik bir Osmanlı hanı özelliği gösteren Çuhacı Hanı, Osmanlı'nın asker giysisi olan çuhanın alım satımının yapıldığı önemli bir merkezdir. Haliç kıyısındaki Feshane yanındaki dikimevlerinde bu kumaştan askerî elbise dikilirdi. Kenan Mortan, Önder Küçükerman, *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s.170.

şeklindeki üstlüklerin altında bir iç entarisi giyilir, üstlüklerin önü göbeğe kadar küçük düğmelerle iliklenir, aşağısı düğmesiz bırakılırdı. Bazen bir üstlük bir sabahlığı andırır, altta ayrı renkteki entarinin kolları bol bir şekilde bileklere kadar inerdi. Sokak kıyafeti olarak şalvar üstüne daha kısa bir entari giyerler ve sırtlarına önü az iliklenen ferace alırlardı (Mortan-Küçükerman 2010: 283-284).

Çukacı Aci Anton'dan alınan kumaşlar yukarıda zikrettiğimiz terzi esnafı tarafından dikiliyordu. Bu esnafa ödemeler de yine çeşitli vadelerde eşit olmayan taksitler halinde yapılıyordu. Görünen o ki defter sahibi imkânı ölçüsünde ödemelerde bulunmaktaydı. Burada dikkati çeken bir başka husus da Pavli adlı bir terziye diktirilen 567 kuruş değerinde bir feracedir[16]. Bu elbise için ödenen miktar oldukça yüksektir ve bu yönüyle dikkati çekmektedir. Zira 1856 tarihli bir terzi defterine göre, açık mavi parlak yüzlü şalakî'den fitilli canfesli bir ferace 180 kuruşa diktirilmişti (Yılmaz 2011: 32). Defterdeki kayıttan bir tek feracenin diktirilmiş olduğu kesindir. Bu nedenle söz konusu feracenin bu kadar pahalıya mal edilmesi düşündürücüdür. Söz konusu feracenin kadın veya erkek için mi dikildiği kayıttan maalesef anlaşılamıyor. Kayıt dönemi içerisinde 7 zira 64,5 dirhem çuka, 33,5 dirhem kazmir kumaş satın alınmış ve bunlardan çeşitli giyim eşyaları diktirilmiştir. Burada dikkati çeken bir başka husus da diktirilen bu eşyaların ütülenmesi için de 7 kuruşluk ayrıca bir ödeme yapılmış olduğudur. Aşağıdaki tabloda diktirilen eşyaların cinsleri ve fiyatları gösterilmiştir.

Ürün Cinsi	**Fiyat (kuruş)**
Salına Hırka	20
Pantolon	15
Entari (3 adet)	70
Entari (2 adet)	25
Tire işleme entari	30
Entari	100
Caba	40
Çocuk entari ve hırka	16
Tire bezi kürk kabı	20
Sarı hırka	37,5

[16] Feracenin giyim kuşam literatüründe üç ayrı elbise türünün adı olduğu görülür: Kadınların sokakta yaşmakla giydikleri üst elbisesi; ilim adamlarının giydikleri çok geniş ve bol, kolları yırtmaçlı bir çeşit cüppe, biniş: Mevlevilerin giydikleri uzun hırkadır. Bk. Hülya Tezcan, "Ferace", *DİA*, C.12, s. 349-350.

Çuka kürk kabı astariye	12,5
Kürk kabı	20-40
Tire entari çuka (2 adet)	34
Kaziyel? Kürk kabı	5
Fanila ve yelek	6
Çocuk entarisi ve yeleği	65
Entari ve ayakkabı	55
Boy kürk kabı astariyesi	33
Şali kürk kabı dikmesi	80
Ferace	567

Tablo 4: Diktirilen Giyim Eşyaları ve Fiyatları

Bu masraf kalemlerinin yanı sıra yakacak (658 kuruş) ile 630 kuruş tutarında sağlık, kira ve çeşitli eşyaların alımı için harcamalar yapılmıştır.

Harcama Kalemleri	Kuruş	Toplam Harcamalara Oranı %
Yakacak	658	1,68
Gıda	4.596	11,74
Giyim	6.287	16,06
Tütün	1.868	4,77
Kitap, Kırtasiye	8.681	22,18
İnşaat/Tamirat	9.130,5	23,33
Ev Eşyası	400[17]	1,02
Kira	180[18]	0,46
Sağlık	57,5	0,14
Toplam	39.130	100

Tablo 5: Kayıt Tarihleri Arasında Yapılan Harcama Grupları ve Toplam Harcama Oranları

Tablo 5'ten anlaşılacağı gibi harcama kalemleri içerisinde % 23,33 oran ile inşaat ve tamirat harcamaları ilk sırayı almaktadır. Hemen onun ardından % 22,18 oran ile kırtasiye masrafları gelmektedir. Burada bildiğimiz anlamda kırtasiyeden değil, iki adet yazma eserin hazırlanması için yapılan masrafların

[17] Bunun dışında bedeli bilinmeyen 12 parça ev eşyası daha alınmıştır. Bk. BOA. D.MD.nr, 37228, s. 20.

[18] Defterde yalnızca üç aylık kira bedeli kayıtlıdır.

kastedildiği unutulmamalıdır. Bunları % 16, 06 ile giyim ve % 11,74'lük oran ile gıda harcamaları takip etmektedir.

c. İktisadî İlişki Kurulan Şahıslar

Defterde isimleri zikredilen ve çeşitli şekillerde defter sahibi ile iktisadi ilişki içinde olan yirmi kişi mevcuttur. Bu kişilerin on sekizi defter sahibinden borç para almıştır. Ödünç verilen paranın miktarı 4.951,5 kuruşa ulaşmaktadır. Kayıtlarda bu paralardan faiz alındığına dair bir işaret yoktur. Nitekim bu borçlar "*karzan*"/*ödünç*" kelimesi ile kaydedilmiştir[19]. Bu itibarla söz konusu meblağlar eş dost ilişkisi çerçevesinde ve güvene dayalı olarak yardım amaçlı verilmiş olmalıdır. Zira verilen bu paraların tamamının ödenmiş olması da bu güvenin boşa çıkmadığını göstermektedir. Söz konusu borçların sürelerine bakıldığında kısa vadeler için verildiği anlaşılıyor. Nitekim çoğu borçların bir ya da iki aylık süreler için ödendiği hatta bazı borçların ise birkaç günlüğüne verildiği anlaşılmaktadır. Borç alan şahısların bir kısmının ödemelerini defaten bir kısmının ise iki ila altı taksit halinde değişen vadeler ile yaptıkları görülmektedir. (Bk. Tablo 6).

Borç alışverişi sadece nakit para ile sınırlı değildir. Bazen, bazı mallar karşılığında ödenen ücretler de alınan borçlara mahsup edilmektedir. Mesela Esad Efendi'den alınan 1.500 kuruş için söz konusu kişiye kumaş satın alınmış, borcun bir kısmı bu mallara ödenen ücretten mahsup edilmiştir. Esad Efendi'nin kimliği konusunda defterde herhangi bir bilgi bulunmuyor. Fakat defter sahibi ile girmiş olduğu iktisadi ilişki oldukça renkli ve samimi görünmektedir. Zira Esad Efendi bir yandan defter sahibi için mücevherli hamail satın almak, onun adına ferace diktirmek gibi özel işlerini yaparken, diğer yandan kendisinden hem borç almakta hem de borç vermektedir.

İktisadi ilişki kurulan kişilerden birisi de Hamdi Efendi'dir. Sattığı mallara bakıldığında Hamdi Efendi'nin esnaflık ile iştigal eden bir kişi olduğu kolaylıkla söylenebilir. Nitekim defter sahibi Hamdi Efendi'ye 50 kuruş borç vermiş, karşılığında ise kendisinden satın aldığı enfiye tütünü ile yazarı belirtilmeyen Kur'an-ı Kerim tefsiri ücretini mahsup etmiştir. Burada vurgulanması gereken diğer bir husus da bu malların bedellerinin peşin değil enfiye de olduğu gibi veresiye yahut tefsir kitabında olduğu gibi taksitler halinde ödeme yapılmış olmasıdır. Kayıtlara bakıldığında birkaç istisna hariç tüm alış verişlerin taksitlere bölünerek ya mahsuplaşma şeklinde veya nakit olarak ödendiği görülmektedir.

[19] Ayrıntılı bilgi için bk. H.Yunus Apaydın, "Karz", *DİA*, C. 24, s. 520-525.

Şerif Efendi de defter sahibinin aylık 50 kuruş maaş ile yanında çalıştırdığı kişilerden birisidir. Şerif Efendi'nin hangi iş ile ilgilendiği açık değildir. Fakat aylığı karşılığında zaman zaman hem kendisi hem de annesi için avans almaktadır. Kayıtlara göre bu meblağların geri ödenmesi ise kendisine giyecek alınarak, aylığı karşılığı veya defter sahibinin sahip olduğu sehim faizi mahsup edilerek yapılmaktadır. Alınan avans miktarına bakıldığında bunun dört aylık maaş karşılığı olduğu anlaşılmaktadır.

Yukarıda ifade edildiği üzere defter sahibi bazı şahıslardan borç para da almaktadır. Bunlar içerisinde en önemlisi Hazinedarbaşı Ahmet Efendi'den almış olduğu 9.490 kuruştur. Bu meblağın 500 kuruşu nakit, kalan kısmı ise senet karşılığı olarak temin edilmiştir. Ödemesi ise iki taksit halinde bir yıllık vade içerisinde ödenmiştir. Kayda değer bir başka borç ise Bosna valisinin hazine kâtibinden temin edilen 500 kuruştur. Bu borcun 107,5 kuruşluk kısmı fes ve muhtelif kumaş bedeli olarak mahsup edilmiş kalan kısmı nakit olarak ödenmiştir. Aşağıdaki tabloda defter sahibinin borç verdiği kişiler ve ödeme şekilleri gösterilmiştir.

	Ödünç Alan	Miktar (kuruş)	Borç Tarihi	Ödeme Tarihi	Taksit Sayısı	Açıklama
1	Hamdi Efendi	50	7 Za 1247/8 Nisan 1832	--	2	*Mal karşılığı mahsub*
2	Esad Efendi	300	1 Za 1247/2 Nisan 1832	8 Z 1247/9 Mayıs1832	6	
3	Şemsi	120	15 Ra 1247/ 24Ağu.1831	9 Za 1247/ 10Nsan1832		
4	Mustafa Efendi	108	13 Ş 1247/ 17Ocak1832	--		*Mahsub-ı Atiyye*
5	Arif Ağa	240	3 R 1247/ 12 Ağu.1832	8 R 1247/ 16Eylül1832		
6	Mücellit Emin	240	15 Ca 1247/ 22Ekim1831	15 R 1248/ 11Eylül1832	2	
7	Bir Hatuna	300	13 B 1247/ 18Ara.1831	18 N 1247/ 20Şub.1832		
8	Sadık Efendi[20]	97,5	--	9 M1248/ 8Haz.1832		
9	Kâğıtçı Ali Efendi	23	19 Z 1247/ 20May.1832	--	--	

[20] Bu hesaba "Bir adet kuzu bahası füru-nihâde (indirim)olacaktır" kaydı düşülmüştür.

10	Hafize Hanım	100	19 Za 1248/ 9Nisan1833	--		
11	İzmirlizade Sadık Efendi	100	--	--		
12	Mustafa Efendi	500	--	3 M 1249/ 23May.1833	4	*Bir kısmı harçtan mahsup edilmiştir*
13	Şerif Efendi'nin Validesi	200	7 Ca 1249/ 22Eylül1833	1 Ş 1249/ 14Ara.1833	4	*Aylık karşılığı mahsup edilmiştir*[21]
14	Bedestanî Hacı Bey	450	1 M 1249/ 21May.1833	9 M 1249/ 29May.1833	2	*Borç karşılığı bir adet şal emaneten alınmış ve ödeme sonrası iade edilmiştir*
15	Çubukçu İbiş	60	7 Ca 1249/ 22Eylül1833	25 N 1249/ 5Şubat1834		
16	Bederoğlu Hacı Mustafa Ağa	1.000	--	12 C 1249/ 27Ekim1833		*mahsup olunmuş*
17	Hacı Mercan	122	12 C 1249/ 27Ekim1833			*8 Aylık tuzhane? mahiyesi*
18	Esad Efendi	941	18 Ca 1251/ 11Eylül1835	25 Ş 1251/ 16Ara.1835	3	*Bir kısmı borçtan mahsup*
	Toplam	4.951,5				

Tablo 6: Çeşitli Şahıslara Verilen Ödünç Paralar

Sonuç

Görüldüğü üzere Hususî Masraf Defterleri günlük hayatın pek çok yönüne ait önemli bilgiler içermektedir. Ele aldığımız defter özelinde 19. yüzyılın ilk yarısı İstanbul için şehir halkının yaşadığı yer, alış veriş mekânları, tüketim alışkanlıkları, giyim kuşam, ücret ve fiyatlar gibi pek çok hususla ilgili ipucu vermektedir. Okunan kitap çeşitleri, ibadetlerin yapılış şekilleri, iktisadî ilişki ağla-

[21] Aylık 50 kuruştur.

rının niteliği ve hacmi gibi gündelik hayatın pek çok veçhesi hakkında bu defterlerden yararlanmak mümkündür. Özellikle sosyal ve iktisat tarihi çalışan araştırmacılar açısından bu defterler fevkalade zengin bilgiler ihtiva etmektedir. Bunun yanı sıra kabaca incelemiş bulunduğumuz bu defterlerde defter sahibinin duygu dünyasını yansıtan şiir, türkü v.b. gibi edebiyat araştırmalarına kaynaklık edecek bilgiler bulmak imkân dâhilinde olduğu gibi kullanılan ilaçlardan hareketle ne tür hastalıklara maruz kalındığı konusunda da fikir edinmek mümkün olmaktadır. Hatta son kertede bizzat defterin fiziksel olarak kendisi de dönemin aile yaşantısı hakkında ipuçları sunmaktadır. Nitekim incelediğimiz defterin boş sayfalarında küçük yaramaz bir çocuğun karalamaları aile içerisinde okuma yazmayı yeni öğrenmeye çalışan bir çocuğun masum dünyasından da bizi haberdar etmektedir. Netice olarak bu defterler hakkında yapılacak sistematik ve disiplinler arası çalışmalar daha pek çok ayrıntıyı ortaya çıkartmak potansiyeli taşımaktadır.

EK: 37228 ve 37226 NO'LU DEFTERLERE GÖRE İSTANBUL'DA MAL VE EŞYA FİYATLARI

GIDA ÜRÜNLERİ		
	Kuruş	Para
Duhan (kıyye)	8-9[22]	
Elvan Şeker (kıyye)	5	
Un (kıyye)	1,25	
Reçel (kıyye)	5	
Şerbetlik Şeker	5	
Şeker Avami (kıyye)	3,5	
Gülbe Şekeri	13	
Zeytinyağı (kıyye)	3	15
Kuyruk yağı (kıyye)		110
Çerviş Yağı (kıyye)	5	15
Peynir (kelle)	3,8	
Mudurnu Peyniri	6,5	
Kaşar Peyniri	3,5	
Zeytin	1,5	
Sadeyağ (kıyye)	30	
Peynir (kıyye)	4	
Saf Bal (kıyye)	4	10
TEKSTİL ÜRÜNLERİ VE GİYİM EŞYALARI		
Mücevher İşlemeli Hamail	1800	
Çuka (zira/dirhem)	29-36	
Kazmir Kumaş (dirhem)	19-25	
Nafe /Kafa Kollu Kürk (adet)	30-35	
Nafe/Kafa Boy Kürk (adet)	45	
Entari ve Şalvar Dikme Ücreti	175	
Ferace (dikme dâhil)	567	

[22] Deftere ek 3-1a koduyla eklenmiş bir satış pusulasında "*duhan gümrüğünden satın alınan duhanın kıyyesi 17 kuruş*" olarak kaydedilmiştir. Her ne kadar defterin içinden çıkmış olsa da bu belgenin defterle bir alakası yoktur. Zira üzerindeki tarih gurre-i Ra 1268/25 Aralık 1851'i işaret etmektedir. Fakat bizim açımızdan önemli olan yirmi yıl sonra tütünün fiyatının iki katına çıkmış olmasıdır.

Hırka dikme	20	
Pantolon dikme	15	
Uzun Entari dikme	23	
Kısa Entari dikme	12,5	
Tire İşleme Entari dikme	30	
Caba (adet)	40	
Çocuk Entarisi ve Hırkası	16	
Sarı Hırka	37,5	
Çuka Kürk Nafi Astarı	12,5	
Çuka Entari	17	
Fanila Yelek	6	
Ayakkabı	30-35	
Seccade	60	
Fes	45-62,5	
İngiliz Kirpası (zira)	2,1	
Takımlık Çuka (dirhem)	34	
Cabalık Çuka (dirhem)	26	
İpek (dirhem)	4,1	
Şalî kukuleta dikmesi	80	
Feracelik çuka (dirhem)	30	
Cabalık çuka (dirhem)	40	
Kukuletalık çuka (dirhem)	59	
Siyah Terlik	3,5	
Çorap	3,5-4	
Erkek Terlik	4	
Terlik	2-5	
Kundura	6,5-14	
Kadife (dirhem)	4,5	
Sim Hamail	13-19	
Hamail	16	
Fes	40	
İç Fes	12	
Tarpuş	3-5	10
Mendil	2	

Serhadli Mest	6,5	
Gulabdan	63,5	
Kürk Kabı	10	
Eldivenlik	5,5-6,5	
Askı	6	
Ameli Şükufe	16	
Çizme (Fransa)	65	
Samur Kürk	180	
Yazma Yemeni	20	
Kalemkârî Yemeni	17,5	
KIRTASİYE ÜRÜNLERİ		
Mushaf-ı Şerif	500	
Tefsir (ismi bilinmiyor)	501	
DİĞER ÜRÜNLER		
Odun (kıyye/çeki)	8	
Kehribar takım	400	
Sandal	370	
Yelken	100	
Kürek	24	
Zincir	35	
Yelken Demiri	3,5	
Besendire? saat	460	
Elmas Halha?	480	
Enfiye Kutusu	180	
Altın Saat	1170	
Mürekkep Hokkası	5	
Köstek	12	
Şemse	31-39	
Bardak	8	
Kâse	3	
Sandık Fincan	5,5	

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Müteferrik Defterler (BOA, D.M.d.), no: 36887, 37062, 37226, 37228

Araştırma Eserleri

- Apaydın, H. Yunus. "Karz", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 24, s. 520-525.
- Aydın, Yusuf Alperen. *Müteşebbis ve Devlet On Sekizinci Yüzyılda Peksimetçibaşı Nurettin Ağa'nın Yükselişi*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2016.
- *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi.* İstanbul: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, 2010.
- Berk, Süleyman. *Eyüp'lü Hattatlar*. İstanbul: Eyüp Belediyesi Yayınları, 2004.
- Bozkurt, Fatih. *III. Mustafa Dönemine Ait Bir Kadınefendinin Masraf Defteri*. İstanbul: Okur Kitaplığı Yayınları, 2017.
- Braudel, Fernand. *II. Felipe Döneminde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası. II. Cilt* İstanbul: Eren Yayınları, 1989.
- Derman, M. Uğur. "Hattat". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 16, s. 493-499.
- "Hat", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C. 16, s. 427-437;
- "Osmanlı İstanbul'unda Hat Sanatı", http://osmanliistanbulu.org//tr/images/osmanliistanbulu-1/26_ugur-derman.pdf.s.475-494.
- "Osmanlı Tezhibine Çağdaş Bir Bakış", Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, http://www.obarsiv.com/e voyvoda 0607. html, s.1-10.
- Doğru, Halime. *IV. Mehmed'in Kamaniçe-Hotin Seferi ve Bir Masraf Defteri*. İstanbul: Kitap Yayınları, 2006.
- *Fetvalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2015.
- Genç, Mehmet. "Osmanlı Arşivlerinden Yararlanma Yöntemi", *Osmanlı Arşivleri ve Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı Yayınları, 1985, s.155-162.
- Genç, Mehmet. "Esham". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.11, s.376-380.
- Kallek, Cengiz. "Müellefe-i Kulûb", *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.31, s. 475-476.

- Mortan, Kenan ve Önder Küçükerman. *Çarşı, Pazar, Ticaret ve Kapalıçarşı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.
- Muhammed el- Kavakçı el-Trablusî, El- Devri'l Âlâ, Mekteb'el-Sircanî, Dımışk 1301.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, III Cilt*, İstanbul: MEB Yayınları, 1993.
- Sak, İzzet. "Osmanlı Sarayının İki Aylık Meyve Çiçek Masrafı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi* 40 (2006): 141-176.
- Tezcan, Hülya. "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yüzyılında Kadın Kıyafetlerinde Batılılaşma", *Sanat Dünyamız* 37: 45-50.
- Tezcan, Hülya. "Ferace". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.12, s. 349-350.
- *Türk Kitap Sanatları Sempozyumu Bildirileri*. İstanbul: İsmek Yayınları, 2007.
- Uçar, Ahmet. "Osmanlı'da Kur'an-ı Kerim İlk Kez Ne Zaman ve Nasıl Basılmıştır?", *Yedikıta* (2008): 26-27.
- Uludağ, Süleyman. "Delâiü'l-Hayrat". *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, C.9, s.113-114.
- Yılmaz, Dilek. *Osmanlı Dönemi 19. Yüzyıl Modası ve Değişimi*. Haliç Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2011.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 377-398
DOI: 10.32449/egetdid.471803

The Cyprus Crisis of 1967 and The British-Turkish Policies*

1967 Kıbrıs Krizi ve Türk-İngiliz Politikaları

Dr. Öğr. Üyesi Yasin COŞKUN**

Özet

1963 yılının son aylarında yaşanan gelişmelerin ardından 1960'ta ilan edilen Kıbrıs Cumhuriyeti dağılmış ve adada iki toplum arasında çatışmalar yeniden başlamıştır. Türkiye adadaki Türklerin durumunu yakından izlemiştir. Kıbrıslı Türkleri korumak için adaya askeri müdahale seçeneğine başvurmaktan geri durmayacağını açıkça belli etmiştir. 1964 yılında Türk hükümeti adaya yönelik bir askeri müdahale planlamış, ancak ABD tarafından durdurulmuştur. 1967 yılının Kasım ayında Rumların adadaki iki Türk köyüne saldırısından sonra adada yeni bir kriz ortaya çıkmış ve Türkiye yeniden adaya yönelik askeri bir operasyon hazırlıklarına başlamıştır. Bu çalışma 1967 krizinin öncesi ve sonrasında yaşanan gelişmelerin analizini yapmaktadır. Kıbrıs Cumhuriyetinin kuruluşunda garantör devletlerden olan Türkiye ve İngiltere'nin krize yaklaşımları arşiv belgeleri çerçevesinde incelenmiştir. Yapılan çalışma göstermiştir ki Türkiye gerektiğinde adaya askeri müdahale gerçekleştirmeye hazırken, İngiliz yönetimi buna karşı çıkmış ve Türkiye'nin askeri müdahale yapmasını engellemeye çalışmıştır. 1964 krizinden itibaren Kıbrıs sorununda artan Amerikan etkisi İngilizlerin bu politikasına yardımcı olmuştur. 1967 krizinin Türkiye'nin adaya müdahale etmeden sona ermesi İngilizleri memnun etmiş diğer taraftan Türk kamuoyu Türk hükümetinin kriz esnasında izlediği politikadan rahatsız olmuştur. Adaya askeri bir operasyona izin vermediği için Demirel hükümeti eleştirilmiştir. Bu çalışma İngiltere ve Türkiye'nin politikaları üzerinden 1967 Kıbrıs Krizinin bir incelemesini yapmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Kıbrıs Sorunu, 1967 Kıbrıs Krizi, Kıbrıslı Türkler, Türk Dış Politikası, Türk-İngiliz İlişkileri.*

*This article is based on a chapter from the author's PhD thesis: Yasin Coşkun, "The Cyprus Problem and Anglo-Turkish Relations 1967-1980" (unpublished PhD Thesis, University of East Anglia, 2015).

** Siirt Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ABD, tarihli@gmail.com, ycoskun@siirt.edu.tr

Gönderim Tarihi: 17.10.2018
Kabul Tarihi: 13.12.2018 Tezden Üretilmiş Makale

Abstract

Following the developments in the last months of 1963, the Republic of Cyprus, declared in 1960, was ended and the conflicts between the two communities on the island started again. Turkey followed closely the situation of Turks on the island. Turkey made it clear that it would not hesitate to conduct a military intervention on the island in order to protect the Turkish Cypriots. In 1964, the Turkish government planned a military intervention in the island, but it was stopped by the U.S. In November 1967, a new crisis emerged on the island after the Greeks attacked two Turkish villages on the island. Turkey began preparations for a military operation in the island. This study analyzes the developments before and after the 1967 crisis. Turkey and Britain were one of the guarantor powers of the Republic of Cyprus. Their approach to the crisis was examined in the light of archival documents. This study showed that while Turkey was ready to perform military intervention on the island, the British government was opposed to it. Britain tried to prevent a possible Turkish military intervention. Starting from the crisis of 1964, the increasing American influence on the Cyprus problem helped this policy of the British. The British were happy that the 1967 crisis was ended without Turkish intervention on the island. On the other hand, Turkish public opinion was disturbed by the Turkish government's policy during the crisis. The Demirel government was criticized for not allowing a military operation. This study made an examination of the 1967 Cyprus crisis in the framework of British and Turkish policies.

Keywords: *The Cyprus Problem, The Cyprus Crisis of 1967, Turkish Cypriots, Turkish Foreign Policy, Anglo-Turkish Relations.*

This article examines the British and Turkish policy at the time of the November crisis in 1967 which was started by the attack by the Greek forces against two villages, Boğaziçi (Ayios Theodhoros) and Geçitkale (Kophinou) in Cyprus. This was considered as an important event in the history of the Cyprus problem because of the possible danger of a war between Greece and Turkey.

The first section of this article looks at the significant developments prior to the Cyprus crisis of 1967 and the way the Turkish government handled the crisis. This is a substantial point to make a comparison between the policy of Britain and Turkey. Proceeding from this point of view, the second part of this study concentrates on the British reaction to the crisis in the light of the archival documents. Furthermore, the assessment of the British government on the Turkish government's attitude towards the crisis is also presented at this point. In particular, the evaluation of the British ambassador in Ankara on this issue is examined. Also, the discussions inside the British cabinet to prevent a possible Turkish military action on the island have also been investigated.

The increasing the U.S. influence on the Cyprus problem by the time of the November crisis is also the subject of this study. This is a significant point because Britain was criticised in that it did not make sufficient effort to end the crisis, and this situation effectively forced the U.S. to play more active role in the Cyprus question. In this sense, William Mallinson also expressed that the view that the increase in the U.S. influence was the result of the low British profile (64-65). Therefore, this article looks at the negotiations made by the U.S. with Athens and Ankara to reach a solution of the crisis and the British approach to the American diplomatic actions in this process.

The last part of this article looks at the British and Turkish assessments after the end of the 1967 crisis. According to the British, the crisis ended with Turkish victory over the Greeks, but there were some criticisms of the Turkish government's policy in Turkey which are examined in this part.

1. The Situation on the Island Prior to the 1967 November Crisis

Britain took control of the island in 1878. In the 1950s, the Turkish community on the island was worried about the activities of the Greek Cypriots for enosis (unification of Cyprus with Greece) (Yeşilbursa 158). Inter-communal fighting started on the island in the mid-1950s. As a result of the growth of conflicts between the Greek and Turkish Cypriots, Britain had to agree to relinquish the administration of the island. Following the Zurich and London Agreements of 1959, a state was established under the name of the Republic of Cyprus in 1960. The Turkish Cypriots opposed the demand of the Greek Cypriot leader Makarios to change the constitution of the state on November 1963 and inter-communal fighting started again on the island. On December 1963, many Turkish civilians were killed by the militants of a Greek Cypriot terrorist organization named EOKA. Armed attacks against the Turks on "21 December 1963 is known and remembered throughout Cyprus history, in particular, for the Turkish Cypriots as the Bloody Christmas" (Keser 265). Due to the conflict in Cyprus, the Turkish government decided to intervene militarily to protect the safety of the Turkish community on the island. However, U.S. President Lyndon B. Johnson sent a threatening letter to Turkey on 5 June 1964 in order to prevent a Turkish military intervention in Cyprus. This letter adversely affected Turkish-American relations. Later, the Greek Prime Minister Konstantinos Kollias and Turkish Prime Minister Süleyman Demirel met on September 9 and 10, 1967 to find a solution to the Cyprus issue on the Turco-Greek border. They met first in "Keşan in Turkey, and on the next day on Alexandroupolis (Dedea-

ğaç) in Greece" (Kuneralp 8). However, the two sides failed to reach an agreement on the Cyprus issue.

This unsuccessful attempt of Turkey and Greece to solve the Cyprus issue in September 1967 made the situation worse on the island. In particular, the tough living conditions of the Turkish Cypriots (Denktash 45-46) were still a major problem and Turkey's negotiations with Greece had not made any positive contribution to their life. From the Greek Cypriot perspective, the failure of the Turkish-Greek dialogue did not affect their situation on the island. Actually, the Greek Cypriots had not been happy with negotiations between Turkey and Greece. According to their general opinion, Turkey and Greece should not have been overly involved in the Cyprus issue. The Cypriot Foreign Minister Mr. Kyprianou stated that "the Cyprus government had always felt that the problem of Cyprus was not essentially one between Greece and Turkey, but one for the people of Cyprus to decide" (FCO 9/73, 23 October 1967). According to the British Foreign Office's assessment, after the unsuccessful meeting between the Greek and Turkish Prime Ministers in September, the Greek Cypriots leadership was trying to gain the British support for the idea that the Greek-Turkish dialogue for the solution for the problem was "completely dead" (FCO 9/73, 26 October 1967).

In this connection, Makarios had also told the British High Commissioner in Cyprus, Sir Norman Costar, that the dialogue between Ankara and Athens on the Cyprus dispute "was dead and should not be revived" (FCO 9/72, 18 October 1967). According to the Greek Cypriots, they "could not approve the continuation of discussion of vital concern to them from which they were excluded" (FCO 9/72, 18 October 1967). In fact, rather than Greece, the Greek Cypriots considered Turkey's involvement in the Cyprus issue as a major problem because Turkey had closely followed the events in Cyprus and threatened to carry out military operations on the island. According to the Greek Cypriot High Commissioner in London, Mr. Costas Ashiotis, "the Greek Cypriot government had never expected any result, but had had to consent -albeit with some reluctance- to the discussions being held" (FCO 9/72, 20 September 1967).

Therefore, the Greek Cypriot government seemed to be pleased with the unsuccessful meetings between Turkish and Greek Prime Ministers. The British Foreign Office Central Department's memorandum in 1967 stated that the Greek Cypriot side's "main concern at present is probably to gain currency for the idea that the dialogue, which they have never liked, is over" (FCO 9/72, 9 October 1967). Also, according to another British Foreign Office's assessment; "Makarios was clearly delighted at the breakdown of the Greek-Turkish dialo-

gue. This fitted in well with his policy of paying lip services to Enosis" (FCO 9/72, 9 October 1967).

Britain did not give support to the ideas of the Greek Cypriot side and made its policy over the Cyprus issue clear: "Our position is that we hope that the Greek and Turkish governments will have further talks. We should certainly not give the Cyprus government ground for supposing that we share their view that the dialogue should not be resumed" (FCO 9/72, 25 September 1967). However, the events on the island would not develop as Britain hoped and Turkey once again would prepare to launch an attack against the island in the Mediterranean.

The first crisis occurred October 31, 1967, when Rauf Denktaş, a Turkish Cypriot communal leader "exiled from Cyprus since 1966" (Hart 44), was arrested by Greek Cypriot forces while trying to enter the island secretly. Since he was a charismatic leader among the Turkish Cypriots, his intentions were to increase the Turkish Cypriot community's resistance against the Greek Cypriots' demands for enosis (Fırat, 221). The situation on the island became tense again. The Greek Cypriots accused Turkey of being responsible for the attempt of Denktaş to come back, but Turkey rejected this accusation (Hart 44). According to the Turkish Prime Minister Demirel's statement, the Turkish government did not have any knowledge of Denktaş's action (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, no: 38, November 1967, 13). Turkey's ambassador on the island, Ercüment Yavuzalp, was also shocked when he was informed about Denktaş's arrest. He said that:

"After having my dinner at home, I started to watch Greek Cypriot channel on TV which was the only channel we could watch on the island. Then, I saw picture of Denktaş on TV. Because of I could not speak Greek; I did not understand the situation at first. Then, after translation, I understood that Denktaş had been arrested by the Greek Cypriot forces. It was a big surprise for me. I immediately informed Ankara but they also did not have any information about Denktaş's action" (Yavuzalp 47-48).

The situation was also difficult for Makarios. There were demonstrations on the island in support of Denktaş by the Turkish Cypriots. Putting Denktaş on trial and sending him to prison could make the situation worse on the island. Therefore, Makarios was reluctant to take any action against him. Eventually, the crisis was solved after intensive negotiations. Denktaş gave an assurance that he would not try to enter the island illegally again and returned to Turkey November 12, 1967 (Hart 44).

This crisis had an important impact on Turkey's Cyprus policy. When Denktaş was arrested, the public pressure on the Turkish government to carry out a military operation on the island increased. In particular, the Turkish Cypriots accused the Turkish government of not helping them and, in a demonstration, they even attacked the Turkish Embassy building on the island (Yavuzalp 60). Turkey was being forced to make a military operation in Cyprus. When the Denktaş crisis started, the President of Turkey, Cevdet Sunay, was in Britain for the official visit. He gave a speech in London on 5 November at the organisation which was arranged by the Turkish Cypriot community in Britain. He said that Turkey was working to solve the Cyprus problem in a peaceful way and added that "we hope, as a last choice, we would not have to apply the other option for the solution" (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, no: 38, November 1967, 12). The comment of Sunay implied that the Turks were ready to use the military option in the Cyprus issue.

2. Turkey's Second Attempt to Intervene on the Island

Shortly after the solution of the Denktaş issue, Cyprus faced another dispute which would turn into a major international problem. The crisis started in the region the west of Larnaca when Turkish Cypriots of the village of Boğaziçi (Ayios Theodhoros) had not allowed passage to the Greek Cypriot police patrols through the Turkish part of the village (Wiener 153). Actually, the Greek Cypriot police was able to patrol once a week on this road without having any problem but "after two serious outbreaks of shouting during July in 1967 the Greek Cypriot police suspended the weekly visit" (Harbottle 95). By November, the Greek Cypriots wanted to resume patrolling in this road. In a meeting with Makarios and Greek General Grivas, UN Special Representative Bibiano Fernández Osorio y Tafall and UNFICYP (United Nations Peacekeeping Force in Cyprus) Commander Armas-Eino Martola had strongly advised them to not take any action and postpone a resumption of their demands to patrol until an acceptable solution by all sides could be reached. However, they replied that we "might not be in a position to wait any longer" (Hart 44-45).

The first reaction of Ankara to the Greek Cypriot request for patrolling was negative. The Turkish Cypriot Leadership demanded the removal all other Greek Cypriot blockades on the island in return for allowing the Greek police passage through Boğaziçi (Ayios Theodhoros) but this argument was rejected by the Greek side (Harbottle 95). Turkey's ambassador on the island, Ercüment Yavuzalp, saw no harm in opening road for the Greek police patrolling. He also sent a telegram to Ankara about this issue but his argument was rejected.

However, Yavuzalp sent another telegraph to Ankara November 13, 1967, and strongly advised them to allow resumption of patrolling. Afterwards, Ankara replied to Yavuzalp that "his suggestion about the issue was under consideration and they would send the last decision of Ankara to him soon" (Yavuzalp 74). Turkey seemed to concede to the idea of opening Boğaziçi (Ayios Theodhoros) for the Greek Cypriot patrolling. However, the Greek Cypriots did not wait for the end of the negotiation and, "despite UNFICYP's disclosure that a settlement was in sight and that confirmation was expected very shortly that Turkey had accepted the status quo" (Harbottle 95), they started patrolling by armoured cars in Boğaziçi (Ayios Theodhoros) on 14 November "without the U.N. escort which usually accompanied the forces of the "government" within the Turkish controlled areas" (Bölükbaşı 134).

Contrary to expectations, the Turkish Cypriots did not take any action against the Greek Cypriot police force. However, it was too early to think that the crisis was over because on the same day and the following day the heavily armed Greek Cypriot forces continued their patrolling, which turned into a show of strength. The Chief of Staff of the UNFICYP Michael Harbottle criticised this action of the Greek side and accused General Grivas:

"There seems little doubt that General Grivas was determined to provoke the Turks into a fight, for even UN Special Representative Osorio-Tafall and UNFICYP Commander Martola were making strong representations to the "government" to stop this provocative action, Grivas ordered yet another patrol into the village in the early afternoon of the 15th" (Harbottle 95).

The clash in Ayios Theodhoros started on 15 November (Hitchens 65). According to the Greek side, when their heavily armed convoy entered the village, the Turkish Cypriots opened fire (Bölükbaşı 134). After the several hours of battle, the Greeks completely took the control of Ayios Theodhoros. Then, on the same day, the Greek Cypriot forces attacked another Turkish village Geçitkale (Kophinou) which was not linked to the original patrol issue (Uslu 97). At the end of the day, "22 Turks had been killed; many of them civilians lying in the ruins of their homes, and 9 more had been wounded" (Harbottle 96; UN Security Council Reports for the period 13 June to 8 December 1967, (S/8286); Kuneralp 160) When Ankara heard about the Greek Cypriot attack against the two villages, the Turkish Security Council (NSC) gathered and Turkey sharply warned the Greek government and Makarios (Göktepe 439) on 16 November 1967 that the Turkish Air Force would bomb the Greek Cypriot targets if they continued to occupy the two villages. After Ankara's warning, on the same day, the Greek side agreed to withdraw their forces from Ayios Theodhoros and Kophinou (Bölükbaşı 135; Uslu 98).

However, Turkey was still frustrated by the Greek action. The Turkish government was in a very difficult situation because the government had already been strongly criticised in the Denktaş crisis by the opposition parties and the public for applying a passive policy against the Greek side. This time the situation was much more serious, 22 Turks were killed which provoked a change in the climate of Turkish public opinion (Göktepe 439). The Turkish government was expected to intervene on the island. The Turkish side considered the Greek attack against Ayios Theodhoros and Kophinou as a pre-planned action to achieve enosis because the villages were strategically important Turkish "enclaves on the Nicosia (Lefkoşa)-Limassol (Limasol) motorway and they were controlled by the self-established Turkish Cypriot administration" (Uslu 97). The report of United Nations Secretary General U Thant on the incident also supported the Turkish argument: "The magnitude of the Ayios Theodhoros operation and the speed with which it was carried out clearly indicated that the (Greek) National Guard had planned in advance to carry out this operation in the event of any show of opposition by the Turkish Cypriots" (UN Security Council, 16 November 1967, (S/8248).

Actually, in the first stage, when the Greeks responded to Turkey's demands positively and agreed to withdraw the Greek forces from the two enclaves, the Turkish government was relieved. The Turkish Foreign Minister, İhsan Sabri Çağlayangil, stated that "we could exchange congratulations that the crisis was past" (Hart 53). Prime Minister Demirel also "pronounced in a press conference at 11 a.m. on November 16 that the crisis was over" (Hart 53). However, the pressures, even from the inside of the government, affected the Turkish government approach towards the 1967 crisis. The U.S ambassador to Ankara, Parker T. Hart, describes the situation: "There had been an intense battle of wills on the nights of the 15th and 16th in the Turkish cabinet between the hawks and doves. Later, I was to learn that the line-up was between Demirel, Çağlayangil and Defence Minister Ahmet Topaloğlu, who sought a peaceful solution, and other ministers who occupied secondary position" (Hart 53).

The opposition parties in the Turkish National Assembly also heavily criticised the policy of the government in Cyprus. The Republican People's Party (RPP) representative Nihat Erim blamed Demirel for "reacting slowly to the news of violence on 15 November 1967 and missing a good chance to teach Makarios a lesson" (Bölükbaşı 136). The Turkish Cypriots also were not happy with the Turkish government policy. The Turkish Cypriot fighters stated that they no longer believed that Turkey would perform a military operation on the

island (Akşam, 17 November 1967). The pressures on the government led Prime Minister Demirel to apply a more rigid policy on the crisis.

First, on 17 November, the Turkish National Assembly authorized the government to use the Turkish armed forces "outside Turkey". Then, on the same day, the government was to send a harsh note to Greece stating Turkey's demands for calling off an intervention (Bölükbaşı 136; Wiener 155). These demands were:

"1- The recall of General Grivas. 2- The withdrawal of the all Greek troops stationed in Cyprus since 1964(12,000 by Turkish estimates and 6,000 by Greek estimates) (Wiener 157). 3- The disbandment of the National Guard and, under UNFICYP supervision, collecting arms from unauthorised civilians and militants. 4- The removal the pressure from the Turkish community by ensuring freedom of movement. 5- Compensation for the victims and the damage caused to Turkish Cypriots at Ayios Theodhoros and Kophinou" (Hart 60-61; Uslu 99; Papandreou 211-21).

From Ankara's perspective, there was no time to wait anymore and Greece had to give a response to Turkey's demands immediately. However, there was no answer from the Greek side until 22 November. Only the recall of General Grivas to Athens on 19 November could be considered as an important Greek action. In its reply on 22 November, Athens rejected Turkey's requirements (Bölükbaşı 139, Uslu 100). After this reply, as the UN Secretary General U Thant reported rather starkly that, "Greece and Turkey are now on the brink of war" (Göktepe 439). According to the U.S. intelligence report, Turkey would initiate a military action within twenty-four hours (Bölükbaşı 139, Uslu 100). The Turkish military preparations could be observed fairly easily. The Turkish aircraft were being loaded with bombs and troopships were being loaded for the naval landing. In Greece, there were also counter preparations. At this point, the U.S. took an initiative and intervened in the crisis as had happened in 1964. President Lyndon B. Johnson announced that he was sending his personal representative, Cyrus Roberts Vance, to Ankara then to Athens for "consultations in an effort to assist the governments of Greece, Turkey and Cyprus to discover a peaceful way out of the present tension and remove the danger of war from the eastern Mediterranean" (Wiener 156) After the U.S. ambassador Hart informed Turkey about the Vance mission on 22 November, the Turkish government decided to wait and see what his actions would be before launching a military operation (Bölükbaşı 139-140). As his first destination, Vance was on the way to Ankara to search a solution for the serious crisis that had developed between two NATO allies.

Britain also monitored the situation on the island. In particular, the British government was worried about the possibility of a Turkish military operation in Cyprus. Therefore, the next section explored the British position at the times of crisis and the British approach to the Turkish policy.

3. The British Reaction to the Crisis

The British position in the 1967 crisis was vital because they had a strong connection with the island. First of all, Britain was one of the guarantor powers in the Treaty of Guarantee and held two important Sovereign Base Areas on the island. It also had a significant role in UNFICYP. The situation was serious on the island. Turkey was threatening to make a military operation and Britain had to involve in the crisis to prevent a possible war between two NATO allies. Therefore, from the beginning, the Foreign Office observed the crisis closely. The FCO's Research Department memorandum described the situation:

"The crisis of November 1967 started with an attack led by General Grivas, who had returned to Cyprus in 1964 and become commander of the Defence of Cyprus, on the Turkish inhabitants of two villages and their houses. Over 20 Turkish-Cypriots were killed. Ankara's reaction was immediate. If the Greek and Greek Cypriots' forces had not been withdrawn (from the occupied villages) by dawn the next day, Turkish bombers would have gone to action" (FCO 51/47, 4 December 1968).

After this information, a careful analysis was made of the Turkish demands for ending the crisis. Also, from the perspective of Britain, there was assessment of Turkish public opinion as regards to the crisis:

"The withdrawal gave time for reflection, but by itself it was not enough to satisfy Turkey. Nor even was the prompt removal of General Grivas to Greece. True to their principles they put full responsibility on the Greek government, and demanded the removal of all illegal Greek forces from the island, otherwise Turkey would "invade" Cyprus. During a week of near war hysteria the Turkish government had the overwhelming support of the army and the people, most of whom would have been glad to see an "invasion" which they thought, would settle the Cyprus problem once and for all" (FCO 51/47, 4 December 1968).

The British ambassador to Ankara also provided useful information about the Turkish reaction to the crisis. In a secret message from the British Embassy in Ankara, he reported developments in Turkey and the preparations of the government for a military operation:

"The latest indications are that Turks declared intent on landing in Cyprus may well be to redress imbalance between illegal Greek troops and Turkish troops. I still consider that the Turks will attempt to establish at least two beaches. Kyrenia possibly extending to the area Morphu bay and Famagusta bay area. As far as I know there is virtually no suitable beach head in Cyprus on which the Turks can land without the Greeks knowing. Whatever the Turkish intention I cannot see individual Greek units failing to oppose them. If the Greeks fight, the Turks will attempt to annihilate all opposition in the immediate vicinity of the landing. Of course that will lead to full scale fighting. I believe that as a result of Kophinou military thinking was clear and decisive. The Cyprus problem has to be settled quickly once and for all by immediate negotiation or the Turkish forces must "invade" and protect the Turkish Cypriots themselves. They were ready to go" (DEFE 11/539, 24 November 1967).

Another insightful assessment by the British ambassador to Turkey about the Turkish feeling about the Cyprus problem showed the reason why the Turks were so eager to intervene on the island in 1967 crisis: "Turkish troops will undoubtedly have thoughts of revenge but not only for Kophinou. My belief is that after years of frustrations they feel they have lost face. Their public image is damaged and they must do something drastic to restore it" (DEFE 11/539, 24 November 1967).

Britain knew that a Turkish military operation in Cyprus would go beyond the island. According to British Cabinet's opinion, "if Turkey "invaded" Cyprus it would probably "invade" Greece as well. The attack on Cyprus would not be against the Cyprus government but against the Greek forces on the island, of whom the Turks alleged that about 12,000 were there illegally" (CAB 128/42, 23 November 1967). Britain also considered the situation in terms of the British military bases on the island. In a discussion, "the Cabinet was informed that if Turkey "invaded" Cyprus, the plan was to concentrate all United Kingdom nationals in the Sovereign Base Areas which were not expected to be involved in a Turkish "invasion" (CAB 128/42, 23 November 1967). However, "the stress was so great that England transferred 2400 British citizens on the island to Dhekelia base" (Armaoğlu 245; FCO 47/156, 1967 Jan 01-1968 Dec 31).

Although it seemed that there was no great danger for the British position on the island, Britain tried to find an answer the question, what is "position of United Kingdom government in international law in relation to the threatened Turkish action against Cyprus?" (FCO 27/166, 24 November 1967). This issue was discussed by the Foreign Office Legal Adviser in a meeting on Friday 24 November 1967. The law officers were asked to advise "whether the United

Kingdom government were under any obligation under the Treaty of Guarantee to take unilateral action in the current situation against the Turkish attack. The law officers were of the opinion that no such obligation was imposed by Treaty" (FCO 27/166, 24 November 1967). According to this opinion, British advocated that:

"Under Article IV of the Treaty of Guarantee we are obliged to consult with Greece and Turkey, the other guarantor powers, if a breach of the Treaty occurs. The "invasion" of Cyprus would of course be such a breach. But as Turkey would have caused the breach we obviously could not have the kind of three power consultation envisaged in the Treaty, at least until the fighting had stopped" (Göktepe 439).

Nevertheless, the British were aware that they had to do something to stop a possible war between the sides. At a meeting in the British cabinet, they discussed this issue:

"We should bring all possible pressure to bear on Turkey, seek to involve the United Nations as deeply as possible and take political action at every level to stop the fighting. We should consider the possible reaction of the Soviet Union. It was also necessary to consider whether the North Atlantic Treaty Organisation (NATO) could play a role in bringing to an end a war between two of its members. There was a danger that NATO intervention might lead to a breakup of the Alliance. It might therefore be preferable to act through the United Nations" (CAB 128/42, 23 November 1967).

It was announced from Moscow that the Soviet government was carefully observing the development of the events in Cyprus and it was indicated that the Soviet government was supporting the peaceful solution all questions of relations between the Greek and Turkish population on Cyprus "without any interference from outside" (DEFE 11/539, 23 November 1967). Britain wanted the crisis to be solved through negotiations. The UN and NATO were considered as important actors in this process. However, British policy makers thought that searching for a solution for the problem over NATO could be dangerous. When the UK MILREP (Military Representative to NATO) informed London about the message of the Turkish General Staff to NATO, it was understood that if NATO tried to stop the Turks, this intervention could damage relations with Turkey because the Turkish government would be decisive in sorting out the problem at any cost. In the Turkish General Staff's message to NATO, it was stated that:

"We do not wish to ask your advice. We are the most honoured defendants of peace. But we cannot tolerate cruelty against humankind. What we

want from you is that you hinder those who burn and burden our people and destroy their homes, and prevent the cruelty of Greeks and Greek Cypriots who are seeking possession of international waters and airspace (…) It must be clearly understood that, unless the Greek division and Greek Cypriots soldiers equipped with Greek arms are withdrawn from the island, we will have to use our right of intervention granted to us through the agreements with the purpose of safeguarding humankind..." (DEFE 11/539, 24 November 1967).

All of the discussions which were made by the British Cabinet and Foreign Office were aimed at trying to find an appropriate reaction to the crisis. Britain wanted to be cautious in its policy. It was not happy with the Greek action which had caused death of 22 Turks, but it also did not want Turkey to launch a military attack to the island. However, there was no much time left to stop the conflict between the sides. Therefore, as had happened with the 1964 crisis, the U.S would take responsibility to put an end the crisis again.

4. The Increasing Impact of the U.S. in the Cyprus Problem

After Greece refused to accept the Turkish demands, there was no choice left for Turkey other than attack Cyprus. In particular, the Turks wanted Greece to withdraw its troops from Cyprus. In his press statement on 22 November Dr. Fazıl Küçük said that negotiating with the Archbishop Makarios for the solution of the crisis would be pointless unless the Greek troops who were deployed on the island returned to Greece (Dışişleri Bakanlığı Belleteni, no: 38, November 1967, 87). The British Foreign Minister "had been in touch with the Turkish Foreign Minister, Mr. Çağlayangil, and urged restraint. The Secretary-General of the United Nations, U Thant was also sending a special representative, the Guatemalan José Rolz Bennett, to Cyprus, Greece and Turkey" (CAB 128/42, 23 November 1967) to prevent any conflict between the sides. However, there was heavy pressure on the government in Turkey and it seemed that the British effort alone was not enough to dissuade Turkey from its decision. Therefore, as mentioned before, on 22 November, the President of the United States had decided to send to the area a special representative Cyrus Vance (Coufoudakis 121) "in order to prevent Turkish military intervention in Cyprus and avert the threat of a war between Greece and Turkey" (Stearns 101). The U.S. President gave his full support to Vance and told him: "Do what is necessary to stop the war. If you need anything, let me know. Good luck" (Vance 144).

However, Vance's mission seemed to be difficult because, from the Turkish perspective, it could be regarded as another American intervention which just aimed to stop Turkey. In the 1964 crisis, Johnson sent a threatening letter to

Turkey to prevent a possible Turkish military intervention in Cyprus. This letter disappointed Turkey and resulted in it revising its relations with the U.S. Therefore, this time, President Johnson wanted to be cautious in his action and "he had evidently decided not to repeat the mistake of issuing a blunt veto to the Turks, but to try mediation" (Hale 153). This was a right approach for ending the crisis because when the U.S. ambassador to Turkey informed the Turkish government about Vance's mission, Zeki Kuneralp, the Secretary of the Turkish Foreign Minister Affairs, took the position that Vance was a "living Johnson letter" (referring to the letter of June 5, 1964) (Hart 69). Therefore, the Turkish government seemed to be reluctant to accept an American intervention at this stage of the crisis. However, Vance had been already on the way to Ankara and the government had to agree to listen to the envoy of the U.S. and give him a chance to persuade the Greeks (Bölükbaşı 140).

On the other hand, the Turkish public did not want to accept the Vance's mission, which was considered to be bringing another "Johnson letter" threatening Turkey (Hart 71). There were anti-American demonstrations everywhere. As a result of these protests, when Vance arrived in Ankara on November 23, his plane landed at a military airport in Ankara rather than the civilian airport Esenboğa (Ahmad 145). Vance knew that the situation was serious. He was informed that "Turkish troops were already at the embarkation port and were expected, according to the U.S. intelligence, to "invade" Cyprus the next morning. This would mean war between Greece and Turkey" (Vance 144). In this respect, after he arrived in Ankara, he went without delay to see the Turkish Prime Minister Demirel to determine what kind of measures could be taken to end the crisis. When they met on 23 November, Demirel tried to give an image that Turkey was so determined to launch a military operation in Cyprus. He said the Turkish Cypriots' oppression by "the Greek Cypriots and the mainland Greek forces had been going for years and had now reached the point at which it could no longer be endured" (Hart 72). The Turkish government was in the position that he Greek side had to accept the Turkey's demands for cancellation of the planned Turkish military operation. Otherwise, they would have to attack Cyprus.

After listening to the Turkish demands, Cyrus Vance went to Greece on the same day. In contrast to Turkey, the atmosphere was calm in Athens. The reason for this might be that they did not believe that Turkey would perform a military operation in Cyprus. During the 1964 crisis, Turkey had threatened but nothing happened. Therefore, they thought it would be the same this time. As a result of this, when Vance met the Greek Foreign Minister Panagiotis Pipinelis, his reaction to the Turkish demands was at first very negative (Hart 71), but

gradually Vance "persuaded the Greek junta to withdraw its troops from Cyprus by 25 November 1967" (Uslu 102). However, they were reluctant to withdraw their force in such a short time. They demanded seven months to complete the recalling process. Turkey did not agree with this demand and "insisted on unconditional and immediate withdrawal" (Bölükbaşı 142). Finally, on 30 November, Greece accepted Turkey's terms. Then a plan was agreed by the sides which included:

"-Withdrawal of Greek Troops from Cyprus within a fixed time frame. – Dismantling of Turkey's war preparations. -Dissolution of the Greek-Cypriot National Guard and the handing over of all weapons (including the Czechoslovak arms) to the United Nations peace forces and its commander Grivas be recalled Greece. - A reaffirmation of the independence and integrity of the Republic of Cyprus" (Bölükbaşı 140; The Times, 1 December 1967).

Before reaching a full agreement, Vance went to Cyprus on 29 November to meet Makarios who also accepted the withdrawal of Greek mainland troops but he did not want to agree on the disbandment of the National Guard and "Vance was unable to persuade him otherwise" (Bölükbaşı 141). However, on 3 December, the press reported that Turkey and Greece reached an agreement on a settlement (Wiener 157). On the same day both countries stated that "they would abide by the appeal of the U.N. Secretary General who called for the withdrawal of foreign troops illegally introduced into Cyprus and disbandment of paramilitary forces on the island" (Bölükbaşı 141; Uslu 102). Vance also announced that his mission was completed. Thus, the second major crisis was over and the danger of a war between the two NATO allies was successfully averted. The Greek acceptance of most of the Turkish demands had a major role in this agreement.

Some assessments suggested that the reasons for the Greek acceptance of the Turkish demands were:

"When the crisis broke out in Cyprus in November 1967, the Greek junta had only been in power for about half a year. It was weak and internationally unpopular. Also given its firm orientation toward NATO and the United States, the Greek regime was susceptible to American pressure to make concessions and avoid a war with Turkey" (Bahcheli 174).

Furthermore, "although Greece accepted the majority of the Turkish demands, this did not mark a complete victory for the Turks, since Makarios later refused to dismantle the National Guard" (Hale 153). This caused the Turkish government to be heavily criticised in Turkey. From this point of view, it is im-

portant to look at the reactions to the settlement of the crisis from the point of both by British and Turkish sides.

5. The British and Turkish Assessments in the aftermath of the 1967 Crisis

Britain was pleased that the crisis was ended without any major conflict between the sides. According to the British evaluation, the articles of the agreement showed that Turkey succeeded in imposing its demands on Greece. The Foreign Office called this situation as "Greece bows out" and said that "one result of the crisis of last November, when war between Turkey and Greece was narrowly averted, has been the evacuation of the "illegal" Greek troops who were in Cyprus and a sharp reduction in Greek involvement in the problem" (FCO 9/73, 20 March 1968). Immediately after the 1967 crisis, according to Foreign Office' analysis, "enosis (union of Cyprus with Greece) is not now being pursued by either the Greek government or the Cyprus government" (FCO 9/73, 20 March 1968). This evaluation could be regarded as true for the short term because the agreement between Turkey and Greece had some heavy conditions for the Greeks. Therefore, they might have lost their motivation for enosis. However, it did not mean that the policy of enosis was completely relinquished by the Greeks.

Britain also gave its own support to Vance and regarded his mission as "encouraging" (CAB 128/42, 30 November 1967). When Vance went to Cyprus to discuss support for the agreement, the British Prime Minister had also sent a message to President Makarios urging him to accept the proposals (CAB 128/42, 30 November 1967). American involvement in the Cyprus issue was considered as an important element for the solution of the problem. Britain also took a lesson from the 1967 crisis and wanted to improve its Cyprus policy to prevent any future crisis on the island. As a result of this, in a discussion in the Cabinet the point was made that: "It was most important that we should, if necessary, be able to exert our proper influence in the event of a new crisis in Cyprus; and we could do so only if we had contacts with the Greek regime" (CAB 128/42, 30 November 1967). From this point of view, Britain wanted to improve its relations with the new Greek military regime.

Another discussion was over UNFICYP which was responsible for maintaining peace on the island. However, in the November crisis, 22 Turkish Cypriots were killed and UNFICYP had failed to prevent this incident. As a result of this, the efficiency of the UN forces started to be questioned by Turkey. Britain was the most important supporter of this UN peacekeeping force in Cyprus and had a significant role in it. Chief of staff of this force was also a British General,

Michael Harbottle. Therefore, Britain tried to support the necessity of UNFICYP. In his report to the Prime Minister, Foreign Secretary George Brown, advocated that:

"It is true that UNFICYP was unable to prevent the outbreak of heavy fighting at Ayios Theodoros on 15 November. But it is not within the existing terms of reference of the Force to oppose a deliberate and large scale assault by one side against the other, as happened there. Nevertheless, UNFICYP's presence was essential for the establishing of a cease-fire and for the operations required to provide immediate succour for victims of the outbreak and to ensure that the embers of the fighting did not flare up again" (DEFE 11/539, 30 November 1967).

Overall, Britain welcomed the agreement between Turkey and Greece and thought that the Turks had gained a victory over the Greeks. However, from the Turkish perspective, it was difficult to say that they had the same feeling. In particular, Turkish public opinion seemed to be unhappy with the result. The Times' report from Turkey described the Turkish reaction to the agreement. According to this report, "although the Turks had successfully forced their plan for the settlement of the Cyprus issue upon Makarios, there were no sign of celebrations here, official or otherwise. There is no great feeling of elation among the Turks" (The Times, 1 December 1967). The Demirel government believed that it was a good agreement and tried to explain it to the public. However, there were sharp criticisms of the government especially, in the Turkish National Assembly. The Deputies of the opposition parties blamed the government for missing a good chance to intervene in Cyprus.

The chairman of the right-wing Republican Peasants' Nation Party, Alparslan Türkeş, was one of the Deputies in the parliament who heavily criticised the government action. He strongly accused the government of deceiving the Turkish Cypriots and called for a vote of confidence on the Demirel government. According to him, during the crisis, although the National Assembly gave the right to use the Turkish armed forces outside Turkey, the government did not have any real intention to intervene in Cyprus and was only bluffing. He also argued that the military preparations should have been done secretly. However, the government failed to do so. Therefore, the international pressure on Turkey did not allow for an intervention on the island. He also said that the government committed a major offence by not intervening in Cyprus (MMTD, 1 December 1967, 269-270). Deputy Reşat Özarda also criticised the result of the 1967 crisis. He refused the argument that Turkey had won a victory over Greece and asked questions to the government about the Cyprus issue. According to his view, the agreement between Turkey and Greece did

not provide a real improvement in the condition of the Turkish Cypriots situation on the island (MMTD, 8 December 1967, 383-384). The other opposition parties in the National Assembly did not support the argument of Alpaslan Türkeş of calling for a vote of confidence for the government. However, they also made criticisms on the government's Cyprus policy.

The Deputy of the Nation Party, Seyit Faruk Önder, said that instead of finding a permanent solution for the Cyprus issue, the government had only searched for a surface and temporary one. Therefore, the Cyprus problem still remained unresolved. However, he announced that they would reject the motion about the government (MMTD, 4 December 1967, 320-321). Republican People's Party's speaker, Nihat Erim, also said that his party would not support a vote of confidence in the government. The leader of the Reliance Party, Turhan Feyzioğlu, stated that they would not take any negative or positive action about the motion. Rather than calling for a vote of confidence, he suggested calling for a general debate in the National Assembly about the Cyprus issue (MMTD, 8 December 1967, 342). The Turkish Foreign Minister, İhsan Sabri Çağlayangil, rejected the accusations against the government with regards to its Cyprus policy. He defended them arguing that the government had achieved a good result and managed the Turkey's demands in a peaceful way. According to his view, it had to be understood that searching for the best solution for the 1967 crisis and finding a permanent settlement for the Cyprus issue were essentially quite different matters (MMTD, 8 December 1967, 343-348).

The result of the 1967 crisis was evidently also a disappointment for the Turkish Cypriots. They knew that the agreement between Turkey and Greece would not provide a real solution to the problem. On 30 November, the President of Turkish Cypriot Administration, Dr. Küçük, told Vance that "Turkish Cypriots desired a permanent solution which would eliminate the condition of strife on the island" (Bölükbaşı 141) and according to his opinion, "a federation … of two autonomous communal administrations" was a realistic solution for the Cyprus problem (Bölükbaşı 141).

Conclusion

The November crisis indicated that there were major differences in the reactions showed by Britain and Turkey towards the events on the island. After the death of 22 Turkish Cypriots, Ankara applied a more aggressive policy and was ready to launch a military intervention on the island. Britain was also aware of the seriousness of the situation. In this respect, they criticised the Greek Cypriot action. However, according to the British opinion, attacking Cyprus

would not contribute to the solution of the problem. From this point of view, Turkey and Britain diverged sharply.

Britain was in favour of putting international pressure on the Turkish government to discourage it to not to attack the island. However, Britain knew that this would be a difficult task to achieve alone. Therefore, the U.S. came to the aid of Britain. An important result of the 1967 crisis was that Britain accepted the increasing role of the U.S in the Cyprus issue. However, Britain knew that its position on the island was significant and in any possible future crisis, Britain would be expected to take the initiative to solve the problem.

Britain was happy with the result that a possible Turkish military intervention in Cyprus was stopped. Also, the active American role in this process helped the British not to be found itself in a difficult position, such as preventing the Turks from conducting a military operation. As a result of this, the November crisis did not cause trouble in Anglo-Turkish relations. However, Britain understood that Ankara was serious in its military threat. In particular, the public in Turkey was in favour of launching an attack to defend the Turkish Cypriots on the island. Therefore, it was stated in a FCO Research Department memorandum that Ankara's threats of military intervention to protect Turkish Cypriot rights "should never be interpreted as mere bluff" (FCO 51/47, 4 December 1968). It also added that if any future crisis occurred on the island similar to that of November 1967, it would be difficult for a government in Turkey to remain in power without sending the Turkish troops into action" (FCO 51/47, 4 December 1968). Thus, Britain believed that a permanent solution had to be found to prevent any future military crisis in the Cyprus dispute again. After the November crisis, the divergence in the British and Turkish policy on the Cyprus issue continued. There were new developments on the island such as the establishment of a separate Turkish administration which were not approved by Britain.

KAYNAKÇA

Archival Sources

The National Archives, Kew, United Kingdom:

Foreign Office, Central Department and Foreign and Commonwealth Office (FCO)

🕮 The National Archives (TNA): FCO 9/72, 'note a conversation between the Commonwealth Secretary and the Cyprus High Commissoner, Mr. Ashiotis, in the Commonwealth office', 20 September 1967.

🕮 TNA: FCO 9/72, 'Cyprus', letter of the Central Department of Foreign Office, 25 September, 1967.

🕮 TNA: FCO 9/72, Foreign Office's Central Department memorandum on the Cyprus problem, 9 October 1967.

🕮 TNA: FCO 9/72, telegram from the British High Commissioner to Cyprus, Sir. Norman Costar, to Commonwealth Office, no: 885, 18 October 1967.

🕮 TNA: FCO 9/73, 'record of a meeting between Mr. Spyros Kyprianou and the Commonwealth Secretary held at the Commonwealth Office', 23 October 1967.

🕮 TNA: FCO 9/73, 'H.M.G.'s attitude to the Greek-Turkish dialogue' report from the Central Department of Foreign Office to John Beith, the Permanent Under-Secretary of State at the British Foreign Office, 26 October 1967.

🕮 TNA: FCO 9/73, 'Cyprus', report of the Central Department of Foreign Office, 20 March 1968.

🕮 TNA: FCO 27/166, 'position of UK government in international law in relation to threatened Turkish action against Cyprus', 'Advice of Law Officers', 24 November 1967.

🕮 TNA: FCO 47/156, 'Cyprus: possible Turkish invasion and precautions for British citizens', 1967 Jan 01-1968 Dec 31.

🕮 TNA: FCO 51/47, 'the Turkish Attitude to Cyprus 1945-1967', Foreign And Commonwealth Affair's Research Department Memorandum, 4 December 1968.

Cabinet Papers (CAB)

🕮 TNA: CAB 128/42, 'Post War Conclusion', CC (67), 68th conclusion, 23 November 1967.

🕮 TNA: CAB 128/42, 'Post War Conclusion', CC (67), 69th conclusion, 30 November 1967.

Records of the British Minister of Defence (DEFE)

🕮 TNA: DEFE 11/539, 'Cyprus', telegram (secret) from the British Embassy in Ankara to Foreign Office, no: 1849, 24 November 1967.

🕮 TNA: DEFE 11/539, 'Cyprus: renewal of the mandate of the United Nations Force in Cyprus' confidential letter from the Secretary of State for Foreign Affairs, George Brown, to the Prime Minister, Harold Wilson', 30 November 1967.

🕮 TNA: DEFE 11/539, 'Cyprus', telegram from the British ambassador to Moscow, Sir Geoffrey Harrison to Foreign Office, no: 1949, 23 November 1967.

Official Turkish Primary Documents:

🕮 Dışişleri Bakanlığı Belleteni (The Bulletin of the Foreign Ministry), Ankara: Ministry of Foreign Affairs, 1967.

🕮 Millet Meclisi Tutanak Dergisi (MMTD), (Official records of the Turkish National Assembly).

🕮 United Nations:

🕮 UN Security Council Reports for the period 13 June to 8 December 1967, (S/8286).

🕮 UN Security Council, 16 November 1967, Secretary's General Report on the Ayios Theodhoros-Kohinou Incident (S/8248).

Books, Articles and Newspapers:

🕮 Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975*. London: C. Hurst for the Royal Institute of International Affairs, 1977.

🕮 Akşam, 17 November 1967.

🕮 Armaoğlu, Fahir. "Crisis the Cyprus Question Initiated in Turco-Greek Relations." *International Review of Military History*. No: 67, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, (1988): 227-250.

🕮 Bahcheli, Tozun. *Greek-Turkish Relations since 1955*. London: Westview Press, 1990.

🕮 Bölükbaşı, Süha. *Superpowers and the Third world: Turkish American Relations and Cyprus*. Lanham: University Press of America, 1988.

🕮 Coufoudakis, Van. "United States Foreign Policy and the Cyprus Question: A case study in Cold War Diplomacy". *Conference Proceedings U.S. Foreign Policy toward Greece and Cyprus, The Clash of Principle and Pragmatism*. (Ed. Theodore A. Couloumbis & Sallie M. Hicks). Washington D.C.: The Centre for Mediterranean Studies, 1975. 106-138.

🕮 Denktash, Rauf. *The Cyprus Triangle*. Nicosia: K. Rustem & Bro, 1982.

🕮 Fırat, Melek M. *1960-71 Arası Türk Dış Politikası ve Kıbrıs Sorunu*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 1997.

🕮 Göktepe, Cihat. "The Cyprus Crisis of 1967 and its Effects on Turkey's Foreign Relations". *Middle Eastern Studies* 41: 3 (2005): 431- 444.

- Hale, William. *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*. London: Frank Cass, 2002.
- Harbottle, Michael. *The Blue Berets*. London: Cooper, 1974.
- Hart, Parker T. *Two NATO Allies at the Threshold of War: Cyprus, a First-hand Account of Crisis Management, 1965-1968*. London: Duke University Press, 1990.
- Hitchens, Christopher. *Hostage to History: Cyprus from the Ottomans to Kissinger*. New York: Verso, 1999.
- Keser, Ulvi. "Bloody Christmas of 1963 in Cyprus in The Light of American Documents". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. XIII: 26 (2013): 249-271.
- Kuneralp, Zeki. *Sadece Diplomat: Hatırat*. İstanbul: İstanbul Matbaası, 1981.
- Mallinson, William. *Cyprus: Diplomatic History and the Clash of Theory in International Relations*. London: I. B. Tauris, 2010.
- Papandreou, Andreas George. *Democracy at Gunpoint: The Greek Front*. London: Andre Deutsch Limited, 1971.
- Stearns, Monteagle. *Entangled Allies: US Policy Toward Greece, Turkey, and Cyprus*. New York: Council on Foreign Relations Press, 1992.
- The Times, 1 December 1967.
- Uslu, Nasuh. *The Cyprus Question as an Issue of Turkish Foreign Policy and Turkish-American Relations 1959-2003*. New York: Nova Publishers, 2003.
- Vance, Cyrus. *Hard Choices, Critical Years in American Foreign Policy*. New York: Simon and Schuster, 1983.
- Wiener, Sharon Anderholm. *Turkish Foreign Policy Decision-Making on the Cyprus Issue: A Comparative Analysis of Three Crises*. (Ph.D. Thesis), Duke University 1980.
- Yavuzalp, Ercüment. *Kıbrıs Yangınında Büyükelçilik*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1993.
- Yeşilbursa, Behçet Kemal. "General Review of Turkey's Foreign Affairs during the Democrat Party Era (1950-1960)". *Alternative Politics* 1: 2 (2009): 142-193.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 399-415
DOI: 10.32449/egetdid.362247

Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Savaşı

Hybrid War Theory and Russian-Ukrainian Conflicts

Prof. Dr. Mehmet Seyfettin EROL*
Dr. Şafak OĞUZ**

Özet

2014 yılında başlayan Rusya–Ukrayna Savaşı ve Rusya'nın Batılı devletler ve uluslararası örgütler tarafından karma savaş olarak adlandırılan askeri faaliyetleri; teorisyenler tarafından düşük yoğunluklu çatışma, dördüncü nesil, birleşik savaş gibi kavramlarla tanımlanmaya çalışılan Soğuk Savaş sonrası çatışmaların niteliğine yönelik tartışmaları tekrar başlatmıştır. Çalışma bu bilgiler ışığında karma savaşın yeni bir savaş türü olup olmadığını incelemeyi amaçlamaktadır. Öncelikle Soğuk Savaş sonrası döneme odaklanarak karma savaş teorisinin gelişimini ortaya koymaktadır. Daha sonra Rusya'nın Ukrayna Savaşı dönemindeki askeri faaliyetlerini karma savaş teorisi çerçevesinde incelemektedir. Çalışmada Soğuk Savaş sonrası dönem çatışmaların tanımlayan diğer teoriler gibi karma savaşın da yeni bir savaş biçimi olmadığı ve Rusya'nın askeri faaliyetlerinin savaş tarihi için devrimsel nitelikte bir yenilik kazandırmadığını ileri sürmektedir.

Anahtar kelimeler*: Karma Savaş, Rusya-Ukrayna savaşı, Kırım, savaş, gayri nizami harp.*

Abstract

The Russian-Ukrainian conflicts started in 2014 and Russian military activities, called hybrid warfare by the western states and international organizations, reopened the debate on the characteristics of Post-Cold War conflicts, which scholars have used the terms such as "low intensity warfare", "fourth generation warfare" or "compound warfare". This paper aims to assess if hybrid

*Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ANKASAM Başkanı, mserol@gmail.com.
**Ankara Kriz ve Siyaset Araştırmaları Merkezi (ANKASAM) Güvenlik Uzmanı, safakoguz76@yahoo.com.tr.

Gönderim Tarihi: 05.12.2018
Kabul Tarihi: 14.12.2018 Araştırma Makalesi

warfare constitutes a new form of warfare. It first describes the evolution of hybrid warfare theory mainly focusing on the post-Cold War era. It then basically examines Russian military activities during the 2014 Russian-Ukrainian conflicts within the framework of hybrid warfare theory. It will be argued that hybrid warfare, like the other theories that describe post-Cold War conflicts, does not constitute a new form of warfare and Russian military activities in Ukraine did not provide a breakthrough in warfare history.

Keywords*: Hybrid Warfare, Russian-Ukrainian conflicts, crimea, war, ırregular warfare.*

Savaşların tarihi insanlık tarihi kadar eskidir. İnsanoğlu arasındaki güç, iktidar ve çıkar mücadelesi ilk insandan beri yaşanmış ve tarih savaşlar temelinde yazılmıştır. Savaş olgusu o zamandan bu zamana değişmemiş sadece savaşların boyutları, çapı, yöntemleri ve kullanılan silahlar zaman içerisinde çok büyük değişim göstermiştir. Bundan dolayıdır ki günümüzde bile hala Sun Tzu yada Clausewitz'in eserleri savaşlar konusunda başucu kitapları olma özelliğini devam ettirmektedir.

Soğuk Savaş döneminde doğrudan karşı karşıya gelmek istemeyen ABD ve eski Sovyetler Birliği güç mücadelelerini üçüncü ülkeler üzerinden yapmış ve olası bir dünya savaşına gidecek süreç bu şekilde engellenmiştir. Dünya genelinde yaşanan birçok savaş ya da iç çatışma daha çok Soğuk Savaşın taraflarının üstü örtülü mücadelesi şeklinde geçmiş ve krizler ABD ve eski Sovyetler Birliği arasındaki mücadelenin yansıması olmuştur.

Soğuk Savaş sonrası dönemde yaşanan savaşlar ve çatışmalar ise teorisyenler tarafından farklı kavramlar kullanılarak tanımlanmaya çalışılmış ancak bu konuda tam bir fikir birliği sağlanamamıştır. Asimetrik savaş, vekalet savaşları, dördüncü nesil savaş gibi kavramlar ile bu boşluk giderilmeye çalışılmıştır.

2014 yılında başlayan Rusya-Ukrayna savaşı ve özellikle de Rusya'nın savaşın hemen başında uyguladığı askeri taktikler karma savaş kavramını bu tartışmaların odağına oturtmuştur. 2008 Bükreş Zirvesi'nden beri NATO'ya üyeliği gündemde olan Ukrayna'da sokak gösterileri sonucu 2014 yılında Rusya yanlısı Viktor Yanukoviç'in iktidardan uzaklaştırılması Gürcistan ve Ukrayna'nın ittifaka üyeliğini bir anlamda kırmızı çizgi ilan eden Rusya'yı alarma geçirmiş ve Rusya alışılagelmiş askeri taktiklere ilave yöntemler uygulayarak hem Kırım'ı işgal ve ilhak etmiş hem de Ukrayna'nın doğusunda yeni bir "dondurulmuş çatışma" bölgesi yaratmıştır.

Rusya'nın sürpriz askeri taktiklerini şaşkınlıkla izleyen ve anlamlandırmaya çalışan Batılı devletler ve uluslararası örgütler, özellikle de NATO, bu askeri

faaliyetleri "karma savaş" olarak adlandırmış ve karma savaş kavramı uluslararası kamuoyunda en çok tartışılan konulardan birisi haline gelmiştir. Süreç öyle hızlı ilerlemiştir ki o döneme kadar oluşturulan karma savaş teorisi ile Rusya'nın faaliyetlerinin uyumu çok detaylı incelenmeden bu tabir kullanılmıştır. Nitekim bu dönemden sonra kullanılan karma savaş tanımlarında tam bir görüş birliği oluşmadığı görülmüştür.

Karma Savaş Teorisi

Soğuk Savaş sonrası dönemde meydana gelen çatışmaları ve yeni askeri taktikleri nitelendirmek konusunda teorisyenler tarafından farklı kavramlar geliştirilmiştir. Boot'un vurguladığı gibi ulus devletlerin oluşumundan Soğuk Savaş sonuna kadar geçen dönemde konvansiyonel savaşlar esas savaş biçimi olarak karşımıza çıkmışken, Soğuk Savaş sonrası dönemde iki kutuplu yapının ortadan kalkmasıyla savaş nitelikleri önemli bir değişim göstermiştir (100). Bu dönemde birleşik savaş, dördüncü nesil savaş, vekâlet savaşları ya da düşük yoğunluklu çatışma gibi kavramlar yeni dönem çatışma ve savaşları nitelendirmek için kullanılan kavramlar ve oluşturulan teorilerin başında gelmektedir. "Hibrit savaş", "melez savaş" ya da "birleşik savaş" olarak da adlandırılan karma savaş kavramı da aynı şekilde son dönemde meydana gelen savaş ve çatışmaları tanımlamak için kullanılan kavramlardan bir tanesi olmuştur.

"Karma savaş" kavramını ilk defa "klasik harp ile özel harp faaliyetlerinin kesişimi" olarak tanımlayan Robert G. Walker kullanmıştır (5). Walker, karma savaşın hem özel harp hem de konvansiyonel harp özellikleri taşıdığını ve her iki alandaki operatif ve taktik seviyedeki faaliyetlerin birbiri ile ilişkisi açısından çok büyük bir esneklik gerektirdiğini ifade etmiştir. Walker diğer yandan karma savaş kavramının yeni bir savaş türü olmadığının altını çizmiştir (5).

Ancak karma savaş teorisi esas olarak Frank G. Hoffman ile özdeşleşmiştir. Karma savaşın isim babasının Robert G. Walker olduğunun altını çizen Hoffman, karma savaşın konvansiyonel ve gayri nizami harp taktikleri, terörist faaliyetler ve suç eylemleri dâhil savaşın birçok farklı türlerini içerdiğini öne sürmektedir (Hoffman 2007: 9). Ayrıca karma savaşta aynı muharebe sahasında düzenli ve düzensiz birlikler arasındaki çizginin ortadan kalktığını ve bu unsurların tek bir güç halinde faaliyet gösterdiğini ifade etmektedir (Hoffman 2009: 37). Hoffman'ın tanımındaki unsurlar Amerikan Kara Kuvvetlerinin 2011 tarihli Sahra Talimnamesi'nde de ifade edilmiştir. Talimnamede daha önce sadece devletlerin sahip olduğu kabiliyetlere sahip olan konvansiyonel ve gayri nizami unsurlar, teröristler ve suç örgütleri karma tehdit olarak ifade edilirken

bunların bir bölümünün veya tamamının aynı anda kullanılması ise karma savaş tehdidi olarak tanımlanmıştır (Unified Land Operations 4).

Diğer yandan İsrail Silahlı Kuvvetleri ile Hizbullah güçleri arasında yaşanan 2006 Lübnan Savaşı birçok kesim tarafından karma savaşa örnek bir mücadele olarak gösterilmektedir. David Johnson Hizbullah'ın İsrail'e karşı düşük ve yüksek yoğunluklu olarak yaptığı mücadelenin karma savaşa iyi bir örnek teşkil ettiğini öne sürerken (3), Hoffman 2006 Lübnan savaşının modern karma savaşın en belirgin örneği olduğunu belirtmektedir (Hoffman 2009: 35). Nitekim bu savaş İsrail Silahlı Kuvvetlerinin yapısında ve stratejilerinde önemli değişikliklere yol açmış ve İsrail Silahlı Kuvvetlerinde gayri nizami harp yeteneklerinin geliştirilmesine yönelik çalışmalar önemli ölçüde artırılmıştır (Murray and Mansoor 2012: 8).

Soğuk Savaş sonrası dönemde karma savaşın yeni bir savaş biçimi olduğunu vurgulayan akademisyenlerden birisi olan Rob de Wijk 21. yüzyılın başında modern savaşları anlamanın en iyi konseptinin karma savaş olduğunu iddia etmekte ve karma savaşta büyük çaplı düzenli savaşlar ile küçük çaplı gayri nizami savaşlar arasındaki ayrımın kaybolduğunu ifade etmektedir (358). Mary Kaldor ise karma savaşın alışılagelmiş iç savaş ya da ülkeler arası yapılan düzenli savaşlardan farklı olduğunu belirterek yeni bir savaş türü olduğunu öne sürmektedir (1). Renz ve Smith ise askeri strateji düşünce tarihi göz önüne alındığında, diğer bir çok konsept içerisinde modern savaşları kazanma formülünü ancak karma savaşın sağladığını iddia etmektedir.

Rusya'nın Ukrayna'daki askeri faaliyetlerini ve özellikle de Kırım'ın işgal ve ilhak sürecini karma savaş olarak adlandıran NATO, 4-5 Eylül 2014 tarihinde toplanan Galler Zirvesinde karma savaşı "çok farklı şekillerde açık ve örtülü askeri, paramiliter ve sivil tedbirlerin etkili ve entegre edilmiş bir şekilde uygulanmış hali" olarak nitelendirirken, NATO Genel Sekreteri Jens Stoltenberg "siber savaş yada bilgi savaşı gibi konvansiyonel olmayan savaş yöntemlerinin gücünü örtülü askeri operasyonlarla birleştiren savaş" olarak tanımlamıştır (Grobe). Karma Savaşı ittifakın karşı karşıya kaldığı en önemli tehditlerden birisi olarak nitelendiren ittifak 1-2 Aralık 2015 tarihinde "Karma Savaşla Mücadele Stratejisi" belgesini onaylayarak karma savaşı yeni bir savaş türü olarak kabul eden ve resmi olarak onaylayan uluslararası örgütlerin başında gelmiştir.

AB ise resmi dokümanlarında karma savaşı "bir devletin başka bir devlete ya da devlet olmayan aktöre karşı silahlı kuvvetlerini ekonomik, politik ya da diplomatik gibi farklı askeri olmayan yöntemlerle birlikte kullanılması" olarak ifade etmiştir (Pawlak 2017: 2). AB Aralık 2016'da onaylanan Avrupa Savunma Eylem Planında karma tehdit ile mücadeleye yönelik yeteneklerin artırılmasını

yönelik yol haritasını kabul etmiştir. Karma savaş tehdidi ile mücadele de NATO ile ortaklık süreci başlatan Birlik, NATO'nun 8-9 Temmuz 2016 tarihinde yapılan Varşova Zirvesinde NATO-AB Ortak Deklarasyonunda karma savaş tehdidi ile mücadeleye yönelik ittifak ile ortak stratejisini otaya koymuştur.

Savaşın ilk dönemlerinde karma savaş tehdidi konusunda etkili çalışmalar yapan ve NATO'da alınan tedbirler konusunda öncülük eden ülkelerden birisi olan İngiltere Hükümeti tarafından hazırlanan 2015 yılı "Birleşik Krallık Ulusal Güvenlik Strateji Belgesi Stratejik Savunma ve Güvenlik Gözden Geçirme" dokümanında karma savaş, "ekonomik baskı, vekâlet sistemi, propaganda, terörizm ve suç eylemleri gibi askeri olmayan yöntemlerle halk ayaklanması ile askeri faaliyetler arasındaki farkı kaybolmasına yol açacak eylemler" olarak tanımlanmıştır.

Diğer yandan bir grup akademisyen karma savaşın çok eski dönemlerden beri kullanılan savaş taktikleri içerdiğini ya da karma savaşın aslında diğer savaşlardan çok büyük farklılıklar göstermediğini öne sürmektedir. Bu grup aslında alışılagelmemiş askeri taktiklerin tarihin ilk devirlerinden beri meydana gelen savaşlarda kullanıldığını iddia etmektedirler. Mesela Peter R. Mansoor karma savaşın yeni olmadığını ve tarihin eski devirlerinden beri şaşırtma ve aldatmaya yönelik askeri taktiklerin kullanıldığını öne sürmektedir. Mansoor ayrıca son dönemde çok kullanılan bir kelime olsa da karma savaşın aslında M.Ö. beşinci yüzyıldaki Peloponez savaşına kadar dayandığını öne sürmektedir (4).

Karma savaşın yeni bir savaş türü olmadığını savunanlar aslında savaşın tek bir olgu olduğunu ve sadece içeriğinin zaman ve şartlara göre değişiklik gösterdiğini ifade etmektedirler. Mesela Damien Van Puyvelde modern ya da eski, karma ya da değil, savaşların daima karmaşık bir yapıya sahip olduğunu ve tek bir sıfata indirgenemeyeceğini ifade etmekte ve karma savaşın yeni bir savaş türü olduğunu reddetmektedir. Kober ise savaş alanındaki teknolojik ya da taktiksel değişimlerin tarihin her devrine yaşandığına dikkat çekmekte ve bu değişimlerin radikal bir dönüşüm olarak görülmemesi gerektiğini iddia etmektedir (7).

Resmi askeri dokümanlara bakıldığında da karma savaş konusunda temel bir anlayış ya da fikir birliği olmadığı ve karma savaşa ilişkin tanımların tüm resmi dokümanlarda kabul görmediği dikkat çekmektedir. Mesela ABD'nin Kara Kuvvetlerinin en temel talimnamesinde ABD Silahlı Kuvvetlerinin resmi olarak sadece konvansiyonel ve gayri nizami harp olarak iki savaş türünü benimsediği ve savaşacak birliğin imkân ve kabiliyetine bağlı olarak benimseyeceği ve

uygulayacağı stratejiye göre farklı kombinasyonlarda bu iki savaş türüne başvurabileceği ifade edilmektedir (JP-1 2013).

Burada dikkat çekilmesi gereken diğer bir nokta Hoffman'ın tanımında yer alan terörist gruplar ve organize suç örgütleri aktörlerinin birçok resmi dokümanda gayri nizami harp unsurları içerisinde tanımlanmış olmasıdır. Mesela ABD'nin gayri nizami Harp harekâtını anlatan askeri talimnamesinde terör örgütleri ve organize suç örgütleri gayri nizami harp unsurlarının parçası olarak tanımlanmıştır (Irregular Warfare 14). Murray ve Mansoor bu esaslara bağlı kalarak karma savaşın, konvansiyonel birlikler ve gayri nizami harp unsurları (gerilla, isyancılar ve teröristler), tarafından yapılan ve ortak bir politik amaç güden eylemler olarak tanımlamaktadır (3).

Oğuz ise Amerikan askeri talimnamelerindeki resmi tanımları baz alarak yaptığı analizde, Rusya'nın Ukrayna Savaşı ve özellikle de Kırım'ı işgali esnasında uyguladığı askeri taktiklerin sadece bu savaşa has olmadığını, savaş taktikleri açısından devrimsel değişimlere yol açmadığını ve savaş stratejilerinin temel özelliklerini değiştirmediğine vurgu yaparak Rusya'nın sadece farklı konvansiyonel ve gayri nizami savaş taktikleri uyguladığını ifade etmektedir (537). Kofman ve Rojanski de Oğuz'u desteklemekte ve "hibrit kavramının sadece konvansiyonel, gayrı nizami, politik ya da bilgi harbi gibi daha önceden tanımlanmış savaş türlerinin bir kombinasyonunu ifade ettiğini ve hibrit kavramını kullananların bile bu farklı savaş türlerinin kombinasyonunun yeni bir şey olmadığını hatta savaş tarihi kadar eski olduğunu kabul etmeleri gerektiğini" ifade etmektedirler.

Nitekim bu kafa karışıklığı Rusya'nın Kırım'ı işgal döneminde de su yüzüne çıkmış ve karma savaş konusundaki tanım karmaşıklığında kendini göstermiştir. Mesela ABD tarafından hazırlanan bir raporda ABD Savunma Bakanlığının karma savaşı resmi olarak tanımlamadığını ve karma savaşı yeni bir savaş türü olarak görmediği için böyle bir niyeti olmadığı ifade edilmiştir (Hybrid Warfare: Briefing 14). Diğer yandan bu dönemde NATO'nun en yüksek rütbeli askeri yetkilisi ABD'li Orgeneral Philip M. Breedlove karma savaş yerine "konvansiyonel olmayan savaş" terimini kullanmayı tercih ettiğini ifade etmiştir (Die Zeit).

Sonuç olarak karma savaşın yeni bir savaş türü olup olmadığı, klasik savaş türlerinden nasıl farklılıklar gösterdiği ya da karma savaşın neleri içerdiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. 2006 Lübnan Savaşı ya da 2014 yılında başlayan Rusya-Ukrayna savaşında Rusya'nın uyguladığı askeri faaliyetlerde olduğu gibi, karma savaş olarak nitelendirilen savaşların niteliklerinin farklılık göstermesi de karma savaş teorisinin gelişmesinde engel

teşkil etmektedir. Erol ve Oğuz'un da belirttiği gibi karma savaş kavramı her ne kadar son dönemde batılı devletler arasından en çok tartışılan konulardan birisi haline gelmişse de karma savaşın tanımı ve içeriği konusunda kapsamlı ve tek bir tanım bulunmamaktadır (262).

Rusya-Ukrayna Savaşı ve Karma Savaş

Ukrayna'da Batı yanlılarının sokak gösterileri sonucunda Rus yanlısı iktidarı devirmesi Ukrayna'nın geleceğinin özellikle de Kırım'ın elde tutulmasını ülkesinin ulusal güvenliğinde kırmızı çizgi olarak gören Rusya'da kabul edilemez bir durum olarak algılanmıştır. Öyle ki Devlet Başkanı Vladimir Putin daha sonraki dönemde bir röportajında ulusal güvenlik ekibine Kırım'ı ne şekilde olursa olsun almaları talimatını verdiğini ifade etmiştir (MacFarquhar). Rusya Ukrayna'da kendi aleyhine gelişen durumu değiştirecek şekilde yoğun bir askeri faaliyet başlatmıştır.

Rusya'nın Ukrayna savaşında askeri kuvvet kullanımı birbiri ile koordineli olarak Kırım'da, etnik Rusların ağırlıklı olarak yaşadığı Ukrayna'nın doğusunda ve Rusya'nın içerisinde icra ettiği askeri faaliyetlerden oluşmaktadır. Kırım ve Ukrayna'nın doğu bölgelerinde daha çok Rus gayri nizami harp unsurları ve yerel halkın kullanılması esas alınırken, Rusya içerisinde ise konvansiyonel birlikler ile yapılan ani ve çok büyük çaplı tatbikatlara ağırlık verilmiştir. İnkâr, aldatma ve belirsizliğe dayalı bu askeri faaliyetlere hazırlıksız yakalanan ve Rusya'nın askeri faaliyetlerinin büyüklüğünü ve etkilerini anlaması uzun süren NATO (Ash) ve Batılı devletler, Rusya'nın faaliyetlerini "karma savaş" olarak adlandırmıştır. Bu süreçten sonra karma savaş başta NATO olmak üzere Batılı devletlerin ve uluslararası örgütlerin güvenlik politikalarına en büyük tehditlerden birisi olarak nitelendirilmeye başlanmıştır. İttifak başta Galler Zirvesi olmak üzere bu dönemde yaptığı tüm toplantılarda Rus karma savaşının ittifakın güvenliği için çok büyük bir tehdit teşkil ettiğini ifade etmiştir.

Batılı devletler tarafından karma savaş olarak adlandırılan Rus askeri faaliyetleri ilk olarak Kırım sokaklarında başlamıştır. Rusya yanlısı Devlet Başkanı Yanukoviç'in iktidardan uzaklaştırılmasının hemen arkasından hangi birlik ya da ülkeye ait olduğunu gösteren arma ya da işaretlerin olmadığı üniformaları giymiş Rus askerleri Kırım'da stratejik bölgeleri, giriş çıkış noktalarını ve resmi binalarını kontrol etmeye başlamıştır. Söz konusu Rus gayri nizami harp birlikleri Rusya'ya uzun bir süre Kırım'a müdahalesi konusunda inkâr imkânı sağlamıştır.

Gayri nizami harp harekâtına yeni bir boyut getiren ancak aslında Rusya tarafından çok kısa süre önce 2008 yılında Rusya ve Gürcistan arasında yaşanan

savaşı döneminde de kullanılan bu taktik Rusya yanlısı eski bir sigara kaçakçısı Aksyonov tarafından organize edilen sokak gösterileri ile desteklenmiştir. Rus gayri nizami harp birlikleri tarafından desteklenen bu grup Kırım Başbakanı Mohyliov'u zorla görevden uzaklaştırmış ve parlamentoda sadece üç koltuğa sahip Aksyonov Başbakan olarak görevlendirilmiştir (Shuster).

Savaşın ilk günlerinde sokaklarda görülen Ukrayna yanlısı topluluk zaman içerisinde Rus yanlılarının baskısından dolayı ortadan kaybolmuş ve sokaklar tamamen Rus yanlılarına bırakılmıştır. Olayların başında bu gruba etkisini ve gayri nizami harp birliklerinin varlığını ve faaliyetlerini inkâr eden Rusya sonraki dönemde Rus birliklerinin, Putin'in ifadesi ile Kırım'ın "kendini savunan birliklerine" destek verdiğini kabul etmiştir (Interview with President Putin).

Rusya gerek gayri nizami harp unsurları gerekse konvansiyonel birlikleri ile Kırım'ı Ukrayna'ya bağlayan ana yolları kontrol ederek Kırım'a giriş ve çıkışları kontrol etmeye başlamış ve Ukrayna'dan Kırım'a destek gelmesinin yolunu kesmiştir. Aynı şekilde Rus gemileri Kırım açıklarında devriye gezmeye başlayarak deniz yolundan giriş ve çıkışları tutmuştur. Yanukoviç iktidarı ile yapılan sözleşme gereği en fazla 20.000 asker bulundurabileceği Sivastapol'da bulunan Karadeniz Donanmasındaki Rus askerlerinin korunması bahanesi ile Kırım'a çok sayıda zırhlı araç ve asker takviyesi yapmıştır. Donanmadaki Ukrayna askerlerine ya Rusya tarafından yer almaları ya da bölgeyi terk etmeleri için süre verilmiştir. Kırım meclisi ve Kırım resmî kurumları Rus yanlıları tarafından işgal edilerek Ukrayna devletinin Kırım'daki kontrolü tamamen sona erdirilmiştir. 16 Mart 2014 tarihinde Kırım'da yapılan ve Batılı devletler tarafından tanınmayan referandum ile Kırım Rusya'ya katılmayı kabul etmiş ve nihayet Rusya meşru olmayan yöntemlerle ilhak etmiştir.

Kırım ile eş zamanlı olarak Rus etnik grubun ve Rusça konuşan halkın yoğun olarak yaşadığı Ukrayna'nın doğu bölgelerinde ve özellikle Donetsk ve Luhansk şehirlerinde Rus gayri nizami harp birlikleri tarafından desteklenen yerel halk ayaklanmaya ve Ukrayna iktidarının egemenliğini tehdit etmeye başlamıştır. Süreç içerisinde başta insani yardım konvoyları olmak üzere birçok bahane ve yöntem ile Rusya'dan bu bölgelere asker, silah ve mühimmat sevkiyatı sağlanırken Ukrayna yanlısı halka batıya gitmeleri için baskı yapılmıştır. Halen zaman zaman çatışmaların devam ettiği bölgede Ukrayna hükümeti ile ordusu kontrolü neredeyse tamamen kaybetmiş durumdadır. Rusya bölgede uzun süredir uyguladığı politikayı yinelemiş ve tıpkı Güney Osetya ve Abhazya'da oldu gibi Ukrayna'da dondurulmuş bir çatışma bölgesi yaratılmıştır.

Kırım'da küçük çaplı konvansiyonel birlik ve daha çok gayri nizami harp unsurlarını kullanan Rusya, konvansiyonel birliklerini esas olarak Rusya

içerisinde büyük çaplı ve uzun süreli tatbikatlar yaparak bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır. 26 Şubat-3 Mart 2014 tarihlerinde 150.000 askerin katılımı ile tarihin en büyük tatbikatlarından birini gerçekleştirmiştir (Russia Today). Hemen arkasından 13 Mart 2014 tarihinde Ukrayna sınırında çok sayıda asker ve silahın kullanıldığı yeni bir tatbikat başlatmıştır. Bu dönemde özellikle Ukrayna sınırı bölgelerinde olmak üzere çok sayıda ani tatbikat icra edilerek (The Washington Post) Ukrayna ve başta NATO olmak üzere Batılı devletlere gözdağı verilmiştir.

Rus silahlı kuvvetleri silah ve birliklerinin yerlerini değiştirip alarm durumuna geçirerek hem kafa karışıklığı yaratmış hem de bunları bir tehdit unsuru olarak kullanmıştır. Özellikle Avrupa'ya en yakın toprağı olan Kaliningrad bölgesine başta İskender füzeleri olmak üzere çok sayıda roket, füze, silah, mühimmat ve birlik takviyesi yaparak Kırım ve Ukrayna'nın kırmızı çizgisi olduğunun altını çizmiştir. Devlet Başkanı Putin daha sonraki dönemde yaptığı bir mülakatta savaşın başında nükleer birliklerini alarm durumuna geçirme seçeneğini bile değerlendirdiğini ifade ederek ülkesinin bu konudaki ciddiyetine vurgu yapmıştır (MacFarquhar).

Rusya'nın Ukrayna'daki askeri faaliyetlerinin en önemli unsurlardan biri de bilgi savaşı ya da propaganda olmuştur. Rus hükümeti Kırım ve özellikle Ukrayna'nın doğu bölgelerinde yaşayan halka yoğun bir propaganda mücadelesi yürütürken, dış dünyaya da tehdit altında olmaları durumunda bu bölgede yaşayan etnik Rusların haklarını korumak amacıyla müdahale edebileceğini açıkça ifade etmiştir. Yaptığı müdahalenin uluslararası hukuka ve insan haklarına uygun bir şekilde yapıldığına yönelik haberleri Rusça kanallar vasıtasıyla geniş kitlelere ulaştırmıştır. Bilgi harbinde teknolojiyi ve özellikle de Rusçayı etkin şekilde kullanmıştır. NATO'nun en yüksek rütbeli askeri yetkilisi Breedlove bu mücadeleyi "tarihte görülmüş en büyük bilgi savaşı yıldırım harbi" olarak tanımlamıştır (Vandiver).

NATO Genel Sekreteri Stoltenberg karma savaşı "konvansiyonel tehdit, şantaj ve siber saldırı gibi tehditlerin bir araya geldiği savaş türü" (Closing Press Conference) olarak tanımlayarak bilgi savaşı kadar siber savaş boyutuna dikkat çekmiştir. Nitekim Almanya (Deutche Welle) ve Ukrayna (Polityuk) başta olmak üzere birçok Batılı devlet Rusya'nın kendilerine karşı siber savaş uyguladığını iddia etmişlerdir.

Diğer yandan Rusya, Ukrayna'ya karşı askeri olmayan çeşitli tedbirlere başvurmuştur. Rus hükümeti Ukrayna'ya karşı yoğun bir ekonomik ambargo uygularken başta doğal gaz, kömür ve elektrik olmak üzere Ukrayna'nın bağımlı olduğu temel ürünleri tehdit ve baskı aracı olarak kullanmıştır. Kırım ve

Ukrayna'nın doğu bölgelerinde yaşayan Rus kökenli Ukraynalılara Rus pasaportu dağıtmış ve tıpkı Abhazya ve Güney Osetya'da yaşandığı gibi Rusya dışında yaşayan Rusların haklarını korumak için müdahale etmekten çekinmeyeceğini açıkça dile getirmiştir. Kırım'da Rus yanlılarının desteği ve Rus birliklerini baskısı altında referandum düzenlemiş ve Kırım'ı Rusya'ya bağlamıştır. Diğerleri ile birlikte uygulanan tüm bu askeri olmayan yöntemler Rus karma savaşının temel özellikleri olarak karşımıza çıkmıştır.

Başta NATO ve AB olmak üzere Rusya'nın tüm bu askeri faaliyetleri karma savaş kavramı ile tanımlanırken Rusya tarafından karma savaş kavramının kullanılmaması dikkat çekmiştir. Ruslar yeni dönem savaş usullerini lineer ya da doğrusal olmayan savaş olarak tanımlamıştır. Savaşın başında Kırım ve Ukrayna'nın doğusundaki faaliyetlerini ve müdahalesini inkâr eden Rusya ayrıca ileriki dönemlerde müdahalesini kabul etmiş olsa da uyguladığı askeri yöntemlerin karma savaş kavramı ile nitelendirilmesinin yanlış olduğunu öne sürmüştür (Pukhov).

Rus yetkililer sık sık uyguladıkları bu yeni savaş taktiklerinin Rusya'nın Renkli Devrimler ve Arap Baharı döneminde alınan dersler neticesinde şekillendiğini ifade etmişlerdir. Nitekim Savunma Bakanı Sergey Shoygu renkli devrimlerin bir savaş yöntemi haline geldiğini ifade ederken (Golts), Genelkurmay Başkanı Valery Gerasimov Arap Baharının 21'nci yüzyılın savaş biçimi olduğunu iddia etmiştir (Coalson).

Rusya'nın modern savaş konseptinin mimarlarından Genelkurmay Başkanı Gerasimov'un ifadesiyle yeni dönemin savaşlar "siyasi, ekonomik, bilgi ve insani faaliyetler gibi askeri olmayan yöntemlerin desteği ile örtülü faaliyet icra eden silahlı kuvvetler unsurların tarafından yerel halkın ayaklandırılması" olarak karşımıza çıkmaktadır (Coalson). Nitekim 2014 yılında onaylanan Rus Askeri Doktrini de modern savaşları askeri olmayan yöntemler (siyasi ve istihbarat desteği, ekonomik tedbirler gibi) ile desteklenmiş gayri nizami harp birlikleri ile protestoya hassas toplumların ayaklandırılması şeklinde tanımlamaktadır (Russia's 2014 Military Doctrine). Rusya bu tanımlarla bir anlamda Renkli Devrimler ve Arap Baharını modern savaş konsepti olarak tanımlamaktadır.

Sonuç

Silah teknolojisinin değişmesine paralel olarak ülkeler arasındaki mücadele ve savaşlarda değişim göstermektedir. Başını ABD ve AB'nin çektiği Batılı devletler ile Rusya ve yanlısı ülkeler arasındaki mücadele buna benzer bir şekilde evrim göstermekte ve her iki taraf ta yeni mücadele yöntemleri ortaya

koymaktadır. Bu açıdan bakıldığında Renkli Devrimler, Arap Baharı ve Rusya-Ukrayna Savaşı modern savaş konseptinin örnek uygulamaları olarak karşımıza çıkmaktadır.

Batı devletler renkli devrimler ya da Arap Baharında ayaklanmalara sağladığı desteği daha gizli ve sivil görünümde yaparken Rusya bu süreci daha askeri bir mantıkla yürütmüş Soğuk Savaş döneminde Macaristan ya da eski Çekoslovakya'da olduğu gibi iktidarları tanklar ve askeri birlikler eşliğinde değil askeri kimliklerini kısmen gizleyen gayri nizami harp unsurlarını hedef ülke içerisindeki Rusya yanlısı topluluklar desteği ile değiştirmiştir. Konvansiyonel unsurlarını ya Gürcistan'da olduğu gibi doğrudan savaşa dâhil etmiş ya da bir tehdit ve baskı aracı olarak kullanmıştır. Doğal kaynaklara bağımlılık en önemli şantaj unsurlarından birisi olarak kullanılmış, ülke dışında yaşayan Rusların ve haklarının korunması için her türlü tedbirin alınacağının altı çizilmiştir. Ülkede hâkimiyet tamamen ele geçirilememişse de sorunlu bölgelerde dondurulmuş çatışma bölgeleri yaratılmıştır.

Kaba hatları ile sınırları çizilen bu senaryolara dayalı savaşların ne şekilde tanımlanacağı konusunda yapılan çalışmalar bir sonuç vermemiş ve aslında birbirlerinden çok da farklı olmayan bu askeri faaliyetlere ilişkin ortaya atılan teoriler çok fazla kabul görmemiştir. Nitekim 2014 yılında başlayan Ukrayna Savaşında Rusya'nın askeri faaliyetlerini tanımlamak için kullanılan karma savaş kavramı diğerlerine göre daha yaygın kullanım alanı bulmuşsa da henüz tam olarak olgunlaşmamıştır.

Başta NATO ve AB tarafından konuya yönelik kapsamlı çalışmalar devam etse de bu döneme kadar yapılan tanımlar ve kavramın içeriği konusunda bile uzlaşma sağlanamamış olması dikkat çekmektedir. Farklı gündem ve güvenlik önceliklerine sahip üyelerden oluşan bu iki ittifak içerisinde hangi şartlarda karma savaşa maruz kalındığına ve karma savaşa maruz kalınması durumunda nasıl bir ortak reaksiyon gösterileceği konusunda ortak noktada buluşulacağı konusunda da tereddütler yaşanmaktadır.

Renkli Devrimler ve Arap Baharı'nda olduğu gibi Batılıların ifadesi ile Rus karma savaşında da gayri nizami harp unsurları etkin ancak farklı şekilde kullanılmıştır. Bu savaşlara farklı özellik katan unsur gayri nizami harp unsurlarıdır. Tarihte uygulanan tüm gayri nizami harp taktikleri öyle ya da böyle aldatma, şaşırtma, sürpriz etkisi yaratma imkânı sağladığı gibi uygulayan tarafa inkâr imkânı sağlamıştır. Hedef ülke içerisindeki istismara açık yerel halkı ayaklandırmaya dayalı bir gayri nizami harp harekâtı Rusya'ya has bir faaliyet değildir.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de propaganda ya da bilgi harbi içermeyen bir savaş düşünülmemektedir. Hatta bu iki unsur gayri nizami harbin unsurları kadar konvansiyonel harp unsurları içerisinde de yer almaktadır. Ekonomik ya da siyasi tedbirler günümüz kadar eski harplerinde ayrılmaz bir parçası olmuştur. Günümüzde siber boyutu içermeyecek hiçbir konvansiyonel savaş mümkün görünmemektedir.

Sonuç olarak Rus karma savaşının hiçbir unsurunun geçmişte olmadığı ya da konvansiyonel ve gayri nizami harp yöntemlerinden oluşan herhangi bir klasik savaştan farklı olması düşünülemez. Bu sebeple karma savaş ne yeni bir savaş türüdür ne de Rusya'nın askeri taktikleri askeri strateji açıdan devrimsel özelliklere sahiptir. Rusya Ukrayna savaşında sadece tarihte birçok örneği olan, konvansiyonel birliklerin tatbikatları ile desteklenen, gayri nizami harp unsurlarının öne çıktığı, aldatma, belirsizlik ve inkâra dayalı bir savaşa başvurmuştur.

KAYNAKÇA

- Ash, Lucy. "How Russia Outfoxes its Enemies." *BBC News* 29 *January* 2015. htttp://www.bbc.com.news.magazine-31020283 Web. 02.06.2016.
- Boot, Max. "The Evolution of Irregular War: Insurgents and Guerillas from Akkadia to Afghanistan." *Foreign Affairs* 92.2 (2013): 100-114.
- Coalson, Robert. "Top Russian General Lays Bare Putin's Plan for Ukraine." *Huffington Post* 9 (2014).
- Defense Technical Information Center. "Irregular Warfare: Countering Irregular Threats Joint Operation Concept Second Version." 17 May 2010. http://www.dtic.mil/doctrine/concepts/joint_concepts /joc_iw_v2. pdf Web. 03.08.2017.
- Defense Technical Information Center. "JP-1: Doctrine for the Armed Forces of the United States." 2013. http://www.dtic.mil/doctrine/new_pubs/jp1.pdf. Web. 25.08.2017.
- "Die Russen Nutzen Alle Werkzeuge." *Die Zeit* 29 January 2015.
- Erol, Mehmet Seyfettin and Şafak Oğuz. "Hybrid Warfare Studies and Russia's Example in Crimea." *Gazi Akademik Bakış* 9.17 (Winter 2015): 261-277.

- “Germany’s Domestic Intelligence Chief Accuses Russia of Cyberwarfare.” *Deutsche Welle* 13 May 2016.
- Golts, Alexander. “Are Color Revolutions a New Form of War.” *The Moscow Times* 02 June 2014.
- Grobe, Stefan. “Stoltenberg: NATO Massively Stepping up Military Presence in Europe”, *Euro News*. 25 April 2015. http://www.euronews.com /2015/03/25/stoltenberg-nato-massively-stepping-up-military-presence - in-europe/ Web. 04.04.2016.
- Hoffman, Frank G. “Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars.” *Potomac Institute for Policy Studies*. December 2007, http://www. potomacinstitute.org/publications/Potomac_HybridWar_0108.pdf. Web. 10.03.2016.
- Hoffman, Frank G. “Hybrid Warfare and Challenges.” *Joint Force Quarterly* 52.1 (2009): 34-48.
- “Interview with President Putin” *President of Russia*. http://en.kremlin.ru /events/president/news/20366.i Web. 26.03.2017.
- Johnson, David. *Hard Fighting: Israel in Lebanon and Gaza*. Santa Monica: RAND Corporation, 2011.
- Kaldor, Mary. *New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era*. Cambridge: Polity Press, 2012.
- Kober, Avi. “The Israeli Defence Forces in the Second Lebanon War: Why the Poor Performance.” *The Journal of Strategic Studies* 31.1 (2008): 3-40.
- Kofman, Michael and Matthew Rojansky. A Closer look at Russia’s “Hybrid War”. Kennan Cable No.7, April 2015.https://www.files.ethz.ch/isn/190090 /5-kennan%20cable-rojansky%20kofman.pdf. Web. 10.12.2018.
- Macfarquhar, Neil. “Putin Says He Weighed Nuclear Alert over Crimea.” *The New York Times* 15 March 2015.
- Mansoor, Peter R. “Introduction” *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. Eds. Williamson Murray and Peter R. Mansoor. Cambridge: Cambridge University Press, 2012. 1-17.

- Murray, Williamson and Peter R. Mansoor. *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- NATO, "Closing Press Conference by NATO Secretary General Jens Stoltenberg following the Meetings of NATO Foreign Ministers in Antalya, Turkey", 14 May 2015. http://www.nato.int/cps/en/natohq/opinions_119432.htm. Web.15.05.2017.
- Oğuz, Şafak. "Is Hybrid Warfare Really New?" *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi* 72.3 (2017): 525-540.
- Pawlak, Patryk. *Countering Hybrid Threats: EU-NATO Cooperation*. March 2017.http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=EPRS,_BRI(2017)599315. Web. 04.10.2017.
- Polityuk, Pavel. "Ukraine Sees Russian Hand in Cyber Attacks on Power Grid." *Reuters* 12 February 2016.
- Pukhov, Ruslan. "Nothing Hybrid About Russia's War in Ukraine." *The Moscow Times* 27 May 2015.
- Puyvelde, Damien Van. "Hybrid War – Does it Even Exist?" *NATO Review*, 2015.http://www.nato.int/docu/review/2015/also-in-2015/hybridmodern-future-warfare-russia-ukraine/en/index. Htm. Web. 12.06.2017.
- Renz, Bettina and Hanna Smith. "Russia and Hybrid Warfare: Going Beyond the Label." *Aleksantari Papers*, 2016. https://helda.helsinki.fi/handle /10138/175291. Web. 22.05.2017.
- "Russian Troops Ordered Home from Surprise Games." *Russia Today* 04 March 2014.
- "Russia's New Tactics of War Shouldn't Fool Anyone." *The Washington Post* 27 August 2014.
- "Russia's 2014 Military Doctrine." https://www.offiziere.ch/wp-content/uploads-001/2015/08/ Russia-s-2014-Military-Doctrine.pdf. Web. 22.07.2017.
- Shuster, Simon. "Putin's Man in Crimea is Ukraine's Worst Nightmare." *Time* 10 March 2014.

- UK Government. *"National Security Strategy and Strategic Defense and Security Review 2015: A Secure and Prosperous UK."* 2015. https://www.gov.uk/government/publications/national-security-strategy-and-strategic-defence-and-security-review-2015. Web.22.07.2017.
- United States Government Accountability Office. "Hybrid Warfare: Briefing to the Subcommittee on Terrorism, Unconventional Threats and Capabilities." http://www.gao.gov/assets/100/97053.pdf. Web.11.09.2016.
- US Army. "Unified Land Operations ADP. 3.0." October 2011. https://www.army.mil/e2/rv5_downloads/info/references/ADP_30_ULO_Oct_2011_APD.pdf. Web. 05.08.2017.
- "Vladimir Putin. "Interview to the Italian Newspaper Il Corriere della Sera." *Corriere della Sera*. http://www.corriere.it/english/15_giugno_07/vladimir-putin-interview-to-the-italian-newspaper-corriere-sera-44c5a66c-0d12-11e5-8612-1eda5b996824.shtml?refresh_ce-cp. Web. 14.06.2016.
- Walker, Robert G. "Spec Fi: The U.S. Marine Corps and Special Operations". (MA Thesis). Naval Post-Graduate School, 1998.
- Wijk, Rob de. "Hybrid Conflict and the Changing Nature of Actors." *The Oxford Handbook of War*. Eds. Julian Lindley-French and Yves Boyer**,** Oxford: Oxford University Press, 2012. 358-372.

Summary

Scholars and theorists have developed various theories, such as "Low-Intensity Conflict", "Fourth-Generation Warfare" or "Compound Warfare" to explain emerging conflicts in the post-Cold War era, in which intrastate and asymmetrical conflicts along with terrorism came to dominate international security. While the new theories found great reception by many states and scholars at the beginning, none of them has been comprehensive enough to explain all emerging military activities and tactics. Hybrid warfare also figured as one of the shining new theories in the western world to describe the emerging conflicts after the Cold War.

Russian unusual military activities based especially on irregular tactics, in eastern Ukraine and in Crimea brought the term "hybrid warfare" again onto the agenda of the western world. Russian military activities in eastern Ukraine and especially in Crimea consisted of various military tactics based on deception, denial, and ambiguity in addition to the large snap exercises in Russian territories. Moscow also proved to be remarkably effective in non-military instruments, such as economic, politic, information, subversion, technologic, of influence and diplomacy. According to Russian officials, Russian military activities, called nonlinear or modern warfare by Russian, have been based on experiences gained during the Color Revolutions and the Arab Spring.

Theorists revised the existing hybrid warfare definitions and theories to conceptualize Russian military activities in Ukraine and in Crimea. The debate about hybrid warfare after the crisis focused mostly on the question as to whether hybrid warfare is a new type of warfare, with theorists divided into two camps on the question. The first group argues that hybrid warfare constitutes a new form of warfare and will dominate future wars. Even some argue that only hybrid warfare can explain characteristics of modern warfare.

On the other hand, the second group supports the idea that "hybrid warfare is not a new type of warfare", emphasizing that throughout history adversaries have resorted to many different tactics and strategies in the battlefield with unusual and creative irregular warfare in addition to the traditional warfare. They argue that Russian military activities in Ukraine and Crimea are derived from traditional and irregular warfare forms and principles, applied with new strategies, tactics and technologies.

When one compares existing official military doctrines with Russian military strategies it is clear that Russian military activities in Ukraine and in Crimea, despite its new and unusual tactics based on massive use of technology, constitutes simply a new version of traditional and irregular

warfare. Existing military doctrines have characterized all elements of Russian military activities simply as components of traditional and irregular warfare. This is also emphasized by some official reports, such prepared by US Government Accountability Office, that hybrid warfare encompasses all elements of warfare across the spectrum; “therefore, to define hybrid warfare risks omitting key and unforeseen elements”, underlining that the US Department of Defense officially does not officially accept or use the term hybrid warfare.

Although employing unusual and new techniques and methods, Russia simply resorted to classical warfare strategies, as they have throughout their history. Main characteristics such as surprise, denial, deception, and ambiguity have emerged as major characteristics of traditional and especially irregular warfare both, as adversaries have sought strategies to exploit vulnerabilities with an integrated and adaptive array of military and civilian actions. In the same way, Russia's strategies in Ukraine and Crimea were based on ambiguity, denial, and deception, especially with the use of irregular units -but that did constitute a new form of warfare, it rather reflected the addition of new tactics in irregular warfare.

Likewise, in evolving the theory the term “hybrid warfare” has been used to describe different warfare strategies. Although both examples are called hybrid warfare, huge differences separate Russian warfare strategies in Ukraine and in Crimea, in which powerful Russia annexed Crimea and created frozen conflict in weak Ukraine, and the Hezbollah strategies against robust Israeli Defense Forces during the 2006 Lebanon War. Therefore, warfare strategies called hybrid warfare by some theorists is neither a new type of warfare nor it will be the warfare of the future.

In sum, since ancient times warfare has constituted one of the major tools for state or non-state actors to achieve political ambitions and targets. Despite evolution in weapons technology and military strategies over the many centuries, though, the basic forms and principles of warfare have not changed. This is also underlined by modern concepts and official documents. Regardless of what different authors may call them, traditional and irregular warfare have constituted the basic forms of warfare throughout the centuries, including in the Cold War era. Therefore, hybrid warfare is new, or unique to the Ukrainian crisis, or resulted in a breakthrough in warfare strategy, or changed the basic rules of warfare.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 417-430
DOI: 10.32449/egetdid.480269

Romantik Azerbaycan Şiiri'nde Dil ve Üslup Tercihleri

Choices of Language and Style in Azerbaijani Romantic Poetry

Prof. Dr. Ali EROL[*]

Özet

Günümüz Çağdaş Azerbaycan edebiyatının şekillenmesinde iki önemli akımın rolü büyük olmuştur. Bunlardan ilki Realizm, diğeri ise Romantizm. Her iki akım da, kaynaklarını çok daha öncesinden almış olsalar da, esasen 20 yy'ın ilk çeyreğinde şekillenmişlerdir. Amaç birlikteliği ve toplumcu tavır bu akımları aynı ortak paydada buluşturmuştur. İşte bu nokta Azerbaycan Romantizmini Batı'dakinden farklı kılar. Zira Azerbaycan'da Romantizm ve Realizm çoğunlukla aynı kaynaklardan beslenmişlerdir. Bu yönde yapılan değerlendirmeler ve eser odaklı çalışmalarımız göstermektedir ki Azerbaycan romantik ve realist yazarları arasındaki en önemli farkı dil ve üslup konusundaki tercihler oluşturmaktadır.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan Edebiyatı, romantizm, realizm, şiir ve dil, şiir ve üslup.*

Abstract

Two movements were important to form the modern Azerbaijani literature. Those were Realism and Romanticism. Although both of those movements originated much earlier it was not before the first quarter of the 20th c that they evolved completely. Their objectives and socialist attitude were associated. That makes Azerbaijani Romanticism different from Western Romanticism. Because both Romanticism and Realism sprang from same sources. Our evaluations and examinations of texts reveal that the most important difference between Azerbaijani romantic and realist authors are their choices of language and style.

Keywords: *Azerbaijani Literature, romanticism, realism, poetry and language, poetry and style.*

[*]Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatları ABD, erolali99@gmail.com

Gönderim Tarihi: 08.11.2018
Kabul Tarihi: 10.12.2018 Araştırma Makalesi

20. yüzyılın ilk çeyreğinde şekillenmiş olmakla birlikte, temel ilkeleri, edebiyat ve sanat anlayışı, tercih edilen dil-üslup özellikleri ve başlıca temsilcileri ile ancak 1950'lerden sonra tarif ve tasnif çalışmalarının yapılabildiği Azerbaycan romantik şiirinde dil ve tür hususiyetleri ayrıca ele alınması gereken bir konuyu teşkil eder. Zira bu döneme kadar Azerbaycan şiirinde klasik ve halk şiiri üslubu dışında iki önemli dil anlayışının dikkatleri çektiği görülür. Bunlardan ilki Molla Penah Vagıf'ın bir sentez niteliği taşıyan ve Mahalli Klasisizm adı ile bir ekol haline gelecek olan üslup anlayışı, diğeri ise Mirze Feteli Ahundzade ile başlayan realist tavır. Her iki temayül de sonraki yıllarda Azerbaycan edebiyatına yön verecek olan realist ve romantik üslubun temel kaynağını oluşturacaktır.

Azerbaycan'da gerek siyasi gerek iktisadi gerekse kültür ve sanat adına bir milat niteliği taşıyan 1905 Manifestosu ile birlikte değişmeye başlayan toplumsal psikoloji, kısa zamanda etkilerini göstermiş ve edebî çalışmalarda oldukça farklı ve etkin bir söylem şekillenmeye başlamıştır. Temelde benzer duygu ve düşüncelerin birer ürünü olan yeni söylem, hedef kitle, ruh dünyası, hayata bakış ve sanat anlayışı açılarından bazı farklı tercihleri de beraberinde getirmiştir. Bu farklılığı oluşturan belki de en önemli temayül dil ve üslup meselesi olmuştur. Saha ile ilgili yetkin araştırmaları olan Mir Celal bu romantikleri tanımlarken bu hususiyeti şu cümlelerle ifade eder:

"*Doğrudur, bunlar da tenqidi réalistler kimi köhne heyatı redd édir, cehalete éyni derecede nifret édir, kéçmiş cemiyetin yıxılmasına, xalqın fanatizmden xilas olmasına çalışırdılar, Ancaq bunların yolu, üslûbu, tesvir sahesi mollanasreddinçilerden ferqli idi."(Mir Celâl 317).*

İşte bu yöndeki tercih, Azerbaycan edebiyatında realistlerle romantikler arasındaki en önemli farkı ifade eder. Bir başka ifade ile içerik ve amaç açılarından benzer bir tavır içerisinde olunsa da Realizm temsilcilerinden Celil Memmedkulizade, Ali Ekber Sabir, Ali Nazmi, Alikulu Gamküsar gibi isimler, halk dili yönündeki tercihleri ile halkçı bir tavır ortaya koyarlarken, romantik temsilcilerden özellikle Mehemmed Hadi başta olmak üzere, ilk yıllar itibarı ile Abdulla Şaik, Hüseyin Cavid, Abbas Sehhet gibi isimler nispeten daha kapalı sayılabilecek bir dil ve üsluba meyil göstermişlerdir.

Sadece Azerbaycan edebiyatı romantikleri değil, esasen Batılı romantik şair ve yazarlar da (her ne kadar pratiğe aktaramamış olsalar, hatta tam tersi yönde hareket etmiş olsalar da) teorik olarak genel anlamda samimi ve sıcak bir dil

tercihi içerisinde olduklarını beyan etmişler, klasik yaklaşımları eleştirmişler, yapay, karmaşık, şatafatlı akademik ya da felsefi dil anlayışına karşı çıkmışlardır. Azerbaycan'da ise süreç biraz farklı işlemiştir. Zira farklı bir ekol oldukları yıllar sonra anlaşılacak olan söz konusu şair ve yazarların bir araya gelerek açıkladıkları, ortaya koydukları bir programları, sanat anlayışları, poetikaları olmamıştır. Sonraki yıllarda romantik kapsamında değerlendirilecek olan eserler zaman ve zemin unsurlarına bağlı olarak şekillenmiştir.

Söz konusu isimler zaman zaman her ne kadar toplum için sanat düşüncesinde olduklarını ifade etmişler ve bu kaygılarını sanatlarına yansıtma gayreti içerisinde olmuşlarsa da bir istikrar gösterememişler, hem sanatsal kaygılar hem de dönemin siyasi şartları nedeni ile çoğunlukla kapalı, mecaz, imge ve simgelerle yüklü felsefi ve ağdalı bir söylem içerisine girmişlerdir. İlk dönemlerinde klasik çalışmalar ortaya koymuşlar, sonrasında millî kaygılar nedeni ile halk kültürü ve kaynaklarına yönelmişler, gelenekçi bir tercih ortaya koymuşlardır. Dolayısı ile romantiklerde hatları belli, açıklanmış, manifestoya dönüştürülmüş bir dil prensibi olmamıştır. Mesela nispeten daha istikrarlı bir yol izlemiş olan Mehemmed Hadi'nin dili, bazı istisnalar dışında tamamen Osmanlı Türkçesi altında şekillenmiş bir görünüm arz eder. Zamanla daha sade bir anlatım özelliği kazanmış olmakla birlikte dil ve üslup açısından benzer bir durum bilhassa ilk şiirleri açısından Abdulla Şaik'te görülür. Abbas Sehhet'in ise çocuklar için düşündüğü şiirlerindeki yalınlığı, sembolik anlatımlarla bezeli diğer eserlerinde göremeyiz.

Romantizmin bir diğer önemli ismi olan Hüseyin Cavid'in dili ise zamanla sadeleşmekle birlikte belli oranda Türkiye Türkçesi'ne evrilmiştir. Şair her ne kadar özellikle felsefi şiirlerinde mecaz ve istiarelerle kapalı bir üslubu tercih etmiş olsa da ileriki dönemlerde özellikle Türkçülük akımının da etkisi ile İstanbul ile Azerbaycan Türkçesi arasında bir köprü olmanın gayreti içerisinde olmuştur.

Azerbaycan romantiklerinin dil ve üslup konusunda ortaya koydukları bu farklı tercihin, bireysel nedenler, yani aldıkları eğitim ve yetişme tarzları dışında sosyal ve siyasi şartlara kadar oldukça farklı nedenleri vardır. Özellikle yürürlükteki ağır baskı ve sansür politikalarının da bu tercihte ayrı bir rolü olduğunu ifade etmek gerekir. Zira gözlemlerin, duygu ve düşüncelerin doğrudan anlatılmasının mümkün olmadığı zaman ve zemin şartlarında, tıpkı Osmanlı Türkiyesi'nde de olduğu gibi, kapalı, muğlak şahsa münhasır anlatımların öne çıkması kaçınılmazdır.

Azerbaycan edebiyatının yeni bir yapılanma dönemine girdiği 20. yüzyılın başlarında tıpkı içerikte olduğu gibi dil ve üslup konusundaki tartışmalar da başlıca iki yayın organı etrafında odaklanmıştır. Bunlardan biri Faik Numanzade ve Celil Memmedkulizade tarafından yayın hayatına kazandırılacak olan Molla Nasreddin, diğeri ise Hüseyinzade Ali Bey'in başyazarlığını yaptığı Füyuzat dergisidir.

Bir kıyaslama yapmak gerekirse, bu iki dergi arasındaki dil ve üslup tercihleri, bizdeki Tanzimat ve Servet-i Fünun topluluklarının temayüllerini andırır. Molla Nasreddin, tıpkı toplumla bütünleşme adına dilde sadelik prensibini en azından teorik olarak benimsemiş görünen Tanzimat Dönemi yazarları gibi "toplum için sanat" prensibi içerisinde hareket etmiş ve dilde mahalliliği esas almıştır:

> *"Dergi (Molla Nasreddin) toplumsal sorunların ortaya konulmasında ve bir bakıma bu sorunlara çözüm yollarının gösterilmesinde toplumu aydınlatma görevini üstlendiği için anlaşılır olmayı esas unsur olarak görür. Amaç bu şekilde belirlenince derginin dili toplumun dili olur"*(Uygur 58).

Füyuzat ise aynı kaygıları taşıyor olsa da sanatsal anlatımın cazibesinden kendini kurtaramamıştır. Biraz da siyasi kaygılarla İstanbul Türkçesine meyletmiş, edebî dil açısından da Namık Kemal , Hamid ve Fikret gibi isimlerin çalışmalarını örnek alma yoluna gitmiştir. Ülkemizde Molla Nasreddin dergisinin incelendiği bir doktora tezinde bu konuda şu tespitlere yer verilmiştir:

> *"Füyuzât, dil açısından halktan uzak olduğundan, ilk sayısından son sayısına kadar yalnız belli bir düşünceyi takip eden sınırlı bir gruba hitap ederek kaldı. Dergide yayımlanan makaleler Arap, Fars ve Türkiye Türkçesi'nin sentezinden ibaret Osmanlıca ile yazıldığından ne anlatmak istediğini sadece bu dilleri bilenler anlayabilirlerdi. 'Füyuzât' dergisinin etrafına daha çok romantik şairler toplanmıştı. Azerbaycan şiirinin büyük ustalarından Mehemmed Hadi bu dergide çalışmış, Hüseyn Cavid 'in, Abdulla Şaik 'in şiirleri bu derginin sayfalarında gün ışığına çıkmıştı*."(Abdullayeva 106)

En azından teorik olarak anlaşılır bir dil görüşünü benimsemiş olan Azerbaycan romantikleri isimlerini ilk olarak Füyuzat'taki yayınları ile

duyurabilmişlerdir. Dolayısı ile derginin dil anlayışına uygun hareket etmişlerdir. Derginin dil ve üslup üzerindeki etkisi en çok Mehemmed Hadi'de kendini hissettirmeke olup şair bu çizgisini sanat hayatının sonuna kadar değiştirmemiştir. Bu tavırda şairin İstanbul'da geçirdiği yıllar ve Servet-i Fünun şairleri ile olan münasebetinin rolü büyük olmuştur (Akpınar 237-238). Aynı unsurun, Türkiye Türkçesine meyl anlamında, Hüseyin Cavid üzerindeki etkilerinden de söz etmek mümkündür.

Biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, Azerbaycan romantikleri her ne kadar realistlere kıyasla ağdalı bir üslup, edebî bir dil ortaya koymuşlarsa da aslında görüşleri itibarı ile anlaşılmaktan yana bir tavır içerisinde olmuşlardır. Bu anlamda kendilerini dil ve üslup tercihleri açısından Servet-i Fünun şairlerine benzetmiş olsak da aslında bir açıdan da Tanzimat Dönemi şair ve yazarlarını andırırlar. Zira her iki grubun da söyledikleri ile pratikleri arasında tam bir parallelik kuramadıklarını görürüz. Söz gelimi toplum için sanat anlayışını genel bir prensip olarak benimsemiş olan ve Romantizm'in ülkemizdeki ilk temsilcilerinden Namık Kemal'in kullandığı dil ve üslup yine Ziya Paşa'nın istikrarsızlığı bir çelişki örneği olarak karşımıza çıkar. Aynı çelişkili tutumu Azerbaycan romantiklerinde de görürüz. Abdulla Şaik olsun, Abbas Sehhet olsun makalelerinde sık sık mahalli dil, milli dil, ana dili ya da halk dili gibi kavramlara vurgular yapmışlar ancak bu yöndeki düşüncelerini eserlerine yansıtmaları biraz zaman almıştır. Söz gelimi Abdulla Şaik sanat hayatının ilk yıllarında Arapça, Farsça tamlama ve deyimlerle yüklü klasik bir anlatım tarzını benimsemişken zamanla dilini sadeleştirme gayreti içerisinde olmuş ve bunu da büyük ölçüde başarabilmiştir. Bir çalışmasında (Abdulla Şaiq 24 Aprel 1944) dili "medeniyetin anahtarı" olarak tanımlayacak olan şair, Türkçe'ye olan mutlak inancını bir başka çalışmasında Marks Müller'in bu konudaki tespitlerine atıfla ortaya koyacaktır (Talıbzâde Eserleri IV 119).

Şiirlerinde genellikle sembolik anlatımları tercih eden Abbas Sehhet de aslında prensip olarak sadelikten yanadır. Özellikle didaktik tarzda kaleme aldığı şiirlerinde bu kaygı açıkça görülebilmektedir. Onun dil ve üslup konusu da dâhil olmak üzere yeni şiirin nasıl olması gerektiğine dair cevap aradığı ünlü makalesi *"Teze Şe'r Nece Olmalıdır?* (Abbas Sehhet 12-13) da halkçı bir tavır içerisinde olduğunu görürüz. Aynı çalışmasında Sehhet bu düşüncesini desteklemek için de Batılı edebiyatların gelişiminin öz kaynaklara dönüşle ilgili olduğunu vurgulamayı da ihmal etmez.

Azerbaycan romantikleri içerisinde çizgisini muhafaza ederek genellikle ağır ve felsefi bir dil kullanmış olan Mehemmed Hadi ise zaman zaman bu

tutumundan dolayı eleştirilmiş bir şair olarak karşımıza çıkmaktadır. Öyle ki Abdulla Şaik, hayatı trajik hadiselerle dolu olan Mehemmed Hadi hakkında kaleme aldığı "Mehemmed Hadi'nin Faciesi" adlı çalışmasında onun en büyük faciasının halk dilinden uzaklaşması olduğunu ifade eder (Talıbzâde Eserleri V 240).

Esasen dil konusunda her ne kadar diğer romantiklere göre farklı bir yol izlemişse de Mehemmed Hadi de bir yönü ile açıklık ve sadelikten yanadır. Nitekim onun tercihini istem dışı bir tavır olarak değerlendiren Kamran Aliyev şairin bu yönde gayret içerisinde olduğu halde bazı ön kabullerini aşamadığını şu sözleri ile açıklar: *"Lakin garibe burasıdır ki, romantikler içerisinde öz şerlerini daha çok qeliz yazmağa cehd gösteren M. Hadi, olmuşdur. Bir néçe defa sade, anlaşıqlı dilde yazmağa çalışan şair, yéne de evvelki mövqeyini déyişe bilmemişdir."* (Eliyev 76).

Bu tavrın nedenini aradığımızda karşımıza yine tıpkı bizde Servet-i Fünun'un ilk yıllarında kendini gösteren sanatın yüksek dereceli bir duyum ve duyurma yöntemi olduğu ile ilgili kaygılar karşımıza çıkar. Hadi "Açık ve Aydın" düşünceler adlı bir şiirinde çelişkiye neden olan bu tür kaygılarını dile getirirken ana diline hürmet duyduğunu ve duymak gerektiğini ifade eder ancak "ince şiirler"in konuşma dili ile yazılamayacağını da vurgulamayı ihmal etmez (Mehemmed Hadi 83). Esasen sadelik konusunda önemli mesafeler katetmiş olan Hüseyin Cavid ve diğer romantiklerde de bu kaygı hep olmuştur. Şairane söyleyiş kaygılarının bir ürünü olan bu tavır bir anlamda sanat için sanat prensibinin bir gereğidir ve Romantizm'in gizemli dünyasına gizem katan en önemli kaynaklardandır. Bu nedenledir ki "gizli şiir" olarak da adlandırılan bu tür şiirler romantikleri için vazgeçilmezliğini hep korumuştur. Bu vazgeçilmezlik açık şiirden haz ettiğini ancak gizli şiiri de pek sevdiğini ifade eden Hüseyin Cavid için de ayırıcı bir niteliktir.

Romantiklerin "gizli şiir olarak ifade ettikleri şiir, mazmunlarla, hayal, imge ve simgelerle yüklü olup daha çok biraz önce de ifade ettiğimiz gibi, söze gizem kazandırmak için öznel tavırlarla yazılmış şiirdir. Mina Urgan, "İngiliz Edebiyatı Tarihi" adlı çalışmasında hayal gücünü her zaman üstün tutan romantik sanatçıların insanın iç ve dış dünyasında aklın kolayca açıklayamayacağı birtakım gizler sezdiklerini ifade etmektedir (Urgan 172). Gerçekten de romantiklerin bu yaklaşımında 17. ve 18. yy pozitivist felsefelere tepki olarak bazı gerçeklerin idrak edilemeyeceği ancak hissedilebileceği önermesinden yola çıkan Rousseau'nun fikirleri ve sezgicilik felsefesi, Bergson'un ortaya koyduğu insan ve eşyaya ait yeni bakış açılarının büyük rolü olmuştur. Ayrıca biraz önce

de ifade ettiğimiz gibi hem sanatsal kaygılar, hem de mevcut siyasî şartların bir gereği olarak böyle bir üslubu benimsemiş görünen Azerbaycan romantiklerinde, özellikle tabiat bu anlamda kendisine sıklıkla başvurulmuş bir anlatım vasıtası olarak kullanılmıştır. Mir Celal'in bu yöndeki değerlendirmesi şu şekildedir:

> *"Azerbaycan romantiklerinde ictimai-siyasî mövzularla yanaşı, tebietin in'ikası, şéirde menzereler yaradılması xüsusiyyeti qüvvetli olmuşdur. Onlar, cemiyet hadiselerinde olduğu kimi, burada da mena, fikir ve düşünce axtarmışlar. Kâinatın, tebietin gözeliklerine böyük ehemmiyet vérmiş ve onları felsefî baxımdan menalandırmaq istemişler."*(233).

Azerbaycan romantikleri tarafından ortaya konulan ve tabiatın salt güzelliği ile tasvir ve tahlil edildiği bu tür şiirlerde açık ve yalın bir üslûp kullanılmışken, siyasi şartların neden olduğu ümit ve hezimetlerin, sevinç ve üzüntülerin konu edinildiği şiirlerde daha çok mazmun ve mecazlarla gizlenmeye çalışılmış isyankâr, coşkun bir üslup hâkimdir. Bu tür çalışmalarda özellikle Hüseyin Cavid 'de de sıklıkla rastlayacağımız gibi ihtiyat gereği dolaylı anlatımlara başvurulmuş tarihî devir ve şahsiyetlere dönülmüş, hayalî zaman ve mekân unsurlarına sığınılmaya çalışılmıştır. Kemal Talıbzade Mehemmed Hadi'yi değerlendirdiği bir çalışmasında bu tavrı açıklarken "müstebitlerin şerrinden sakınma" ifadesini kullanır ki Memmed Cefer'in düşüncesi de aynı yöndedir. Cefer konuyu değerlendirdiği bir çalışmasında özellikle politik baskıların arttığı yıllarda romantik sanatçıların eserlerinde ihtiyatlı bir yol izlediklerini, düşüncelerini çoğu zaman bu şekilde dolaylı yollarla ortaya koymak zorunda kaldıklarını mazmunlara başvurduklarını ve bu anlamda tabiatı kendileri için önemli bir vasıta olarak gördüklerini ifade eder (59). Bu şiirlerde her biri şairin değişken ruh hallerinin ifadesi olarak "yıldırımlar", "şimşekler", "coşkun nehirler", "taşkın denizler", "karlı fırtına ve boranlı mevsimler", "susuz çöller" "sahralar", "sönmüş yıldızlar", "kabına sığmayan volkanlar" gibi mazmunlarla karşılaşırız. Aynı şekilde baskıların kaynağı otoriteye hitaben "baykuşlar", "ifritler", "devler", "yarasalar" " gibi benzetmelerin sıklıkla kullanıldığı çalışmalarda genellikle temel kaygıyı oluşturan hürriyet konusu "peri", "melek", "maşuk", "yar", "canan", "dilber", "dil-şikar", "dil-firib", "sanem", "cavan qız" gibi istiarelerle betimlenir. Mesela Hadi 'nin "Gül Sévdiciyim Gül" adlı şiirinde klasik çalışmalarda sevgili için düşünülmüş, "nigar", "işvekar", "növbahar", dil-şikar", "nazlı yar", "gülizar", "qonce-yi emel" gibi pek çok sözcük ve sözcük gurubunun "hürriyet" kavramını tanımlamak için kullanılmış

istiareler olduğunu görürüz (Mehemmed Hadi, İran'ın…378). Abbas Sehhet benzer bir tavır içerisindedir:

A sévdiyim ac bir bier inqılabı üzünden
Mecnun tek Léylaları divane qıl.

Xosrovlar bezminde Şirin sözünden,
Şuriş sal taze efsane qıl (Talıbzade , Azerbaycan..11)

Tabiat manzaralarından hareketle ruh hallerinin betimlendiği bu tür şiirlerde bazen de ümitsizliğin yarattığı gam ve keder eşyaya yansıtılır. Nitekim Abdulla Şaik, bir çalışmasında değişken ruh halleri doğrultusunda tabiatın yeni görüntüler kazanacağını ifade eder (Talıbzade IV 339) ki bu görüşünü bir şiirinde şu dizelerle örnekler:

Sıtmalı tebiet inlerdi yorğun,
O coşğun denizler gül kimi durğun. (Talıbzade Eserleri II 95)

Pitoresk şiir olarak da adlandırılan ve esasen daha çok iç dünyanın değişken ruh hallerine paralel olarak dışarıdaki görüntülerle eşleştirilmesi olarak karşımıza çıkan bu tür şiirlerde bazen de tamamen karanlık tasvirlerle karşılaşılır:

Kederli, sisli bir aqşamdı, ağlıyordu sema;
Bütün üfüqleri sarmışdı möhteriz, mehcub.

Bulutlar… İşte matemnisar demde bana,
Uzatdı dest-i qeza pek acıqlı bir mektub. (Hüseyin Cavid I,123)

Gerek dil, gerek üslup, ifade ve anlatım tarzı itibarı ile zaman ve zemine göre farklı temayüller gösteren romantikleri eğer aynı ortak paydada toplamamız gerekirse hamasî, coşkun, lirik, hitabet ve mersiye üslubunun (ıstırap tonu) bu yazarlar için genel kabul olduğunu söylememiz mümkündür. "Tenteneli", "bezekli", "ritmik", "hitabkar" kelimeleri ile açıklanılan bu üslup (Mir Celal-Hüseynov 394) Mehemmed Hadi 'nin hürriyet temasına yöneldiği ilk şiirlerinden itibaren baskın bir görünüm arz eder. Şairin farklı şiirlerinde yer alan "Ne efsunkar imişsen, ah, éy didar-ı hürriyet!", "Êy veten, éy zemin-i

pürqiymet!", "Ey hesret-i hürriyyet ile can veren ehrar!", "Êy sehnesi başdan-başa bir me'kes-i övham!" "Êy canlı baharı doğuran gülşen-i taban!", "Êy bağını xezan görerek susmuş endelib!" şeklindeki cümleler isyankâr ruh halinin göstergeleridir. Yine aynı şekilde Hüseyin Cavid'in şiirlerinde rastladığımız "Qadın! Éy sevgili hemşire oyan!", "Qadın! Ey möhterem enis-i beşer!", "Ana! Êy nazlı qadın, qalx!", "Êy neşveli, éy işveli ümmid!", "Ey veten! Sende parlayanda ziya", "Ey şanlı emek ordusu, éy şanlı mübariz!", "Ey Türk éli! Ey milyonlar ölkesi!" şeklindeki haykırışlar benzer ruh halinin birer ifadesidir. Şaik 'in kaleminden çıkan, "Êy bariqeler, zerbeler éndir bu cehane!", Êy élin şanlı hayqırıcıları!,", "Êy meni çulğalayan derd, neden!", "Êy xoş kölgesinde sefalandığım!", "Êy sönük, çürümüş dünya, parçalan!", "Êy menliyim emel güneşim, fecrim, ülkerim!", "Êy dünyaya aydınlıq saçan odlar diyarı!", "Êy gelinler, éy bacılar, qalxın ki, toy-bayram var!", "Êy oğul, böyüdün kamala çatdın!" şeklindeki dizeler, sosyal kaygı içerisinde kendine muhatap arayan romantiklerin isyankâr ruh hâllerinin birer göstergesi olarak karşımıza çıkar.

Yine Bilge Ercilasun 'un da ifade ettiği gibi, daha çok iç muhasebe hâlinde kendini gösterecek olan soru cümleleri, arayış içerisinde olan romantiklerin üslûp özellikleri açısından önemli bir unsur olarak değerlendirilebilir:

Kim seni didesi giryan élemiş?
Kim seni hâl-ı perişan élemiş?
Sındırıblar ne üçün bal ü perini?
Hanı ol ruh feza neğmelerin? (Abbas Sehhet 294)

Bu soru üslubu zaman zaman da "Biz ne Haldayıq Neyimiz Var?", "İstifham", "İnsan Ne ile Mükerrem Olur?", "Nasıl Yükselmeli?" gibi çalışmalarla başlığa taşınmıştır ki örnekleri çoğaltmak mümkündür.

Dil ve üslup konusunda realistlerden ayrılan romantikler, serbestiyetin kendilerine sağladığı imkânlar sayesinde tür olarak da oldukça bağımsız hareket edebilmişlerdir. Esasen Batı edebiyatında da temel çıkış noktaları açısından, sanatçının hareket kabiliyetini önemli ölçüde sınırlandırdığını düşündükleri için Klasisizm'in bağlayıcı kurallarına bir tepki olarak karşı çıkan romantikler, aynı şekilde edebî tür ya da şekil açılarından da benzer tutum içerisinde olmuşlardır. Nitekim edebiyatta "söylenen" kadar "söyleme biçimi"nin de son derece önemli olduğu düşüncesi zaman zaman nazmın nesre nesrinse nazma yaklaştığı yeni tür ya da şekillleri ortaya çıkarmış ve Lamartine , Hugo, Vigny, Sainte-

Beuve, Musset gibi isimler her hangi bir kısıtlamaya gitmeden hemen hemen her türde eserler ortaya koymuşlardır (Yücel 65-66).

Aynı şekilde bu geniş perspektif edebî türler açısından trajedi ve komedi dışında dram gibi bir türün gelişmesine de katkıda bulunmuş, manzum hikâye adı ile bilinen nazım nesir karışımı bir anlatım türü ortaya çıkmıştır. Azerbaycan edebiyatı şairlerinde de poema adı ile karşılaştığımız bu tür, şaire duygu ve düşüncelerini daha detaylı ve aynı zamanda sanatkârane bir üslûp içerisinde yansıtabilme imkânı vermiştir. Diğer taraftan tıpkı Batı'da olduğu gibi şekil ve tür açısından da belli bir kurala bağlı kalmayan Azerbaycan romantikleri romandan uzun hikâye olarak adlandırılan (bize göre doğru olmasa da), "poveste", "publistika" ya da "félyéton" gibi köşe yazılarından, bilimsel makalelere, şiirden tiyatroya kadar birçok edebî türde eserler ortaya koymuşlardır.

Eserlerinde çok sesli bir atmosfer göze çarpan romantikler duygu ve düşüncelerine gem olduğunu düşündükleri bağlayıcı kuralları yok sayarak hemen bütün türlerden yararlanma eğiliminde olsalar da ürettikleri eserler itibarı ile yine de belli bir temayül ortaya koyabilmişlerdir. Bu bağlamda şunu söyleyebiliriz ki daha çok manzum dramları ile adından söz ettirecek olan Hüseyin Cavid ayrı tutulursa, kaynağını duygulardan alma eğiliminde olan Azerbaycan romantikleri sanat anlayışları adına en başarılı çalışmalarını şiir sahasında ortaya koymuşlardır.

Bilindiği üzere "Duygu, dış dünyanın, olay ve olguların, durum ve varlıkların insanın iç dünyasında meydana getirdiği dalgalanmalar, doğurduğu etkilerdir (Çetin 52). "Duygu", "coşku", "coşum", "coşumculuk" gibi sözcüklerin Romantizm'i tanımlamak için kullanılıyor olması bir anlamda duygunun romantik şair açısından taşıdığı önemi ortaya koyar. Nitekim Abdulla Şaik bir makalesinde, hayal dünyasının ve duygu derinliğinin, şairlik emarelerinin başında geldiğini ifade eder (Talıbzade, Eserleri V 229). Bu değerlendirme aynı zamanda lirizmin, şiirde aranması gereken en önemli özelliklerden biri olduğu anlamına da gelmektedir. Lirizmin, etkin, içten ve samimi söyleyiş, dış dünyanın insan ruhu üzerindeki etkilerini en derin ifade şekilleri ile yansıtmak anlamlarına geldiğini düşünürsek, Abbas Sehhet başta olmak üzere birer duygu şairi olan romantiklerin hemen tamamında bu özelliğin fazlası ile bulunduğunu söylememiz hiç de zor olmayacaktır.

Yaşanan olumsuz siyasî şartlar karşısında halkın moral seviyesini yüksek tutmak onlarda vatanseverlik duygularını geliştirmeye yönelik tarihî, efsanevî kahramanlara ya da olaylara atıflar yolu ile kaleme alınacak olan epik tarzdaki

çalışmalarda ise Hüseyin Cavid ve Azerbaycan'ın bağımsızlık günlerinde kaleme aldığı ve sonradan yasaklanacak olan şiirleri ile Abdulla Şaik, tabiat güzelliklerin terennüm edildiği pastoral nitelikli şiirler açısından yine Şaik 'le birlikte Abbas Sehhet öne çıkarlar. Daha az da olsa, Cavid 'in çalışmaları arasında da görebileceğimiz bu tür şiirler, Mehemmed Hadi'nin ilk dönem çalışmalarında, eğitim ve terbiye meselesini ele aldığı çalışmalarında görülür. Genellikle sosyal, siyasî ve felsefi şiirleri ile adından söz ettirecek olan Hadi, özellikle bizzat katıldığı Birinci Dünya Savaşı yıllarında tamamen tefekküre yönelmiş ve derin muhakemelere mülahazalara meyletmiştir.

Tür açısında Azerbaycan romantiklerinde görülen bu geniş yelpaze şekil tercihlerinde de karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda Batılı yeni şekillerle birlikte, halk şiiri şekil özelliklerinin de romantiklerin çalışmalarında önemli yer tuttuğunu söyleyebiliriz. Ancak ilk yıllar itibarı ile ortaya konulan çalışmalar klasik tarzda çalışmalardır ki bu şiirler gerek muhteva gerekse şekil, mısra sayısı, mısra kümelenişi, vezin ve kafiye düzeni açılarından tamamen geleneksel özellikler taşır.

Abdulla Şaik ilk şiir denemelerine eğitim amacı ile Horasan'da bulunduğu yıllarda başlamış ve Fuzûlî'yi örnek alarak gazeller yazmış, Abbas Sehhet daha çok Şirvanî'yi takliden gazel çalışmaları ortaya koymuştur. Hüseyin Cavid ise ilk şiirlerinde klâsik ölçülerden yararlandığı gibi koşma türü halk şiirleri de yazmış Mehemmed Hadi özellikle dil ve üslûp açılarından geleneksel anlayışı sürdürmüştür.

Klasik etkiler belki bir başlangıç ve geçiş niteliğinde olsa da Azerbaycan romantiklerinin eserlerinde giderek daha baskın bir yer edinecek olan saha Halk edebiyatı sahası olmuştur. Vagıf ile birlikte başlayan ve 1900'lü yılların başında daha aktif hale gelen milli ve mahalli söyleyiş düşüncesi romantik şiirin şekillenmesinde önemli bir etken olmuştur. Yine Mehemmed Hadi'yi ayrı tutacak olursak, başta Abdulla Şaik ve Hüseyin Cavid olmak üzere romantik temsilciler eserlerinde bu sahaya ait kaynaklardan geniş şekilde yararlanma yoluna gitmişler; tür, vezin, ses özellikleri, atasözü, deyim, tamlama gibi bu sahaya ait malzemeleri ve gelenekleri büyük ölçüde çalışmalarına yansıtmışlardır. Öyle ki biraz önce ayrı tuttuğumuz Hadi bile bu anlamda bazı denemeler ortaya koymuştur. Mir Celal'in, şairin Doğru Söz gazetesinde rastladığı hece vezni ile yazılmış bir şiiri karşısındaki şaşkınlığını ifade ettiği dizeler şu şekildedir:

Seninle gözler güler,
Alınlar, üzler güler,
Hansı dodağa qonsan,
Ağızda sözler güler… (Celal 267)

Ancak şunu da ilave etmeliyiz ki esas itibarı ile "azad sanat" düşüncesinde olan romantikler gerek Halk edebiyatı, gerekse yeni şiir anlayışı çerçevesinde ortaya koydukları çalışmalarda da kendilerine özgü bir yol izlemişler vezin, bend kuruluşu, kafiye düzeni ya da ve duraklar açısından tamamen serbest bir tutum içerisinde olmuşlardır. "Géceydi", "Benövşeler", "Menim Tanrım", "Qaçqın", "Solqun" (Hüseyin Cavid)", "O Baxışlar", "Senden de Xoştur", "Oktyabr", "Niye Uçdu?", "Şikayetlerim", "Ekinçi", (Abdulla Şaik) düzenli nazım birimleri tercih edilmişken, "Şerq Qadını", "Çiçek Sevgisi", "Novruz Bayramı", "Çekinme"(Hüseyin Cavid), "Üç Lövhe", "Genclik Marşı" "Unudulmuş Parçalar" (Abdulla Şaik) gibi şiirlerde karışık birimlerle karşılaşırız. Yine Mehemmed Hadi'nin "Rehgüzar-ı Metbuatta…Bir Şükufe-yi Mearife" adlı şiirinde nesir ve nazma birlikte yer verilmiş, Hüseyin Cavid'in "Bakı'da", "Öksüz Enver", "Çiçek Sevgisi" Abbas Sehhet'in "Şair, Şe'r Perisi ve Şeherli" ve Şaik'in "Simurğ" adlı eserlerinde olduğu gibi iç diyaloglarların yer aldığı çalışmalarda vezin konusunda tamamen serbest hareket edilmiştir.

Sonuç

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere siyasi, sosyal ve ekonomik şartların hayatı oldukça zorlaştırdığı bir dönemde aktif sanat hayatı içerisinde olan romantiklerin eserlerinde zaman zaman çelişkili bir görüntü veren veren oldukça farklı dil, üslup ve üsluplar dikkati çeker. Bu farklılık aynı zamanda onları amaç birlikteliği içerisinde oldukları realistlerlerden ayıran temel unsurdur. Ancak 1950'li yıllardan itibaren farkedilmeye başlanan bu ayrıntı, esasen söz konusu isimler arasındaki sadece bir nüansı ifade eder. Nitekim Abdulla Şaik gibi romantizm temsilcisi bazı isimler uzun yıllar realistler arasında da gösterilebilmiştir ve aynı şekilde Molla Nasreddin ve özellikle de Sabir'in çalışmaları ile öne çıkacak olan satirik üsluba Abbas Sehhet'in pek çok çalışmasında rastlamak mümkündür. Bu nedenledir ki Azerbaycan romantikleri ile realist yazarları Batı'da olduğu gibi şablonik ifadelerle tanımlayarak sonuca ulaşmak kolay, daha doğrusu doğru bir iş değildir ve bu nokta özellikle dil ve üslup açısından Azerbaycan Romantik edebiyatına kendine özgü bir nitelik kazandırır.

KAYNAKÇA

- Abbas Sehhet . Eserleri II, (Meqaleler, Tercümeler). Bakı: Azerbaycan Dövlet, 1976.
- Abbas Sehhet . "Feryad-ı İntibah Yaxud Amal-i Vetenperverane", XX. Esr Azerbaycan Poéziyası. Haz. Memmed Memmedov), Bakı: Yazıçı, 1988.
- Abdulla Şaiq. "Yazıçılarımızın ve Dilçilerimizin Şeref İşi", Edebiyyat ve İncesenet Qezéti, III. İnternasional. Bakı, 24 Aprel 1944.
- Abdullayeva, Terane. Molla Nasreddin Dergisinin Azerbaycan Şiirine Katkıları, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2005.
- Akpınar, Yavuz . *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Dergâh, 1994.
- Çetin, Nurullah. *Şiir Çözümleme Yöntemi*. Ankara: Öncü Kitap, 2004.
- Eliyev, Kamran . *XX Esr Azerbaycan Romantiklerinin Edebî- Nezerî Görüşleri*. Bakı: Elm, 1985.
- *Hüseyn Cavid. Eserleri I*. Haz. Turan Cavid. Bakı: Yazıçı, 1982.
- *Hüseyn Cavid . Eserleri* I. Bakı: Bakı Azerbaycan Medeniyet Fondu, 2003.
- Mehemmed Hadi . "İran'ın Hürriyyet Qehremanlarına", XX. Esr Azerbaycan Poéziyası. Haz. Memmed Memmedov), Bakı: Yazıçı, 1988.
- Mehemmed Hadi . *Séçilmiş Şé'rler*. Bakı: Yazıçı, 1980.
- Memmed Cefer. *Seçilmiş Eserleri II*. Bakı: Çinar Çap, 2003.
- Mir Celâl. Azerbaycan'da Edebi Mektebler (Haz: Tehsin Mütellimov), Bakı: Ziya-Nurlan, 2004.
- Mir Celâl -F. Hüseynov. XX. Asır Azerbaycan Edebiyatı (Prof.Dr. Kemal Yavuz-Yard. Doç. Dr. Erol Ülgen). İstanbul: Birleşik, 2000.
- Tahsin Yücel. "Fransız Coşumculuğu", Türk Dili Yazın Akımları Özel Sayısı, S.349, Ankara- Ocak 1981: 65-66.
- Talıbzâde, Abdulla Şaiq. Eserleri IV (Tertib ve Qéydler: K. Talıbzâde, Réd: E. Mirehmedov), Bakı: Azer,1977.
- Talıbzâde, Abdulla Şaiq. Eserleri V (Tertib ve Qeydler: Kamal Talıbzâde , Réd: R. Hacıyév), Bakı: Yazıçı, 1978.
- Talıbzâde, Abdulla Şaiq. Eserleri IV (Tertib ve Qéydler: K. Talıbzâde, Réd: E. Mirehmedov), Bakı: Azer, 1977.
- Talıbzâde, Abdulla Şaiq. Eserleri II Haz. Kamal Talıbzâde), Bakı: Azer, 1968.
- Talıbzâde, Abdulla Şaiq. Eserleri V (Tertib ve Qeydler: Kamal Talıbzâde , Réd: R. Hacıyév). Bakı: Yazıçı, 1978.

- Talıbzâde, Kamal . Azerbaycan Romantikleri, Bakı: Yazıçı, 1985.
- Urgan, Mina. İngiliz Edebiyatı Tarihi II, İstanbul: Altın Kitaplar, 1989.
- Uygur, Erdoğan. "Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları Modern Türklük Araştırmaları Dergisi., Cilt 4, Sayı 4, Aralık 2007, s. 53-64.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 431-452
DOI: 10.32449/egetdid.478222

Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri

Azerbaijan Escapee Stories

Dr. Sevtap YAZAR*

Özet

Bu çalışmanın amacı; Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği dönemde yaşanan siyasî, sosyal, dinî ve ekonomik gelişmelere tepki olarak ortaya çıkmış, ülkesinden kaçıp dağlara ve ormanlara yerleşerek hükümet adamları, beylere ve ağalara karşı mücadele verip halk kahramanı haline gelmiş Semed Ağa, Gara Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gandal Nağı ve Kaçak Yusuf adlı kaçaklar hakkında yaratılmış hikâyeleri bilim dünyasına yakından tanıtmaktır. Bu çalışmada sunulan bilgiler tarafımızdan hazırlanan Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri (İnceleme-Metin) (Yazar 2008) adlı tezde elde edilen bilgilerin özü niteliğindedir. Çalışmada kaçak anlatmaları; oluşmalarına neden olan siyasî, ekonomik, toplumsal ve dinî nedenler, hikâyelerin epizot yapısı, şiirleri, motifleri, tipleri, anlatıcı ve yaratıcısı olan âşıklar yönünden ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan, Çarlık Rusyası, kaçak, kaçak hikâyeleri, halk hikâyesi.*

Abstract

The purpose of this study is giving a close knowledge to the science world the story texts created about Semed Ağa, Gara Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gandal Nağı ve Kaçak Yusuf who emerged as a reaction to political, social, moral and economic developments in the period when Azerbaijan was occupied by Tsarist Russia escaped from the country and settled in the mountains and forests, fight against the government men, gentlemen, and became a popular hero. The information presented in this study is the essence of the information obtained from our thesis Azerbaijan Escapee Stories (Analyses and Texts). In the study escapee narratives are discussed about political, economic, social and religious reasons that cause

* Millî Eğitim Bakanlığı, sevtapyazar@gmail.com

Gönderim Tarihi: 03.11.2018
Kabul Tarihi: 19.11.2018 Tezden Üretilmiş Makale

them to occur; episode structure of stories, poems, motives, types, narrators and creators of stories.

Keywords: *Azerbaijan, Tsarist Russia, escapee, escapee stories, folk story.*

Hazar Denizi'nin batısında yer alan Azerbaycan, tarih boyunca Rusya ve İran'ın işgalleri altında kalmış, Türk dünyasından kopmamak ve bağımsızlığını sağlamak adına birçok mücadelelere girişmiş ülkelerden biridir.

Her ülkede olduğu gibi Azerbaycan'da da yaşanan kültürel, siyasal, ekonomik ve sosyal olaylar birtakım halk bilgisi ürünlerinin doğmasına yol açmıştır. Bu ürünlerden biri de Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası'nın işgali altında bulunduğu 18. ve 19. yüzyıllarda ülkede baş gösteren birtakım siyasî, sosyal, ekonomik ve dinî gelişmeler sonucunda ortaya çıkan, Çar Hükümetine, onun memurlarına, yerli bey, ağa ve mülk sahiplerine karşı isyan edip yurtlarından ayrılarak dağlara ve ormanlara yerleşen, devlet kanunlarına uymayarak, zulüm edenlere karşı silahlı mücadele veren yiğitleri konu edinen kaçak hikâyeleridir.

Bu çalışmada ele alınan veriler kaçak hikâyeleriyle ilgili tespit edilen Semed Ağa (Memmedli), Kara Tanrıverdi [Hüseyin Bozalganlı-1 (Rüstemzade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006) ve Hüseyin Bozalganlı-2 (Ahundov 1972) versiyonları], Hacı Tağı (Rüstemzade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006), Garay Söyün (Rüstemzade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006), Molla Nur (Mirze 2004), Kaçak Nebi [Ehliman Ahundov (Ahundov 1961); Azad Nebiyev (Nebiyev 2001); E.Tahırov (Tahırov 1938); Hesen Gasımov (Gasımov 1960); Zeynelabidin Makas (Sadıgov 1990); Turgut Öcal (Öcal 1970); Esma Şimşek (Şimşek 1986) varyantları], Kaçak Kerem [Gemli Hüseyin (Rüstemzade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006) ve Zerzebilli Mehemmed (Rüstemzade Âşıg Revayetleri 1988) varyantları], Kaçak Süleyman (Rüstemzade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006), Gandal Nağı (Rüstemzade Yeddi Dastan 1989, Koroglu Neveleri 2006) ve Kaçak Yusuf [İskender Ağbabalı-1 (Ağbaba ve Memmedcanlı 1994) ve İskender Ağbabalı-2 (Semimi ve Ağbabalı 1998) versiyonları] adlı metinler doğrultusunda elde edilmiştir.

Kaçakları Ortaya Çıkaran Nedenler

Kaçakların ortaya çıkmasında Azerbaycan'da yaşanan siyasî, toplumsal, ekonomik ve dinî-ahlakî birtakım gelişmelerin etkisi olmuştur.

Siyasî Nedenler

16. ve 17. yüzyıllarda Türk topraklarını işgal etmeye başlayan Rusya, 17. yüzyılda Kafkasya'ya seferler düzenlemiştir. Bu dönemde Kuzey Azerbaycan'a komşu devletlerin sürekli baskınları, hanların kendi aralarında savaşları da sürmektedir. Hanların, tek başlarına Ruslara karşı mücadele edecek durumları yoktur, Rusya'ya karşı beraber hareket etseler de başarı sağlayamamışlardır. 1801'de Gürcistan'ın ve Azerbaycan'ın Gazah ve Şemşeddin Sultanlıklarının Rusların eline geçmesi ile Kuzey Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali başlamıştır (Saray 1993: 17; Gömeç 1997: 26; Rızayeva 2000: 6-7).

Gürcistan'ın işgalinden sonra Rusya, Azerbaycan hanlıklarını hâkimiyetine alma planlarını uygulamaya başlamıştır. Bu doğrultuda 1804 yılında Gence; 1805 yılında Karabağ ve Şeki Hanlıkları Kürekçay Anlaşması ile Rusya'ya katılmıştır. Bu hanlıkların katılımını, 27 Aralık 1805'te Şirvan'ın, 1806 yılında Derbend, Bakü ve Guba Hanlıklarının Rusya'ya katılımı izlemiştir. (Guliyev 2002: 11-18; Saray 1993: 17-20).

Bu süreçte Rusya; Osmanlı Devleti, Fransa ve İran ile Azerbaycan'ın işgali uğrunda savaşlar yapmıştır. Rusya, Osmanlı Devleti ile yaptığı savaştan galip çıkmış ve 16 Mayıs 1812'de yapılan Bükreş Anlaşması ile Osmanlı Devleti Kafkasya topraklarının Rusya'ya katılmasını onaylamıştır. 1812 yılında Fransa da Rusya'ya karşı açtığı savaştan yenik ayrılmıştır. İran ise İngiltere'nin de desteği ile Ruslarla mücadele etmiş, bu mücadelede yenik düşen İran, Rusya ile 12 Ekim 1813'te Gülistan Mukavelesini imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Gürcistan, Dağıstan, Kuzey Azerbaycan'ın Gence, Karabağ, Şirvan, Guba, Car Balaken, Bakü ve Şeki bölgeleri Rusya'nın sınırları içine girmiştir. Gülistan Anlaşması; Azerbaycan topraklarının ikiye bölünmesinin başlangıcı olmuştur. Rusya ile yaptığı savaştan aldığı neticeye razı olmayan ve İngiltere'den iki ülke arasında yapılan Tahran Anlaşması ile gereken desteği alan İran; 1826 yılında tekrar Rusya ile savaşa girmiştir. Bu mücadele esnasında Rusya'nın işgal ettiği hanlıklardan Bakü, Şirvan, Şeki ve Guba hanlıkları da ayaklanıp İran tarafını tutmuşlardır. Rusya ayaklanan hanlıkları bastırmış, bununla birlikte Güney Azerbaycan topraklarına girerek Nahçıvan, İrevan, Tebriz, Urmiya ve Erdebil'i işgal etmiştir. Tahran'ın da elden gitmesini istemeyen İran Hükümeti, barış istemek zorunda kalmıştır. Bunun üzerine 6 Şubat 1828'de Türkmençay ve 1829'da Edirne anlaşmaları yapılmıştır. Bu anlaşmalar ile Azerbaycan kuzey ve güney olarak ikiye ayrılmış, Aras nehri bu iki kısım arasındaki sınırı oluşturmuştur (Guliyev 2002: 18-46; Saray 1993: 18-21; Rızayeva 2000: 5).

Azerbaycan'ın sınırını tespit etmelerinin yanında Türkmençay ve Edirne Anlaşmalarının bir diğer özelliği de Hıristiyan ahalinin, serbestçe Rus topraklarına

göç etmesini sağlaması olmuştur. Bu doğrultuda Ruslar, 1828'te Güney Azerbaycan, Tebriz ve çevresinde; 1829-1830 yıllarında da Erzurum ve çevresinde yaşayan Ermenileri; Erivan, Nahçıvan ve Karabağ'a yerleştirmişlerdir. 17 Mart 1828 tarihli "Çarlık Beyannamesi"nde İrevan ve Nahçıvan hanlıklarının birleştirilmesiyle bir "Ermeni Vilayeti" kurulduğu ilân edilmiştir (Saray 1993: 21-23; Rızayeva 2000: 5).

Azerbaycan'ı işgal eden Çarlık Rusyası, Azerbaycan halkının millî değerlerine, yaşam tarzına ve yönetim şekline uygun olmayan bir politika izlemiştir. Ülkeye Türk varlığının yok edilmesi adına Rusya'dan, diğer ülkelerden ve milletlerden kişiler göç ettirilerek köylülerin imkânları elinden alınmıştır. Çarlık Rusyası kendilerine yakın hanlar, beyler ve ağalarla işbirliği yaparak köylülerin haklarını ellerinden almış ve onları kendi emirleri altında istediği gibi çalıştırmıştır. Devlet yönetiminde büyük boşluklar ve kendi başına hareket etmeler ortaya çıkmış, Azerbaycan Türkü'nün refahı, namusu ve özgürce hareket etme hakları ellerinden alınmıştır (Saray 1993: 24; Rızayeva 2000: 27-28; Rüstemzade El Gehremanları Halg Edebiyatında 1984: 53). Yaşanan bu olaylar haksızlığa uğrayan kişilerin kaçak olmalarına yol açmıştır.

Toplumsal Yapılanma

Azerbaycan'da yaşanan birtakım siyasal ve sosyal olaylar, toplumda sınıfların ortaya çıkmasına ve toplumun bölünmesine sebep olmuştur. Bu sınıflaşma, hanlıklar döneminden itibaren yürütülen bazı uygulamalar sonucunda kendisini göstermeye başlamıştır. Bu dönemde sınıfsal yapılanmada en üst sınıfı hanlar, hanlardan sonraki sınıfı sultanlar, beyler, ağalar ve alt sınıfı ise köylüler oluşturmuştur. Bununla birlikte göçebe grupların ileri gelenleri de belirli bir nüfuza sahip olmuşlardır (Eliyarlı 1996: 560; Rızayeva 2000: 11).

Azerbaycan Çarlık Rusyası tarafından işgal edildikten sonra Çarlık Rusyası'nın ilk olarak hâkimiyetini kabul etmeyen Gence, Bakü, Guba hanlıklarını ortadan kaldırdığı, hâkimiyetini kabul eden Karabağ, Şeki, Şamahı hanlıklarına kısa bir süre yaşama hakkı tanıdığı ve 1819-1826 yıllarında onların da yönetimine son verdiği görülmektedir. Hanlık yönetimine son veren Çarlık Rusyası, ülkeyi eyaletlere bölmüş ve bu eyaletlerde birer yönetim birimi oluşturmuştur. Bu yönetim biriminin başına Çar zabiti, komutanı getirilmiştir. Bu kişiler de kendilerini bu bölgelerde hanlardan farksız olarak görüp hareket etmişlerdir. Eyaletler de mahallere bölünmüştür. Bu mahallerin başında ise mahal vekilleri, yöneticileri vardır. Köylerde ise yönetimi muhtarlar sürdürmektedirler. Muhtarların yanlarında da onbaşılar ve yüzbaşılar vardır (Rızayeva 2000: 39-40).

Azerbaycan'ın bazı eyaletlerinde ve şehirlerinde mahkemeler de kurulmuştur. Bu mahkemelere komutanlar başkanlık etmiş, yerli beyler de toplantı elemanı olarak görev almıştır. Mülkî mahkemelerle birlikte şeriat mahkemeleri de faaliyet göstermiştir. Her eyalette din adamlarının başında kadılar vardır. Onlar aynı zamanda şeriat mahkemelerine de başkanlık yapıyor, nikâh, boşanma, miras vs. konularla da ilgileniyorlardı (Rızayeva 2000: 40).

Azerbaycan'da bu hükümet yapılanmasının dışında, toplumun üst sınıfını "bey", "ağa" ve "melikler" oluşturmaktadır. Bey tabakası ise kendi içinde iki gruba ayrılmıştır. Bunlardan bir kısmı bey neslinden geldikleri için, bir kısmı ise idarî görevlerde bulundukları için bu unvanı almışlardır (Rızayeva 2000: 57-58).

Azerbaycan'da halkın esas kısmını ise, birkaç gruba ayrılmış olan köylüler oluşturmaktadır. Onların çoğunluğu han, mülk sahibi ve vakıf topraklarında yaşayan ve "raiyet" adı ile anılan köylülerdir. Bu gruptaki köylülerin kendilerinin üretme hakkı, kendi üretim aletleri ve toprak hisseleri vardır. Köylülerin diğer grubunu ise "rençper" olarak adlandırılmaktadır. Bu köylüler toprağa değil, şahsen beylere ve ağalara bağlı köylülerdir. Köylerde "köy icmasına (camia)" ayrılmış topraklar vardır. Rençperlerin büyük bölümü "köy icması"nda çalışmakla yükümlü olan "köy camiası"na dâhil değildir, onların kendi toprak hisseleri, aletleri ve üretim hakları yoktur. Beyler ve ağalar rençperleri her türlü işi yapmaya zorlayabilmişlerdir. Rençperler, hanların, beylerin ve ağaların hizmetinde çalışmış, tahıl yetiştirmiş, ipek ve pamuk üretimi ile uğraşmışlardır. Yöneticiler, beylere, kadılara ve muhtarlara rençper dağıtmışlardır. Kâtiplerden muhtarlara kadar idari hizmet yapanların çoğu, kendi emekleri karşılığında hazineden para almamış, rençperlerin emeğini kullanmışlardır (Guliyev 2002: 48; Rızayeva 2000: 11).

Bunların yanında hayvancılıkla uğraşan göçebe "elatlar" da köylü ahalisine mensuptur. Onlar da göçebe gruplar içinde grubun ileri gelenlerine bağımlı durumda hayat sürdürmüşlerdir. Bu göçebe ahali, yerleşik hayata ve tarıma, durumları diğer köylülere göre daha iyi olduğu için geç geçmişlerdir. Elatların bir bölümü, vergi ve sorumluluklardan muaf tutulmuş, sadece hanın ordusuna hizmet etmekle görevlendirilmiş; bir bölümü ise harp hizmeti ile birlikte vergi ve sorumluluklarını yerine getirmiştir. Vergi ödemeyen ve esas olarak hanlara harp zamanı hizmet veren göçebeler "muaf" adı ile anılmışlardır (Rızayeva 2000: 12).

Köylüler toprak sahipleri için "biyar" ve "avraz" adı verilen sorumlulukları yerine getirmek, din adamlarının geçimlerini sağlamak ile de yükümlüdürler. Bu sorumluluklardan biyar, beye ait olan topraklarda yaşayan köylülerin (rençperlerin) her sene birkaç gün bedava çalışmaları demektir. Biyar günlerinde köylü-

ler, toprak sahibinin topraklarını sürmek, mahsulünü toplamak ve beyin diğer işlerini görmekle yükümlü tutulmuşlardır. Avraz ise, köy cemaatinin hep birlikte beylerin ve ağaların her türlü üretim ve ev işlerini yapmasıdır. 18. yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarında biyar yılda 3-6 gün, avraz ise 2 gün olarak belirlenmiştir. Bazı hanlıklarda bu sorumlulukların para karşılığında da yaptırıldığı görülmüştür (Guliyev 2002: 48; Rızayeva 2000: 13-14). 1847 yılında çıkarılan "Kendli Esasnameleri" adlı kanuna göre biyara çıkmak için her köylü ailesinin bir kişi ayırması, bu kişinin 18 gün bey için tarla ekip, ot biçmesi, odun doğraması ve inşaatlarda çalışmasını zorunlu kılmıştır. Köylü biyara çıkmak istemediğinde bu hizmeti para ile ödemek zorunda bırakılmıştır (Eliyarlı 1996: 667).

Toplumsal sınıflanma içinde en alt tabakayı oluşturan, beylerin ve ağaların zulümlerine dayanamayan köylüler, onlara karşı gelerek kaçak düşmüşlerdir.

Ekonomik Nedenler

Azerbaycan'da kaçak hareketini yaratan ekonomik gelişmelerin temel sebebi, Azerbaycan ekonomisinin büyük çoğunluğunun toprağa dayalı olmasıdır. Bu nedenle hanlıklar döneminden başlayarak 1917 yılındaki "Ekim İhtilâli"nin sonuna kadar Azerbaycan toprak mülkiyetindeki gelişmeler hikâyelerin ekonomik nedenlerini ortaya koymaktadır demek mümkündür.

Azerbaycan şehirlerindeki mülkler, soy ve alış veriş yolu ile birinden diğerine geçen küçük bağ alanları dışında kalan toprak sahaları; "boş topraklar", "iskân edilmiş topraklar" ve "halise topraklar" olarak üç kategoriye ayrılmıştır (Rızeyeva 2000: 8).

İskân edilmiş topraklar, hanlar tarafından idare edilmiştir. Hanlar, bu toprakları yönetme hakkını beyler veya meliklere bırakmış, bununla birlikte onlara bu köylerin sakinlerinden alınan belirli gelirleri kullanma hakkını da vermişlerdir. Bu yönetim ve idare sistemi; hanın onayı, fermanı olduğu zaman babadan oğula veya kardeşten kardeşe de geçebilmiştir. Bu toprakları idare eden beyin veya melikin toprak satma hakkı olmamıştır. Onlar, emeklerinin karşılığında köylülerin toplu olarak çalıştıkları toprakların belirli bir bölümünün gelirini almış, bunun dışında köylüler beyler için belirli vergiler ödemiş ve onlara ev işlerinin yapılmasında hizmet vermişlerdir (Guliyev 2002: 47; Rızayeva 2000: 8).

Halise topraklarına beylerin handan izin almaları üzerine muhacirler ve savaş esirleri yerleştirilmiştir. Bu topraklar, genelde babadan oğula geçen ve "mülk" olarak adlandırılan topraklardır. Hanlar, değiştikçe her han; kendi fermanı ile mülk hukukunu onaylamış, hanın fermanı olmadığında ise halise topraklarına sahip olma hakkı geçersiz sayılmıştır. Köylüler bu toprakları kullana-

bilmiş; ancak bunun karşılığında beyler kendi yararları için köylülerden ürünlerin 1/30'unu "mülk" olarak almışlardır (Rızayeva 2000: 9).

Mülk topraklarının özelliği, sahiplerinin bu topraklarla ilgili her türlü kararı vermeleridir. Mülk topraklarının sahibi olan "mülkedar", toprağını istediği gibi satıp bağışlayabilmiştir. Mülk topraklarının alınıp satılması, Şeriat Mahkemeleri tarafından gerçekleştirilmiştir. Mülk topraklarında oturan köylüler, mülk sahibine ait değillerdir. Mülk sahibinin köylüler üzerinde değil, sadece topraklar üzerinde hakkı vardır. Hanlıklarda mülk toprak sahipliği; alım, satım, köylü topluluklarına ait topraklara ağalar tarafından el konulması, bazı ağa, bey ve sultanlara; hanlar tarafından toprakların ve köylerin daimi sahipliğinin verilmesi yoluyla olmuştur (Eliyarlı 1996: 625; Guliyev 2002: 47).

Mülk topraklarının dışında hanlıklarda "tiyul" olarak adlandırılan bir başka çeşit toprak mülkiyeti daha vardır. Bu da toprak ürünlerinin 1/10'una eşittir. Bu topraklar, hanlar tarafından seçilen kişilere özel hizmetleri karşılığında bir devlet vergisi olarak kabul edildikleri için, kişinin ölümüne kadar verilmiş, kişinin ölümünden sonra hazineye ayrılmıştır. Bazen han istediği zaman, "tiyul" toprağını geri alma yetkisine de sahip olmuştur. Bu toprakları genellikle hanlar, kendilerine taraftar yaratabilmek için hazine topraklarından beylere, ağalara ve devlet memurlarına görevli oldukları süre için vermişlerdir. Bazen "tiyul" olarak kabul edilen bu toprakların mülk toprağına çevrildiği de görülmüştür (Eliyarlı 1996: 626; Guliyev 2002: 48; Rızayeva 2000: 9-10).

Bunun yanında bazı beyler, halise mülklerine de sahip olmuşlardır. Onlar, bu tür mülklerden han hazinesine bir kuruş bile vergi vermemiş, elde ettikleri tüm gelirler kendilerine kalmıştır (Eliyarlı 1996: 626; Guliyev 2002: 48).

Azerbaycan hanlarının saraylarının, memurlarının ve ordu mensuplarının ihtiyaçlarını karşılamaları; yüksek miktarda harcamalar gerektirmiştir. Bu durum raiyetten ağır vergiler alınmasına yol açmıştır. Azerbaycan'da sabit ve değişken olmak üzere iki tür vergi vardır. Bu vergilerden sabit vergiler, her sene mahsulün elde edilmesinden sonra aynı, miktarı değişmeden toplanan vergilerdir. Değişken vergiler içinde ise "malcehet" (behre) vergisi büyük önem taşımıştır. Çeşitli hanlıklarda bu verginin hacmi ürünün 1/10'u ile 1/3'ü arasında değişmiştir (Eliyarlı 1996: 629; Guliyev 2002: 48). Bir diğer vergi olan "salyane" vergisi, malcehet vergisinin hükümet yararına toplanan bölümünü oluşturmuştur. Beyler ve ağalar, otlaklarının kullanımı karşılığında raiyetden "çöpbaşı" adlı vergiyi almışlardır. Köylüler bahçe ürünlerinin 1/10'una eşit olan "bağbaşı" adlı bir vergi de vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Dini bayram günlerinde raiyet, beylere ve ağalara hediye bayramlık vermek zorundadır. Köylülerden düğün yaptıklarında "toy (düğün) parası" alınmıştır. Eğer düğün köylünün evinde olu-

yor ise, köylüler o beye "toy harcı" vermek zorunda kalmış; beyin evinde düğün olunca da köylülerden "düğün parası" alınmıştır. Her köylünün bahçesinden "otak harcı" adı ile vergiler toplanmış, raiyet; han atlıları için gereken arpayı "at arpası" adı altında vermek zorunda bırakılmış ve çoğu zaman hanların paralı askerlerinin ihtiyaçlarını karşılamakla da sorumlu tutulmuştur. Buna da "diş kirası" denmektedir. Köylüler, han defterhanesinin ve idari büroların diğer harcamalarını karşılamak için "dağarcık" vergisi de ödemişlerdir (Guliyev 2002: 48-49; Rızayeva 2000: 13).

Çarlık Rusyası döneminde toprak mülkiyeti hakkında zamanla birtakım reformlar da yapılmıştır. 1846 yılında Çar; bey ve ağaların hukuklarıyla ilgili ferman vererek, onların toprak üzerinde özel mülkiyet haklarını onaylamış, Azerbaycan'daki beyler ve ağalarla ilişkilerini güçlendirmeye çalışmıştır. Bu ferman ile Çar hükümeti, Kafkasya hanlıklarının Rusya tarafından işgali esnasında ataları tarafından idare edilmiş olan araziler üzerinde beylerin mülkiyet hakkını tanımış ve bu araziler üzerinde tarımla uğraşan köylülere ise o zamana kadar taşıdıkları "raiyet", "rençper", "nöker" gibi çeşitli unvanları birleştirerek "mülkedar tebaası" ismini vermiştir. Tebaa, kullandığı arazi karşılığında beye çeşitli vergiler vermek mecburiyetinde kaldığı gibi, mülkedar da sahip olduğu mülk üzerinde güvenliği ve yönetimi sağlama hak ve yetkisini almıştır (Eliyarlı 1996: 665-666; Rızayeva 2000: 30).

1846 fermanına ek olarak 1847'de yayınlanmış olan "Köylü Temel Kanunları"na göre bey ve ağa topraklarında oturan köylüler, rençperler, raiyetler yine tek isim olarak mülkedar tebaası ismini almış, 15 yaşına girmiş olan erkeklerin her birine 5 desyatin pay toprağı alma hakkı verilmiştir. Onun yerine ise tahıl ürünlerinin 1/10'u, meyve vs. ürünlerin 1/3 ünü "malcehet" vergisi olarak toprak sahibine vermek zorunda bırakılmıştır. Bunun yanında her aileden bir kişi yılda on sekiz gün, bütün köy halkı ise yılda iki gün bağımlı olduğu bey için ücretsiz çalışmak zorunda bırakılmıştır. Birinin yanında çalışan köylülere, diğer birinin yanına geçebilme hakkı verilmiştir. Temel kanunlara göre hayvancılıkla uğraşan köylüler otlakları kullandıkları için ödedikleri vergilerden muaf tutulmuşlardır (Eliyarlı 1996: 666-667; Rızayeva 2000: 31).

1850 yılından 1917 Ekim İhtilaline kadar Azerbaycan'da toprak mülkiyeti ile ilgili çok farklı uygulamaların yürütüldüğü söylenemez. 1870 yılında çıkarılan "Temel Kanun"un 1847 yılında çıkarılandan bir farkı olmamış, alınan kararlar Azerbaycan köylüsünün imkânlarını iyileştirmemiştir. Bu kanunun en büyük faydası, 1870 yılına kadar bir yerden bir yere gitmesi şartlara bağlı olan köylülerin bu şartlardan kurtulmaları olmuştur (Rızayeva 2000: 41).

1870 yılından sonra Azerbaycan'da Çarlık idaresindeki toprakların açık artırma ile kiraya verilmesi sistemi getirilmiştir. Azerbaycan'da devlet hazinesi olarak kabul edilen toprakların bir kısmı pay toprağı şeklinde köylülerin kullanımında, büyük bir kısmı da devletin kullanımında yer almıştır. Bu sisteme göre; Çar hükümeti; kullanım hakkı olan toprak sahalarını; köylülere, köylü birliklerine ve köy camialarına kiraya vermiştir. Bu kiralama sistemine göre devlet toprakları, isteyenler tarafından 1-36 yıllığına kiralanabilmiştir. Kiralanan toprakların kullanım hakları bazı kurallara bağlanmıştır. Bu kurallara uymayanlar para cezası ile cezalandırılmıştır. Açık artırma ile toprağı alan kişiler, Devlet Emlak İdaresi'ne gidip resmi anlaşma yapmakla yükümlü tutulmuşlar, bu anlaşmayı yapmadıkları takdirde toprağı kiralama işlemi ortadan kalkmış ve kişinin yatırdığı peşinat devlet hazinesine kalmıştır. Toprağın kirasının Ocak ve Haziran aylarının 15'inde ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Vefa Rızayeva'ya göre, Azerbaycan köylüleri bu imkânlardan çok fazla yararlanamamışlardır. Çünkü onların açık artırmaya katılacak ve kirayı ödeyecek paraları yoktur. Bu durum en çok beylerin ve ağaların menfaatine olmuştur. Onlar geniş toprak parçalarını kiralamış ve daha fazla parayla köylülere kiraya vermişlerdir. Bu durumu engellemek için 1893 yılında Çar Hükümeti kiralanan toprağın bir başkasına kiralanmasını yasaklasa da bu etkili olmamıştır (Hasanova: 1985 3-59; Rızayeva 2000: 49-52).

Bu gelişmeler, toplumsal yapıda özellikle ticaret alanında faizcilik olgusunu ve bu işi yapan kişileri ortaya çıkarmıştır. Bu kişiler, toprak kiralamaları için köylülere çok yüksek faizlerle borç para vermiş, ürünlerin toplanması sırasında köyleri gezerek ucuz fiyata çok miktarda ürün alıp ambarlarında toplamış ve köylüleri kendilerine bağımlı duruma getirmek için gelecek yılın ürünü adına kapora bile bırakmışlardır. Az topraklı köylüler, toprak kiralamak ve ürünlerin toplanmasına kadar olan dönemdeki birtakım ihtiyaçlarını karşılamak için fabrika sahiplerinden ve faizcilerden para almak ve onlara bağımlı olmak zorunda kalmışlardır (Rızayeva 2000: 48-49).

Ekim İhtilali'nden sonra, 1917 yılında 2. Sovyetler Kurultayı'nda Lenin tarafından yazılmış olan ve mülkedarların toprak mülkiyetini ortadan kaldıran, mülkedar malikâneleri, hanedan, manastır, kilise topraklarının bütün iş hayvanları ve aletleriyle "Meclis-i Müessesan" çağırılıncaya kadar nahiyelerin toprak komitelerinin ve köylü milletvekilleri Sovyetlerinin himayesine bırakılmasını öngören "Toprak Hakkında Dekret'i (kanun hükmünde kararname)" kabul edilmiştir. Bu uygulama ile toprağın mülkiyeti devletin eline geçmiş, devlet elindeki toprakları, ilk olarak yevmiye ile çalışan topraksız ve az topraklı köylülere vermiştir. Toprakların tümü, yer altı servetleri, ormanlar, sular devlet mülkiyetine geçip

halkın malı haline gelmiş ve toprak alıp satmak yasaklanmıştır (Rızayeva 2000: 62).

Kurulan toprak komiteleri; hanların ve beylerin topraklarını köylüler arasında paylaştırmışlardır. Köylülerin kira karşılığında mülkedarlardan aldıkları topraklar köylülere verilmiş ve kira anlaşmaları geçersiz sayılmıştır (Rızayeva 2000: 64).

Beylerin ve ağaların topraklarında zorla çalışmak zorunda bırakılan köylüler, toprakların mülkiyeti kendilerine verilene kadar mücadele etmiş ve kaçak düşmüşlerdir.

Dinî-Ahlaki Nedenler

Hükümet yönetiminde başıboşluğun olması, toplumun ekonomik yönden çöküş yaşaması gibi olguların toplumun ahlakî değerlerini de etkilemesi sonucunu doğurması kaçınılmazdır. Buraya kadar verilen bilgiler ışığında konuya bakıldığında toplumsal tabakalaşma sonucunda kendisini her hakka sahip olarak gören üst makamların zengin olmak için köylülere acımasızca davranmaları, rüşvete başvurmaları, mallarına mal katma hırsıyla haklarından fazlasını almaya çalışmaları toplumdaki ahlâkî çöküşün de göstergeleridir. Bu durum, doğal olarak topraksız kalan insanların geçimlerini temin etmek için hırsızlık vb. gibi yollara başvurmalarına da sebep olabilecek niteliktedir. Siyasî ve ekonomik gelişmelere göre bu ahlâkî sorunların ortaya çıkmasının yanında Çarlık Rusyası'nın toplumun din anlayışına bakışını da bu noktada değerlendirmek gerekmektedir.

Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği dönemde, hükümetin din yönünde uyguladığı tutarlı bir prensip yoktur. Çarlık Rusyası'nın uyguladığı siyaset, değişen Çarlara göre, iyi niyetlilikten aşırı sertliğe kadar gidebilmiştir. 16. ve 18. yüzyılların ilk yarısında Müslümanlara yeni yönetim sistemine uyum sağlamaya çalışan Rus unsurlar gözüyle bakılmıştır. Ancak bu bakış açısının yanında onların hakları hiçbir zaman Hıristiyanlarla bir tutulmamıştır (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay 1988: 46).

Müslümanlara karşı uygulanan temel politika, İslam dinine uzlaşılmaz bir din gözüyle bakılması, camilerin yıkılıp, din görevlilerinin şehirlerden sürülmesi ve İslamiyet'in bir köylü dini olarak görülmesi şeklinde olmuştur. Bunun yanında, Müslümanların ileri gelenleri Hıristiyanlığı kabul etmek, ekonomik çöküş yaşamak veya otoriteye karşı gelenlerin fizikî olarak eriyip gitmelerinden birini seçmekle karşı karşıya bırakılmışlardır. Bunun dışında 1555 yılından itibaren halk kitleleri din değiştirmeye zorlanmıştır. Bu durum da toplumsal yapı içinde din değiştirenlerden oluşan yeni bir grubun "soylu tüccar" denen ve geniş bir alanda ticaret yapma hakkına sahip olan kişilerin ortaya çıkmasına neden ol-

muştur. Din değiştirmeyi kabul etmeyen ve şehirlerden kovulan din görevlileri ise, köylülerin arasına girip onlarla bütünleşmişlerdir (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay 1988: 46-47).

İzlenen bu politika sonucunda Çarlık Rusyası'nın Kuzey Kafkasya'da yayılması büyük bir direnişle karşı karşıya kalmıştır. Bu direniş 1783'te İmam Mansur Uşurma'nın kutsal cihadı ile başlamış, 1824-1856 arasındaki Müridizm hareketinin sonuna kadar devam etmiştir. 1877-1878 yıllarındaki Dağıstan ayaklanması ile de tekrar başlamıştır (Bennigsen ve Lemercier-Quelquejay 1988: 94).

Kaçak Hikâyelerinin Epizotları

Azerbaycan kaçak hikâyeleri, kahramanın ailesinin tanıtımı ile başlamaktadır. Bu tanıtımda, anlatıcıların ilk sırada yer verdikleri unsur, kahramanın ve ailesinin yaşadığı yerin tanıtımıdır. Bu yer, Azerbaycan coğrafyasında yer alan bir köy adıdır.

Hikâyelerde yer kavramından sonra ele alınan unsur, hikâyede geçen olayın gerçekleştiği zamandır. Hikâyelerde geçen olayların en geniş anlamıyla Azerbaycan'ın Çarlık Rusya'nın işgali altında bulunduğu XVIII. ve XIX. yüzyıllar olduğunu söylemek mümkündür. Bu genel zaman tespitinin yanında, hikâyelerde yer alan bazı olayların geçtiği yılların, anlatıcılar tarafından birebir verildiğini de görmek mümkündür.

Kahramanın ve ailesinin yaşadığı yerin belirtilmesinden sonra hikâyelerde, kahramanın ve aile fertlerinin tanıtımına geçilmektedir. Azerbaycan kaçak hikâyelerinin bu bölümünde, ilk olarak kahramanın aile bireylerinin daha sonra ise kendisinin tanıtımının yapıldığı görülmektedir. Anlatıcılar, kahramanın ailesinin tanıtımına kahramanın babasını tanıtmakla başlamaktadır. Kaçak hikâyelerinde yer alan kahramanların babaları; çiftçilik, çobanlık, hizmetçilik meslekleri ile uğraşan, artık çalışamayacak duruma gelmiş yaşlı kişilerdir. Kahramanların annelerinden hikâyelerde çok fazla bahsedilmemektedir.

Kahraman, hikâyelerde ya tek çocuktur ya da onun çok sayıda kardeşi vardır. Kahramanın tek çocuk olması veya çok çocuklu bir ailenin ferdi olması anlatıcının kendi seçimine bağlı bir unsurdur, ancak kahramanın tek çocuk olması da çok çocuklu bir ailenin bireyi olması da, onun hayatında farklı etkilere sahiptir. Tek çocuk olarak büyüyen kahraman çok gururlu büyümektedir, ailesinin başına gelecek her türlü sorunla mücadele edecek tek kişi odur. Çok sayıda kardeşi olan kahraman ise, ailesinin kalabalık olmasından dolayı, ailenin geçimine katkıda bulunmak için hayat mücadelesine çok küçük yaşta başlamak zorundadır. Bunun yanında kahramanların anne ve babalarını küçük yaşta kay-

bedip kimsesiz kalmaları da hikâyelerde görülebilen bir özelliktir. Kimsesiz kalan kahramanlar, başlarında büyükleri olmadığı için kendi geçimlerini kendileri sağlamak zorunda kalmakta ve hayat mücadelesiyle daha erken yaşlarda tanışarak çalışmak zorundadırlar.

Kahramanın ailesi; fakir, geçim sıkıntısı ve imkânsızlıklar içinde yaşamını sürdüren bir köylü ailesidir. Bu özellikleriyle onun ailesi, anlatıcılar tarafından hikâyelerde adeta aynı şartlar altında yaşayan geniş köylü kitlesinin prototipi mahiyetinde ele alınmaktadır. Bununla birlikte Semed Ağa ve Asdan Ağa gibi köylülerden biraz daha imkânları iyi olan kişilerin de kaçak olabildiğini görmek mümkündür. Bu kişiler de her ne kadar durumları hikâyenin başında iyi olsa da sonradan durumları bozulduğu için kaçaklığa başlamışlardır.

Ailesinin tanıtımından sonra hikâyelerde kahramanın kendisinin tanıtımına geçilmektedir. Buna göre, kaçak hikâyelerinin kahramanları, köyde doğup büyüyen, çocukluğundan beri yoksulluk nedir iyi bilen, küçük yaşlardan itibaren çalışmak zorunda kalan ve haksızlığa uğrayan, haksızlığa tahammülü olmayan, dik başlı, hakarete ve haksızlığa karşı duran kişilerdir. Hikâyelerde kahramanların mücadeleye başlamadan önce on iki ile yirmi beş yaşları arasında olduğu görülmektedir. Bu yaşlar, kahramanın çalışmak ve ailesini geçindirmek için hayata atılabileceği bir olgunluğa eriştiği, hayatın gerçekleri ile yüzleşmek zorunda kaldığı yaşlardır.

Ailesinin geçimi için çalışmak zorunda kalan ve içinde bulunduğu devrin hayat şartlarından memnun kalmayan kahraman, hikâyenin ilerleyen bölümünde çeşitli gerekçelerle devrin gidişatına isyan ederek kaçak düşmüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Kahramanın kaçak düşmesine sebep olan bu gerekçeleri;

- Kahramanın yanında çalıştığı ağadan veya beyden hakkını alamaması,
- Kahramanın yaşadığı köy veya çevredeki bey, ağa ve hükümet adamlarına karşı gelen tavırları dolayısıyla dikkat çekip ortadan kaldırılmak istenmesi,
- Kahramanın akrabalarından birinin bey, ağa veya hükümet adamlarının zalimce hareketlerine maruz kalması,
- Kahramanın kendi malını ve mülkünü korumak isterken ağalar, beyler ve hükümet adamları ile karşı karşıya gelmesi,
- Kahramanın yakınlarının işlediği suçlardan dolayı onlarla birlikte hareket ettiği kabul edilerek hapsedilmek istenmesi,
- Kahramanın ağalar, beyler ve hükümet adamlarına karşı köylüleri kışkırtmasıyla dikkat çekmesi,
- Kahramanın ağaların ve beylerin iftiralarına maruz kalması,

- Kahramanın öç almak istemesi, şeklinde sıralamak mümkündür.

Kahramanın kaçak düşmesinin nedenleri gibi sonuçları da hikâyelerde anlatılmıştır. Kahramanın kaçak düşmesinin iki sonucu vardır. Bunlardan birincisi evinden ve yurdundan ayrılan kahramanın yeni bir yere yerleşmesi; ikincisi ise kendisine bir grup (çete) oluşturmasıdır.

Kahraman, yurdundan kaçak düştükten sonra kendisini koruyabileceği ve güvende hissedeceği bir yer tespit etmeye çalışır. Bu yer; genellikle sarp dağlar, mağaralar, oyuklar ve sık ormanlardır. Bunun dışında, çok nadir olmakla birlikte, kaçakların diğer köylerde veya şehirlerde yaşayan yakınlarının veya tanıdıklarının yanına geçici bir müddet sığınmak amacıyla gittiklerini de hikâyelerde görmek mümkündür.

Kaçak hikâyelerinde kaçak düşen kahraman, kaçak düştükten sonra tek başına mücadele etmemekte, mutlaka kendisine bir grup oluşturarak onlarla birlikte hareket etmektedir. Kahramanın grubunun oluşmasında grup üyelerinin, gruba katılımları farklı şekillerde olabilmektedir. Bu katılım tarzlarından ilki, kahramanla birlikte kaçaklığa başlamaktır. Kaçağın grubunda yer alan kişilerden bazıları, kaçağın akraba, eş veya dostlarıdır. Bu kişiler, kaçakla aynı anda kaçaklık hayatına başlarlar. İkinci katılım şekli, beylerin, hanların ve hükümet adamlarının eziyetlerine dayanamayıp onlarla çatışan kişilerin kendi istekleri ile gelip kahramanın grubuna girmeleridir. Üçüncü katılım şeklinde ise, kahramanın methini ve yiğitliğini duyup da grubuna katmak istediği kişileri grubuna almasıdır. Dördüncü ve son katılım şekli ise, kaçakların yardımını gören veya kaçaklarla mücadele eden ancak yanlış yaptıklarının fakrına varan kişilerin kaçakların grubuna katılmalarıdır. Hikâyelerde bu şekilde ferdi katılımların yanında ayrı ayrı faaliyet gösteren kaçak gruplarının belirli dönemlerde birleşerek hareket ettikleri de görülmektedir. Kahramanın kendisinden önce oluşmuş olan bir gruba katılarak, o grubun lideri olması da hikâyelerde söz konusu olabilmektedir.

Kaçak hikâyelerinde geçen kaçak gruplarına katılan kişilerin ortak özellikleri ağa, bey veya hükümet adamlarından yana kendilerinin veya yakınlarının eziyet görmeleri ve devrin gidişatından şikâyetçi olmalarıdır.

Hikâyelerde kahramanın, grubuna herkesi kabul etmediği görülmektedir. Onun grubuna girebilmek için yiğit olmak, fakir fukara halkın hakkını savunmaya ve onlara zarar vermemeye dair ant içmek gerekmektedir. Hikâyelerde, kaçakların gruba kabul edilmeden önce havaya atılan cevizi belirli bir mesafeden vurma, sigara kılıfının içinden kurşun geçirme gibi imtihanlara tabii tutuldukları da görülmektedir. Bunun dışında kahramanın düşmanı olan bey veya ağalardan

birini öldürüp başını kahramana getirerek gruba kabul edilen kaçaklar da vardır.

Kaçak düşüp yerini sağlamlaştıran ve grubunu kuran kahraman, mücadelelere atılmaya başlar. Kaçaklar, hikâyelerde köylülere zarar veren herkesle mücadeleye girerler. Onların en çok mücadele ettikleri kişiler hükümet temsilcisi olan valiler, hanlar, polis komutanları, mahalli polis amirleri, ağalar, beyler, halkı soyan hırsızlar, köylülerin dinî duygularını istismar eden hocalar, dervişler, seyitler, mersiyehan ve mollalardır.

Kaçak hikâyeleri, halk uğruna çeşitli mücadelelere giren kahramanın yurduna geri dönmesi veya ölümü ile son bulmaktadır. Bunun yanında hikâyenin sonunun açık uçlu bırakıldığı ve kahramanın mücadelelerinin noktalanmadığı izlenimini veren hikâyeler de mevcuttur.

Kaçak hikâyelerinin çoğu, kahramanın geri dönmesi sonu ile bitmektedir, kahramanın öldürülmesi sonu ile noktalanan hikâye sayısı daha azdır.

Kahramanın geri dönmesi, genellikle kahramanın karşı çıktığı yönetim sisteminin değişmesi, yönetim şeklinin köylülerin de söz hakkına sahip olacağı bir hal alması, yeni hükümetin kurulması, halkın rahata ve huzura kavuşacağı günlerin gelmesi sonuyla biten hikâyelerde görülür. Bu şekilde biten hikâyelerin halkın eğlenip oynadığı bir meclisle son bulması da dikkati çekmektedir.

Sonu kahramanın ölümü ile biten hikâyelerde kahraman ölse bile hikâye tam olarak bitmemektedir. Bu hikâyelerde her ne kadar kahraman ölmüş olsa da kahramanın yakınlarının onun mücadelesini devam ettirmek adına ant içtikleri ve mücadelelere devam etme kararı ile dağa çıktıkları görülmektedir. Kahramanın ölümünden sonra onun mücadelelerini sürdürecek kişilerin başında kahramanın eşi ve oğlu gelmektedir.

Bütün bu tespitler çerçevesinde, kaçak hikâyelerinin yapısını aşağıdaki gibi çıkarmak mümkündür:

1. Kahramanın ve Ailesinin Tanıtımı
    1.1. Yer
    1.2. Zaman
    1.3. Anne, Baba ve Kardeşler
    1.4. Kahraman
        1.4.1.Kahramanın Doğumu
        1.4.2. Kahramanın Eğitimi
        1.4.3. Kahramanın Diğer Özellikleri
2. Kahramanın Kaçak Düşmesi
    2.1. Nedenleri

2.2. Sonuçları
2.2.2. Bir Yere Yerleşmesi
2.2.2. Bir Grup (Çete) Oluşturması
3. Kahramanın Mücadeleleri
3.1. Kahramanın Hükümet Askerleri ile Mücadelesi
3.2. Kahramanın Beylerle Mücadelesi
3.3.Kahramanın Polis Komutanları ile Mücadelesi
3.4.Kahramanın Casuslarla Mücadelesi
3.5. Kahramanın Hırsızlarla Mücadelesi
3.6. Kahramanın Tacirlerle Mücadelesi
4. Kahramanın Sonu
4.1. Kahramanın Geri Dönmesi
4.2. Kahramanın Öldürülmesi

Kaçak Hikâyelerinde Motifler:

Kaçak hikâyelerinde yer alan motifleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

A) Hayvanlarla İlgili Motifler
B) Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler
C) İmtihanlarla İlgili Motifler
D) Hamile Kalma ve Doğumla İlgili Motifler
E) Sayılarla İlgili Motifler
F) Sembollerle İlgili Motifler

A) Hayvanlarla İlgili Motifler (B401; F890.4):

Kaçak hikâyelerinde hayvanlarla ilgili motifler içinde sadece kahramanların atı ile ilgili motiflere yer verildiği görülmektedir.

Kaçak hikâyelerinde at iki motif grubu içinde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi "B401.Yardımcı At" diğeri ise "F890.4. Olağanüstü At"tır. B.401. Yardımcı at motifine kaçak hikâyelerinden Hacı Tağı, Molla Nur, Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde; F890.4. Olağanüstü At motifine ise Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün ve Molla Nur hikâyelerinde rastlanmaktadır.

Kaçak hikâyelerinde kahramanların düşmanlarından kaçmaları, geniş arazilerde ulaşımlarını sağlamaları için ata ihtiyaçları vardır. Bu yüzden kahramanların en büyük destekçileri atlarıdır. Bunun yanında, kaçakların atlarının mücade-

lelerde kaçakları kurtarma, tehlikelerden önceden kaçakları haberdar etme gibi vasıfları da vardır.

B) Olağanüstü Varlıklarla İlgili Motifler (F575; F575.1; F1068)

Kaçak hikâyelerinde olağanüstü nitelikler taşıyan motifler "F575. Harkulade Güzellik", "F575.1. Harkulade Güzellikte Kadın" ve "F1068. Realist Rüya" motifleridir.

Bu motiflerden "F575. Harkulade Güzellik" motifi, kaçak hikâyelerinden Kaçak Nebi hikâyesinde, "F575.1. Harkulade Güzellikte Kadın" motifi Molla Nur hikâyesinde, "F1068. Realist Rüya" motifi ise Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Kaçak Nebi ve Kaçak Süleyman hikâyelerinde yer almaktadır.

Kaçak hikâyelerinde görülen rüyaların kahramanların başına gelen veya gelecek olan tehlikelerin habercisi niteliğini taşıyan rüyalar olduğu görülmektedir. Tanrıverdi hikâyesinde Tanrıverdi, askerler tarafından kuşatıldığını, Hacı Tağı hikâyesinde Hacı Tağı amcası ile gideceği yerde başına gelecekleri, Garay Söyün eşi Yahşı'nın başına gelenleri, Kaçak Nebi hikâyesinde Hecer Kaçak Nebi'nin içinde bulunduğu durumu, Kaçak Süleyman hikâyesinde Misir Han başına gelecekleri, gördükleri rüyalar sonucunda öğrenirler.

C) İmtihanlarla İlgili Motifler (H80, H300-499, H1109.13, H1540, H1563)

Kaçak hikâyelerinde imtihanla ilgili olarak "H80. İşaretle Tanıma", "H300-499. Evlenme İmtihanları", "H1109.13. Padişahın Pehlivanının Güreşte Yıkılması", "H1540. Yarışma", "H1563. Hüner İmtihanları" motifleri yer almaktadır.

Bu motiflerden "H.80. İşaretle Tanıma" ve "H1109.13. Padişahın Pehlivanının Güreşte Yıkılması" motiflerine, Kaçak Kerem; "H300-499. Evlenme İmtihanları" motifine Kaçak Nebi; "H1540. Yarışma" motifine Hacı Tağı ve Kaçak Nebi; "H1563. Hüner İmtihanları" motifine ise Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde yer verilmiştir.

Azerbaycan kaçak hikâyelerinde imtihanla ilgili motiflerin iki tür olgu üzerinde ele alındığı görülmektedir. Bunlardan birincisi hikâyelerde az da olsa yer alan aşk ile ilgili, diğeri ise kahramanlıkla ilgili hüner göstermedir. Aşkla ilgili olan hünerlerin sergilenmesi Kaçak Nebi hikâyesinde görülür. Kaçak Nebi hikâyesinde Hecer, kendisi ile evlenecek olan gencin seçimi için imtihan motifini kullanmaktadır. Kahramanlıkla ilgili hüner gösterme imtihanlarına hikâyelerde, kaçakların üstün niteliklerini vurgulamak, kaçakların düşman bildikleri gruplardan daha ileri görüşlü, kabiliyetli ve güçlü olduklarını ortaya koymak için başvurulmuştur.

D) Hamile Kalma ve Doğum ile İlgili Motifler (T511.1.1, T596)

Kaçak hikâyelerinde hamile kalma ve doğum ile ilgili iki motife yer verilmiştir. Bu motiflerden birincisi "T511.1.1. Elma Yiyerek Hamile Kalma", ikincisi ise "T596. Çocuğa Ad Koyma" motifidir. Kaçak hikâyelerinde "T511.1.1. Elma Yiyerek Hamile Kalma" motifi sadece Molla Nur hikâyesinde yer almaktadır. "T596. Çocuğa Ad Koyma" motifinin yer aldığı hikâyeler ise Molla Nur ve Kaçak Nebi hikâyeleridir.

Molla Nur hikâyesinde Mahmud Bey'in uzun yıllar boyunca çocuğu olmaz, bir gün evine gelen bir derviş, Mahmud Bey'e bir elma verir ve elmanın kırmızı tarafını kendisinin yemesini, ak tarafını ise karısına yedirmesini söyler. Mahmud Bey, dervişin söylediklerini unutarak ak kısmı kendisi yer, kırmızı kısmı ise karısına yedirir. Bunun üzerine onun bir kızı olur. Kızının güzelliğini görenler ona Aysoltan adını verirler.

Kaçak Nebi hikâyesinin de sadece H.G. varyantında Nebi'ye ad konması için bir tören yapılır ve törende Nebi'ye Aşot Kirve ad verir.

E) Sayılarla İlgili Motifler (Z71.1, Z71.5, Z71.6, Z71.12)

Azerbaycan kaçak hikâyelerinde en çok kullanılan motif grubu, sayılarla ilgili motiflerdir. Bu grup içinde hikâyelerde "Z71.1. Formulistik Sayı 3 ve Katları", "Z71.5. Formulistik Sayı 7 ve katları", Z71.6. Formulistik Sayı 9 ve Katları" ve "Z71.12. Formulistik Sayı 40" motifleri yer almaktadır.

Bu motif gruplarından "Z71.1. Formulistik Sayı 3 ve Katları" Tanrıverdi, Hacı Tağı, Garay Söyün, Molla Nur, Kaçak Nebi, Kaçak Kerem, Kaçak Süleyman, Gandal Nağı, Molla Nur ve Kaçak Yusuf hikâyelerinde, "Z71.5. Formulistik Sayı 7 ve Katları" Hacı Tağı, Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde, "Z71.6. Formulistik Sayı 9 ve Katları" Kaçak Nebi ve Kaçak Kerem hikâyelerinde, "Z71.12. Formulistik Sayı 40" motifi ise Kaçak Nebi hikâyesinde yer almaktadır.

Bu motiflerden 3, 7 ve 9 daha çok bir nesnenin adedini veya belirli bir mesafeyi ifade etmek için kullanılmıştır. 3, 7 ve 40 sayıları ölümle ilgili olarak hikâyelerde yer almıştır. Bu kullanım, ölen kişinin ardından 3, 7 veya 40 gün yas tutulması şeklinde inançlarla bağlantılı olarak gelişen bir kullanımdır. Bunun yanında ölüm unsuru gibi mutluluk unsuru olarak evlilikle ilgili de bu sayıların kullanıldığını görmek mümkündür.

F) Sembollerle İlgili Motifler (Z100-Z199)

Kaçak hikâyelerinde sembollerle ilgili "Z100. Sembolizm" ve "Z140. Sembolik Renkler" motifleri kullanılmıştır.

Bu motiflerden "Z.100. Sembolizm" ile ilgili motifler Kaçak Nebi ve Kaçak Yusuf hikâyelerinde; "Z.140. Sembolik Renkler" ile ilgili motifler ise Garay Söyün, Kaçak Nebi ve Kaçak Yusuf hikâyelerinde yer almaktadır.

Hikâyelerde "Z.100. Sembolizm" grubuna ait motiflerin Kaçak Nebi hikâyesinde "kanlı gömlek", "beyaz mendil" ve Kaçak Yusuf hikâyesinde "eline tuz ve ekmek almak" şekilleri görülmektedir. Kaçak Nebi hikâyesinde Bahar'a eşi Balakişi'nin öldüğünü bildirmek için Balakişi'nin kana bulanmış gömleği getirilir. Beyaz mendil, barışın, ateşkesin simgesi olarak bilinen bir semboldür. Ele tuz ve ekmek almak da toplumsal inançlardan ileri gelen bir motiftir.

"Z.140. Sembolik Renkler" motifi içinde ise "kara" renkle ilgili hikâyelerde geçen motifler vardır. Kara renk, Türk halk kültüründe kötü olaylarla yasın temsilcisi olarak bilinmektedir. Kaçak hikâyelerinde de bu motif, ölüm ve kötülük unsurları ile birlikte kullanılmış bir motiftir.

Kaçak Hikâyelerinde Tipler

Kaçak hikâyelerine bakıldığında Azerbaycan'da 18. ve 19. yüzyılda yaşanan ekonomik, dinî, siyasî ve sosyal olayların, hikâyelerin kahramanı olan tipleri yarattığını görmek mümkündür. Hikâyelerin kahramanları gerçek hayatta yaşamış, bu olayların içinde yer almış kişilerdir. Kaçaklar, Çar, güvenlik güçleri vb. o dönemde yaşamış ve içlerinde bulundukları yaşam tarzı açısından birbirleriyle mücadele etmiş kişilerdir. Gerçek hayattaki bu kişiler anlatıcıların muhayyilesinde şekillendikten sonra kaçak hikâyelerinin kahramanı haline dönüştürülmüştür.

Azerbaycan kaçak hikâyelerinde yer alan tipler şunlardır:

A) Kaçaklar

B) Kaçakların Mücadele Ettikleri Tipler

C) Kaçaklara Yardımcı Olan Tipler

D) Kaçaklara Hainlik Eden Tipler

E) Kaçakların Akrabası Olan Tipler

F) Kaçakların Yardımcı Olduğu Tipler (Köylüler)

Kaçak Hikâyelerinin Şiirleri

Kaçak hikâyeleri; nazım nesir karışık olarak yaratılan hikâyelerdir. Bu hikâyelerin nesir kısmı dinleyiciye olayı tahkiye eden, nazım kısmı ise hikâye kahramanlarının duygularını dile getiren bölümlerdir.

Hikâyelerde koşma, geraylı, muhammes, divanî ve bayatı nazım şekillerinde şiirler okunmuştur.

Kaçak hikâyelerinde "kahramanın ve ailesinin tanıtımı", "kahramanın kaçak düşmesi", "kahramanın mücadeleleri" ve "kahramanın sonu" epizotlarından en çok kahramanın mücadeleleri epizotuna bağlı olarak şiirler okunduğunu; "kahramanın" sonu epizotunun ise az sayıda da olsa şiirsiz bırakılmayan bir epizot olduğunu görmek mümkündür. Bunun yanında; "kahramanın ve ailesinin tanıtımı" ve "kahramanın kaçak düşmesi" epizotlarına bağlı olarak şiir söylenip söylenmemesi âşıkların kendisine kalmış ve kimi hikâyelerde bu epizotlarda şiirler söylenmiş kimi hikâyelerde ise söylenmemiştir. Hiçbir epizota bağlı olmayarak hikâyelerin sonunda şiirlerin sıralanıp verildiği Kaçak Nebi'nin Iğdır Varyantı gibi hikâyeler ya da Kaçak Kerem'in Keremhan Sertib varyantı gibi tüm epizotlara bağlı olan tek şiirin okunduğu hikâyeler de vardır.

Hikâyelerde âşıkların şiirlerini bazı vesilelerle söylediği ya da kahramanlara söylettiğini görmek mümkündür. Âşıkların kahramanları karşı karşıya getirmek, hikâyede düğün ve meclisler yaratmak, kahramanı tanımayan tipleri hikâyelere sokup onlara kahramanların vasıflarını sordurmak gibi vesilelerle ya da şiirin doğal akışı içinde mücadele esnasında, kahramanın duygulandığı anda şiirleri okuduğunu veya kahramanlara okuttuğunu görüyoruz.

Hikâyelerde yer alan şiirler 3, 4, 5 vb. kaç kıtadan oluşuyorsa bir bütün şeklinde, her kıtanın veya bazı kıtaların aralarına nesir parçaları sokularak ya da karşılıklı atışmalar şeklinde okunmuştur.

Birden çok versiyonu veya varyantı olan hikâyelerde; yazıya aktaranların kendi eklemeleri, hikâyenin toplandığı âşığın şiirlere kendisinin kattıkları ve hikâyelerin yazıya geçirilene kadar unutulmuş olması gibi nedenlerle şiir bölümlerinin de değişimlere uğradıkları görülmektedir. Bununla birlikte Kaçak Nebi hikâyesinin varyantlarında görüldüğü gibi bir varyantta başka bir şiirin parçası olan mısra veya kıta, diğer bir varyantta başka bir şiirin parçası olarak karşımıza çıkabilmektedir.

Şiirlerin hepsinde hece vezni kullanılmıştır. Hece vezninin şiirin nazım şekline göre 7'li, 8'li, 11'li, 15'li ve 16'lı kalıpları tercih edilmiştir. Âşıkların şiirlerdeki hece sayısını yakalamaya çaba gösterdikleri görülmektedir. Hece sayısının eksik geldiği yerlerde âşıklar, "ay, o, ey, ha" gibi ünlemlerden yararlanarak mısradaki hece sayısını artırmakta; hecelerin sayısının fazla geldiğinde ise uygun olan kelimelerden birinde bir sesli harf düşürülerek telaffuz edilmekte ve böylece sayılar eşitlenmektedir. Ses eksiltmesi, daha çok bilinen ve herkes tarafından anlamı anlaşılacak kelimelerde yapılmaktadır. Kaçakların adları bunun için uygunsa öncelikle tercih edilmektedir. Örneğin Hacı Tağı yerine Hac Tağı denmektedir.

Hikâyelerde tam ve zengin kafiye başta olmak üzere hemen hemen tüm kafiye çeşitlerinden yararlanılmıştır. Hikâyelerdeki şiirlerin kıtaları ya redifle ya da nakaratla birbirlerine bağlanmıştır. Redif veya nakarat unsurunun yer almadığı şiir sayısı çok azdır. Bu şiirler, tek kıtadan oluşan bayatılardır.

Şiirlerin; hikâyenin kahramanları ya da âşıklar tarafından okundukları görülmektedir. Hikâyelerde okunan şiir şekilleri de hikâyede onu okuyan kişilere göre ayrılmış gibidir. Hikâyelerde koşma ve geraylı şiir şekillerini âşıklar, kadın ve erkek kahramanların tamamı; bayatıları sadece kadın kahramanlar; divanî ve muhammesleri ise sadece âşıklar okumaktadırlar.

Hikâyelerde geçen kaçakların çoğunluğunun erkek olması dolayısıyla şiirlerin çoğunluğu erkek kahramanlar tarafından okunmaktadır. Bununla birlikte hikâyelerde kadın kahramanların da ölüm karşısında ağıt yakarken, aile fertlerinin sorunları ile ilgilenirken, içinde bulundukları sıkıntılı durumu dile getirirken hikâyede geçen erkek kahramanlara bildirmek istediklerini bildirirken şiirler okuduklarını görmekteyiz. Savat Hanım'ın kocası Mehemmedhesen'in yakalandığını Nebi'ye söylemesi, Ceyran Hanım'ın Hecer'in Gorus Hapishanesi'ne atıldığını Nebi'ye bildirmesi, Kaçak Yusuf'un annesinin oğlunun derdini anlamaya çalışması, bu durumun hikâyelerdeki örneklerini teşkil etmektedir. Kaçak Nebi ve Kaçak Süleyman hikâyeleri, kadın kahramanların en çok şiir okudukları hikâyelerdir.

Kaçak hikâyelerindeki şiirlerin belirli bir amaç doğrultusunda okunduğu da görülmektedir. Bu amaçlar; "kahramanın tanıtımını yapmak", "sefere çıkma isteğini dile getirmek", "öç alma isteğini dile getirmek", "kaçaklara yapmaları gerekenleri bildirmek", "kaçakları uyarmak", "küçümsemek", "haber vermek", "tehdit etmek", "duygularını dile getirmek", "yardım istemek", "bilgi vermek", "mücadele övgüsü yapmak", "kahramanın atını tanıtmak", "hikâyeyi özetleyip sonlandırmak", "istekte bulunmak", "meydan okumak", "hesap sormak", "ikna etmek", "bir şeyin söylendiği gibi olduğunu iddia etmek", "korkutmak", "teselli vermek", "dönemden şikâyet etmek", "felekten şikâyet etmek", "vatan hasretini dile getirmek", "kahramanı övmek", "cesaret vermek", "emir vermek", "öğüt vermek", "başından geçenleri anlatmak" ve "haber almak"tır.

Hikâyelerde geçen şiirler, belirli bir ezgi ile okunurlar. Hikâyelerde okunan şiirlerin tümünün saz havaları hakkında elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak hikâyelerden Kaçak Kerem hikâyesinin "Keremhan Sertib" varyantında varyantı yazıya geçiren kişi hikâyede okunan kıtaların üzerine "İrevan Muhammesi", "Muhammes Güzellemesi" ve "Garabağ Gaytarması" gibi havaların isimlerini yazmıştır. Semed Ağa hikâyesinde Âşık Şenlik'in şiirlerinden birini, "Köroğlu'nun Mısri" diğerini ise "Köroğlu Bozuğu" havasında okuduğu belirtilmektedir.

Kaçak hikâyelerinde geçen şiirlerle ilgili değerlendirilmesi gereken bir diğer nokta da âşıkların şiirlerde mahlaslarını kullanmalarıdır. Kaçak hikâyelerinde hikâyesini bitirip, sonunda bir "muhammes" veya "divani" ile kahramanın başından geçen olayları anlatan, kahramanın bahtının güzel olmasını dileyen âşıklar, şiirlerinin son mısraında kendi adlarına yer verirler.

Kaçak Hikâyelerinin Yaratıcısı ve Anlatıcısı Olan Âşıklar

Azerbaycan kaçak hikâyelerinden Semed Ağa hikâyesini Çıldırlı Âşık Şenlik, Tanrıverdi hikâyesini Âşık Hüseyn Bozalganlı, Hacı Tağı hikâyesini Eynallı Eşref, Garay Söyün hikâyesini Âşık Avıl, Molla Nur hikâyesini Haltanlı Tağı, Kaçak Nebi hikâyesinin varyantlarından birini Âşık Mevlüt İhsani, Kaçak Kerem hikâyesinin Kaçak Kerem varyantını Gemli Hüseyn, Keremhan Sertib varyantını ise Zerzebilli Âşık Mehemmed; Kaçak Süleyman hikâyesini Murad Niyazlı, Gandal Nağı hikâyesini Heyyat Mirze, Kaçak Yusuf hikâyesini Âşık İsgender Ağbabalı yaratmış ve anlatmışlardır.

Kaçak hikâyelerinin yaratıcısı olan âşıklar, aynı zamanda o hikâyeleri anlatarak hem yaratıcı hem de anlatıcı olmuşlardır. Azerbaycan'da kaçak hikâyelerinin anlatıcısı olan âşıklar ise Âşık Ekber Ceferov, Bozalganlı Çopur Elesger, Gazahlı Âşık Mehemmed, Âşık Edalet Nesibov, Âşık Hüseyn Halaoğlu, Âşık Gedir, Âşık Mehemmed Rzayev, Âşık Nesib, Âşık Sefter ve Âşık Eli'dir.

Sonuç

Azerbaycan kaçak hikâyeleri Azerbaycan'ın Çarlık Rusyası tarafından işgal edildiği dönemlerde yaşanan siyasal, sosyal, ekonomik, dinî ve ahlakî nedenlerle ortaya çıkmış, kendine özgü yapısı, motifleri, tipleri, şiirleri olan nazım ve nesir karışık olarak yaratılmış halk hikâyeleridir.

KAYNAKÇA

- Ağbaba, Avtandil, ve Nizami Memmedcanlı. *Ağbaba Folklorundan Nümuneler.* Bakü: Yazıçı, 1994.
- Ahundov, Ehliman. *Azerbaycan Dastanları 5 Cilt*. Bakü: Elm, 1972.
- Ahundov, Ehliman. *Gaçag Nebi*. Bakü: Azerbaycan Devlet, 1961.
- Bennigsen, Alexandre, ve Chantal Lemercier-Quelquejay. *Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları*. Çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ, 1988.
- Eliyarlı, Süleyman. *Azerbaycan Tarihi (Uzak Geçmişten 1870ci İllere Geder)*. Bakü: Azerbaycan, 1996.

- Gasımov, Hesen. *Gaçag Nebi*. Bakü: Azerbaycan Uşak ve Gencler Edebiyatı, 1960.
- Gömeç, Sadettin. *Türk Cumhuriyetleri Tarihi*. Konya: Kömen, 1997.
- Guliyev, Rasim. *Rusya'nın Kuzey Azerbaycan'ı İşgali ve İzlediği Siyaset (XIX. Yüzyılın İlk Yarısı).* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa 2002.
- Hasanova, L. L. *1870 Islahatından Sonraki Dönemde Azerbaycan'da Toprak Kira Münasebetleri*. Bakü: Bakü Devlet Üniversitesi, 1985.
- Makas, Zeynelabdin. "Gaçag Nebi'nin Türkiye Varyantı". Azerbaycan Türkçesine Aktaran: Hüseyin Sadıgov*. Edebiyat ve İncesanat 30* (1990).
- Memmedli, Elhan Özel Arşivi.
- Mirze, Ağalar. *Şirvan'a Bine Gellem*. Bakü: Borçalı, 2004.
- Nebiyev, Azad. *Gaçag Nebi*. Bakü: Turan, 2001.
- Öcal, Turgut. *Iğdır Folkloru ve Etnoğrafyası*. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi). Erzurum 1970.
- Rızayeva, Vefa. *XIX. Yüzyıl Sonu ve XX. Yüzyıl Başlarında Azerbaycan'da Toprak Mülkiyeti*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2000.
- Rüstemzade, Rüstem. *Âşıg Revayetleri*. Bakü: Gençlik, 1988.
- Rüstemzade, Rüstem. *El Gehremanları Halg Edebiyatında*. Bakü: Gençlik, 1984.
- Rüstemzade, Rüstem. *Koroglu Neveleri*. Gence: Elesgeroğlu, 2006.
- Rüstemzade, Rüstem. *Yeddi Dastan*. Bakü: Azerneşr, 1989.
- Saray, Mehmet. *Azerbaycan Türkleri Tarihi*. İstanbul: Nesil, 1993.
- Semimi, Tacir, ve Âşık İsgender Ağbabalı. *Ayırdılar Ağbaba'dan*, I. Kitap. Bakü: Ozan, 1998.
- Şimşek, Esma. *Kaçak Nebi Hikâyesi Üzerinde Bir Çalışma*. Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi (Yayımlanmamış Lisans Bitirme Tezi), Erzurum 1986.
- Tahırov, E. H. *Gaçag Nebi*. Bakü: Azerbaycan Sovet Yazıçılar İttifakı, 1938.
- Yazar, Sevtap. *Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri (İnceleme-Metin)*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2008.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 453-464
DOI: 10.32449/egetdid.487463

Azerbaycan'ın Muhacir Yazarı Ceyhun Hacibeyli'nin Edebî Şahsiyeti

The Literary Character of Ceyhun Hacibeyli, the Immigrant Writer of Azerbaijan

Prof. Dr. Vaqıf SULTANLI[*]
Türkiye Türkçesine Akt.: Dr. Öğr. Üyesi Atıf AKGÜN[**]

Özet

Muhacerette oluşan Azerbaycan Edebiyatı'nın ve bu edebiyatın edebî-nazari fikrinin gelişmesinde Ceyhun Hacıbeyli'nin özel bir yeri vardır. Geniş bir dünya görüşüne sahip olan Ceyhun Hacıbeyli'nin sosyal, siyasi, edebî ve diğer kültürel sahalardaki birikimi onun çok yönlü yaratıcılığına yansımıştır. O, yazılarında bir vatansever mücahit gibi yurdunun en sancılı sorunlarına dikkat çekmeye çalışmıştır. Yazarın ilmî, edebî ve diğer konulardaki eserleri de genellikle bu yönde şekillenmiştir. Bu çalışmada Ceyhun Hacıbeyli'nin Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı'ndaki yeri ve önemi, kendi edebî eserlerinden ve hakkında yapılmış olan çalışmalardan hareketle tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı, Ceyhun Hacıbeyli.*

Abstract

Ceyhun Hajibeyli has a special place in the development of Azerbaijani literature and literary concept idea formed in the immigrant. Ceyhun Hajibeyli's broad understanding of social, political and literary culture has been reflected in his multifaceted creativity. He tried to draw attention to the most painful problems of his country, like a patriotic Mujahid. The author's scientific, written or publisistic works are in this direction. In this study, the place and importance of Ceyhun Hajibeyli in Azerbaijani immigration literature has been tried to be determined based on his literary works and his works.

Keywords: *Azerbaijan Immigration Literature, Ceyhun Hajibeyli.*

[*]Bakü Devlet Üniversitesi, Filoloji Fakültesi, Azerbaycan Edebiyatı Tarihi Bölümü, vagif_sultanli@yahoo.com
[**]Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Edebiyatları ABD, atifakgun@gmail.com

Gönderim Tarihi: 30.11.2018
Kabul Tarihi: 20.12.2018 Araştırma Makalesi

Türk Dünyası Edebiyatları arasında en gelişmiş sahalardan birini teşkil eden Azerbaycan Edebiyatı, dünya genelinde hakettiği tanınırlığa sahip değildir. Bu durum birçok tarihî ve sosyolojik nedenle açıklanabilir. Azerbaycan coğrafyası, geçmişten bugüne birçok savaşa ve sosyal hadiseye tanık olmuş, bu itibarla Azerbaycan halkı birçok sıkıntılı ve zorlu süreçler yaşamak zorunda kalmıştır.

Özellikle yakın dönemde Sovyet ya da İran baskısı arasında kalan birçok Azerbaycanlı, öz vatanlarından ayrılmak ya da sürgün edilmek zorunda bırakılmıştır. Muhaceret gerçeği ile tanışan Azerbaycan Türkleri arasında Azerbaycanlı aydınlar da vardır. Vatanlarından ayrılmak zorunda kalmaları onları doğup büyüdükleri topraklarından ve kendi milletlerinden fikren ayrı düşürmemiştir. Anavatanlarındaki soydaşları ile gönül bağlarını hiçbir zaman koparmayan Azerbaycan şair ve yazarları dünyanın muhtelif ülkelerinde Azerbaycan Türkçesi ile vatanlarına ve milletlerine duydukları muhabbeti ve özlemi dile getirmişlerdir. Söz konusu edip zümrenin meydana getirdiği bu hareket Azerbaycan Edebiyatı'nda 20. yüzyıldan itibaren çok zengin bir Muhaceret Edebiyatı'nın teşekkül etmesine de vesile olmuştur.

Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı, Azerbaycan dışında çok güçlü bir edebî kol olarak gelişirken bu edebiyatın birçok önemli temsilcisi eserleri ile hem bulundukları ülkelerde hem de Azerbaycan'da tanınmış ve takip edilmiştir. Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı'nın önemli temsilcilerinden biri de Azerbaycan Şuşa'da doğmuş ancak hayatının son dönemlerini Fransa'da geçirerek orada vefat etmiş olan Ceyhun Hacıbeyli'dir.

"*Evet, itiraf ediyorum ki, sevdiklerimden ayrıldığım kırk yıl boyunca bazen kız kardeşlerimin hasretini çekiyordum; bazen de annemin ve ortanca kardeşimin yüzü kız kardeşlerimin yüzlerini yansıtıyordu.*

"…Her ikisi de ayrılık zamanı geldiğinde acı göz yaşları dökerlerdi. Ben onları sadece iki aylığına gidiyorum diyerek kandırıyordum. Neden ağlıyorsunuz? Ceyhun Bey, sen kendin de bilmeden onları aldatmıştın. Şimdi sen ayrılığın kırk birinci yılını yaşıyorsun, on¬ları bir daha görmedin ve hiç bir zaman da göremeyeceksin…" (Hacıbeyli 2016: 66).

Bu kederli satırlar, ömrü muhaceretin ebedi mihneti içerisinde geçmiş ünlü siyaset adamı Ceyhun Hacıbeyli'ye mahsustur. Kimsesizliğin dayanılmaz sıkıntılarıyla yorulmuş olan edip bu satırları kaleme aldıktan tahminen iki yıl sonra ebedî olarak gözlerini dünyaya kapamıştır.

1. Ceyhun Hacibeyli'nin Hayatı

Muhacerette oluşan Azerbaycan Edebiyatı'nın ve edebî ve nazari fikrinin gelişmesinde Ceyhun Hacıbeyli'nin (1891-1962) yaratıcılığının özel yeri vardır.

Sosyal ve siyasi faaliyetleriyle yalnız vatanında değil, Avrupa'da da tanınan Ceyhun Hacıbeyli 1891 yılının Şubat ayının ikinci günü Dağlık Karabağ'da, şimdiki Ermenistan'ın işgalinde olan Şuşa şehrinde doğmuştur. Hacıbeyli, ilk eğitimini Şuşa'da ünlü maarifçi Haşim Bey Vezirov'un müdür olduğu iki sınıflı Rus Tatar Okulunda, orta tahsilini ise Bakü'de tamamlamıştır.

Ceyhun Hacıbeyli edebî yaratıcılığa erken başlamıştır. O, kardeşi Üzeyir Hacıbeyli ile birlikte yazmış olduğu, 1908 yılının Ocak ayının onikisinde Hacı Zeynelabidin Tağıyev Tiyatrosu'nda sahneye konulan "Leyli ve Mecnun" eseri ile yalnız Azerbaycan'da değil, bütün Şark İslam Dünyasında opera sanatının temelini oluşturmuştur. Hacıbeyli söz konusu tiyatroda aktör olarak görev almış; İbn-Selam ve Nofel rollerini oynamıştır. Ancak Hacıbeyli'nin müzik alanındaki çalışmaları sonraki yıllarda giderek azalmıştır.

Ceyhun Hacıbeyli, 1908 yılında Ali Bey Hüseyinzade'nin müdür olduğu "Saadet" okulunda öğretmenlik yapmıştır. Sonra ise tahsil almak için Rusya'ya yollanmış, milyoner Murtuza Muhtarov'un maddi desteği ile bir yıl (1908-1909) Petersburg Üniversitesi'nin hukuk bölümünde okuduktan sonra Fransa'ya giderek Sorbonna Universitesi'ne dâhil olmuş, tahsilini burada devam ettirmiştir. Paris'te Yüksek Politeknik Bilimleri Okulu'nda okuyan Ceyhun Hacıbeyli 1915 yılında tahsilini tamamlayarak Azerbaycan'a dönmüştür.

Bu yıllarda genç edip aynı zamanda edebî faaliyetlerde de bulunmuş, yazmış olduğu birçok makalesi Azerbaycan'ın Rus dilli matbuatında yayınlanmıştır. Yazarın bu devir yaratıcılığında "Müslümanlar ve Sanat" adlı makalesi daha çok dikkat çekmiştir.

Ceyhun Hacıbeyli eğitimini tamamlayıp Azerbaycan'a döndükten sonra Bakü'de yayınlanmakta olan "Kaspi", "Bakü", "İrşad", "Terakki", "Progres" vb. gazetelerin sayfalarında edebî ve güncel konulardaki yazıları ile düzenli olarak faaliyet göstermiştir. Hacıbeyli'nin edebî yazıları arasında "Hacı Kerim" povestini, "Pristav Ağa", "Doğru Cevap", "Tamam ile Kanaat Bahşdir", "Bu, Ele Özüdür", "Barışmaz Ata", "Müdrik Hakim", "Nümunevi Sübut" ve başka öyküleri göstermek mümkündür.

Yazarın 1911 yılında yayınlanan Ağabeyim Ağa, Aşık Peri, Gövher Ağa, Fatma Hanım Kemine, Hurşidbanu Natevan, Fatma Bike, Gubalı Bike gibi yedi Azerbaycan şairesinin hayat ve yaratıcılık faaliyetlerinden söz eden "Azerbaycanın Gülleri" adlı geniş makalesi güçlü edebiyatşinas kaleminin ürünü olarak değerlendirilebilir. O, aynı zamanda, tercüme işi ile de meşgul olmuş, Rus yazarı İ. S. Turgenev'in "Parasızlık" adlı eserini Azerbaycan Türkçesine çevirmiştir.

Ceyhun Hacıbeyli muhtelif matbuat organlarında edebî ve kültürel yazıları ile faaliyet göstermekle yetinmemiş, aynı zamanda "Müslümanlık", "İzvestiya", "İttihad", "Azerbaycan" (Rusça ve Türkçe) gazetelerinin redaktörü olmuştur.

Hacıbeyli, Alimerdan Bey Topçubaşı'nın liderliğindeki temsil heyeti dâhilinde 1919 yılında gerçekleştirilen Versay Barış Konferansı'na katılmak için Paris'e gitmiştir. Paris'te olduğu devirde istiklaline yeni kavuşmuş Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin dünya devletleri tarafından tanınması istikametinde başarılı faaliyetler göstermiştir. Fransız dilini yüksek seviyede bilmesi, ustaca yazma başarısı, matbuat ve edebiyat muhitleriyle olan ilişkileri Azerbaycan temsil heyetinin başarılı faaliyetlerini artırmıştır. Fakat Ceyhun Hacıbeyli Fransa'da bulunduğu dönem, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Sovyet Rusya'sının işgaline maruz kalarak bağımsızlığını yitirdiği için bir daha vatanına dönememiştir.

Edibin "Bizim Sentimentalizmimiz", "Müslümanlar ve Sanat", "İtinasızlığımız", "Ev Terbiyesi Hakkında Bazı kayıtlar", "Bizim Degeneratlarımız", "Özümüzünküler", "Ruhanilerin İhtiyacı", "Arapların Fethi ve Hükümranlığı Devrinde İslam" ve başka makalelerinde yirminci yüzyılın başlangıcında Azerbaycan halkını rahatsız eden sosyal, siyasi, dinî, ahlaki ve kültürel problemler dikkat merkezine çekilmiştir.

Yukarıda belirtildiği gibi, Ceyhun Hacıbeyli vatanda yaşadığı yıllarda "Hacı Kerim" adlı uzun hikayesini, "Pristav Ağa", "Doğru Cevap", "Tamam ile Kanaat bahşdir", "Bu, Ele Özüdür", "Barışmaz Ata", "Müdrik Hakim", "Nümunevi Subut" ve başka öykü ve pritçalar[1] yazmış, aynı zamanda değişik matbuat sayfalarında günlük makaleleri yayınlanmıştır.

Yazarın Rusça kaleme aldığı "Hacı Kerim" adlı uzun hikâyesi ilk önce "Kaspi" gazetesinde tefrika edilmiş, daha sonra kitap şeklinde yayınlanmıştır. Eser 1917 yılında Türkçe yayınlanmıştır. Povestin serlevhası altında verilen "Zakafkasya Müslümanlarının Hayatından Etüdler" sözleri benzer eserlere göre belli bir farklılık oluşturmaktadır. Yazarın sonradan yaptığı ilaveler ile birlikte sekiz hikâyeden ibaret olan ve şahıs kadrosu aynı kahraman fonunda birleştirilen povest, kompozisyon bakımından da farklı özelliklere sahiptir.

Ceyhun Hacıbeyli'nin muhaceret devri yaratıcılığı da oldukça verimli olmuştur. Hacıbeyli burada "İlk Müslüman Respublikası Azerbaycan", "Azerbaycan", "Azerbaycan Matbuat Tarihi", "İslam Aleyhine Tebligat ve Onun Azerbaycan'daki Metodları", "Karabağ'ın Dialekti ve Folkloru" ve başka ilmî eserlerini yazıp neşrettirmiştir. Bunların yanı sıra Hacıbeyli, Üzeyir Bey

[1] Pritça: Kıssa, felsefi mazmunlara dayalı bir edebî tür.

Hacıbeyli'nin "Arşın Mal Alan" operasını Fransızca'ya tercüme ederek 1925 yılında Paris'in Femina Tiyatrosu'nda sahneye konulmasını sağlamıştır. Hacıbeyli'nin "Aziatik", "Kafkasya", "Revyu de Monde Müzülman" ve başka Fransızca süreli yayınlarda Azerbaycan Edebiyatı'na dair makaleleri de yayınlanmıştır ki, bunların içerisinde "Azerbaycan Tiyatrosu", "19. Yüzyılın Azerbaycanlı Tarihçisi Abbasgulu Ağa Bakıhanov", "SSRİ-de Aydınlar" gibi yazılar özellikle dikkat çeker. Yazar, Fransız Doğubilimci A. Bennigsen ve Ş. L. Kelkeje'nin Paris'te yayınladıkları "Rusya'da 1920 Yılına Kadar Çıkan Müslüman Matbuatının Tarihi" eserinin Azerbaycan bölümünün hazırlanmasına da katkı sağlamıştır.

Ceyhun Hacıbeyli, "Azadlık" radyosunun temelini atanlardan birisi olmuş, Sovyetler Birliği esaretinde olan halkların hayatı konusunda araştırmalar yapmış ve bu sahadaki faaliyetleri nedeniyle Münih'teki Sovyetler Birliği'ni Öğrenme Enstitüsü'nün muhabir üyesi seçilmiştir. O, Paris'te Fransız dilinde çıkan "Kafkasya" ve Münih'te Azerbaycan Türkçesinde yayınlanan "Azerbaycan" dergisinin editörlüğünü yapmıştır.

Ceyhun Hacıbeyli'nin 1937 yılında Paris Askeri Akademisi'ni bitirmiş oğlunun İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya faşistlerine karşı yapılmış olan savaşta şehit olması onun hayatında derin izler bırakır, ömrünün sonlarına kadar bu acıyı unutamaz.

Ceyhun Hacıbeyli'nin muhaceretin zorlukları içerisinde geçen hayatı, 1962 yılının Ekim ayının ikinci günü Fransa'da son bulmuş, cenazesi Paris'in Saint-Cloud mezarlığına defnedilmiştir.

2. Ceyhun Hacibeyli'nin Edebî Şahsiyeti

Oldukça zengin bir entelektüel birikime sahip olan Ceyhun Hacıbeyli'nin sosyal, siyasi ve edebî-kültüroloji sahalardaki çalışmaları onun çok yönlü yaratıcılığına yansımıştır. O, yazılarında bir vatansever mücahit olarak öz yurdunun en önemli problemlerine dikkat çekmeye çalışmıştır. Yazarın yaratıcılığını iki aşamada incelemek mümkündür:

a) Muhacerete kadarki devir;

b) Muhaceret devri.

Fakat belirtmek gerekir ki, bu tasnif ilmî bir bakış açısından daha çok kronolojik bir mahiyeti ifade eder. Esasen Ceyhun Hacıbeyli'nin yaratıcılığı sadece konu, problem ve tür farklılıkları bağlamında değil bir bütün olarak değerlendirilmelidir. Yazarın yaratıcılığı tahlil edilirken bu husus göz ardı edilmemelidir.

Aynı zamanda bir meseleye de dikkat edilmelidir ki, yazılarının farklı türlerde olması bir yana, Hacıbeyli'nin yaratıcılığı için bir başka husus oldukça karakteristiktir. Onun için hiçbir zaman tür ve şekil önemli olmamış, bütün edebî ürünlerinde daha çok yaşanan problemin kültürel alt yapısına dikkat çekilmiştir. Bunun için yazar, önemli gördüğü problemlerin okuyuculara ulaştırılmasında değişik tür ve şekillerden yararlanmıştır. En ilgi çekici yönü ise yazarın bazı durumlarda güncel olarak gördüğü herhangi bir problemi aynı zamanda edebî ve ilmî yazılarında çeşitli şekilde işlemeye çalışmış olmasıdır.

"Müezzinin Laneti" hikâyesinde Sovyet siyasi rejiminin Azerbaycan halkının başına getirdiği felaketin canlı bedii manzarası yansıtılmıştır. Yazar, kendi kahramanı olan Molla Abdulla ve onun ailesinin şahsında, yaşanılan facianın sosyal, siyasi, manevi ve ahlaki taraflarını yansıtmaya çalışmıştır. Hikâyenin sonunda tasvir olunan hadiselerin felaketle bitmesi sembolik bir anlam taşır ve dolayısıyla Sovyet cemiyetinin ideolojik çöküşünün kaçılmazlığı sembolize edilir.

"Baş Tutmayan Ziyaret" hikâyesinde ise yazar, cehalet ve fanatizmi keskin şekilde tenkit etmeyi hedeflemiştir. Burada hac ziyaretine gitmek isteyen tacir Abdul Kerim'in ifrat fanatizmi yüzünden ziyaretinin gerçekleşmemesi gerçek, inandırıcı detaylarla bedii ifadesini bulmuştur. Öyle ki, bir grup hacı ile hac ziyaretine geden Abdul Kerim bir istasyonda inip namaz kılarken tren, istasyondan ayrılır ve hacı arkadaşlarından ayrı düşer. Trenin kendi ricasıyla namaz kılması için durduğunu düşünen kahramanın komik durumu tasvir olunan olaylar zincirinin sanatsal bir sonu gibidir: "Nihayet, o namaza başladı. Göze görünmez ve her yerde olan Allah'ın karşısında diz çöküp, huşu içerisinde Arapça duaları okumakta iken, bir zil sesi, istasyon bekçisinin düdük sesini işitti. Tren yavaş yavaş hareketlendi ve yola düştü, kendi Tanrısı ile samimi ilişkide olan adam bundan bir çıkış bulamadı. Ancak yol arkadaşlarının ümitsiz çağırışları onu gerçekle yüz yüze getirdi.

Fakat artık çok geçti. Tren hacı arkadaşlarını alıp tüm hızıyla istasyondan uzaklaşıyordu. Abdul Kerim dua ederken kirli oyunlar ile gelen bu şeytan keşfine doğru yönelerek eli ile belli belirsiz bir hareket yapabildi" (Hacıbeyli 2006: 41).

Olayların Özbekistan'da cereyan eden bir tür senaryo gibi kaleme alındığı "Stalin'in Öpüşü ya da Stahanovçu Fatime" adlı eserinde yazar, Sovyet döneminde zorunlu çalışmanın getirmiş olduğu facialarının canlı manzarasını yaratmıştır. Yalan üzerinde kurulan kışkırtıcı söylemlerin kurbanı olan Fatime şahsında yazar, aynı zamanda, Sovyet cemiyetinde insanın değersizliğine dikkati çekmekte ve aslında sosyalizmin tebliğ olunduğu gibi hümanist bir mahiyet taşımadığı düşüncesini anlatmaya çalışmaktadır.

"Nejdanovun İşi" hikâyesinde yazar Sovyet siyasi rejiminin sade, temiz insanlara leke vurma, muhtelif yollarla onların yabancılar için casusluk yaptığını iddia ederek cemiyette korku yaratma siyasetini ifşa etmiştir. Daha çok diyalog şeklinde kaleme alınan hikâyenin kahramanı ortaokulda öğretmen olarak çalışan, dört çocuk babası Aleksandr Vasilyeviç Nejdanov Sovyet istihbaratçılarının dikkatini çeker. Nejdanov kendi işini vicdanının sesini dinleyerek ifa eder, öğrencilerinin bilgilenmeleri için elinden geleni esirgemez. Fakat onun her bir sözü ve hareketi takip edilmektedir. Öyle ki, bahçe yaşamının tasviri ile ilgili verdiği ödevi yazmaktan imtina eden bir öğrenci ile arasında oluşan anlaşmazlık mektep nezaretçisinin dikkatini çeker. Çeşitli şekillerde sorgudan geçirilen Nejdanov'un hayatı tamamen bozulur, geceleri endişelerle dolu geçer. Yazar, Nejdanov'u bekleyen karanlık talihi bir rüya şeklinde dile getirir. Hikâyenin sonunda uykudan heyecanla uyanan ve gördüklerinin gerçek olmadığına sevinen Nejdanov'un akıbeti onu hapsetmek için gelen rejim cellâtlarının kapısını çalmasıyla gerçeğe dönüşür.

"SSRİ-de Aydınlar" adlı makalesinde ise Sovyet siyasi rejimi dahilinde ilmin ve aydınlığın sekteye uğramasına dikkat çekmiş, özellikle pozitif ilimlerin soytarılığa döndürülmesinin mahiyetini ve felsefesini ortaya koymaya çalışmıştır: "İlimleri bolşevikleştirmek için elinden geleni yapan Sovyetler, edebiyatı köle vaziyetine getirmişti. Bu sahada onlar yalnız marksist doktrinin konseptine itaat etmekle yetinmiyor, aynı zamanda da edebiyatın muhtelif şekillerinde – güçlü propaganda vasıtaları oluşturan felsefi ve sosyolojik denemeler, tarihi araştırmalar, romanlar, tiyatrolar, dergi ve gazete makaleleri ile pratik amaçlı tedbirleri hayata geçiriyorlardı" (Hacıbeyli 2006: 82).

Yazar Sovyet rejiminin ilk dönemlerinden başlayarak yürütülen Bolşevik siyasetinin edebiyata ve kültürel faaliyetlere vurduğu darbelere dikkati çekerek bunun facialı sonuçlarını ortaya koyar: "Prensip itibariyle yazarlar özgürdürler, fakat Sovyet Hükümeti ya bütün neşriyatları kendi tekeline dönüştürür ya da en azından bütün gayri hükümet neşriyatlarına (örneğin, kurumsal olarak idare olunan neşriyat gibi) kendi sansürcülerini yerleştirirdi; yani, yazarlar ne isterseler yazabilirdiler, ancak yazdıkları Rusya'nın yeni sahiplerinin zevkine uygun gelmezse, eserleri neşrettirmek mümkün değildi. Rusya'nın çok tanınmış birçok yazarı, örneğin Nobel ödülüne layık görülmüş Bunin, Merejkovski, Kuprin, Gibbius, Teffi ve başkaları vatanı terk etmeyi üstün tuttular" (Hacıbeyli 2006: 82).

Yazar, Sovyet rejiminin siyasi hâkimiyeti ele geçirince derhal "proletar edebiyatı" yaratma gayretini, genç, tecrübesiz bir "edebî neslin" varlığını, yeterince tecrübeli ve nüfuz sahibi olan yaşlı yazarlara değer verilmemesini ve bu gayretlerin ne denli yersiz olduğunu kendi gözlemleriyle kaleme almıştır: "...

Bütün edebî mevzular dar bir çerçeveye salınmıştı: Komünizmin ve beş yıllık planın tarifi. Proletarya yazarının asıl görevlerinden birisi 'sanat eserlerinde sosyalizm kuruculuğunun bütün azametini, bu kuruculukta iştirak eden emekçi kitlenin bütün kahramanlığını sunsun, yansıtsın'. Fakat anlamak o kadar da zor değildi ki, sonuçlar beklenildiği gibi iyi olmadı, hatta çok kötü oldu. Genç, yeterince medeni düzeyi olmayan 'proletar' genç, bir günde orta seviyeli bir yazar haline gelemezdi; böylesi güçlü bir dönüş Marks ve Lenin'in için de mümkün değildi" (Hacıbeyli 2006: 83).

Yazar, Bolşevizmin yeni edebiyat yaratmak gayretlerinin arkasındaki gizli niyetin mahiyetinde sınıfcılığın, particiliğin, Marksizm-Leninizm prensiplerine dayalı sahte ideoloji olduğunu ve bu nedenle edebiyatın anenevi değerlerden vazgeçmeye mecbur olduğunu vurgulamıştır: "Hülasa, Bolşeviklerin gözünde iyi görünmek için edebiyat kendine mahsus olmaktan el çekmeliydi: poeziya, lirika, psikologiya, geçmişin düzgün canlandırılması, çağdaş adet ve ananelerin tasviri, bunların tümü burjuvazinin kalıntılarından başka bir şey değildi. Proletar yazar bolşevik ritmi üstünde aynı mevzularda, sınıfsal mücadele, sosyalizm kuruculuğu, beş yıllık plan, fabrika ve çiftliklerin yaşamı konusundaki yazılarla yetinmeliydi. Edebiyatın 'sadeleşdirilmesi' ile övünen Bolşevikler doğrudan da buna 'nail oldular'. Şair kendi ilhamını yalnız fabrikaların bacalarının tütmesinde ve kışkırtıcıların sesinde aramalıdır. Kalan hiç bir şey yazılmağa layık değil, bunun neticesidir ki, Yesenin ve Mayakovski gibi şairler bolşevik gayretleriyle tanınsalar da, kendilerine suikast yapılmıştır" (Hacıbeyli 2006: 85).

Makalenin sonunda yazar, Sovyet aydınının düşdüğü facialı durumu o devirde ironik şekilde halk arasında yayılmış "altı tavsiye" şeklinde şöyle genelleştirir:

"1. Kendini düşünmekten koru.

2. Eğer düşünmeyi bilmiyorsan, en azından düşündüğünü ifade etmekten sakın.

3. Eğer fikrini artık ifade etmiş isen, onu kâğıt üzerine taşımaktan kendini sakla.

4. Eğer fikrini yazılı ifade etmiş isen, onu yayınlamaktan vazgeç.

5. Eğer fikrini artık yayınlamış isen, yazdıklarının yayılmasını engelle.

6. Eğer onları artık yayınlamış isen, o zaman günahlarını itiraf eden mektubu düzenlemeye başla" (Hacıbeyli 2006: 97).

Yazar, söz konusu makalede Avrupa'nın değişik ülkelerinde Sovyet ideologlarının yalanlarına inananların varlığına da dikkati çekmiş, okuyucuları uyanık olmaya, ilme, mantığa dayanmayan bu gibi sahte, belirsiz söyleyişlere uymamaya çağırmıştır.

Ceyhun Hacıbeyli'nin "19. Yüzyılın Azerbaycanlı Tarihçisi Abbasgulu Ağa Bakıhanov" adlı makalesi büyük Azerbaycan mütefekkirinin "Gülüstani-İrem" eserinin tefsiri tarzında kaleme alınmıştır. Ciddi bir ilmî değer taşıyan makalenin başlangıcında Azerbaycan tarihine hasredilen araştırmaların sayıca azlığına dikkati çeken yazar yorumlarına teessüf hislerini de katarak şöyle yazar: "Kafkasya'da yaşayan halkların tarihine hasrolunmuş eserler bir o kadar çok değil. Kadim tarihçiler (Yunanlılar, Araplar ve Farslar) Kafkasya konusunda sadece gerekli olduğunda ve ancak başveren işgal ve müdahaleleri hatırlatmak için bahsederler. Biz yerli tarihimizi çok az biliriz. Özellikle Moğol müdahelesinden Rus işgaline kadarki dönem konusunda" (Hacıbeyli 2006: 65).

Makalede adı verilen eserin elyazma nüshasına istinat eden yazar yalnız bu tarihi tedkikatı tahlil etmekle yetinmez, daha genel manada Azerbaycan tarihinin ibretamiz makamlarını canlandırmak amacını gözetir. Bir başka ifadeyle Ceyhun Hacıbeyli tarihî bir araştırmaya dayanma gerçeği ile kendi halkının karanlık, öğrenilmemiş tarihine ışık tutmak ister.

Genelde yazarın, "19. Yüzyılın Azerbaycanlı Tarihçisi Abbasgulu Ağa Bakıhanov" adlı makalesi sadece ilmi değer taşımakla yetinmez, aynı zamanda ahlaki, terbiyevi, ibret verici ayrıntıları ile dikkati çeker.

Ünlü edebiyat araştırmacısının henüz vatanında iken Prof. V. V. Radlov'un tertip ettiği "Türk-Tatar Dialektleri Kolleksiyonu" için yazmağa başladığı, sonraları Prof. A. N. Samoyloviç'in elyazmasını okuyup takdir ettiği "Karabağ'ın Dialekt ve Folkloru (Kafkasya Azerbaycanı)" adlı eseri muhaceret folklor araştırmacılığında özel bir yer tutmaktadır. Yazar muhacerette yaşadığı yıllarda vaktiyle kiril alfabesiyle Rusça yazdığı folklor materyallerini genişleterek Fransız diline çevirmiş ve metinleri ise Latin alfabesinde hazırlayarak, 1934 yılında Paris'te yayınlanan "Asya" dergisinde yayınlamıştır.

Ceyhun Hacıbeyli esere yazdığı ön sözde araştırmanın oluşturulma tarihini şöyle genelleştirmiştir: "Karabağ'da geçirdiğim mezuniyetler zamanı ben kendi araştırmalarımı tamamlıyordum. Fakat savaşın ve sonradan inkılabın neticeleri benim kendi külliyatımı sistemleştirmeme ve bitirmeme engel oldular. Diğer taraftan geçmiş Rusya İmparatorluğu coğrafyasında baş vermiş siyasi değişiklikler ve Fransa'ya getiren misyon beni Rus Şark araştırmacıları çevresinden uzaklaştırdı. Bu şartlarda bu işi önce Rus alfabesinde olan transkripsiyonu değiştirerek ve metnin Rusçasını Fransız diline tercüme ederek Asya Cemiyeti'ne takdim etme kararı aldım" (Hacıbeyli 1999: 6).

Hatırlatalım ki, "Karabağ'ın Dialekt ve Folkloru" eser Azerbaycan'ı, Türkçeyi, etnoğrafyayı öğrenmek için değerli bir kaynaktır. Otuz üç küçük bölümden ibaret olan eserde bayatı, alkış, kargış, okşama, layla, ağı, herbe-zorba vs... gibi

folklor materyalları toplanıp sistemleştirilmiştir. Ve araştırmanın önemli özelliği ise yazarın takdim ettiği folklor materyallarının şive özelliklerini, Karabağ ağzının kendine mahsusluğunu koruyup saklayabilmesidir.

1959 yılında Ceyhun Hacıbeyli'nin "İslam Aleyhine Kampanya ve Onun Azerbaycan'da Metodları" adlı kitabı yayınlanmıştır. Yazar, bu araştırmada İslâm'a karşı yürütülen faaliyetler ve Sovyet cemiyetinin tutucu yönlerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Ceyhun Hacıbeyli'nin "Bir Yıl Hayallerde ve Bütün Bir Ömür" adlı hatırası da onun yaratıcılığında önemli yerlerden birini teşkil eder. Fransızca kaleme alınmış hatıraların orijinal nüshası Bakü'de Salman Mümtaz Adına Devlet Edebiyat ve İncesanat Arşivinde muhafaza edilmektedir (*fond № 649, siyahı 1, saklama vahidi 11*). Eser 2016 yılında Şamil Zaman'ın çevirisi ile Azerbaycan okuyucularının hizmetine sunulmuştur (Hacıbeyli 2016).

Canlı gözlem ve gerçek delillere dayalı hatıralar son derece etkili ve sembolik bir dille kaleme alınmıştır. Hatıratta 20. yüzyılın öncelerinde Azerbaycan'da cereyan eden sosyal ve siyasi olaylar, Çar resmi makamlarının sömürgecilik siyaseti, Ermeni gaddarlığı, zorbaların faaliyeti, Şuşa'nın medeni hayatı, milli geleneklerin yaşama keyfiyetleri vs. konusunda ilgi çekici unutulmaz sahneler merak uyandırır. Genelde hayallerle hakikatin birliği esasında kaleme alınan hatıraların satırları arasına hasret ve ayrılığın çekilmez ağrı ve acıları dolmuştur.

Hacıbeyli'nin "Bir Yıl Hayallerde ve Bütün Bir Ömür" adlı eseri hatıra türünde yazılmış anenevi eserlerden tür, şekil ve üslup bakımından farklıdır. Eserde iç içe yer alan rüya, hayal, tasavvur ve belgeler ustaca birleştirilmiş ve bir bütün metne dönüştürülmüştür. Hatıralar, vatan hasreti ile sızlayan, sevdikleri ile bir daha görüşemeyeceğini bütün varlığı ile anlayan, dünyayı gurbet şeklinde gören bir mühacir yazarın karamsar düşünceleri olarak anlatılır.

Hatıralarda 1939 yılında annesinin ölüm haberini duyan yazarın ağrı ve azapları kederli bir dille kaleme alınmıştır:

> "Ben bu üzüntülü haberi Polonya'da bulunduğum sırada arkadaşlarımdan duydum. Önceden hissettiğim bu kötü haber aynı anda derdimin üstüne dert ilave etti. Defalarca ölümcül, tehlikeli anlardan kaçıp kurtulabilmiştim. Hayatımda çeşitli felaketler görmüştüm. Ama her defasında da kendimi, erkek ve kız kardeşlerimi onlardan çekip kurtarmıştım. Sizi temin ederim ki, annemi de bundan döndürebilirdim.

> Annemi bir gün kendi oğlunu ve onun küçük çocuklarını görmek ümidi yaşatıyordu. Bununla artık onun yaşamak arzusu artık sarsılmış, yerinden kopmuştu.
>
> "... O, elliye kadar sayamıyordu, bu sahada becerisi yoktu. Ama o herhangi bir hastaya ve bebeğe maharetle bakabiliyordu. Bu onda bir yetenekti. O, bilgisizdi, ama kendini kibar bir hanım gibi gösterebiliyordu. Her türlü nezaket kuralını biliyordu. O, sadece bir kadın idi, kusursuz, lekesiz... Bugün Avrupa tahsili almış olanlar, bu sade varlık önünde sadece bir ders alabilirler – dürüstlük, temizlik dersi!" (Hacıbeyli, 2016: 109).

Sonuç

Ceyhun Hacıbeyli son nefesine kadar ideallerinden taviz vermemiş, bütün gücü, iradesi ile Sovyet ideolojisine karşı durmuş, vatanının özgürlüğü, yeniden bağımsızlığına kavuşması uğrunda mücadele düşüncesinden bir an bile vazgeçmemiştir. Birçok diğer muhacir yazarda olduğu gibi onun için de edebi yaratıcılık, bedii temsilden ziyade, siyasi mefküreye ve esarette olan ana yurdunun özgürlük mücadelesine hizmet etmeyi gaye edinmektedir.

Hacıbeyli'nin şahsi arşivi 1990 yılında önemli diplomat, UNESCO görevlisi Ramiz Abutalıbov tarafından Fransa'dan Azerbaycan'a getirilerek Salman Mümtaz adına Devlet Edebiyat ve İncesanat Arşivi'ne bağışlanmıştır (Абуталыбов 2006). O'nun hakkında Bekir Nebiyev, Şamil Kurbanov, Abid Tahirli, Bayram Ağayev, Haleddin İbrahimli, Ramiz Abutalıbov, Maarif Teymur, Mirzabala Amrahov, Ali Şamil, Almaz Hasankızı ve başkaları (Hacıbeyli 2016) araştırmalar yapmış, tezler savunmuş (Tahirov 1997), bazı eserleri (Hacıbeyli 1999; Hacıbeyli 2006) yayınlanarak okuyucuların hizmetine sunulmuştur.

KAYNAKÇA

- Hacıbeyli, Ceyhun. *Karabağ'ın Dialekt ve Folkloru (Kafkasya Azerbaycanı)*. Bakü: Ozan Neşriyatı, 1999.
- -----. *Seçilmiş Eserleri*. Bakü: Elm Neşriyatı, 2006.
- -----. *Bir Yıl Hayallerde ve Bütöv Bir Ömür*. Bakü: Han Neşriyatı, 2016.
- -----. *Muasır Azerbaycan Edebiyatı, İki Ciltte, II. Cilt*. Bakü: BDU Neşriyatı, 2006.
- Sultanlı, Vagif. *Azerbaycan Muhaceret Edebiyatı*. Bakü: Şirvanneşr, 1998.

🕮 Tahirli, Abid. *İdrak Işığında.* Bakü. Ozan Neşriyyatı, 2010.

🕮 Tahirov, Abid. *Ceyhun Hacıbeyli'nin Hayat ve Yaratıcılığı*. (Tez Özeti), Bakü, 1997.

🕮 Абуталыбов, Рамиз. *Годы и встречи в Париже*, Изд-во Москва: СЖС медиа, 2006.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 465-474
DOI: 10.32449/egetdid.428504

Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Ortak Özellikleri

The Common Features in Azerbaijan and Uzbek Poetry During the Independence Period

Doç. Dr. Terane HEŞİMOVA*

Özet

Makale bağımsız Azerbaycan ve Özbek Türklerinin çağdaş şiirinde ortak gelişim özelliklerini tespite yöneliktir. Çağdaş şiirde kan ve genin, din-dil birliğinin, sosyo-politik durumun oluşturduğu konu ve içerik, şekil ve üslup, ses ve ahenk benzerliği sanat ilişkileri yönünden incelenmiştir. Sovyetler döneminde şiir yazmaya başlamış, bağımsızlık döneminde ulusal şiirin en güzel örneklerini kaleme alan Bahtiyar Vahabzade, Memmed Araz, Cabir Novruz, Halima Hudayverdiyeva, Erkin Vahidov, Muhammed Yusuf, Dedehan Hasan ve diğer Azerbaycan ve Özbek Türklerinin millî şairlerinin eserlerindeki ortaklıklar ele alınmıştır. Söz konusu şairlerin eserlerinde millî kimlik kavramının yansımaları son derece önemlidir.

Anahtar kelimeler: *Azerbaycanlı ve Özbek şairler, bağımsızlık teması, millî kimlik.*

Abstract

The article considers poems of Azerbaijani and Uzbek peoples in the common development characteristics context. In modern poetry, the characteristics of the common developmentare determined in sound and harmony, oneness and style, blood and genes, religious and linguistic associations, parallel themes and ideas formed by a similar socio-political situation. Bakhtiyar Vahabzade, MammadAraz, Jabir Novruz, Halima Khudayverdiyeva, ErkinVahidov, Mohammed Yusif, DedehanHasan and other poets who started their creative activity during the Soviet Union, in independence years created a modern stage, their parallels in their creation causes developmentof the general Turkish poetry.The reflestions of the national identity consept in the works of these poets are extremely important.

Keywords: *Azerbaijani and Uzbek poets, independence theme, national identity.*

* Azerbaycan Millî İlimler Akademisi, Doğubilimcilik Enstitütü, Merkezi Asya Bölümü, tarana_nur@yahoo.com.tr.

Gönderim Tarihi: 30.05.2018
Kabul Tarihi: 29.11.2018 Araştırma Makalesi

Bağımsızlık devri Azerbaycan ve Özbek edebiyatlarının ulusal konular açısından en zengin dönemlerinden biridir. Bu dönemde edebiyatın, şiirin muhtevasını Sovetler Birliği'ni öven abartılı ifadeler yerine gerçek hayatın, toplumun gerçek duygu ve düşünceleri, millî konular oluşturur. Bağımsızlık öncesi 1980-1990'lı yıllarda benzer sosyo-politik durumların oluşturduğu özdeş problemleri paylaşan Türk halklarının şairleri mevcut durumdan kurtuluş aramayı, özgürlük isteğini şiir yoluyla anlatmaya çalışmışlardır.

Sovyetler döneminin Rus etkisinden kurtulmak, ulusal haklarını savunmak, 1960-1990'lı yılların şiirine mahsus üstü kapalı ifade tarzından serbest anlatıma geçiş; özgürlük, Türklük, vatan sevgisi temaları ile millî bir sanat yaratma gayreti bağımsızlık dönemi Azerbaycan ve Özbek şairlerinin ortak özelliği olmuştur. 1960'lı yıllardan 1980'lerin sonuna kadar şiirlerde millî duygular, özgürlük arzusu üstü kapalı şekilde ve metoforlarla ifade edilmiştir. Millî şiirde vatanseverlik, Türklük, özgürlük temalarını kadınının fedakarlığı, tarihsel itiraflar, ana dili gibi temalar takip etmiştir. Azerbaycan ve Özbek Türklerinin koşulsuz aynı sosyo-politik durumu paylaşma gerçekliğine dayalı benzer konularda şiir kaleme almışlardır. Türk birliği temalı eserler oldukça dikkat çekicidir. Bu konular Sovet esaretinde bulunan Türklerin ortak kaderidir.

Özgürlüğünü kazanarak millî kimliğine, Türklüğüne dönen halklarımızın şiiri, kazandıkları özgürlüğün Türk milletine özgü ruhuna, kültürel ve politik birliğine güvenle doludur. Azerbaycan ve Özbek Türklerinin çağdaş şiirinde Türk milletinin manevi gücünün yansımalarını da görmek mümkündür. Ortak destanlar ve bu destanlarda yer alan kahramanlar, Türk halklarının ayrı-ayrı fatihleri, kumandanları, düşünürleri muasır şiirin imgesine dönüşmekle Türklük betimlenir.

Bağımsızlık döneminde Özbek edebiyatında Abdullah Aripov, Erkin Vahidov, Halima Hudayverdiyeva, Rauf Parfi, Şevket Rahman, Osman Azim, Muhammed Yusuf, Hurşit Devran, Cemal Kemal, Erkin Semender, Tahir Kahhar, Barat Baykabilov vb. şairler yıllarca ruhlarında besledikleri vatan sevgisini, vatanın kutsallığını etkili bir üslupla dile getirmişlerdir. Özellikle, "Marifetçilik Edebiyatı" döneminin edebî geleneklerinden yola çıkan yeni kuşak şairler, tarihe dayalı modern şiirde millî düşüncelerini yansıtmışlardır.

Özbek edebiyatında 1950-1980 yılları durgunluk dönemi olarak görülüyor. Bu tartışmasız bir gerçek. Fakat, şunu da belirtmek gerekir ki, bağımsızlık döneminin edebiyatı durgunluk dönemi edebiyatının üzerinde kuruldu. Durgunluk döneminin çeşitli yönlerle esaret zincirlerini kırma isteği ve saklı girişimi olmasaydı, yeni dönem şiiri köklerinden tamamen kopabilirdi. Azerbaycan edebiyatında bu dönem geçiş dönemi diye adlandırılır ve bu

dönem bağımsızlık dönemi şiirinin temelini oluşturur. Yaşama yeniden başlamak, insan maneviyatının gelişimi, toplumun gelişmesi ve güncellenmesi, çöküşün nedenleri ve ilerleme yolları yeni şiirin muhtevasını oluşturmuş, halklarımızın yaşamı şiirlere yansımıştır.

Azerbaycan ve Özbek Türklerinin milliyetçi şairleri, bağımsızlığın ve millî egemenliğin öneminin farkındadırlar. Çünkü Sovyet döneminde şiir yazmaya başlayan şairler, çocukken Sovyet İmparatorluğu'nun Türk halklarına karşı katliamlarına, gençlik dönemlerinde 60'lı yılların gizli özgürlük mücadelesine tanık olmuş şairlerdir. 1970'lerde şiir yazmaya başlayan bu şairlerin eserleri çoğunlukla 1980'lerde yayımlandı. Yaşam ve sanat tecrübesi edinmiş, halkın dilini şiir dili ve halkın ruhunu şiirlerinin ruhuna dönüştürmüş şairler halkın dertlerini, iradesini, isteklerini ifade ettikleri için sevilerek okunmuşlardır. Bu yüzden Özbek şiirinde bu şairlere "boyası kurumadan okunan şairler" derler.

Halklarımızın tek acısı özgürlük mücadelesi değildi, aynı zamanda Azerbaycan'da Garabağ, Özbekistan'da Fergane olayları milliyetçi şairleri derinden etkilemiştir. Yaşanan benzer olaylar Azerbaycanlı ve Özbekistanlı şairlerin şiirlerinde ana temayı oluşturdu ve bu nedenle konu ve fikir, ahenk, şekil ve üslup benzerliği bağımsız şiirimizin ortak bir yanı oldu.

Son dönem Özbek şiirinin ünlü ismi Halima Hudayverdiyeva, halkının ruhunu, düşüncelerini ve tarihini anlatan bir şairdir. Halima Hudayverdiyeva, 1948'de Sirdarya bölgesinin Bayavut ilçesinde doğdu. Halima Hudayverdiyeva'nın ulusal özgürlük motifli şiirleri üslup itibariyle halkın diline çok yakındır. Şair özgürlüğün halkın yaşamındaki rolünü, bağımsızlığın halkının geleceğini aydınlatmasını halkının ruhunun dilinde anlatır. Özbek edebiyatşinas Azad Şerefütdinov, Halima Hudayverdiyeva'nın sanatının Özbek halkı için öneminden şu şekilde bahsetmektedir: "Halime'nin şiirleri bizleri uyanık kalmaya çağırır, vicdanımızı uyandırır, vücudumuzdan lakaytlık belasını kovmaya yardım eder" (Babahan Şerif 2013: 27). Halima Hudayverdiyeva "Mugaddas Ayol" (1987), "Bu Kunlarga Yetganlar Bor" (1993), "To'marisning Aytgani" (1996) ve diğer kitablarında millî düşüncelerini ifade etmekle milletinin, halkının tarihini aydınlatır ve halkının ruhuna hitap edebilecek konu, üslup ve tarzı seçmiştir. Halima Hudayverdiyeva, sanatını kadının, annenin toplumda müstesna rolünü ifade etmek için de kullanmıştır. Hatta bu konuda en fazla kalem oynatan şairlerdendir. Kadının ruhsal gelişiminin, kadının toplumun genel düzenindeki rolünün, kadınlara ve annelere hak edilen değerin verilmesinin kültürel ve ahlaki sonuçları onun ustalıkla ele aldığı temalardandır.

Bilindiği gibi, Azerbaycan ve Özbek Türklerinin ulusal edebiyatında kadın teması millî şairlerin kaleme aldığı ana temalardandır. Azerbaycan şiirinde 12.

asırdan itibaren belirgin şekilde yer alan kadın teması, Özbek edebiyatında 16. - 17. asırlarda gelişmeye başlamıştır. Cehaletin kurbanı olan kadınların özgürlük mücadelesi, konumu, kadınlara verilen değer, aile, toplum, insanlık ve maneviyatın yükselişindeki rolü ele alınmıştır. Azerbaycan'lı şair ve düşünür Hüseyin Cavid:

"Kadın! ey muhterem enisi beşer!

Sensiz öksüz kalırdı çinsi beşer"

derken başka bir şiirinde :

Ana evladını besler, büyütür,

Anasız millet, evet, öksüzdür (Hüseyin Cavid 1985: 506)

Ya da;

O çok sevimli, güzel ince, nazlı bir hilkat,

Onun ayakları altındadır fakat cennet

Kadın gülerse bu issız mühitimiz gülecek,

Sürüklenen beşeriyyet kadınla yükselecek... (Hüseyin Cavid 1985: 47-48) der.

Halima Hudayverdiyeva, Hüseyin Cavid ve diğer selefleri gibi kadının yükselişinin toplumun yükselişiyle ilişkilendirir. Bu doğru tespit fedakarlık sembolü olan kadınların toplumun aracılığıyla halkın, ulusun gelişmesine yol açtığını şiirlerinin gayesine dönüştürür:

Yelkem halḳkm yelkesige tegib turmâğı üçün,

Başım halkım kölkesige egib turmağı üçün,

Unge karşı nime kelse yengib turmağı üçün,

Menden kay iş lâzım bolsa, berçesige tayyarman (2014: 116).

"Omuzlarımla halkıma destek vermek için, halkımın önünde saygıyla eğilmek için, halkıma karşı olanlarla mücadele etmek için üzerime düşen her şeyi yapmaya hazırım" diyen şair halkının kültürel, manevi yükselişi için yollar arayan cesur Özbek kızıdır.

Onun "Bular Vatan Kâruvulları" (Bunlar Vatan Koruyucuları), "Hüda Degen Memleketni" (Tanrı Diyen Memleketi), "Uluğ Kun Kelmaḳda" (Büyük Gün Geliyor), "Yangi Yil Camını İşk Bilan Toldır" (Yeni Yıl Kadehini Sevgiyle Doldur) gibi şiirleri Özbek Türklerinin manevi ulusal geleneklerini, tarihe saygıyı, millî kültürün önemini anlatan şiir örnekleridir. Onun lirik şiirleri endişe doludur; şair, perişan baharını vatanın kaderi ile kıyaslar. "Baharlarım talan oldu" feryadıyla esaret yıllarında halkının nasıl güç durumda kaldıklarını betimler.

Azerbaycan ve Özbek Türklerinin çağdaş şiirinde Sovetler Birliği'nin Türklerin yaşamını alt üst ettiğini, özgürlük arayışını kuzey rüzgârlarına benzetmeyle dile getirilir. Bahtiyar Vahabzade'nin "Gülistan" manzumesinde kuzeyden esen rüzgârların etkisiyle halkın ruhunun ızdıraplarını; "Gülistan köyünün gül-çiçekleri bir günün içinde soldu-saraldı" (Vahabzade 1959: 67) diye anlatırken, H. Hudayverdiyeva "Baharlarım telaşlarda talan oldu" şeklinde dile getirmiştir. Erkin Vahidov, Sovyet İmparatorluğunda yaşayan Türklerin kaderinin kuzey rüzgârlarının hışmına uğradığını "Semum yalap öter yalang töşini" metaforu ile betimlemiştir. Görüldüğü üzere Bahtiyar Vahabzade, Erkin Vahidov, Halima Hudaverdiyeva metaforlar yoluyla ulusal dertlerini dile getirmişlerlerdir.

Millî şairler, Türk ulusunun kalkınması için kültürel, ruhsal mirasları korumayı Türk evladının borcu gibi betimler. Azerbaycan'ın istiklal şairi Halil Rıza Ulutürk "Türküm", Halima Hudayverdiyeva ise "Gitse Dönmez Gitmiş Giden Olanlarım" şiirleriyle tarihî kültürel miraslarına sahip çıkmanın önemini dile getirirler.

"Ben cığır yok, tarihin kehkeşantek yoluyum,

Dedem Korkut, Alpamış, Manas'ım, Köroğlu'yum" (Rıza 2000: 201).

Veya Turan, Türkistan âşığı Halil Rıza Ulutürk'ün Özbekistan'nın Taşkent şehrinde 1984'te kaleme aldığı "Az Sonra Uçasıyım" şiiri Türk halklarının geleceğine umutla doludur.

"Çelik yumruğumda sıkılmalı gam,

Ağ yelkene dönsün antım muradım.

Uçuşu ertelenmez bir uçağım ben,

Türkistan, Turan'dır bir çift kanadım" (Rıza 2000: 223).

Metoforları ustaca kullanan Halil Rıza, bu şiirinde Türk'ün barış gücünü, yaşama kararlılığını ve ulus sevgisini çok güzel bir şekilde özetlemeyi başarmıştır.

Özbekistan'ın millî şairi Usman Kuçkar (1953-2017) aynı zamanda çağdaş Azerbaycan ve Özbek sanat ilişkilerinin gelişmesinde de büyük hizmetleri olan ve birçok şiiri, manzumeyi Özbek Türkçesine aktaran çevirmendir. Buhara'nın Şafirgan bölgesinde doğan Usman Kuçkar, "Heyecange Kömilgen Dünya" (1982), "Aksiy Sadalar" (1987), "Uyqudaki Minare" (1987), "Ağır Kervan" (1992) şiir kitaplarında milletinin, halkının tarihini aydınlatan unsurları ele almıştır.

"Vatan erki yolimdir kim,

Ölarman bu yolda bir kün,

Bu şundayin ölimlar kim,

Bundan şirin ölim bolmas" (Güldeste 2005: 24).

Usman Kuçkar, halk dilinde kaleme aldığı bu şiirinde vatan için ölmekten onur duyduğunu dile getirmiştir. Vatanın çiçeğini, gülünü kutsallaştıran, vatan sevgisini mükemmel şekilde şiirleştiren Azerbaycan şairi Memmed Araz'ın (1933-2004) "Vatan Yolunda" şiiri Usman Kuçkar'ın mısralarıyla aynı içerik, aynı üslup ve ahenktedir:

"Vatan sevgisinde birinci ada,

Birinci çatmağa pay yeter bana.

Burda birincilik: Vatan yolunda

Birinci ölmeği öğredir bana" (Habibbeyli 2014: 6-8).

Her iki şair düşman pençesinde ezilen milleti, vatanı için ölmeyi şerefi sanıyor. Usman Kuçkar "Baharda Yazılan Şiir"iyle okuyucusunu düşündürür, mücadelelerin ruhumuzda yarattığı etkiyi, insanın olgunlaşmasını, halkta azim duygusunun güçlenmesini sağlamanın önemini, ulusal haklarını korumaktan çekinmemeyi öğütler:

"Bahtın ileri de, durma yürü,

Keling, bir kun kelib,

Biroq, ular ko'zlarida engil,

siqilish kuchi,

Siz nima qilasiz?

Tikanalarni muzlatadigan qiyin kunlarda,

Bahor talab qilayotgan sensin" (Babahan Şerif 2013: 1).

"İlikleri donduran zor günlerde, doğadan baharın gelmesini isteyen sensin" mısraları Sovyet İmparatorluğu'nun esaret zincirlerine itiraz içeriklidir. "Ama gözünden ışıklar, dizden güc giderse, ne yaparsın?" mısraları azmi elden bırakmamayı tavsiye eder niteliktedir. Azerbaycanlı şair Cabir Novruz'un (1933-2002) "Keşke Milletde Ruh Yaşasın" başlıklı şiiri milletin ruhunun gücünü, azmini anlatan diğer bir şiir örneğidir. Onlar milletin direncini artırmanın, ızdırapların sona ermesi için sağlıklı bir ruha sahip olmanın önemini kaleme almışlardır:

"Düşmeni kul etmek olur,

Bin asır yol gitmek olur.

Dünyanı titretmek olur,

Keşke milletde ruh yaşasın…" (Cabir Nevruz 2004: 26).

Türk halklarının birleşmesi, aynı amaç uğruna bir araya gelmesi, halkın içine düştüğü çekişmelerden arınması için kalemiyle savaşan Özbek şairlerden biri de Dedehan Hasan'dır (1941). O, içerdeki parçalanmayı kırmak için tarihsel mirasa, fatihlere, bilim insanlarına, düşünürlere sahip çıkmak gerektiğine inanmış ve Celalledin Harzemşah'tan, Babür'den, Muganna'dan örnekler vermiştir. Dedehan Hasan bağımsızlık uğruna mücadele vermesi ve siyasi faaliyetleri nedeniyle devamlı takip edilmiştir. Tüm bunlara rağmen o, Türkistan'ın bağımsızlığı ve millî birliği için hiç yorulmadan mücadele etmiştir. Dedehan Hasan, Türklüğün sesi olmuştur. Türk dünyasında manevi birlik sağlandığı takdirde "Könültaş olsanız dünyada, her imkan oluşur" diyerek uzak görüşlülüğünü gözler önüne sermiştir. Özbek, Karakalpak, Azerbaycan, Başkır, Yakut ve Mehseti Türklerinin isimlerini şiirlerine inci gibi dizerek manevi birlik sonucunda eski yiğitler vatanı Turan'ı gerçekleştirmiştir. O, sadece Özbekistan'ın esaretten kurtulmasını değil, Sovetler Birliği'ndeki Türklerin tamamının esaret zincirlerini kırarak tek bir çatı altında birleşmesini dilemiş ve Türk milletinin tarihteki görkemine, tarihsel gücüne kavuşacağına inanmıştır. Türklerin kültürel bağlarını güçlendirmenin ve ortak Türk dilinin oluşmasının önemini şöyle dile getirmektedir:

"Öçmaniz zinhar va zinhar, dost u düşman söziga,

Yav işi yavlatmağ asli Türkni Türkniŋ öziga.

Heç işanmaŋ sizni çalğitganni makkar köziga,

Birlaşiŋ ey Türki alam alam- ara birlaşiŋ" (Emin Oba 2014: 5).

Modern Özbek şiirinin yetenekli şairi Muhammed Yusuf (1954-2001), Türklerin bir çatı altında birleşmesine engel olarak halk içindeki ayrımcılığı gösteriyor. Bölgesel ayrımcılığın, etnik milliyetçiliğin büyüyerek ciddi sorunlara neden olacağı hususunda bizleri şöyle uyarmaktadır:

"Ḳoygil Ḳoḳâningni, ḳoygil Surḫaning,

Bir tupraḳ-ku aḫır, ata makâning...

Aziz vatandaşlar, menge işaning,

Özbekni ḳurıtar mahelliyçilik" (213; 117).

Modern Özbek şiirinde "Deme Kokend'liyim, deme Surhanlı'yım, toprağı aynıdır yurdun, aziz yurdtaşlarım, Özbekleri bu yerlicilik bitirecek" anlamlı bu mısralar büyük anlamda birleşmeye davettir. Muhammed Yusuf'un bu şiiri Bahtiyar Vahabzade'nin "Şeki" şiiriyle aynı mevzudadır:

"Ben hem Bakü'denim, hem Lenkeranlı,

Genceli, Gubalı, hem Nahçivanlı.

Şekili,

Şirvanlı,

Garabağlı'yım.

Bütöv vatanıma bütöv bağlıyım.

Bir elde doğarak mutluyum ki, ben,

Büyük bir Vatana oğul olmuşum" (Vahabzade 2004).

Şairin şu mısraları halkın bölgelere, boylara parçalanmasının engellenmesini, dalları kopmamış bir ağacın sert rüzgârlara daha dayanıklı olmasını betimlendirir. Yahut, Azerbaycan'ın halk şairi Memmed Araz'ın "Komşu Çeperi" şiirinde şair herkesi toprağını bölenlere, bölgelere, mahellelere ayıranlara karşı mücadeleye sesliyor:

"Ben Tebrizli, Nahçıvanlı, ben Genceliyim,

Çok görmüşüm hasar üste ölenleri de.

Ben toprağı bölünmeğe öğrenceliyim,

Hiç kazanan görmedim ki, bölenleri ben" (Habibbeyli 2014: 6-8).

Bahtiyar Vahabzade, Dedehan Hasan ve Muhammed Yusuf, Halil Rza Ulutürk, Memmed Araz şiirlerinde bölgeciliğin, mahalleciliğin ve bu gibi halkı mahvedecek durumların sonuçta ulusal trajedilere götürebileceğini anlatmışlar.

Belirtiğimiz gibi, çağdaş Azerbaycan-Özbek şiirinde Türk dünyasının birleşmesi ve vatanın kutsallığı ana temalardır ve bu yüksek hedefler ise tarihsel temeller üzerine kuruludur. Özbek şiirinde Türkistan konusu her zaman günceldir. Aynı başlıklı, aynı konulu şiirler sayı itibarıyla çok, muhtevası geniş, üslubu rengârenktir. Rauf Parfi, 1990 yılında "Gönlümde doğan vatan, ana Türkistan" mısralarıyla bu temada şiirler yazan bir diğer Özbek şairidir. "Türkistan" başlıklı şiiri şöyle başlar:

"Ey könlimga tuğilgan Vatan

Xatiralar sözlar har bir taş

Esdaliklar yağardi asman,

Tirikliknin şahidi quyaş

Eslamakdan tinmaydi haman

Ah, Türkistan, Ana Türkistan" (Emin Oba 2014; 1003).

Rauf Parfi sanatında, hakikatlerin doğal yansıması, şiirlerin başlıklarında, düşünce, ifade tarzında açıkça görülür. Düşmana kendi gücünü göstermek için Halil Rıza Ulutürk'de Türkistanı yiğitler meskeni, manevi güç, gayret örneği şeklinde betimler:

"Biz Türkistan elleriyiz,

Gayret, küdret selleriyiz.

Taşnakları kovan biziz,

Dar gözleri ovan biziz!“ (Rıza 2000: 34)

Çağdaş Özbek şairi Mirza Kencebey’in (1956) kaleme aldığı “Türkistan” şiirinde ise Türkistan’ın tarihi cahanın yaşıyla kıyaslanıyor:

Qay kün kim cahanga keldi Türkistan.

Cahan şul maydanga keldi, Türkistan.

Aziz tupraginni bir bar körganlar

Dinga-yü iymanga keldi, Türkistan” (Emin Oba 2005: 1003).

Daha 1919’larda Ahmet Cavad "Türkistan elleri öpüb alnını, söylüyor derdini sana, bayrağım!" diyordu. Bayrağa hitaben yazdığı bu şiirinde, Türk yurtlarının aynı çatı altında birleşmesini hayal etmişti. Son dönem şairlerinde "Türkistan" konulu şiirlerde millî dertlerimizin çözülmesi yollarının birleşmekten geçtiğini ifade ederek, köleliğe itirazlarını dile getirirler.

M.E. Resulzade "Özgürlük ve bağımsızlık, temel süngülerle değil, edebiyat ve sanat yoluyla kazanılır" der. Ne yazık ki, Bahtiyar Vahabzade, Halil Rıza Ulutürk, Erkin Vahidov, Dedehan Hasan ve diğer Azerbaycan ve Özbek Türklerinin şairleri sanat yoluyla özgürlüğü kazanmanın yanı sıra çeşitli takiplere, eziyetlere, tahditlere maruz burakılmış, hatta tutuklanmışlardır. Fakat, bütün mücadele ve ızdıraplara rağmen onlar millî şiiri kuşatan esaret zincirlerini paramparça etmişler. Sonuç itibarıyla onların milletimizin, halklarımızın millî-kültürel kalkınmasını, özgürlük mücadelelerini anlatan şiirleri sanat yoluyla bağımsızlığı kazanmanın, Türklük idealinin yollarını aydınlattı.

KAYNAKÇA

- Babahan, Muhammed Şerif. “20. Yüzyıl Özbek Şiirinde Bahar”, *Kardeş Kalemler Dergisi* 7 (2013): 75.
- *Çağdaş Türk Edebiyatları-II. Ed. Prof. Dr. Yavuz Akpınar, Doç. Dr. Ferruh Ağca.* Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2013.
- Cabir, Nevruz. *Seçme Eserleri*. Bakü: Lider, 2004.
- Doğan, Süleyman. Türkistan Milli Özgürlük Mücadelesinde Dedehan Hasan, http://www.ulkuyaz.org.tr/turkistan-ozgurluk-mucadelesinde-dedehan-hasan/ Web. 09.01.2018.
- Emin, Oba. “Bağımsızlık Devri Özbek Edebiyatı”, *Turkish Studies* 9.3 (2014): 997-1008.
- Güldeste. *Cağatay Dilinde Şiirler*. İstanbul, 2005.

- Habibbeyli, Z. Belki Bu Yerlere Birde Gelmedim, *Edebiyat gazeti* (21şubat), 2014.
- Hüseyin Cavid. *Eserleri III, IV*. Bakü, 1984.
- Kocaoğlu, Timur. *Çağdaş Özbek Şiiri* (1996). http://www.tdk.gov.tr/images/1996_01_01_Kocaoglu.pdf, 51, Web. 19.01.2018.
- Rıza, X.U. *Türkün Destanı*. Bakı: Genclik, 2000.
- Vahidov, Erkin. *Seçme Şiirler*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 1991.
- Vahidov, Erkin. *Saylanma, To'rt tomlik*. Toshkent: Sharq, 2000-2002.
- XX Asr O`Zbek Adabiyoti. Muhammad Yusuf, http://ziyouz.com/index.php?option=com_content&task=view&id=923&Itemid=41, Web. 21.12.2017
- Vahabzade, Bahtiyar. "Gülistan" Menzumesi, (1959). https://www.azadliq.org/a/24424867.html, Web. 10.01.2018
- Vahabzade, Bahtiyar. *Seçilmiş Eserleri*. İki Cildde. I Cild (Şiirler). Bakı: Önder, 2004.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 475-483
DOI: 10.32449/egetdid.443026

Osman Türkay'ın "Uyurgezer" Şiirini Necip Fazıl Kısakürek'in "Çan Sesi" Şiiriyle Okumak

Reading "Uyurgezer" Poem of Osman Türkay with "Çan Sesi" Poem of Necip Fazıl Kısakürek

Öğr. Gör. Dr. Can ŞEN*

Özet

"Uyurgezer" Kıbrıslı şair Osman Türkay'ın 1969'da yayımlanan ikinci kitabı Uyurgezer'de yer alan ve kitaba adını veren şiiridir. Bir karşılaştırmalı edebiyat incelemesi olan bu makalede Türkay'ın Londra'da yazdığı bu şiir ile Necip Fazıl Kısakürek'in 1925'te yazdığı ve Paris'teki yaşamının yansımalarından olan "Çan Sesi" şiiri birlikte ele alınacaktır. İki şiir arasındaki benzeşen noktalar/unsurlar tespit edilmeye çalışılacak ve bu benzerliklerden yola çıkılarak bu iki şiirin oluşumunu etkileyen benzer sebepler irdelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Osman Türkay, "Uyurgezer", Necip Fazıl Kısakürek, "Çan Sesi", karşılaştırmalı edebiyat, Türk şiiri, Kıbrıs Türk şiiri.*

Abstract

"Uyurgezer" is poet that takes place in Uyurgezer which is second book of Cypriot poet Osman Türkay, published in 1969 and gives tits name to book. In this article which is a comparative literature review, it would be approached together to Türkay 's this poem written in London and Necip Fazıl Kisakürek' s "Çan Sesi" poem that is written in 1925 and reflects his life in Paris. It would be tried to specify similar points / elements between two poems and from these similarities, similar reasons which affect the formation of these two poems would be examined.

Keywords: *Osman Türkay, "Uyurgezer", Necip Fazıl Kısakürek, "Çan Sesi", comparative literature, Turkish poetry, Cypriot Turkish poetry.*

*Bartın Üniversitesi, Türk Dili Bölümü, cansen@bartin.edu.tr.

Gönderim Tarihi: 12.07.2018
Kabul Tarihi: 10.09.2018 Araştırma Makalesi

Kıbrıslı şair Osman Türkay 16 Şubat 1927'de Girne'ye bağlı Kazafana/Ozanköy'de doğmuştur. İlk şiirini on dört yaşında yazan Türkay lise eğitimini 1946'da tamamladıktan sonra 1946-1951 yılları arasında Kıbrıs'taki *Hürsöz* gazetesinde çalışmıştır. 1951 yılında üniversite eğitimi için para biriktirmek amacıyla Türkiye'ye gelen Türkay, Adana ve Erzurum'da tercümanlık yapmıştır. 1953'te Londra'ya giden Türkay burada 1955'te Gazetecilik, 1958'de Felsefe bölümlerinden mezun olmuştur. Felsefe eğitimini tamamlamasının ardından Kıbrıs'a dönen Türkay, *Bozkurt* gazetesinde çalışmıştır. Bu esnada ilk şiir kitabı olan *7 Telli*'yi 1959'da yayımlamıştır. Bu kitabından itibaren "uzay"ı ve "uzay çağı"nı bir tema olarak şiirlerinde işlemesinden dolayı adı "Uzay Çağı Ozanı" ve "Uzay Çağı Mistiği" şeklinde anılmaya başlanmıştır. Türkay 1961'de yeniden Londra'ya gitmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Türkiye'deki *Varlık, Türk Dili, Yeditepe* gibi dergiler ile dünyanın çeşitli yerlerindeki dergilerde şiir ve yazıları yayımlanmıştır. Şiirleri pek çok dile çevrilen Türkay'ın *Uyurgezer, Beethoven'de Aydınlığa Uyanmak, Evrenin Düşünde Gezgin, Kıyamet Günü Gözlemcileri* gibi kitapları Türkiye'de yayımlanırken İngilizce yazdığı ya da İngilizceye kendisinin çevirdiği şiirleri İngiltere'de ve çeşitli ülkelerde neşredilmiştir. Uluslararası şiir dernekleri tarafından pek çok ödüle layık görülen Türkay, 1988 ve 1990'da Nobel Edebiyat Ödülü'ne aday gösterilmiştir. 2000 yılında yaşının ilerlemesi sebebiyle hastalanan ve memleket hasreti çeken Türkay, bu yılın sonunda Bakanlar Kurulu kararıyla KKTC'ye getirilmiş ve tedavi masrafları devlet tarafından karşılanmıştır. Bu rağmen Girne'de tedavi gördüğü hastanede 22 Ocak 2001 sabahı vefât etmiştir (Öznur ve Özdoğanoğlu 2003: 16-27).

Bir karşılaştırmalı edebiyat incelemesi olan bu makalemizde Osman Türkay'ın 1969'da yayımlanan şiir kitabı *Uyurgezer*'de yer alan ve kitaba adını veren "Uyurgezer" şiirini Necip Fazıl Kısakürek'in "Çan Sesi" şiiriyle birlikte değerlendirmeye çalışacağız.

Karşılaştırmalı edebiyat incelemelerinde *"(…) farklı zamanlarda yaşamış iki yazarda aynı konuyu keşfetmiş olmak, bir çeşit iz sürme sonucu ortaya çıkarmak, bir başarı sayılabilir. Ama asıl beklenti, söz konusu araştırmacının karşılaştıracağı eserlerde o yazarların, ortak konuyu ya da motifleri 'nasıl' işlediklerini belirlemesidir. (…)*" (Aytaç 1997: 74). Bu noktada Fransız ekolü bir yazarın bir başka yazar üzerindeki etkisine odaklanırken Amerikan ekolü ise bundan ziyade aynı temayı işleyen yazarların ortak veya farklı noktalarına değinir (Mirzaeisaeidabad 2018: 302). Biz de bu bağlamda Osman Türkay'ın şiirinde Necip Fazıl'dan bir etkilenme aramak yerine[1] "Uyurgezer"deki Necip Fazıl'ın şiiriyle ben-

[1] Bununla birlikte çeşitli Türk şairlerinin Türk dünyası şairlerini etkiledikleri de bilinen bir gerçektir. Örnek olarak Mehmet Âkif Ersoy, Nâzım Hikmet ve Garip akımı şairlerinin Türk dünyasına

zeşen noktaları ortaya koymaya çalışacağız. Osman Türkay'ın şiir dünyasının kaynakları üzerine yapılan çalışmalarda Ahmet Hâşim, Yahyâ Kemâl Beyatlı, Nâzım Hikmet, Melih Cevdet Anday gibi şairlerin Türkay üzerindeki etkisinden bahsedilmiş (Memmedova 2010: 60) fakat Necip Fazıl'ın şaire bu şekilde bir etkisinin olup olmadığı üzerinde durulmamıştır. Türk şiirini kapsamlı bir şekilde okuyup inceleyen Türkay'ın Necip Fazıl'ı okumaması oldukça düşük bir ihtimaldir. Bununla birlikte "Çan Sesi" ile "Uyurgezer" arasındaki ortaya koyacağımız benzerliklere rağmen bizi Türkay'ın doğrudan ondan etkilendiği sonucuna götürecek somut bir bilgi de yoktur. Bu sebeple iki şiiri benzerlikleri açısından değerlendirecek ve bu benzerlikleri doğuran etkenleri tespit etmeye çalışacağız.

"Uyurgezer"i "Çan Sesi"yle Birlikte Okuma Denemesi

Osman Türkay'ın 1969'da yayımlanan ikinci kitabı *Uyurgezer*'deki şiirler şairin 1961'de ikinci kez gittiği Londra'da yazılmıştır. Kitaptaki şiirleri, şairin kâinat hakkındaki görüşleriyle birlikte, inceleyeceğimiz "Uyurgezer" şiirinde ya da "Aldıran Yok Mu Artık Zamana" ve "Britanya Müzesinden İzlenimler" şiirlerinde olduğu gibi yabancı bir gurbet diyarının izlenimleri de şekillendirmiştir (Fikrətqızı 2010: 86-88). Bu noktada "Uyurgezer" ile "Çan Sesi" arasındaki ilk ortaklık yabancı bir ülkenin atmosferini aksettirmeleri olarak karşımıza çıkar. Zira "Çan Sesi" şiiri Necip Fazıl'ın Paris dönemi şiirlerindendir. 1921 yılında Darülfünun Felsefe bölümüne giren Necip Fazıl, 1924'te devlet bursuyla Felsefe tahsili için Paris'e gönderilmiştir. Fakat Paris'te düzenli bir öğrencilik sergileyememiş ve bohem bir hayat yaşamıştır. Bunun üzerine 1925'te İstanbul'a geri dönmüştür (Okay 2014: 17). 1925 tarihli "Çan Sesi" yabancı bir diyarın izlerini taşımaktadır:

"*Odamda yanan mumu üfledi bir çan sesi.*
Gözlerim halka halka gördü bu uçan sesi.
Önümden bir hız geçti, aktı ateşten izler;
Açıldı kıvrım kıvrım toprak altı dehlizler.
Şimşekler yanıp söndü, şimşekler sönüp yandı;
Derindeki sarnıçta durgun sular uyandı.
Sağa sola sallanıp, dan, dan, dan, çaldı çanlar;
Durmadan çaldı çanlar, durmadan çaldı çanlar,
Sular ürperdi, eşya ürperdi, tunç ürperdi;

etkileri hakkında bakınız: (Akgün 2017: 2389-2413; Anar 2009: 17-18, 295-330; Şen 2016: 87-107).

Çanlar, kocaman çanlar, korkunç korkunç ürperdi.
Gördüm ki, adım adım, gölge gölge keşişler,
Ebedî karanlığın mahzenine inmişler..." (Kısakürek 2014: 121)

Şiirin tamamında yer alan "çan" ve "çan sesi" Hıristiyan medeniyetine ait unsurlardır. "Çan" ve onunla birlikte oluşan imajlar yabancı bir ülke ve yabancı bir medeniyet algısı oluşturmaktadır (Gariper 2005: 544). Üçer mısralık on iki bentten oluşan "Uyurgezer"in ise başından itibaren "taşıtların uğultusu"yla, "doklar"la, "baca külahları"yla tıpkı "Çan Sesi"nde olduğu gibi yabancı bir atmosfer karşımıza çıkmaktadır:

"*Kesilir sokaklarda taşıtların uğultusu*
Susar doklardaki uzak vinçler de,
Baca külahları ve hortlaklar yürür damlarda

Yansır yalnızlığı aynalara
Zaman diyebileceğimiz kadınsı bir yüz
Yıldızlar düştükçe kaldırımlara

Uyku düşlerde ölmekse soluk soluğa
Bir martı kanadında, uzayan bir boşlukta
Ölmüş demektir bu saatlerde bildiğimiz dünya" (Türkay 2018: 5)

Şiirin ilk mısraında sokaklardaki taşıt seslerinin kesildiğinin ifâde edilmesi ve ikinci bendin "*Yıldızlar düştükçe kaldırımlara*" şeklindeki son mısraı Necip Fazıl'ın yine ilk dönem şiirlerinden olan "Kaldırımlar"ı hatırlatmaktadır. Bu noktada "Kaldırımlar", "Çan Sesi" ve "Uyurgezer" şiirleri arasında şairlerin psikolojileri açısından bir ortaklık görmek mümkündür:

> *Kaldırımlar şiiri, yalnızlık duygusuna eşlik eden korkunun dile getirilmesiyle başlar. Karanlıkla beraber ortaya çıkan ve âdeta onunla ayrı düşünülmeleri neredeyse imkânsız olan kavramların hayâl, devler, cin gibi birkaçı bu şiirde de görülür. Sokakta 'kimsesiz yürüyen' insanın korkusu, sadece 'karanlık sokakta' yalnız oluşundan değildir. Onun korkusu, bir bakıma hakikatle yüz yüze gelmekten ürken, çekinen insanın korkusudur (…)"* (Kaplan 2005: 203).

Bu üç şiirde de şairler yalnızdır ve bu şiirlerde Ramazan Kaplan'ın da vurguladığı gibi şairlerin kendileriyle, hakikatle yüzleşmelerinden kaynaklanan bir çekingenlik/tedirginlik söz konusudur.

"Çan Sesi"nde sesin şairin odasındaki mumu üfleyerek söndürmesinden; Osman Türkay'ın şiirinde ise sokaklarda taşıt seslerinin kesilmesinden, hortlakların ortaya çıkmasından ve şairin bu saatlerde dünyanın ölmüş gibi olduğunu ifâde etmesinden her iki şiirde de vaktin gece olduğu anlaşılır. İki şiirde de zaman olarak gecenin seçilmesinin sebebi olağanüstü unsurlara yer vererek bir korku atmosferi oluşturma isteğidir. Gün ışığının açık seçikliği içerisinde bunu gerçekleştirmek mümkün değildir. Bu yüzden zaman olarak gece seçilmiştir. Bunun yanı sıra Osman Türkay'ın poetikasında "uyurgezer"liğin önemli bir yeri vardır. İncelediğimiz şiirine ve bu şiirin yer aldığı kitaba isim olan bu kavram onun ruh hâlini anlamak için önemli bir ipucudur (Bilgin Topçu 2016: 242). Kendisiyle yapılmış bir söyleşide söylediği "*(…) çağdaş filozof Ernst Cassirer'in dediği gibi ben şuna inanmaktayım: Ozan bir uyurgezerdir. Onu bu durumundan uyandırmak, yaratıcılık dünyasını yıkmak demektir*" (Öznur ve Özdoğanoğlu 2003: 113) şeklindeki sözleri bu kavrama verdiği önemi göstermektedir. Şair *Evrenin Düşünde Gezgin* kitabının "Amerika" şiirinde ise "*Ben yine düş-gezgini: Evrenin düşünde gezgin/ Uyur-gezerim, düşer-giderim, bir zincirde*" (Öznur ve Özdoğanoğlu 2003: 176) mısralarıyla kendisini "uyurgezer" olarak tavsif etmiştir. Bu kavram bağlamında şairin zaman olarak geceye önem verdiği de anlaşılmaktadır. Çünkü "uyurgezer"lik uykuyla, dolayısıyla geceyle bağlantılıdır.

"Uyurgezer"in devamında vaktin gece yarısı olduğu açıkça belirtilmiştir:

"*Dan! Dan!. Dan!.. Bir ses böler geceyi, sessizliği*
Vurdukça geceyarısını Big Ben
Yaşadığım dağ-dağ olmuş kentin doruklarından

Birden uyanır ruhum ve koşar pencerelere
Camlarda buz tutmuş yabansı cisimler:
Donuk gözler, isfenksler, mumyalar, hiyeroglifler" (Türkay 2018: 5-6).

"Uyurgezer"in "Çan Sesi"yle en çok benzeşen kısmı dördüncü bendidir. "*Dan! Dan!. Dan!.. Bir ses böler geceyi, sessizliği/ Vurdukça geceyarısını Big Ben*" mısraları Necip Fazıl'ın şiirindeki "*Sağa sola sallanıp, dan, dan, dan, çaldı çanlar;/ Durmadan çaldı çanlar, durmadan çaldı çanlar*" mısralarıyla büyük ölçüde benzeşmektedir ki bu durum Osman Türkay'ın "Çan Sesi"nden etkilenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Bunun yanında Necip Fazıl'ın şiirinde çan sesinin mumu üflemesiyle birlikte oluşan olağanüstü durumlar ve korku "Uyurgezer"in dördüncü bendinde Londra'daki ünlü saat kulesi Big Ben'in gece yarısını vurmasıyla ortaya çıkmaktadır. İki şiirde de korkuyu doğuran unsur Türk-İslâm medeniyetine yabancıdır. "Çan Sesi"nde bir kiliseden gelen çan sesi, "Uyurgezer"de ise Big Ben'in gece yarısını vurması şairleri ürpertmektedir.

Necip Fazıl'ın hayatının ve şiirlerinin ilk döneminde korku, tedirginlik, ürperti ve melankoli egemen unsurlar olarak karşımıza çıkmaktadır. O, bu döneminde büyük kentlerin ıssız ve karanlık ortamında yalnızlık içinde varoluş sorunlarıyla boğuşmakta ve ruhsal korkular yaşamaktadır. Bu bağlamda ilk dönem şiirlerinde yaygın olarak görülen otel odaları, karanlık mekânlar, mahzenler, kaldırımlar, yağmur, çan sesleri gibi unsurlar onun bu yalnızlık, bunalım ve korkularının yansımalarıdır (Çetin 2005: 536).

Bu korkular "Çan Sesi"nde "*Sular ürperdi, eşya ürperdi, tunç ürperdi*" mısraı ile ifâde edilmiştir. Osman Türkay ise bu hâli aşağıda alıntılayacağımız sekizinci bentte "*Donar ürpertiyle damarlarımda kan*" şeklinde ortaya koymuştur. Necip Fazıl'ın şiirinde "gölge gölge keşişler ebedî karanlığın mahzenine inerler"ken Big Ben'in vurmasıyla uyanan Osman Türkay cama koşmuş ve "*Camlarda buz tutmuş yabansı cisimler:/ Donuk gözler, isfenksler, mumyalar, hiyeroglifler*" ile karşılaşmıştır. Necip Fazıl'ın şiirlerinde ve *Sabır Taşı, Siyah Pelerinli Adam, Yunus Emre, İbrahim Ethem* piyeslerinde korkuya bağlı olarak görülen veya korkuya sebep olan anlaşılmayan ayak sesleri, periler, cinler, nefs, şeytan, hayaletler, kâbuslar, siyah kediler, cüceler gibi kimi zaman fantastik özellik taşıyan unsurlar (Okay 2014: 54; Şen 2017: 340-341, 347-348, 358-359) "Uyurgezer"de beşinci bentte karşımıza çıkmaktadır. Bu gerçeküstü öğeler de iki şiirin ortak yanlarındandır.

"*Uzun sürmez, değişir görünü, horozlar hep beni öter*
Uzanır hem nasıl yoğun, nasıl somut ve gergin
Gök çizgisine korlaşmış demirden eller

Basmış gibi içimin bir düğmesine, ışıklar yanar,
Aydınlanır iç dünyam. Ve gök gürültüsüne benzeyen uğultularla
Gözümün önünden geçip gider Avrupa

Bir el dışarıda kaldırır kapının tokmağını
Açıp camları bakarım: Ha vurdu, ha vuracak!
Donar ürpertiyle damarlarımda kan" (Türkay 2018: 6-7)

"Uyurgezer"in bu bentlerinde "korlaşmış demirden eller", "gök gürültüsüne benzeyen uğultular" ve "kapının tokmağının bilinmeyen bir el tarafından kaldırılması"yla korku unsurları varlığını sürdürmektedir. Bunun yanı sıra Big Ben'in vurmasıyla oluşan korku atmosferi şairin aydınlanmasını sağlamıştır: "*Aydınlanır iç dünyam. Ve gök gürültüsüne benzeyen uğultularla/ Gözümün önünden geçip gider Avrupa*". Osman Türkay böylece ileride yazacağı ve bunun üzerine

daha fazla yoğunlaşacağı *Evrenin Düşünde Gezgin* ve *Kıyamet Günü Gözlemcileri* kitaplarında olduğu gibi dünyayı ve evreni sorgulama imkânı yakalamıştır. Bu şekilde farklı bir bağlama yönelen "Uyurgezer" şiiri dokuzuncu bentten itibaren "Çan Sesi"yle ortak olan atmosferinden uzaklaşmıştır:

"*Sonra inceden bir sevinç: Bekleyiş ve umutlanış*
Düşlerim, gençliğim, uzak dünyalarım benim
Kimdir bu saatte beni çağıran

O bir ateş sütunu ve aydınlık ufuktan ufuğa
Evreni dört döner büyür ışığı
Ben boşlukta yürüyen bulut

Bir ses: ***Gördün değil mi kıyıma vuran denizleri***
Yerde misin, gökte misin, nerdesin? Seslen!
Benim sesim: ***Arıyorum. Gelecektim zaten sen gelmesen?***

Tutup bir yol gideriz ağaran tanyerine
Gölgesine bakarım: Birazı gelincik, birazı başak ve tarla
Gölgeme bakarım: Savaş ve Asya" (Türkay 2018: 7-8)

Bu son bentlerde dünyayı ve evreni sorgulayarak Necip Fazıl'dan içerik bağlamında farklı bir minvale yönelen Osman Türkay "Kimdir bu saatte beni çağıran" mısraıyla ve on birinci bentte gaipten gelen sesle konuşmasıyla yine de Necip Fazıl'ın şiir dünyasına yakın bir duruş sergilemiştir.

Sonuç

Osman Türkay, çağdaş Türk şiirini yakından inceleyen ve Türk şairlerinden İngilizceye çeviriler yapan bir şairdir. Kendisiyle yapılan söyleşilerde ondan hiç bahsetmemiş olmasına ve şair hakkındaki incelemelerde okuduğu/etkilendiği bir isim olarak üzerinde durulmamasına rağmen, Türk şiirini bu şekilde yakından tanıyan Türkay'ın Necip Fazıl'ın şiirlerini okumamış olması oldukça zayıf bir ihtimaldir. İlk şiir kitabı *7 Telli*'den itibaren dünyayı ve evreni sorgulayan, uzayı bir tema olarak şiire taşıyan Osman Türkay bu noktada içerik açısından Necip Fazıl'dan farklı bir konumda durmaktadır. Buna rağmen Osman Türkay'ın "Uyurgezer" şiiri Necip Fazıl'ın "Çan Sesi" şiiriyle karşılaştırmalı olarak incelendiğinde iki şiir arasında önemli ortak noktalar olduğu görülmektedir. Vaktin gece olması, bir kilise çanı ve bir saat kulesinin vurmasıyla korku atmosferinin

oluşması, şairlerin yaşadıkları ürperti, gölge şeklindeki keşişler ile donuk gözler, isfenksler, mumyalar gibi fantastik unsurlar iki şiirde de karşımıza çıkmaktadır. Bu benzerlikler ve özellikle "Uyurgezer"deki "*Dan! Dan!. Dan!.. Bir ses böler geceyi, sessizliği*" mısrası Osman Türkay'ın "Çan Sesi"nden etkilenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Böyle bir etkilenmenin gerçekten olup olmadığıyla ilgili somut bir bilgi olmamakla birlikte iki şairin benzer bir gurbet deneyimi yaşamalarının onlara benzer şiirler yazdırdığı düşüncesini taşımaktayız. Türk-İslâm medeniyetine ait şehirlerde doğup böyle bir atmosferde büyüyen iki şairden Necip Fazıl, Paris'e; Osman Türkay, Londra'ya gitmiş ve burada yabancı bir atmosfer içinde gurbet hissini yaşamışlardır. İki şairin iç dünyalarındaki korku ve bunalımlar Batı medeniyetine ait şehirlerin kasvetli havası ve yalnızlıkla birleşince "Çan Sesi" ve "Uyurgezer" şiirleri ortaya çıkmıştır. Bu açıdan şairleri bu iki şiiri yazmaya iten sebepler ortaktır.

Bu noktada Osman Türkay, Londra'da içinde bulunduğu atmosferle "Çan Sesi" şiiri arasında bir koşutluk hissedip bu şiirden etkilenmişse bile "Uyurgezer"in özellikle dokuzuncu bendinden itibaren şiirini farklı bir yöne taşımış, kendi şiir dünyasının temel unsurlarından olan dünya ve evreni sorgulamaya yönelmiştir. Türkay bu şekilde, bir etkilenme varsa bile, bunu aşarak kendi şiir dünyasına uygun orijinal bir eser meydana getirmeyi başarmıştır.

KAYNAKÇA

- Akgün, Atıf. "Mehmet Akif Ersoy'un Türk Dünyası Şairlerindeki Tesir Alanına Bir Bakış". *TEKE - Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi* 6. 4 (2017): 2389-2413.
- Anar. *Kerem Gibi - Nazım Hikmet'in Hayatı ve Sanatı Üzerine Düşünceler*. (Çev. İmdat Avşar). Ankara: Bengü Yayınları, 2009.
- Aytaç, Gürsel. *Karşılaştırmalı Edebiyat Bilimi*. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1997.
- Bilgin Topçu, Ümmühan. "Osman Türkay Poetikasında Kozmik İmgeler". *Türklük Bilimi Araştırmaları* 40 (2016): 237-273.
- Çetin, Nurullah. "Necip Fazıl Kısakürek ve Şiiri". *Türk Dili* 642 (2005): 531-542.
- Fikrətqızı, Elmira. *Osman Türkayın Poetik İrsi*. Bakı: Elm Neşriyat, 2010.
- Gariper, Cafer. "Necip Fazıl'ın Çan Sesi Şiiri Üzerinde Bir Tahlil Çalışması". *Türk Dili* 642 (2005): 543-548.

- Kaplan, Ramazan. "Necip Fazıl'ın Şiirinde 'Varlık'ın Metatizik Dünyası (1922-1939)". *Hece Dergisi Necip Fazıl Kısakürek Özel Sayısı*, 97 (2005): 198-209.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *Çile*. İstanbul: Büyük Doğu Yayınları, 2014.
- Memmedova, Elmira. "Osman Türkay'ın Etkilendiği Kaynaklar". *Zeitschrift für die Welt der Türken* 2. 1 (2010): 59-81.
- Mirzaeisaeidabad, Tahereh. "Karşılaştırmalı Olarak Fikret Demirağ ve Nima Yuşic'in Şiirlerinde Nostalji Kavramının İncelenmesi". *Kıbrıs Türk Edebiyatı ve Edebiyatçıları - Üçüncü Uluslararası KIBATEK Kıbrıs Türk Edebiyatı ve Edebiyatçıları Sempozyumu Bildirileri. 2. Cilt*, (Yayına Hazırlayanlar: İsmail Bozkurt, Nihal Ağan Solak, Hüseyin Ezilmez). Lefkoşa: Kıbrıs Türk Edebiyatı Araştırma ve Tanıtma Projesi Yayını, 2018. 301-311.
- Okay, M. Orhan. *Necip Fazıl - Sıcak Yarada Kezzap*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.
- Öznur, Şevket ve Özdoğanoğlu, Tuncay. *Uzay Çağı Ozanı Osman Türkay*. Lefkoşa: Gökada ve Osman Türkay Vakfı Yayınları, 2003.
- Şen, Can. "Kıbrıslı Şair Süleyman Uluçamgil'in Şiirlerinde Garip Akımının Etkisi". *Kıbrıslı Şehit Şair Süleyman Uluçamgil*. (Ed. Can Şen). İstanbul: Kesit Yayınları, 2016. 87-107.
- Şen, Can. *Körlüğü Zedelemek: Necip Fazıl Kısakürek Tiyatrosu Üzerine Bir İnceleme*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2017.
- Türkay, Osman. *Uyurgezer*. Girne: Girne Belediyesi Yayınları, 2018.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 485-506
DOI: 10.32449/egetdid.437971

Arif Nihat Asya'nın Nesirlerinde Adana

Adana in Arif Nihat Asya's Prose

Doç. Dr. Hatem TÜRK*

Özet

"Bayrak Şairi" olarak tanınan Arif Nihat Asya, Cumhuriyet döneminin şiir ve nesir alanlarında eserler vermiş önde gelen isimlerindendir. Her iki alanda da çokça yazan şair 1950-1945 yıllarında Adana milletvekilliği yapmakla birlikte asıl mesleği olan öğretmenlik hayatının büyük bir bölümünü Adana'da geçirmiştir. Arif Nihat'ın Adana ile ilgili şiir ve yazıları dikkat çekecek düzeydedir. Onun Adana'ya bakışı ve şehir halkının da kendisine olan ilgisini gösteren bu eserlerde konu çeşitliliğinin fazla olduğu görülür. Çoğunlukla Adana'daki yerel basın organlarında çıkan bu yazılar, sonradan kitaplarında da yer almıştır. Bu çalışmada Arif Nihat Asya'nın nereli olduğu, Adana'ya bakışı ve nesirlerinde Adana olgusu üzerinde durulacaktır. Yazı ve şiirlerinde Arif Nihat Asya'nın Adana ile ilgili büyük oranda iyimser duygular beslediği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler*: Arif Nihat Asya, nesir, Adana.*

Abstract

Known as "Poet of the Flag", Arif Nihat Asya, who wrote poems and prose in Republican period, is one of the most significant litterateurs. Besides writing a number of prose and poems, he was a deputy of Adana between 1950-1945. Actually, he was a teacher and mostly pursued this career in Adana. His prose and poetry about Adana take attention. It can be seen in his works about his perspective of Adana and the interest of the resident in him that the variety of the subject is wide. Those works which were generally published in local presses in Adana took place in his books later. In this study, Arif Nihat Asya's hometown, his perspective of Adana and Adana in his prose will be handled. That Arif Nihat Asya has an optimistic point of view about Adana can easily be observed.

Key words*: Arif Nihat Asya, prose, Adana.*

* Giresun Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, hatemturk@hotmail.com.

Gönderim Tarihi: 28.06.2018
Kabul Tarihi: 22.09.2018 Araştırma Makalesi

Şehir ve Şair

Güngörmüş şehirlerin isimleri onlarla özdeşleşmiş büyük şair ve yazarları vardır. Şehirler şairleri doğurmuş, şairlerse bu şehirlerin öykülerini anlatmış, onların hafızası olmuşlardır. Yahya Kemal ya da Nedim İstanbul'la, Stefan Zweig ya da Kafka Viyana ile Baudelaire Paris'le Dostoyevski Petersburg'la bilinen şairlerdir. Güzelliği pek çoklarınca anlatılan şehirler büyük şairlerin kalemlerinde yeniden hayat bulup yeniden güzelleşirler. Bu şairler çoğunlukla şehirlerin herkesçe bilinen ama kimsenin farkına varıp anlat/a/madığı köşelerini, yüzlerini anlatmışlardır. Öyle ki anlattıkları nihayet kendi yaşantılarıdır. Bu şehirler şairlerin evidir adeta. Gaston Bachelard, Mekânın Poetikası adlı eserinde "Ev, manzaradan da çok 'bir ruh halidir' Yalnızca dış cepheden ibaret olarak yeniden üretilmiş bile olsa, bir içselliği dile getirir" (Bachelard 2017: 103) demektedir. Şairler için de şehirler bir ruh halidir ve onların şiirini örerken aynı zamanda kendi şair hayatlarını da kurarlar. Dolayısıyla en azından modern şairi şehirli saymak gerekir. Türk edebiyatı için de durum farklı sayılmaz: "Şairin yaşamak istediği veya şiiri besleyen yer bağlamında kırsala ve doğal mekânlara yöneliş, zaman zaman güçlü bir akım halini almış görünse bile, Cumhuriyet dönemi şair ve şiiri şehirlidir" (Narlı 2007: 159). Türk edebiyatındaki toplumcu şairlerde zaman zaman görülen ilginç kırsal zeminleri onların sürgün ya da zorunlu yaşam hikâyeleriyle değerlendirmek gerekir. Hasan Hüseyin Korkmazgil'in "Tohma Geceleri" şiirindeki " 'dutluk' - bize bir lâhzada efsâne göründü / âhenk – şişelerden sızarak rûha büründü" (Korkmazgil 1995: 259) dizelerindeki aruzun sesi bu şiirdeki Nedim ve İstanbul ilgisini göstermektedir. Öyle ki şair burada bir şehir kültürünü kırsal arka plan içinde sunmuştur. Öte yandan Enver Gökçe'nin "kirtim kirt" (Gökçe 1997: 22) ve "Keban dedikleri" (Gökçe 1997: 75) adlı şiirleri, onun memleketi Eğin-Çit'deki bir Ankara şairinin zorunlu ikametinden doğmuştur. Arif Nihat Asya, henüz birkaç günlükken yer değiştirmeye başlamış nihayet İstanbul'da yetişmiştir. Soyadında görüleceği gibi yaşamının ilerleyen dönemlerinde onda hep bir mekân algısı var olmuştur. Tokat, Trakya, İstanbul, Bolu, Kastamonu, Asya, Adana, Malatya, Kıbrıs, Edirne, Ankara başta olmak üzere Anadolu'daki pek çok şehir[1], Arif Nihat Asya için temel mekânsal olgulardır. Ancak şairin anne-baba ve evden yoksunluğu Adana yaşamına dek sürmüştür. İstanbul'daki ev/li/liği, onun için tam anlamıyla yerleşme işlevini yerine getirmemiş

[1] Arif Nihat Asya'nın şiirlerinde mekân olgusuyla ilgili kitabında Ersin Özarslan, şairin şiirlerindeki mekân endişesini değerlendirdikten sonra Edirne'den Kocaeli'ne kadar Türkiye'deki 38 şehirle Kıbrıs'ın şairin şiirlerindeki yerini tespit ederek incelemiştir. Bk. Ersin Özarslan (2010), Şiirden Coğrafyaya, Arif Nihat Asya'nın Şiirinde Mekân Endişesi, Ötüken, İstanbul.

dolayısıyla şair, ancak Adana'daki ikinci evliliğinden sonra şehirle ve eviyle bütünleşerek kendini ifade edebilmiştir.

Arif Nihat Asya Nereli?

"Bayrak Şairi"nin nereli olduğu konusu, hem özel hayatının hem öğretmenlik ya da milletvekilliği gibi meslek hayatının hem de şiir ve nesirleri gibi yazı hayatının önemli bir tarafını oluşturur. "İnceğiz" adlı şiirinde "İstanbul'lu" olduğuna kendisi de inanmamış gibi anlatmaktadır:

" 'Nerelisin?' diye soruyorlar: / İnceğiz köyünde doğmuşum;

İnceğiz'i Çatalca'ya, Çatalca'yı / İstanbul'a bağlamışlar. / İstanbul'lu olmuşum" (Asya 2006b: 158).

Hayatını Anadolu ve Kıbrıs'ta geçirmiş, öğretmen bir sanatçı olan Arif Nihat Asya'nın toplumsal değerlere saygı, alçak gönüllülük ve doğallığı yaşamına sindirmesi, halkının onu bağrına basmasını sağlamıştır. Yaşamının, şiir ve nesirlerinde tüm ayrıntılarıyla ortaya konulduğu görülebilir. Şiirlerinde olduğu gibi nesirlerinde de insan olgusunu önceleyen sanatçıda mekânın önemli bir yeri vardır. O, doğallığının içinde insanı, çevresi ve mekânıyla birlikte anlatırken görevli ya da başka bir amaçla bulunduğu değişik şehirlerde yabancılık çekmemiş, aksine bu zenginliği her fırsatta yazı hazinesine malzeme yapmaya çalışmıştır. Yunus Emre gibi Anadolu toprağının hemen her tarafını memleketi yapabilmiş sanatçının bu özelliğinin izini sürmek, yaşamı ve sanatını açıklamak için önemlidir.

Şairle ilgili çalışmalardan birini yapan Saadettin Yıldız, "Mehmet Ârif'in baba tarafı 'Kapusuzlar' lakabıyla şöhret bulmuştur. Bilinen en büyük dede Kapusuz Hacı Ahmet, Tokat'a bağlı Kapusuz köyünden İstanbul'a göçmüş ve orada debbağlıkla uğraşmış bir ahi ustasıdır" (Yıldız 1991: 4)[2], diyerek ailenin baba tarafından Tokatlı olduğunu tespit etmiştir. Mehmet Ârif'in babası Ziver Efendi tek çocuğu henüz yedi günlükken askerde vefat edince Mehmet Ârif, dedesi İbrahim Tevfik Efendi ve annesi Tırnovalı Osman kızı Fâtıma Hanım'a kalır. Fatıma Hanım, üç yaşına dek oğlu ve kayınpederiyle kalıp daha sonra Filistinli bir subay olan Abdürrezzak Efendi ile evlenerek bir yıl İstanbul'da durduktan sonra kocası ve ondan olan çocuğuyla Filistin'e gider. Mehmet Ârif'in dedesinin izni olmadığı için çocuğunu bırakmak zorunda kalan Fatıma Hanım'ın ikinci çocuğu da süt zehirlenmesinden vefat ederek yolculuk

[2] Şairin yaşamıyla ilgili tarihi bilgiler, hakkında ayrıntılı çalışmalar yapmış olan Saadettin Yıldız'dan özetlenerek alınmıştır.

esnasında Mersin'de toprağa verilir. Yıllar sonra yine buluşsalar da ömrünce anne acısını duyacak olan Arif Nihat, "Anne" adlı şiirinde şunları söyler:

"İki öksüz gibiydik, anneciğim; / Belki südsüz de kaldım… öyleyken,

Yeniden gelmek olsa dünyaya, / Yine ben, doğmak isterim senden!" (Asya 2006: 140).

Mehmet Ârif ise İstanbul-Çatalca'nın İnceğiz köyünde kalmıştır. Arif Nihat "Kayıplar" adlı yazısında: "Dedem, beni oğlunun aziz yadigârı olarak elimden tutmasaydı belki ben de kaybolup gidecektim. Benim ilk şöhretim bir Rumeli köyünde onun torunu olarak başlar" (Asya 1964: 62) diyerek dedesinin kendisini alıkoymasını anlatır. Ona bakan babaannesi Rüveyda Hanım da vefat edince Mehmet Ârif, babasının anadan bir kardeşi Gülfem Hanım'a kalır. O da Çatalca'nın Örçünlü köyünde yaşamaktadır. İlkokula İnceğiz'de başlayan Mehmet Ârif, halasının kızları Asiye, Nuriye ve Şadiye ile Örçünlü köy mektebine devam eder. Balkan harbinin patlak vermesi sonucunda aileyle birlikte Mehmet Ârif de İstanbul'a göçmüştür. Burada halasındayken Haseki'de; babasının amcası debbağ Recai Efendi'deyken Kocamustafapaşa'da mahalle mektebine gider. Çatalca müftüsünün kızı olan halası Gülfem Hanım onu Yusufpaşa'daki Gülşen-i Maarif Rüşdiyesi'ne yazdırır. Mehmet Ârif, 1911-1912 ile 1915-1916 arasında bu okulda okuduktan sonra Bolu Sultanisi parasız yatılı öğrencisi olur. Bundan sonraki hayatı devletin himayesi altında geçer. Bu durumunu 1 Nisan 1947 tarihini taşıyan "Kayıplar" adlı yazısında: "Babamdan dedeme, dedemden halama, halamdan amcama kaldım. Sonunda amcamdan halama dönmüş ve halamdan millete kalmıştım" (Asya 1964: 62) ifadesiyle belirtmiştir.

Mehmet Ârif, 1916-1917 ile 1919-1920 arasında Bolu'da okuyup, 1920-1921 sezonunda Kastamonu Sultanisi'ne nakledilir. Buradan da 1922-1923 döneminde mezun olarak Dârü'l-Muallimîn-i Âliye (İstanbul Yüksek Muallim Mektebi)'ne 1923-1924 döneminde başlar. Dârü'l-Muallimîn-i Âliye'nin son sınıfındayken Suadiye'de oturan saraya mensup bir ailenin kızı olan Hatice Semiha Hanım'la evlenmiş, çift, 12-13 yıl süren evlilikten sonra ayrılmıştır. Şairin bu evlilikten Reha Uğur ve Kemal Koray adlı iki oğlu olmuştur. Mehmet Ârif, 06.12.1927'de okuldan mezun olup 23. 10. 1928'de göreve başlayacağı Adana Erkek Muallim Mektebi'nde Edebiyat Muallimliğine atanır. Böylece Mehmet Ârif'in Adana yılları başlamış olur.

Arif Nihat Asya Adana'da

Arif Nihat Asya, 1928'de ilk görev yeri olan Adana'ya öğretmen olarak atanır. Adana Erkek Muallim Mektebi'nde başlayan görevi, 08. 12. 1931'de

Adana Erkek Lisesi Edebiyat Öğretmenliğine nakledilerek 11. 09. 1942'ye dek sürmüştür. Kadrosu buradayken Adana Erkek Muallim Mektebi ile Kız Muallim Mektebinde edebiyat öğretmenliği yapar. 1933'te Fransızca öğretmeni olan Hakkı Mahmut Soykal vasıtasıyla, Mevlevi dedesi Ahmet Remzi Akyürek'le tanışıp ondan el alıp dervişlik çilesinden geçerek şeyhliğe yükselir.

15 Mayıs 1934'te yedek subay olarak askere alınarak İstanbul ve Adana'da görev yapıp 31 Ekim 1935'te terhis olmuştur. Kanun gereği 1934'te "Asya" soyadını almıştır.[3] Arif Nihat, 15 Ağustos 1943'te yeniden askere çağrılarak iki

[3] Arif Nihat Asya'nın bu soyadı almasıyla ilgili Necmettin Turinay'ın ilginç bir görüşü vardır. Arif Nihat'ın "Toprak" adlı yazısından hareketle Turinay şunları söyler: *"Fakat biz onun niçin böyle bir soyadı aldığını bilmiyoruz. İşte burada toprakla kurduğu ilişki biçimi, bize bir hayli manidar geldi. Anadolu toprağını bir değere dönüştürmek ve bunu daha da genişleterek siyasal, evrensel bir kültür ve medeniyet seviyesi algılamasına yükseltmek!... Nitekim onun Asya soyadını aldığı dönemlerde, Yakup Kadri ve Şevket Süreyya'nın Kadro dergisinin böyle bir anlayışı vardı. Kadro dergisi ekonomide devletçiliğin yanı sıra; Asyacılığı, Asya milletlerinin uyanışını, kendi aralarındaki işbirliği fikrini ve Batı kültür ve medeniyetine muhalefeti temel alan bir yayın gerçekleştiriyordu. Kadro'nun bu yolda geliştirdiği Asyacılık programı, otuzlu yılların Türkiye'sinde, tahminlerin ötesinde etkili olmuş fikirlerden biridir. Ve muhtemeldir ki, 1932-1934 yılları arasında ülke çapında geniş tesirler uyandıran bu tür fikirler, Arif Nihat'ın şuurunda ve şuur altında yankı bulmuş olabilir. Çünkü onun kişiliği, kendi dışındaki bir şeyle (tabiat, içki, kadın ve her türlü ideallerle) özdeşleşmeye çok müsait"* bk. Türinay, Necmettin (2011), "Arif Nihat Asya'nın Nesri / Derin Tarih - Derin Roman - Ayetler" Arif Nihat Asya, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, s. 162. Türinay'ın bu fikrini desteklemesi açısından o yıllarda Nazım Hikmet, Vâlâ Nurettin gibi sanatçıların başta İngiltere gibi emperyalizmin temsilcisi ülkelere nispetle Asya'nın gücünü göstermesi adına "Asya" adlı bir dergi kurmak istemeleri söz konusu edilebilir. Nitekim Nazım Hikmet bu anlamda şiirler de yazmıştır. "Adalı Haydut" bunlardan biridir. Onun son dört dizesi Millî Mücadele'yi işaret ettiği gibi Çin ya da SSCB gibi doğu bloku güçlere de işaret ettiğinden tedirginliğe neden olmuştur:
"Nuhun beklediği güvercin gibi / Dualı dudaklar özleyen ruhlar / Bekliyor Asya'nın Kızıl kuşunu / Istırap içinde bütün bir cihan / Asya'dan umuyor kurtuluşunu"[Asya 1921] (Ran 1995: 114). Ayrıca, Necip Fazıl Kısakürek'in "Büyük Doğu" adıyla yaygınlaştırdığı fikrin somut coğrafyasının da benzer bir dayanağı olduğu düşünülebilir. Nitekim şair, İdeolocya Örgüsü adlı kitabındaki "Asyacılık" başlığında konuya açıklık getirir: *"Büyük Doğu mefkûresinin, Büyük Şark yani Büyük Asya'yı kucaklayan mana şubesinden pırıltılar toplanmakta; ve isim delâletimizin temel direklerinden biri, tepesinde en aydınlık bir vuzuh feneriyle meydana çıkmaktadır. Evet, Büyük Doğu mefkûresinde, esas bakımından bütün bir ruh muhtevasına istinad eden Büyük Doğu isminin mekân ve saha delâleti sadece Büyük Asya'dır. Geriye kalan dünya zıt ve düşman saha…"*(Kısakürek 1998: 216). Arif Nihat Asya'nın soyadının kaynağına ışık tutabilecek "Asya I, Asya II, Asya III" adlarıyla üç adet yazısı vardır: Bk. Arif Nihat Asya (1976), Bütün Eserleri Çekirdek: 2 - Aramak ve Söyliyememek, Ötüken, İstanbul, s. 280-283. Şairin "Ad" isimli küçük şiiri de bu konuya ışık tutacak niteliktedir: *"Ön adım 'Ağrı Dağı' / Soyadım 'Tanrı Dağı'"* Bk. Arif Nihat Asya, (2006), Bütün Eserleri: Duâlar ve Âminler, Ötüken, İstanbul, s.155. Yine "Şark" adlı küçük şiiri de benzerdir: *" 'Yakın Şark, Uzak Şark' / Diyen, haftalardır; / Ne bilsin, ki bir de / Derin Şark vardır!"* (2006: 248).

ay daha askerlik yapmıştır. İkinci evliliğini 4 Aralık 1941'de Adana Erkek Lisesi Kimya Öğretmeni Servet Akdoğan'la yapar. Birliktelikleri şairin ölümüne dek süren çiftin Fırat ve Murat adlı iki çocukları olmuştur.

Arif Nihat Asya'nın Adana yıllarını üç döneme ayırmak mümkündür. İlk dönem, mesleğe başlamasından Malatya Lisesi Müdürlüğü'ne, 11. 09. 1942'ye kadar geçen 13 yıl 10 ay ve 8 gündür. İkinci dönem Malatya'dan sonra 19. 11. 1945'te yine Adana Erkek Lisesi'nde başlayan öğretmenlik yıllarıdır. Şair Adana'yı çok sevmiş halk da onu bağrına basmıştır. Nitekim 1946 seçimlerinde bağımsız milletvekili olarak adaylığını koyar. Fakat 21000 oy almasına rağmen seçilemez.

Arif Nihat Asya, 1947'de eşi ve kızı Fırat'la 43 yıldır görmediği annesini ziyaret için Akka'ya gidip 12 gün kalır. Bir yıl sonra da Yahudilerin Akka'yı zaptı üzerine Fatıma Hanım ve Abdürrazzak Efendi Adana'ya gelmiştir. Malatya'da hakkında başlayan soruşturmalar Adana'da da devam eder. Sonunda 04. 10. 1948'de Adana'daki ikinci dönemi de Edirne Lisesi'ne gönderilerek sona ermiştir. Annesi ve üvey babasını da beraberinde götüren şair, çetin kış şartları yüzünden onları yeniden Filistin'e gönderir. Bir süre sonra zaten yürüyemeyen Fatıma Hanım ölür. Şair, annesinin mezarını "Fatma'lar" şiiriyle ölümsüzleştirir:

"Beyrut mezarlarında yatar Fatma'lar. / Yakından. Uzaktan 'Fatma!' diye seslensen / Kaç Fatma birden / Doğrulup kalkar; / Aralarında / Büyük 'Makber' şâirinin Fatma'sı da var…/ Ey Ârif Nihad, / Senin öksüz Fatma'nı kim arar, kim sorar;

Ki yaşlı, genç adaşları –o, gelmeden de- Buralarda, yine, böyle mezar mezardı

Ve adı konmamışların ba'zıları da / Yaşasalar –belki- Fatma olacaklardı!" (Asya 2006b: 249).

Bu süreçte Arif Nihat çok yıpranmıştır. Aleyhinde yapılanlara kendisini sevenler karşı koymaya çalışmış, gerginlikler yaşanmıştır. Buna karşı Arif Nihat da hocalarına sadık öğrencilerine "Adana Gençliğine" adlı yazıyı armağan etmiştir. Bu yazıda yazar, kendisiyle uğraşanlara karşı kalkan olan öğrencilerine teşekkür etmektedir: "Bundan bilmem kaç yıl evvel solundan kalkanların artık solları üzerine devrilecekleri zaman geldi. […] Süne ile çekirge ile mücadele etmesini bilen Adana gençliği, onlarla da mücadele etmesini bilir… buyursunlar!. […] Türk vicdanının sillesi enselerine indiği böyle bir günde memleket toprağını öpmeyi öğrensinler!" (Asya 1976b: 191-192). Nitekim şairin gönderilmesine çok üzülen Adana halkı onu 5000 kişi ile uğurlar.

Şair için üçüncü Adana dönemi, milletvekilliği yoluyla olmuştur. İsmi Adana'yla özdeşleşen Arif Nihat, istemeyerek de olsa şehirden koptuktan sonra

kentle ilgisini kesmemiş, duygularını hemen her fırsatta ifade etmeye çalışmıştır. Yine bağımsız milletvekili adayı olup seçilemediğinde bile hemşerilerine bakışı değişmemiş, onlardan beklentisi bitmemiştir. 1950 seçimlerinde adaylığı söz konusu olduğunda bunu memnuniyetle karşılayarak "Beni de Yazın" adlı yazıyla teşekkür etmiştir. Yazar, teşekküründe mütevazı duruşunu göstererek sonuç ne olursa olsun memnuniyetini ifade etmiştir: "Üç kelimelik adımı, öylesi hoşunuza giderse, sigara dumaniyle havaya yazın! İsterseniz kalemi suya batırıp dilediğiniz yere suyla yazın. […] Olursam olurum. Olmazsam 'Seyhan milletvekili olmak istedi; fakat olamadı' diye bir de destan yazın" (Asya 1976b: 203-204). TBMM'nin 9. döneminde 22 Mayıs 1950 itibarıyla Seyhan (Adana)'da Demokrat Parti milletvekili olarak göreve başlar. (TBMM Albümü 2010: 591). Bu görevi 14 Mayıs 1954'te son bulmasına rağmen Arif Nihat Asya'nın Adana ile resmi bağlantısı kalmadığı halde şehre olan gönül bağı hiç bitmemiştir.

Adana'nın 5 Ocak 1922'deki düşman işgalinden kurtuluşunun yıl dönümü programında öğrencisi Aydın Gün tarafından ilk defa okunan BAYRAK şiiri, şairden öğrencilerine, öğrencilerinden Adana'ya, oradan da Türk milletine mâl olmuştur.

Arif Nihat'ın ölümü de yine bir 5 Ocak günüdür. "5 Ocak Marşı" (Asya 2006b: 88-90) şairi, o güne çok önem vermiş, hastanedeyken bir gün öncesinde eşinin ısrarları sonucu 5 Ocak günü hatırına sigarayı yavaş yavaş da olsa bırakmaya söz vermiş ancak yine o günde ruhunu teslim etmiştir: "Çatılar, kubbeler, başlar üstüne / Çekin, ey genç eller, al bayrakları…Ki bayrak alıyle yazdı yazanlar, / Vatan takvimine (5 Ocak)ları…"(Asya 2006b: 90).

Arif Nihat Asya'nın Nesirleri

Arif Nihat Asya'nın nesirleri, pek çok yönüyle şiirlerine benzer. O, düz yazılarında düşüncelerini ya da yaşantısını en açık haliyle yazmaya çalışmıştır. Bu yüzden onun yazılarında genel olarak açıklık, mizah ve samimiyet ön plandadır.

"Bayrak Şairi"nin şiirlerinin yanında öğretmenliği, hatipliği ve nesirleri de önemlidir. Çalışkanlığı herkesçe bilinen şairin nesilleri yetiştiren pek çok kitabı bulunmaktadır. Bu kitaplar değişik zamanlarda değişik yayınevlerince yayınlanmış son olarak da Ötüken Yayınlarında külliyat halinde okuyucuyla buluşmaya devam etmektedir. "Arif Nihat Asya'nın 34 kitabı basılmıştır. Bunların 23'ü şiir, 11'i de nesir ve mensur şiir kitabıdır. Bir Bayrak Rüzgâr Bekliyor'un ilk baskısındaki 'Yazarın Başka Kitapları' başlıklı açıklamada çıkacak kitapları arasında NECİD adlı bir kitabının bulunduğu belirtilmişse de eserin

yayınlandığına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Şiir kitaplarından beşi, nesir kitaplarından dördü ölümünden sonra basılmıştır"(Yıldız 2011: 462).

Arif Nihat Asya'nın nesirleri kendine has bir anlayışla kurgulanmıştır. Aynı zamanda rubai şairi olarak bilinen Arif Nihat'ın nesirleri de yaşantısının bir özelliğiyle ironik ve nüktedandır. Yastığımın Rüyası, Âyetler (Kanatlarını Arayanlar), Kanatlar ve Gagalar, Enikli Kapı /Top Sesleri (Çekirdek: I), Terazi Kendini Tartamaz (Çekirdek: II), Tehdit Mektupları, Onlar Bu Dilden Anlar (Çekirdek: III), Aramak ve Söylemek, Ayın Aynasında, Kubbeler, Sevgi Mektupları, onun nesir kitaplarıdır.

Arif Nihat Asya'nın Nesirlerinin Özellikleri

Arif Nihat Asya'nın nesirleriyle ilgili ilk önemli değerlendirme, Ahmet Hamdi Tanpınar'a ait "Yastığımın Rüyası", adlı kısa ama anlamlı yazıdır: "Halı, Körler, Son, Bebek gibi nefis parçaları ihtiva eden Yastığımın Rüyası, eskiyi gevelemekten yorulan dimağımıza fantezist bir çeşni getirmektedir. Küflü bir romantizme ve şekle bürünen ruhlara bu kitap, büyük bir ders ve yeniliğe susamış ruhlara da büyük bir ümittir" (Tanpınar 1998: 367). Saadettin Yıldız, Arif Nihat'ın nesirlerini "Arif Nihat Asya'nın Nesirleri" adlı kitapta değerlendirmiştir. Yıldız'ın çalışmasının sonunda vardığı netice dikkate değerdir: "Yazarın nesir sahasında asıl edebi kudretini mensur şiir ve kısa nesirde aramak doğru olur. […] Arif Nihat, Türk nesrinde, üslûbuyla ve varlığı idrak tarzıyla hususi bir yere sahiptir." (Yıldız 1991: 177).

Kısa vecizeler, mensur şiirler, denemeler, fıkralar, mektuplar, seyahat intibaları, siyasi, kültürel, tarihi ve edebi değerlendirmeler, şehir, tabiat ve basın hayatına dair değerlendirmeler, anlık duyguları şeklinde ayrılabilecek yazıların konu çeşitliliği de oldukça fazladır. O, yazmayı bir alışkanlık haline getirdiğinden bu konuda sıkıntı yaşamamıştır. "İlânlar Arasında" yazısında olduğu gibi bir gazete ilanlarını okurken bile yazı çıkardığı görülür: " 'Satılık ev…' işte çoktan beri aradığım buydu… Suyu da var, banyosu da, mutfağı da, bahçesi de.. Fakat yazık: İskenderundaymış.. Adana'da olsa da alsam!.. […] '… Basımevi… Ucuzluk, nefâset, sürat…' Ne güzel. Acaba üç kitabımdan hangisini bastırsam? Acaba hepsini birden mi bastırsam?" (Asya 1976c: 63-64).

Benzer olarak yazar, yaz hazırlığı yaptığı bir günde bahçesine ip gerip "hepsi güçlü kuvvetli delikanlılar olan oğullarımdan en dincini ve pehlivan gibisini" (Asya 1976c: 185) diyerek anlattığı, muhtemelen, öğrencilerin halılarını sopayla çırpmasını da yazı konusu yapmıştır. Ya da "Bir Teşekkür İlanıdır" (Asya 1976c: 205) başlıklı yazıda olduğu gibi bir dostunun kendisine muziplik yapmak için Mersin'den Adana'ya dek her postanede telgraf çekmesi üzerine yazdığı yazı da

buna örnektir. Arif Nihat Asya'nın nesirleri genellikle kısadır. Dört beş sayfayı geçen yazısı hemen hemen hiç olmamakla birlikte "Kefe" adlı yazısı gibi bir ya da iki cümleden oluşan nesirleri de vardır: "Terazinin boş kefesi daima yukarda durur" (Asya 1976d: 211).

Arif Nihat Asya'nın Nesirlerinde Adana

Arif Nihat Asya'nın yazı ve öğretmenlik hayatında önemli bir yeri olan Adana'nın eserlerine yansıdığı görülür. Adana'da kaldığı yıllar boyunca yerel gazetelerde köşeleri bulunan yazar, burada yazılar yazmıştır. Yazar, buradaki yazılarında Adana'daki yaşantısını, okul ve basınla ilgili değerlendirmelerini, siyasi fikirlerini, şehirdeki belediye ve kültürle ilgili görüşlerini, şehrin kültürel, coğrafi ve siyasi yapısını söz konusu etmiştir. Yazarın nesirlerinde Adana'nın pek çok yönüyle yer aldığı görülür. Adana olgusu, bazen bir yazı boyutunu alırken bazen de herhangi bir yazıda Adana'nın adı geçmekte ya da Adana'daki bir olaydan hareketle yazar, genel fikirlerini ifade etmektedir. Örneğin "Tuz" adlı yazısında " 'Tekel, tuz avaryalarını Seyhan'a dökecek' dediler: artık Seyhan deniz, Adana iskele oldu demektir; uskurlar dönmeye, düdükler ötmeye hazır olsun!"(Asya 1976b: 74) dedikten sonra yazar, bu haberin kendine düşündürttüklerini yazar.

"Ford" adlı yazıda:

"Ben hatıralarımda yanılmıyorsam, Adana'ya gelmiş ilk fordun ihtiyarlığına yetiştim. Bu, meşhur Hacının. Hacı Refik Gülek'indi. Ve adı, uzun söylersek Dabbetülarz, kısaca konuşursak Dabbe idi. Bu garip adın Hacının buluşu olduğunu söylemeye lüzum yoktur. […] Dabbe'ye binerek av namı altında yola çıkardık: Tüfeğim İdeal markaydı, saatim Omega'ydı, tabancam Belçika'ydı, bindiğim otomobil Ford'du" (Asya 1976b: 81), diyerek Ford markasının ülkesine ve insanlarına kazandırdıklarını söz konusu eder. Yazara göre: "Adamlarını düşünen sermayedarların memleketinde komünizm tehlikesi yoktur. Düşünmeyenlerin memleketinde ise daima vardır" (Asya 1976b: 82).

Benzer olarak Arif Nihat Asya, "Hazır Listeler" adıyla "bu milletin bu gidişle değişmesine imkân olmayan alın yazısına" (Asya 1976 b: 111) yazdığı kısa yazısında "Adana'nın yağlı yavanına sokumuna, dürümüne; İstanbul'un beşlik simidine." (Asya 1976b: 111) ifadeleriyle Adana'yı da karıştırır.

Arif Nihat Asya'nın Adanalılığı

Arif Nihat'ın Adana'ya yakınlığı, şehrin onu bağrına basması herkesçe bilinen bir gerçektir. Bu durum onun yazı ve şiirlerine yansımıştır. Adanalı değilken ve ülke çapında tanınan bir sanatçı olmuşken o yine de uzun süre bu

şehirden gitmek istememiştir. Bunun çeşitli nedenleri vardır. Bir nedenini "Bülbül Ne Gezersin Çukurova'da?" adlı yazısında anlatmaktadır. Radyoda şarkı dinlerlerken kendi şansına Neriman Altındağ'ın söylediği "Bülbül Ne Gezersin Çukurova'da?" parçası üzerine kaleme aldığı bu yazısında Ankara'ya neden gitmeyip de burada kaldığını anlatır. Ona göre kendisi "bülbül"dür ve Ankara'nın yasakları ötmesine engeldir. Hem Ankara'da kimse de tanımaz ve onu kafese koymaya kalkarlar. Oysa "Biz, Adana'lıyık… bizim buraların bülbülleri bizar kalınca sesli olur." (Asya 1976c: 74) diyerek kendisinin Adana'da var olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca yazar, "Orada tüyümüzü yolarlar, kanatlarımızı kırarlar, gagamızı çarpıtırlarsa; sesimizi akordlarına uydurmaya kalkışırlarsa bizim bülbüllüğümüz nerede kalır?" (Asya 1976c: 74) diyerek kendisine başka bir yerde değer verilmeyeceğini anlatır. Ona göre kendisi bu şehirden, şehir de ondan memnundur.

Arif Nihat'ın Adana'yı benimsemesinin önemli bir nedeni, küçük yaşta babasız, annesiz ve memleketsiz kalmasıdır. "Kayıp Kızlar" adlı şiirinde:

"Ağlayın ey kumrular: / Vurdu vuranlar bana! Belli yerim yok… mezâr

Oldu yabanlar bana" (Asya 2006: 99) derken, aidiyet duygusunu tatma ihtiyacını da göstermektedir.

Arif Nihat, ilk görev yeri olan kenti benimseyerek adeta yaşamını buraya uyarlamıştır. Çoğu Adanalıda bugün de vazgeçilmez bir tutku olan tespih ilgisi, Arif Hoca'da da vardır. Tespihten başka bir koleksiyonunun olmadığını söyleyen yazar, "Tespih" adlı yazısında "Bir müfettiş nezaketlice bir ihtarla 'eli tespihli öğretmenler görmeye alışmadık.' demişti; 'ben alıştırırım.' cevabını vermiş, tespihimi –bir türlü- feda edememiştim." (Asya 1964: 89) ifadeleriyle, herkese eyvallahı olmayan, Adanalı tavrını da göstermiş olur. Aynı tavrı gerektiğinde daha yüksek, hatta en yüksek, bir tonda da söylemeyi bilen Hoca, "Ekselâns" adlı yazısında, belli ki, çok yüksek mevkideki birine lafını esirgemez: "Senin askerin kadar dinleyicim, senin tebeandan çok okuyucum ve –oldu olacak, onu da söyleyim- senin gövden kadar başım var" (Asya 1964: 89).

Arif Nihat'ın bu tavrını, Milli Eğitim Bakanı Hasan Âli Yücel'e de pek çok problemi göze alarak, gösterdiğini bilmeyen yoktur. Ama belki en fazlası da Adanalılara, Adanalılıkla ilgili verdiği ders olmalıdır. Belli ki Adana'da onun Adanalılığı tartışılmış ve bu, Hocanın kulağına gitmiş ki o da sarılmış sivri kaleme ve yazmış "Adana'lı"yı:

" 'Adana işlerine ne hakla karışıyor? Adana'lı değildir!' demişler.

Saatler yerli marka olmadığından Adana'da zaman da Adana'lı değildir. […]

"Ulu caminin minaresi nerelidir, bilmem… Saat Kulesi –biraz sivrildiği için olsa gerek- Adana'lı değildir. Lâkin ben de değilsem kim Adana'lıdır acaba?

Adana'lılık Adana'nın sadece ağası, paşası olmuşlara vergiyse yalnız ölüler Adana'lıdır; diriler Adana'lı değildir!" (Asya 1964: 83).

Arif Nihat, aynı duyguları şiirle de ifade etmiş, bu anlamda "Adana" şiirini yazmıştır: "Kimmiş beni Adana'dan atacak: / Benim adım Adana'da armadır!

Nasıl bırakırım Adana'yı ben…/ Ki Adana, benden bana kalmadır!

Nasıl geçer benden Adana kızı: / Bileğinde elim, altın burmadır!" (Asya 2006b: 87).

Adana'nın özgün taraflarını olabildiğince kendine has üslubuyla kaleme alan Arif Nihat, "Sarhoş" adlı yazısında da Mersin'den Adana'ya gelen son tren olan, yöredeki adıyla, 'sarhoş treni'ni anlatmıştır:

"Şu vagonun penceresi önünde dört yolcu, hâlâ içmekte olan dört sarhoş. Beşincisi, onlara içerlemekte olan bir sarhoş. Altıncısı onlara gülmekte olan bir sarhoş. Yedincisi onlara imrenmekte olan bir sarhoş. Sekizincisi, onlara yarenlik etmekte olan bir sarhoş. Şu ampul, onlara göz kırpmakta olan bir sarhoş. Şu yabancı onlara göz yummakta olan bir sarhoş. […] Ben de köşemde bir yolculuk yaptım. Sigaramın dumaniyle ve sarhoşların seyriyle sarhoş" (Asya 1976c: 246-247).

Adana'nın şoförleri de yazardan payını almıştır. "Çukurova şoförlerine armağandır" ithafıyla yazılan "Kornaların Dili" adlı yazıda sabırsız, kaba ve saygısız şoförler söz konusu edilmektedir. Yazıda korna sesinin rahatsızlığını verebilmek için yazarın kelimeleri özellikle seçtiği görülür: "Düüüüüüüüt. Düüüüüüüüü. Düt – Ulan, eceline mi susadın? Şimdi senin……[…] Düüt. Düdüt. Düt Düüt. Dü. Düt Düt, Düüüüt, Düüüüüt. Düüt. Düüt. Düüüüüt –Ayağını kırıp eline verdiğimin moruğu: çekilecek misin, yoksa yedi ceddinden başlayayım mı?-" (Asya 1976d: 136-137),

Arif Nihat, bazı kişilik özelliğini de bu kentte edinmiştir. "Adana'yı severim… Çünkü Adana'da padişah olmadan da taht sahibi olmak mümkündür" (Asya 1976b: 211) diyerek şehirdeki saltanat yaşantısını hatırlayan yazar, hayatın pek çok yönüyle ilgili değer yargısının başka yerlere göre burada farklı olduğunu anlatmaktadır.[4] Ona göre her hâl ü kârda Adana yaşantısı, Adana bakış açısı farklıdır ve şehir bu yönüyle güzeldir. "Notlar" başlığıyla anlatmış olduğu küçük anekdotta da bu durum kendini gösterir:

"- Anlat şu, akşamki basın balosunu yahu!.. Gazeteci sayılırsın, elbet seni de çağırmışlardır.

[4] Burada yazar ayrıca Adana'da yaygın olarak kullanılan "taht"ları kastetmektedir. Özellikle sıcak yaz aylarında damda oturmak ve yatmak için tahtadan yapılan sedirler, sivrisinek gibi haşarattan korunmak için tül perdeyle kapatılır. Bu benzerlikten dolayı yöre halkı bunlara taht demektedir.

- Ne anlatayım bilmem ki.. Büfede böreklerin yufkası gazete kâğıdındandı… Artık gerisini sen düşün…" (Asya 1976b: 211).

Arif Nihat, Adana'dan gittikten sonra da şehre olan yakınlığını gizlememiş; karşılaştığı durumları Adana'yla kıyaslayarak özlemini de dile getirmiştir. "Belediye" adlı yazısında muhtemelen Malatya'da gördüğü türlü olumsuzlukları söz konusu ederek Adanalıların belediyelerinin kadrini bilmesini ister. Yazının sonunda ise yazarın Adana'yla yakınlığıyla şehirden beklentisi anlaşılır: "Belediyenizin kadrini bilin, Adanalılar! Ve ben de sana bedava medhiye yazdım, karşılık olarak bir fahri hemşerilik bile istemedim. Sen de benim kadrimi bil ey Adana belediyesi!" (Asya 1976b: 202).

Arif Nihat Asya'nın Adana'daki Kızgınlıkları…

Arif Nihat, duygularını gizleme gereği duymamış biridir. Neşesini yansıttığı gibi üzüntülerini de yazmış, bunu çoğunlukla Adana gazetelerindeki köşesinde okurlarıyla paylaşmıştır. Arkadaşları ve öğrencileriyle Adana sevgilerinin ürünü olarak Başak adıyla bir dergi çıkarıp bu yayını şehirde büyütmek isterler. Gerekli izin verilmeyince Arif Nihat'ın hevesi kaçar. Ancak duygularını yazmaktan da geri durmaz. "Başak" adlı yazısında durumu anlatır: "Bir dergi çıkacak, adı 'Başak' olacaktı. Ve yaşaması mukadderse ilerde 'ben Adana bayramı 5 Ocak'ta doğdum' diye öğünecekti. Biz de çocuğumuzun doğuş gününü onun uğuru bilecektik." (Asya 1976b: 180). Dergi dosyasının savsaklandığını düşünen yazar, eleştiri dozunu arttırarak yazısını sürdürür: "Kabahat bizde ki tarla farelerini, süneleri, hesaba katmamıştık" (Asya 1976b: 181).

Arif Nihat'ın Adana gazetelerinde yazdığı sürede diğer yayın organlarıyla da zaman zaman polemikleri olmuş bunları da sütunlarına yansıtmıştır. "Şampiyonluk" adlı yazıda Adana'daki Bugün gazetesini ironiyle eleştirmektedir. Yazar, Bugün gazetesi yazarlarının sövmekten başka bir şey bilmediğini kendine has bir üslupla dile getirmektedir: "Adana'nın 'Bugün' gazetesi idarehanesinde sövme şampiyonluğu için bir müsabaka açıldı. Yavuz Güney, Yaşar Sungu, dillerine güvenerek ortaya çıktılar. Cavit Oral, Nihat Oral, Hüseyin Ünlü hakem heyeti olarak yerlerine geçtiler ve müsabaka başladı" (Asya 1976b: 167).

"Anket" adlı yazısında:

"Bütün Adana'nın ve ilgililerinin malûmudur ki, değilse malûmu olsun ki, 5 Ocak gününün nümayiş grupları birçok daireler, kurumlar ve yerler arasında Keloğlan, Yeni Adana, Türk Sözü ve Tel gazetelerine de uğrayıp alaka göstermek büyüklüğünde bulunduğu halde, Bugün gazetesine uğramamıştır. Bugün gazetesi de bu yüzden müşkül denebilecek bir duruma düşmüş, hazırlığı bir

hafta süren tabiyeler düşündükten sonra taarruza geçerek bazı imzalarına öncü ödevi vermiş, ilk hedef olarak Zeynel Besim Sun'la Arif Nihat Asya'yı göstermiştir" (Asya 1976b: 193) diyerek olayı özetleyen yazar, sanılanın aksine kendisinin de gerekçeyi merak ettiğini ve bunu öğrenmek için gençlere anketle soracağını belirtmektedir.

Yazarın Adana basını içindeki başka bir polemiği de Türksözü gazetesiyledir. "Kelime Oyunu" adlı yazısında Türksözü'nün bir yazısından "yücelistan" kelimesini çıkararak yayınlamasına karşı gazetedeki sorumluları tek tek eleştirir. "Yazımı eksik görünce, haritası yırtılmış bir yurt hüsranı duydum" (Asya 1976b: 195) dediği yazısında "Yazımdan kelimemi Başmürettip Aziz Derdiyok çıkardıysa, başına dert istemediğindendir, derdi çok olsun!" (Asya 1976b: 195) gibi ifadelerle 14 kişiyi yermiştir.

Arif Nihat'ın Adana'da kızdığı bir konu da kitaplarını yayınlamak istediğinde onları basacak yayınevi bulamaması yüzünden olmuştur. Adana'yı kendi memleketi gibi görmüş olan Arif Nihat, üç dosyasından hiç değilse birinin kitaplaşmasında şehrin gerekli ilgiyi göstermemesi üzerine "Bir Kitap Para Bekliyor" adlı yazıyı yazmıştır. Maddi olanaksızlığına rağmen buradaki ağırlığının karşılığını bulmamasına içerleyen şair: "Bir Kitap Kâğıt; Bir Kâğıt Baskı, Bir Teşebbüs Para Bekliyor" ifadeleriyle şehre olan dargınlığını sitemle göstermiştir: "Vaktiyle Adana'da on yıldan fazla oturmuş, Yaradana sığınıp kürsülerde bir hayli ötmüş, alkışlanmış, kendini Adanalı bilmiş; gelişi, sayılarak biraz da Adanalılar tarafından şımartılmış, kendini kendi haddine göre sanat amatörü diye kabul ettirmiş bir adam, Temmuz sıcağında Çukurova'ya kitap çıkarmaya geldi ve çıkaramadan gitti" (Asya 1976b: 200).

Adanalıların, herkesçe bilinen, "ağzının rahat olması" Arif Nihat'ın da iyi bildiği bir özelliğidir. "Adana" ismiyle pek çok yönünü anlattığı kentin bu özelliğiyle ilgili de şunları söyler: "Adana biraz küfürbazmış, kızdı mı söver sayarmış.. Bunun önüne geçilmeliymiş.. Ben de artık dilimi ayarlamalıymışım. Peki ama, kızdığım zaman ne yapayım ve neyleyim küfürsüz Adana'yı!.." (Asya 1976b: 186).

Arif Nihat Asya, uzun süre Adana'da yaşadıktan sonra milletvekilliği sevdasına kapılır ve adaylık teklifini öncelikle Cumhuriyet Halk Partisi'nden bekler. Beklentisi gerçekleşmeyip daha sonra Demokrat Parti'den milletvekili olunca da CHP'ye zaman zaman eleştirilerde bulunur. "Tebrik Ederim" adlı yazısında kendisini milletvekili yapmayan CHP'ye "Ey Halk Partisi, beni mebus çıkarmadın ama zararı yok; büyüklük bende kalsın… Bu bir zaferin ilk Cumhuriyet Bayramıdır, tebrike değer: Cumhuriyet Bayramını tebrik ederim"(Asya 1976c: 13) ifadeleriyle sitem eder. Cümlesinin devamında ise

şairin milletvekili olmak için Demokrat Parti'ye göz kırptığı da anlaşılır: "Ey Demokrat Parti, dünya bu… Belki senin de tebrikimi daha çok hararetle karşılayabileceğin günler gelir… O günleri, bu günden tebrik ederim" (Asya 1976c: 14).

Yazarın "Piyango" yazılarında da her iki partinin kendisini milletvekili çıkarmasıyla ilgili duyguları yer alır. Yazıya göre yazar her iki partinin de piyangosunu almıştır ancak ümidi de pek yoktur:

"1-Seyhan Demokrat Parti Büyük Eşya Piyangosu… Kısaca: Demokrat Piyangosu. 2-Halkevi, Maarif Cemiyeti, Çocuk Esirgeme Kurumu çıkarına Büyük Eşya Piyangosu… Kısaca: C.H.P. Piyangosu. […] Sakin bir muhtarlık bile çıkmayacak olduktan sonra neyleyim Demokratın bisikletlerini, dikiş makinelerini, kumaşlarını!... Ve bir mebusluk da çıkmayacaksa neyleyim C.H.P.'nin halılarını, mendillerini, saatlerini!" (Asya 1976c: 123-124).

Arif Nihat, çok istemesine, hatta aday adayı olmasına rağmen, bir türlü listelere girememesini de "Listeler" adlı yazısında Adana'da liste bolluğuna rağmen kendi isminin olmamasına üzüldüğünü belirtir: "Beyanname sağnağından sonra şimdi gökten yere liste yağıyor. […] Fakat benim bahçemi sele verirken senin tarlana bereket listeler. Kabil'le Habil'i yan yana getiren, fakat Âdem'i Havva'dan ayıran listeler… Hiçbir şeye yanmam, lâkin bir aday sıfatiyle şu listeler bolluğunda üç kelimelik adımın kaybolduğuna yanarım" (Asya 1976b: 172-173). Arif Nihat Asya, yıllarca Adana gazetelerindeki yazılarına, öğretmenliğine ve Adana sosyal hayatındaki dostlarına güvenerek milletvekili olmak istemiş ancak bu, Adana'da olduğu sürece mümkün olamamıştır. Bunların nedenini "Partiler" adlı yazısında anlamak mümkündür:

"Benim Partimin Ocağı Adana'da İstiklâl mahallesindedir. […] Eloğlu şu veya bu partinin adamı olmaktan aldığı kuvvetle konuşurken ben hiçbir partinin adamı olmamaktan aldığım kuvvetle lehte ve aleyhte konuşurum. Yarının sahipleri olan çocuklarımı da, en az partilerin düşündüğü kadar düşünürüm. Hangi partiden olduğumu mutlaka sorarsanız mâlum olsun ki, Kanatlar ve Gagalar partisindenim" (Asya 1976b: 175).

Arif Nihat'ın Adana'dan gönderildikten sonra 300 imzayla Demokrat Parti milletvekili adayı gösterilmesi, kendisini çok mutlu etmiş ve bunu da "Beni de Yazın" adlı yazısında ifade etmiştir. Aynı yazıda şehirdeki bazı kişilerin kendisine muhalefet ettiklerini de söz konusu ederek onlara karşı olumsuz tavrını göstermektedir: "Adımı aleyhimde propagandaya başladıklarını duyduğum bir iki adla yan yana yazmayın! Başka çare bulamazsanız araya bir de polis koyun ki, adlarımız birbirinin boğazına sarılmasın!" (Asya 1976b: 203).

Doğal Afetler, Yangınlar

Arif Nihat yazılarında Adana'daki doğal afetler, yangınlar ya da olumsuz hadiseleri de söz konusu etmiştir.

Yazarın "Sele Hicviyye, Kayıplara Mersiye, Gelenlere Kudumiyye" (Asya 1976c: 82-83) başlığıyla söz konusu ettiği doğal afetlerden biri Adana'da 1948'deki sel felaketidir. Bu felakette Seyhan Nehri taşmış ve insanların ölümüne neden olmuştur. Yazar, doğal afete karşı yetkililerin yetersiz kalmasını eleştirmektedir. "Onlar Gibi" adlı yazısında da Seyhan nehrinin zaman zaman taşıp etrafa zarar vermesini kendi üslubunca anlatmıştır: "Adana'da bazı korkunç hastalıkların aşısının bulunmaması garip olmuyor da Seyhan'ın sağa sola saldırması neden tuhaf oluyor?" (Asya 1976c: 127).

Seyhan'ın Hadırlı köyünü sel basmasıyla can kaybına neden doğal afet de "Hadırlı Ağlıyor" başlığı altında söz konusu edilmiştir. Yine Seyhan nehrinin gecenin bir yarısında taşması sonucu meydana gelen olayı yazar, duygusal bir dille ifade eder: "Seyhan'a yolunu öğretemedik. Ve bunun cezasını biz çekecekken sen çektin zavallı Hadırlı. […] Şu ana, kızının mürüvvetini görmeden, şu delikanlı dünya evine girmeden gitti… Şu Huğ yoksul, fakat mesuttu… Saadetini yeni yıla çıkarmadan gitti. Yoksulluğun söndürmediği ocaklarını bir gün Seyhan'ın selleri mi söndürecekti zavallı Hadırlı; " (Asya 1976c: 221-222). Yazar, yine Adana'da olan ve üç kişinin ölümüne neden olan yıldırımı da "Yıldırım" başlıklı yazısında söz konusu etmiştir. Baharın güzellikleriyle geldiği bir zamanda insanların seçim kavgalarıyla uğraşırken gelen afet, yazarı derinden etkilemiştir: "Fırtına bir yandan, dolu bir yandan, sel bir yandan ekinleri yere sererken, insanlar da 'seçim' adı verilen ve haçlı seferlerine benzeyen bir savaşta birbirini yere seriyorlardı. O sırada bir yıldırım düşerek üç cana kıydı" (Asya 1976b: 163). Arif Nihat, bu anlamda yine "Zelzeleler" (Asya 1976b: 164) ve "Zelzele" (Asya 1976b: 165-166) başlıklı yazıları da yazmıştır. Yazarın söz konusu ettiği doğal afetlerden biri de "Su" başlıklı Etekli köyündeki değirmen yangınıdır. Yazar, bu yazısında da durumu, kendi üslubu çerçevesinde değerlendirmiştir: "Etekli köyünde bir değirmen yandı. Orada suyu çark çevirmeye, değirmen döndürmeye alıştırmışlardı. […] Etekli'deki su, değirmen çevire çevire asaletini unuttu. Ateşle mücadele kuvvetini kaybetti. Onun içindir ki değirmeni yanmaktan kurtaramadı." (Asya 1976c: 32-33).

Benzer olarak o yıl Adana'da cemrenin toprağa düşmesinin gecikmesi üzerine Arif Nihat, "Cemre" adlı yazısıyla beklentilerini dile getirir: "Üçtür seni karşılamaya çıkıyor, boş dönüyoruz… Nerde kaldın. Sen de mi sözünde durmaz oldun cemre? Sen gelmezsen Leylek de gelmez, Kelebek de gelmez, Çiçek de

gelmez, Böcek de gelmez. Ve hepsinden acısı ekmek de gelmez […] Ey adı Melek, bir peri, bir huri adına benziyen güzel cemre, sıcak cemre, ılık cemre, tatlı cemre…" (Asya 1976c: 40-41).

Arif Nihat, Adana ve çevresindeki doğal afetlere kayıtsız kalmamış, halkın yaşadığı iyi ve kötü günleri yazılarında söz konusu etmiştir. Halkın acılarına ortak olan yazarın zamanın şartları gereği en çok rahatsızlık duyduğu konulardan biri de komünizmdir. "Çekirgeler" adlı yazısında komünizmi zararlı haşarata benzeten Arif Nihat, Adana'nın sıcağında köylülerin çekirgelerle savaşı gibi komünizmin de kökünün kurutulması gerektiğini söyler: "Artık bu çekirgelerin de kökünü kurutmak zamanı geldiğine inanıyor, bunları yok etmek iktidarından mahrum olmadığımızın ispatını istiyorum" (Asya 1976c: 162).

Adana'da Huzur Mutluluk

Arif Nihat, Adana gazetelerine yazılar yazmış hüzünlerini de mutluluklarını da okurlarıyla paylaşmıştır. Adana'daki Bugün gazetesine eleştiri yazısı yazan Arif Nihat, "Tebrik" adlıyla aynı gazeteyi tebrik etmiştir: "Sütununu Feridun Fazıl Tülbentçi'nin çok değerli muhasebelerine benzetebilmek, idarehanesini çocuk kulübü yapabilmek başarılarını 'Bugün' gazetesi için cidden iftihara değer buldum. Hararet ve samimiyetle tebrik ederim" (Asya 1976b: 198).

Arif Nihat Adana'da son derece sosyal bir kişilik olarak görülmüş, her zaman toplumsal yaşantının içinde yer almıştır. Bu açıdan rahat olan yazar, "Tesadüfler" adlı yazısında arkadaşlarıyla otururkenki tesadüfler zincirini anlatır:

"Adana Halkevi bahçesinde oturuyoruz. Serince bir yer.. Yahut serince bir akşam. Aylardan temmuz… Fakat günlerden Perşembe olduğuna göre belki de bu serinlik, bu ferahlık mübarek Cuma gecelerinin yüzü suyu hürmetine Çukurova'da Hızır'ın yelpazesidir. […] Bir masanın çevresinde on kişi kadar varız. Çeşit çeşit mesleklerden on kişi Halkevi gölgesinde: Halkevlerinin gayesi tahakkuk etti demektir. Yalnız, halkada birbirini tanımayanlar olduğu anlaşıldı. Arif Dino ile Arif Asya tanıştılar… Konuşuyorlar" (Asya 1976b: 169).

Arif Nihat nesirlerinde "Bahar Bayramı"nda olduğu gibi: "Biz de Çukurova için 'Mayıs, bahar değil, yaz ayıdır.' demedik: Bu gün bahar bayramı olduğunun kitapta yeri vardı. 23 Nisan, 1 Mayıs, 19 Mayıs… Memleket için hepsi bahar bayramı demekti. Mayısı bahçede, sokakta, tarlada, kuyu başında, akarsuda karşıladık." (Asya 1976c: 235) diyerek Adana'daki güzel günleri de resmeder.

Arif Nihat, Adana'da müstakil bir evde oturmuştur. Bahçede erik, dut, nar, yenidünya gibi az da olsa ağaçları olmakla birlikte bu ağaçlar, muhtemelen bakımsızlıktan, hem az hem de geç meyve vermiş ki yazar, "Bahçe" adlı

yazısında "Bizim bahçenin yemiş çağına 'İş İşten Geçti Mevsimi' denebilir" (Asya 1976d: 155) diyerek bahçesini de yazı konusu yapmıştır.

"Çeşmeler" adlı yazısında ise çok sevdiği Adana'dan hareketle çeşme kültürünü söz konusu etmiştir. "Adana'lı, vaktiyle, suyu ayağının bastığı yerde bulmuş; suya iplerle, kovalarla uzanmıştır.. Bu yüzden Adana, daha ziyade, kuyular şehri olmuştur ve kova fazlalarının şakırtısını, kovaların gümbürtüsünü bir oparlör gibi büyüten kuyular ayrı, sarnıçlar ayrı birer konu olacak güzelliktedir" (Asya 1976d: 189).

Arif Nihat, şehre kar yağmasının heyecanını "Tarla" adlı üç cümlelik yazısıyla ifade etmiştir: "Adana'da kar yağdı.. bizim bahçe de beyaz oldu…. Artık, Çukorova'da bir koza tarlam olduğuna yemin edebilirim" (Asya 1976d: 224).

Yazar, "sene ya bindokuzyüz kırk altı, ya da bindokuzyüz kırk yediydi" diyerek başladığı "Yıldırım" başlıklı yazısının başında Adana'daki ilkbaharı tasvir ederken şehre nasıl baktığını da göstermiş olur: "Okulların imtihan mevsimi yaklaşıyordu. […] Kozalar havadan memnun, sudan memnun… serpilip gelişmekteydiler. Portakallarda eski yılın yemişiyle yeni yılın çiçeği öpüşüp koklaşmaktaydı." (Asya 1976b: 162).

Adana Sorumluluğu

Hayatının önemli bir kısmı Adana'da geçmiş olan yazarın şehirle ilgili durumlara kayıtsız kalması beklenemezdi. Arif Nihat Asya, Adana içinde değişik okullarda çalıştığından şehir içinde çok dolaşmış, çok yürümüştür. Bu şekilde de yetişememeye başlayınca kendisine bir bisiklet almış öylece yetişmeye çalışmıştır. Böylece belediyenin faaliyetleri de Arif Nihat'ın yazılarının konuları arasına girmiştir. "Belediye Başkanını Tebrik" adlı yazısında şehrin bu açıdan geri kalmışlığını anlatan yazar, yeni başkanın görevlerini özetleyerek onu tebrik eder: "Sokak ortasında maltızlar, İstiklâl mahallesinin çamurlarında yıldızlar, […] velhâsıl Adana şehrinde kadınlar, erkekler, kızlar başkanlığını tebrik eder, ellerinden öperler" (Asya 1976b: 208). Arif Nihat aynı nedenle Adana'nın 1946-1947 döneminde belediye başkanlığını yapmış olan Fazlı Meto'ya da şiir ve yazısı vardır. "İstiklâl Mahallesi Destanı" adlı 12 bölümden oluşan şiirde şair, belediye başkanın adını tekrar ederek eleştiride bulunmuştur: "Aman aman Fazlı Meto… / Kurtar bizi nazlı Meto" (Asya 1976c: 49). "Belediye Koltuğunda Oturan İstifham" (Asya 1976c: 111-113) adlı yazısında da söz konusu şiire atıf yaparak belediye başkanının istifasını anlatmaktadır. Yazarın Adana'nın Karşıyaka ve İstiklal mahallelerinin bakımsızlığına dair "Karşıyaka" adlı yazısı da vardır. Bu yazıda ironik olarak "Ve kışın, üzerlerinde aynı bulut, aynı yağmur:

İkisi de bataktır, ikisi de çamur" (Asya 1976c: 116) ifadeleriyle bakımsızlığı anlatır. "Mektup II" adlı yazısı da yine İstiklâl mahallesinin adeta tüm şehrin çöplüğü haline getirilmesini söz konusu etmektedir. Bu sefer oldukça sinirlenen yazar, eleştirinin dozunu arttırmıştır: "Tavuklar gagalarıyle, pençeleriyle, çocuklar ayaklariyle elleriyle karıştıra karıştıra bu muzahrafatı her gün yeni baştan alt üst ediyorlar. Bir koku ki sebep olanların burnuna layık… Ne deyim… Sebep olanların ağzına layık!" (Asya 1976c: 345).

Arif Nihat Asya, her şeye rağmen gelişmelerin yeterli hızda olmadığını ya da çalışmalardaki eksiklikleri gördüğünde yetkilileri yazılarıyla uyarmayı bir görev ve hemşeriliğin gereği bilmiştir. Bunu bazen uyarıyla yaptığı gibi bazen de hicivle yapmıştır. "Notlar" adlı yazısında, belediye başkanına yaptığı hicvi görmek mümkündür: "Bir gün büyük çapta bir zengin olursam, şu bizim İstiklâl Mahallesinin yollarını yaptıracak ve her sokağın başına bir levha astıracağım. Levhanın üzerinde şöyle bir yazı bulunacak: 'Belediye Başkanından başka herkes geçebilir'" (Asya 1976b: 209).

Arif Nihat'ın Adana'daki eleştirilerinden biri de buz sıkıntısının yaşandığı bir dönemde çare olarak köylere gidecek buzların yasaklanmasının gündeme gelmesi üzerine olmuştur. Yazıya göre önceden buz yokluğundan şikâyetçi olduğu anlaşılan yazar, eğer böyle bir durum varsa şikâyetinden vazgeçtiğini belirtir: "Buz hakkındaki şikâyetlerimiz köylünün huzurunu kesmeye varacaksa ben bu işte yokum. Ve şikâyetimi geri alıyorum." (Asya 1976d: 154)

Önceden belediye başkanıyken daha sonra Adana'yı mecliste temsil eden Kasım Ener de bundan nasibini alanlardan biridir.[5] Kasım Ener, 1939-1946 arasında belediye başkanlığı; 1946-1950 arasında CHP'den Adana milletvekili yapmıştır. Arif Nihat "Kul" adlı yazısında vekilin mütevazı olmadığını eleştirmektedir: "Halkevinin başındayken, halka değilse bile Halkevlilere: '- Ben kulunuz…' deseydin Adana Halkevi en güzel konuşan, en feragatlı, en mütevazı başı bulmuş olduğuna sevinirdi. Ve bir yandan seninle övünür bir yandan talihine şükrederken bir yandan da seni oraya getirenlere teşekkür ederdi" (Asya 1976c: 209-210).

Yazarın gerek yetkilileri gerekse insanları uyarma şekli de kendine özgüdür. O, çok kızgın olmadığı sürece, sosyal yaşantıya dair eleştirilerinde çoğunlukla babacan bir tavır takınır. Bu durumlarda kırıcı olmamak için sözlerini dolaylı anlatımla kullanmaya çalışır. "İlan" başlıklı yazısında oturulacak bir evin nasıl olması gerektiğini kendi ihtiyacı üzerinden anlatmaktadır:

[5] İsmi yazıda kullanılmayan kişinin Kasım Ener olduğu *"Sen bu dili galiba senenin aylarından biriyle adaş olduktan sonra öğrendin"* (Asya 1976 c: s. 210) ifadelerinden anlaşılmaktadır.

"Adana'da Eski İstasyon, İstiklâl, Döşeme, Kuruköprü mahalle ve mahallelerinde pencereleri demirli veya demirsiz, fakat camlı; […]kontratta üç yüz yazıp da hakikatte beş altı yüz almayacak yani hava parası istemeyecek; bir yıllık kiranın toptan ödenmesi şartını ileri sürmeyecek bir ev sahibi aranmaktadır. İsteklilerin (Demokrat Gazetesinde AY) adresine müracaat etmeleri ilân olunur" (Asya 1976c: 72).

"Komşu" başlığıyla yeni bir ev almış olan istilacı bir komşuyu söz konusu ettiği yazısında Arif Nihat, yine kendine has üslubuyla hicvetmektedir: " 'Canım, demişsin, yoldur.. Beş karış toprak aldıksa yola beş araba çakıl döktürürüz olur biter.' Dikkat et, bu beş araba çakıl senin ağzına dökülmesin komşu" (Asya 1976c: 167).

Arif Nihat, Adana'daki yerel yönetimleri olduğu gibi merkezi yönetimin bölgeyle ilgili uygulamalarını da yazılarına malzeme yapar. Devlet tarafından 1947'de İçel, Seyhan, Hatay, Gaziantep ve Maraş illerinde idari, ekonomik, tarımsal ve sosyal işlerin daha etkin bir şekilde yürütülmesi ve düzenlenmesi için merkezi Adana olmak üzere "Beşinci Genel Müfettişlik" kurumu oluşturulur. Arif Nihat, bu gelişme üzerine yazdığı "Beşinci Genel Müfettişlik" (Asya 1976c: 164-165) adlı yazısında bu kurumun ne işe yarayacağını sorgulamaktadır.

Arif Nihat, şehir yönetimiyle ilgili sorumluları uyaran yazılar yazdığı gibi kentteki bireysel sorunlarla ilgili kişileri söz konusu eden yazılar da kaleme almıştır. "Bir Kahramana Destandır" adlı yazısında bir öğretmeni boğazından üç bıçak darbesiyle yaralayan öğrencisini söz konusu ederek kişinin aslında tüm Adana'yı ve öğretmenleri yaraladığını ifade etmiştir: "Bir vuruşta kaç gönlü yaralayacağını bilmiş miydin delikanlı? Ve bilseydin yine yapacak mıydın bu işi?" (Asya 1976c: 86).

Adana'nın Gülleri

Arif Nihat Asya, Adana'da yaşadığı yıllarda şehri her yönüyle benimsemiş, sokaklarını, yapılarını ve özellikle insanlarını dünyasına almıştır. Kendisi de halkın takdirini kazanmış bir öğretmen, şair, yazar ve sûfi olarak şehir insanının değer verdiği kişileri de tıpkı Adana'yı sayar gibi saymıştır. Bunlardan biri "Zanapalı" yazısında anlattığı evine hırsız girip 25 lira parasıyla ahırdaki eşeğini götürdüğü Çukurova'nın en güçlü pehlivanlarından olan Hanifi Zanapalı'dır. Tüm Çukurova'da olduğu gibi Anadolu'nun pek çok yerinde namı bilinen pehlivanın evine hırsızların girmesini kendi üslubunca anlatan yazar, hırsızların cüretine şaşar:

"Velhasıl üzülme Zanapalı. […] Sekizi onu birden evini sarabilir, bahçene dalabilir, paranı, eşyanı, atını, eşeğini, arabanı, bahçeni alabilir, madalyalarını, kupalarını, hattâ hattâ kispetini çalabilir. Fakat sen bu millettensin, bu millete benzersin, senin aslan gücünü kimseler çalamaz Zanapalı." (Asya 1976b: 71).

Çukurova'da "Karatepeli" fıkrası vardır.[6] Arif Nihat Asya da "Karatepeli" başlıklı yazısında Karatepeli'nin kendi mizahına katkısını ve bu mizahın önemini anlatmaktadır: "Torosların berisinde onu tanıtmaya ihtiyaç olmadığı gibi onun da tanıtılmaya ihtiyacı yoktur. […] Cenubun timsal haline getirilmiş nükteciliği demek olan Karatepeli az çok hepimizdir" (Asya 1976b: 176).

"Teneşir" adlı yazısında Adana'nın kurak zamanlarında bunalan halkın bereket duası için yalvarmaya gittiği Hayta Emmi'yi söz konusu etmiştir. Bunalan halkın Emmi'den talebi de Emmi'nin onlara cevabı da şehrin doğallığını gösterir:

" - Ağşama bendensin emmi. / - Gadanalım Emmi! / - Irahısı benden emmi…

- Kebabı da benden emmi… Emmi âdeti üzere nazlanacağı kadar nazlandıktan, söveceği kadar sövdükten sonra, yine âdeti üzere razı olmuştur. En yakın camiden bir teneşir çalarlar; kayyum görmezden gelir. Teneşir omuzda, Seyhan'ın yolunu tutarlar. Emmi Kumlara iner, suyun kenarına. Taşköprü'nün ortanca kemerlerinden birinin altına gelir; teneşiri usulüyle suya batırır. Bir gökyüzüne, bir Taşköprü'den kendini seyreden yüzlerce kişilik kalabalığa bakarak:

-Yarabbi, der, şu d…slara garşı beni mahcubetme… İşte, ağnadın gayri: ekinlerine su gerekmiş. Sen bilin… irahmeti, sen dururken ben verecek değilim a…

Bu, Emmi'nin yağmur duasıdır ki, böyle yağmur istemenin adına 'Teneşir Islamak' derler. En orijinal tarafı ise Emmi'nin yerle olduğu gibi gökle de teklifsiz konuşmasıdır" (Asya 1976: 57).

Arif Nihat Asya'nın Adana'ya olan ilgisi son nefesine dek sürmüştür. Şairin ölüm günü de bunu ispatlar niteliktedir. Adana'nın düşman işgalinden kurtuluşu "5 Ocak"ı doğum günü olarak düşünebileceğimiz Arif Nihat'ın Tanrısına kavuşma günü de yine "5 Ocak" olmuştur. Sonuçta "Ecel" şiirinde dediği gibi: "Eceldir bu… ergeç, gelir; / Müsemmâ, kazâ.. hepsi, bir!" (Asya 2006: 195).

[6] Şimdi Osmaniye'ye bağlı Kadirli ilçesinin, Karatepe, Çıyanlı, Kızyusuflu, Bekereci, Durmuşsofulu, Bahadırlı köylerinin bulunduğu havzadan hareketle ve çoğunlukla bu bölgedeki insanların saflıklarından yola çıkılarak anlatılan fıkralarda zengin bir mizah kültürü saklıdır.

Sonuç

Arif Nihat Asya, 1928'de Adana'ya meslek hayatının ilk durağı olarak geldikten sonra bu kenti çok sevmiş, aynı şekilde şehir de onu bağrına basmıştır. O, burada adeta yeni bir hayata başlamıştır. Bu hayat, başta şehrin saygısını kazanmış bir öğretmen, şehirden memlekete, oradan Türk milletinin gönlünün başköşesine kurulmuş bir "Bayrak Şairi" kimliğini doğurmuştur. Yine şehirde derviş kimliğiyle "Naat" ve "Dua" şiirleriyle "mümin şair" örneğini de göstermiştir. Ancak yine de onu dinî ve millî duyguların şairi olarak sınırlandırmak yetersiz olur. Onu rubai şairi, güzelleme şairi ya da Kıbrıs şairi olarak anlatmak da mümkündür. Arif Nihat, Adana'da aynı zamanda bir nesir yazarı olarak da kendini geliştirmiştir. Pek çok gazetede köşe yazıları yazmış olan yazar, "Kanatlar ve Gagalar" gibi unutulmaz sütunların sahibi olmuştur. Kısa bir cümleden 2-3 sayfalık yazılara kadar boyutları olan bu yazıların konu yelpazesi geniştir. Denilebilir ki o, şiirlerindeki gibi burada da hemen her durumdan bir yazı çıkarmayı bilmiştir. Aynı zamanda bir rubai şairi olan Arif Nihat'ın yazıları, büyük oranda ironi barındırır. Başlangıçta her partiye karşı mesafeli bir öğretmen ve eleştirel toplum adamı görüntüsünde yazı yazan yazarın DP milletvekili olduktan sonraki yazılarında muhalifi olan CHP'ye cephe aldığı görülür. Hayatının son yıllarını Ankara'da emekli olarak geçiren Arif Nihat Asya'nın son nefesine dek Adana'ya olan bağlılığı ve vefa duygusu devam etmiştir. Ataları Tokatlı olsa da Adana'ya gelinceye dek herhangi bir şehirle ilgisi olmayan Arif Nihat'ın soyadını aldığı bu kentle ilgisi, tam bir hemşerilik duygusu örneğini gösterir. Henüz birkaç günlükken babasını kaybeden Arif Nihat Asya'nın yaşam öyküsü, Tokat'ta babasız ve evsiz başlamıştır. İstanbul'da ev ve eş sahibi olmuşsa da bunlar, şairin ev ihtiyacını tam olarak karşılamamıştır. Onun kendini bulduğu yerse Adana olmuş, burada yeni bir hayata başlamıştır.

KAYNAKÇA

- Asya, Arif Nihat. *Enikli Kapı (Cahide'nin Eli, Enikli Kapı).* Ankara: Güven Matbaası, 1964.
- ---. *Bütün Eserleri Nesirler: 3 – Kanatlarını Arayanlar*. İstanbul: Ötüken, 1976b.
- ---. *Bütün Eserleri Nesirler: 4 – Ayın Aynasında*, İstanbul: Ötüken, 1976c.
- ---. *Bütün Eserleri Nesirler: 5 – Kubbeler*. İstanbul: Ötüken, 1976d.
- ---. *Bütün Eserleri Çekirdek: 2 - Aramak ve Söyliyememek*. İstanbul: Ötüken, 1976.

- ---. *Bütün Eserleri: Duâlar ve Âminler*. 9. Basım. İstanbul: Ötüken, 2006.
- ---. *Bütün Eserleri: Kökler ve Dallar*. 8. Basım. İstanbul: Ötüken, 2006.
- Bachelard, Gaston. *Mekânın Poetikası.* Çev. Alp Tümertekin. İstanbul: İthaki, 2017.
- Gökçe, Enver. *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.
- Kısakürek, Necip Fazıl. *İdeolocya Örgüsü*. 10. Basım. İstanbul: Büyük Doğu, 1998.
- Korkmazgil, Hasan Hüseyin. *Tohumlar Tuz İçinde*. Haz. Azime Korkmazgil. 2. Baskı. Ankara: Bilgi, 1995.
- Narlı, Mehmet. *Şiir ve Mekân*. İstanbul: Hece, 2007.
- Ersin Özarslan. *Şiirden Coğrafyaya, Arif Nihat Asya'nın Şiirinde Mekân Endişesi*. İstanbul: Ötüken, 2010.
- Ran, Nazım Hikmet. *İlk Şiirleri*, 13. Basım. İstanbul: Adam, 1995.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi. *"Yastığımın Rüyası" Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergâh, 1998.
- Turinay, Necmettin. "Arif Nihat Asya'nın Nesri / Derin Tarih - Derin Roman - Ayetler" *Arif Nihat Asya*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.
- Yıldırım, Sema ve Behçet Kemal Zeynel (Editörler) *TBMM Albümü 1920-2010*, II. Cilt 1950-1980. Ankara: Gökçe Ofset, 2010.
- Yıldız, Saadettin. Arif Nihat Asya'nın Nesirleri. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1991.
- ---. "Arif Nihat Asya'nın Eserleri" *Arif Nihat Asya*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2011.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 507-522
DOI: 10.32449/egetdid.477490

Dīvānu Luġāti 't-Turk'te Sesteş Sözcükler -2-

Homonyms in Dīvānu Luġāti 't-Turk -2-

Dr. Öğr. Üyesi Faruk ÖZTÜRK*

Özet

Karahanlı dönemi eserlerinden ansiklopedik bir sözlük olan Dīvānu Luġāti 't-Turk [=Türk Dilleri Sözlüğü] Kâşgarî tarafından 1072 Ocak 25'te yazılmağa başlanmış, yazımı bittikten sonra incelemeler yapılarak eser dört defa düzeltilip yeniden yazılmış 1074 Şubat 10 Pazartesi tamamlanmıştır. DLT, Türkçe madde başlı, Arapça açıklamalı, kapsamlı bir sözlüktür. Ayrıca Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirtmesi bakımından ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir dil bilgisi kitabı; Türk dünyasının kelime dağarcığını içeren bir sözlük; kişi, boy ve yer adları kaynağı; halk bilimi ve halk edebiyatı seçkisi; tarihe ışık tutan bir kitap; coğrafya ve kavimler bilgisi dallarında bir bilgi dağarcığı; kâinat anlayışını yansıtan bir kitap; dönemin tıbbî ve tedavi yöntemlerinden bilgi veren bir kaynak; kısaca değindiği her konuda Türkçenin en eski bilgi kaynağı olması dolayısıyla ilkliğini korumaktadır. Bu çalışmada, ilk çalışmada incelenen ḳap, ḳa, aġ, yut, sāp, um, teg, bölük, bulun, ḳurut, tägür-, aḏrış, toḳuş, bilik, çıbıḳan, öp, ḳız, burun, täbiz, ulāġ, tawar, yel, kümüş, yinçgä, ḳaçaç, āy, ot, yıġaç sözcüklerine ek olarak farklı köklerden ortaya çıkan sesteş sözcükler, kelime yapısının tesadüfen çakışması sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler, morfoloji yoluyla ortaya çıkan sesteş sözcükler ve öz ve alıntı kelimelerin çakışması sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler incelenmiştir.

Anahtar kelimeler*: DLT, sesteş sözcükler, Karahanlı Türkçesi, Kâşgarî.*

Abstract

Dīvānu Luġāti 't-Turk [= Compandium of The Turkic Dialects], an encyclopedic dictionary from the Karakhanid period, started and to be penned by Kashgarli Mahmud on 25th January 1072, after the writing was over it was scrutinized and edited four times to be rewritten and finalized on Monday, 10 February 1074. DLT is a comprehensive dictionary with Turkish headwords and Arabic explanations. It is also a grammar book shedding light on the phonetics and

*Kilis 7 Aralık Üniveritesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyat Bölümü, turkceogretimi@gmail.com.

Gönderim Tarihi: 02.11.2018
Kabul Tarihi: 12.11.2018 Araştırma Makalesi

morphology of Turkish language in the 11th Century; a dictionary covering the vocabulary of the Turkic world; a reference for anthroponmys, toponyms and ethnonyms; a collection of folklore and folk literature; a book shedding light on history; a source book for fields of geography and ethnography; a book reflecting on cosmology; in short the oldest source of knowledge in Turkish in all the subjects it deals with. In this study, in addition to the analysed lexemes of ḳap, ḳa, aġ, yut, sāp, um, teg, bölük, bulun, ḳurut, tägür-, aḏrış, toḳuş, bilik, çıbıḳan, öp, ḳız, burun, täbiz, ulāġ, tawar, yel, kümüş, yinçgä, ḳaçaç, āy, ot, yıġaç, homonyms deriving from differents roots, homonyms arising from coincidental overlap of lexical structures, homonyms emerging morphologically and homonyms emerging from the conflict between original and loanwords.

Keywords: *Dīvānu Luġāti 't-Turk, homonymous, Karakhanid Turkish, Kashgari.*

Eski Türk yazı dilinden gelişen İslamî, Orta Asya Türk yazı dilinin ilk evresi Karahanlı Türkçesidir. 11.-13. yüzyıllar arasında gelişen bu yazı dilinin merkezi Doğu Türkistan'da Kâşgardı. Orhon ve Uygur Türkçesinin devamı olan bu dönem Türkçesi için *Hakaniye Türkçesi* terimi de kullanılmaktadır. Orta Asya'daki bu yazı dilinin, İslamî Dönem Doğu Türk edebiyatının başlangıç döneminin devamını Harezm-Altınordu Türkçesi [XIII- XIV. yüzyıl**]** ve Çağatay Türkçesi [XIV-XVI. yüzyıl**]** ile yazılmış eserler oluşturur (Kaçalin ve Ölmez 2011: 3**).**

XI. yüzyıla ait iki mükemmel Türk eseri Yusuf Has Hacib'in didaktik eseri Kutadgu Bilig ve ilk Türkolog ansiklopedici Ḳāşġarlı Mahmud'un *Dīvānu Luġāti 't-Turk'*üdür.

Dīvānu Luġāti 't-Turk, Türkçe madde başlı, Arapça açıklamalı, kapsamlı bir sözlüktür. Ayrıca Türkçenin XI. yüzyıldaki dil özelliklerini belirtmesi bakımından ses ve yapı bilgisine ışık tutan bir dil bilgisi kitabı; Türk dünyasının kelime dağarcığını içeren bir sözlük; kişi, boy ve yer adları kaynağı; halk bilimi ve halk edebiyatı seçkisi; tarihe ışık tutan bir kitap; coğrafya ve kavimler bilgisi dallarında bir bilgi dağarcığı; kâinat anlayışını yansıtan bir kitap; dönemin tıbbî ve tedavi yöntemlerinden bilgi veren bir kaynak; kısaca değindiği her konuda Türkçenin en eski bilgi kaynağı olması dolayısıyla ilkliğini korumaktadır.

Ansiklopedik bir sözlük olan *Dīvānu Luġāti 't-Turk*, içerik olarak bize o dönemdeki Türk boyları, bu boyların kullandıkları Türkçe arasındaki farklılıkları ve en önemlisi de sözcükleri hakkında bilgi veren geniş bir sözlüktür. *Dīvānu Luġāti 't-Turk*'ün temel sözvarlığını Ḳāşġarlı'nın kendisinin de mensubu olduğu dönemin ve ülkesinin yazı dili olan Karahanlı [Hakaniye**]** Türkçesinin oluşturmasının yanı sıra Hakaniye Türkçesinin yayılma alanına yakın Çigil, Yagma, Karluk, Yemek, Oğuz, Bulgar, Suvar, Argu, Kençek, Basmıl boylarının dilleri de oluşturmaktadır (Kaçalin ve Ölmez 2011: 7).

Bu çalışmada, ilk çalışmada[1] incelenen ḳap, ḳa, aġ, yut, sāp, um, teg, bölük, bulun, ḳurut, tägür-, aḍrış, toḳuş, bilik, çıbıḳan, öp, ḳız, burun, täbiz, ulāġ, tawar, yel, kümüş, yinçgä, ḳaçaç, āy, ot, yıġaç sözcüklerine ek olarak farklı köklerden ortaya çıkan sesteş sözcükler, kelime yapısının tesadüfen çakışması sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler, morfoloji yoluyla ortaya çıkan sesteş sözcükler ve öz ve alıntı kelimelerin çakışması sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler incelenmiştir.

II. Farklı köklerden ortaya çıkan sesteş sözcükler aşağıdaki gruplara ayrılabilir.

II.1. Kelimelerin fonetik değişimi sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler:

II.1.a. *Bazı Tarihî Ünlü ve Ünsüzlerin Denklikleri*

y, t, d, d, i seslerinin karşılığı **z̲** sesidir. **z̲** sesi XI. yüzyıl Türk dillerinin ayırıcı özelliğidir. Bu ses Yenisey, Orhon ve Eski Uygur metinlerinde bulunmamaktadır.

Bu konu birçok Türkologun ilgisini çekmiştir. **z̲** sesinin gelişmesi hakkında ayrıntılı olarak A. M. Şçerbak bilgi vermiştir. Ona göre **z̲** sesi XI-XII. Yüzyıla kadar gerçek fonetik bir ses olarak kullanılmıştır. Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiye göre bu ses Çigillerin dilinde kullanılıyordu. Yağma, Tuhsi, Kıpçak, Yabagu, Tatar, Kay, Çumul ve Oğuzlarda ise bu sesin karşılığı **y** sesi, bazı Kıpçak, İymak, Suvar ve Bulgarlarda **z** sesi idi (Şçerbak 1970: 160).

z̲ sesinin tarihî çeşitliliği günümüz Türk dillerine de özgüdür. Günümüz Türk dillerinin çoğunda bu ses **y**, Hakasça ve Şorcada **s**, Tuvacada **t**, Çuvaşçada **r**'ye dönüşmüştür (Şçerbak 1970:160).

XI. yüzyılda Türk kabilelerinin **z̲** sesine farklı tepkileri sesteş sözcüklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

اذغ az̲ıġ

1. **اذغ az̲ıġ** ~ **ايغ ayıġ** '*ayı*' [*DLT*: 43 22[a]15; *DTS*: 14[b]; MUTALLİBOV*:* 13].

2. **اذغ az̲ıġ** ~ **ايغ ayıġ** ~ **انق anıḳ** '*ayık, sarhoşluktan kendine gelen ayılan kişi*'.**ايغ** **[***DLT*: 43 22[a]17] **ayıġ** < **a:y-** + **-ıġ** (Sevortyan 1966:39).

[1]Öztürk, Faruk: "Dīvānu Luġāti't-Turk'te Sesteş Sözcükler, Homonymous Words In Dīvānu Luġāti't-Turk." Filolojide Akademik Araştırmalar. Ankara: Gece Kitaplığı. Nisan 2018, Birinci Basım ISBN: 978-605-288-386-0, 245-265.

اذاق azaḳ

1. **اذاق azaḳ ~اياق ayaḳ ~ازاق azaḳ** ‘*ayak*’ [*DLT*: 41 (=21[a]16), 27 (=14[a]10), 38 (=19[b]12), 41 (=21[a]16), 45 (=23[a]01), 100 (=50[b]13-15), 127 (=64[a]06), 138 (=69[b]02-03)=, 172 (=86[b]12), 178 (=89[b]04), 191 (=96[a]08), 192 (=96[b]09), 269 (=135[a]06), 272 (=136[b]05), 334 (=167[b]07), 336 (=168[b]10), 339 (=170[a]04), 340 (=170[b]17), 346 (=173[b]02), 362 (=181[b]05), 374 (=187[b]04), 390 (=195[b]05), 428 (=214[b]10), 444 (=222[b]16), 484 (=242[b]15), 566 (=283[b]02)]. **اذاق azaḳ ~ اداق adaḳ** < **a:d-** ‘*adım atmak*’ + **-aŋ** (Sevortyan, 1966:2).

2. **اياق ayaḳ: قشقلغ اياق ḳaşuḳluġ ayaḳ** ‘*kulplu çanak*’ [*DLT*: 249 (=125[a]04)], ‘*küçük torba*’ (MUTALLİBOV 1968: 72).

توذ toz

1. **توذ toz ~ توى toy** ‘*Toy kuşu*’ [*DLT*: 495 (=248[a]09); *DTS*: 570[b]; MUTALLİBOV: 272].

2. **توذ toz- ~ توى toy- ~ توز tuz- قَرِنْ تُيْدى ḳarın doydu** ‘*doymak*’ [*DLT*: 552 (=276[b]15)].

3. **توى toy** ‘*ordu kurağı, karargâh*’ [*DLT*: 260 (=130[b]07), 505 (=253[a]09)].

4. **توى toy** ‘*çanak yapılan kil, çamur, balçık*’ [*DLT*: 505 (=253[a]11)].

قذن ḳazın

1. **قذن ḳazın ~ قزن ḳazın** ‘*kaynata, kayın, dünür*’ [*DLT*: 27 (=14[a]06); *DTS*: 439[b]; MUTALLİBOV*:* 342].

2. **قزن ḳazın-** ‘*kazınmak*’: **اُوزِنكا قَـذغ قَـزنْدى öziŋä ḳuzuġ ḳazındı** ‘*kendine kuyu kazmağı iş edindi*’ [*DLT*: 344 (=172[b]14)].

تيذ tız-

1**. تيذتى tıztı ~ تتى tïttı** < **tız- ~ tıd-** ‘*geciktirmek, alıkoymak*’ + **-tı**: **ال انى تتى ol anı tıttı** ‘*O, onu işten alıkoydu*’ [*DLT*: 412 (=216[b]03)].

2. **تتى tıttı** < **tıt-** ‘*ditmek, koparmak*’ + **-tı**: **ال ات تتى Ol ät tıttı** ‘*O, eti didikledi*’ [*DLT*:412 (=216[b]05)].

كذ kez-

1. **كذ köz- ~ كت ket- ~ كد ked-** ‘*giymek*’: **ار تونن كذتى er tönın käzti** ‘*adam elbisesini giydi*’ [*DLT*: 414 (=207[b]01); *DTS*: 294[a]].

2. كت **ket-** '*gitmek*': **er yērindin kētti**[2] ار سرندن كتى '*adam yerinden kalktı gitti, çekildi*' [*DLT*: 414 (=207[b]02); *DTS*: 303[b]].

y ~ n değişmesi:

1. قوى **ḳoy ~**قون **ḳon** '*koyun*': **är ḳōyuġ**[3] اَرْ قَـوِيْغ سُيْدى **soydı** '*adam koyunun derisini yüzdü*' [*DLT*: 552 (=276[b]17); *DTS*: 455[b]].

2. قون **ḳon-** '*konmak, yerleşmek*': **ḳuş ḳōndı** قَـشْ قَـنْدِى '*kuş kondu'* [*DLT*: 526 (=263[b]05); *DTS*: 455[b]]; **bōẕūn ḳōndı** بُدُون قَـنْدِى '*halk yerleşti, kondu' [DLT*: 526 (=263[b]05); *DTS*: 455[b]].

i ~ ü, u ~ a değişmesi:

1. كن **kin:** '*misk, amber kutusu*'**kizdäki kin**[4] كن يبار **yıpar** '*sandıktaki misk kutusuna, amber kutusuna el sürülmez*[5]' [*DLT*: 164 (=82[b]16)];

yadım tü çiçäk teg yıdı kin burar يادم تو ججک تک يد كن برار '*çeşitli çiçekler yaygısı gibi, kokusu miske benzer*' [KB[6625]].

2. كن **kün** '*güneş, gün*': **künkä baḳsa köz ḳamar** كُنْكا بَقْسا كُوزْ قَمار '*güneşe bakanın gözü kamaşır*' [*DLT*: 171 (=86[a]10); *DTS*: 307[b], 327[a]; *MUTALLİBOV*: 174].

1. مون **mün** '*çorba*': **üzlüg mūn** ازلک مون '*yağlı çorba*' [*DLT*: 30 (=15[b]07)].

2. مون **mün** '*hastalık, ayıp*' [*DLT*: 505 (=253[a]01); *DTS*: 352[b]-353[a]; MUTALLİBOV: 182]. **mūnsüz kişi** '*gönlü cömert kişi*' [*DLT*: 505 (=253[a]01)].

3. من **min-** ~ مون **mün-** '*binmek*': **teve münüp ḳōy ara yaşmas** تغا منوپ قوى ارا يشماس '*deveye binip koyun arasında saklanılmaz*' [*DLT*: 470 (=235[b]10)].

1. يمر **yumur** ~يمر **yamur** '*hayvanlarda bulunan göden bağırsağı*'[6] [*DLT*: 448 (=224[b]08)].

---

[2] Gerek yazmada gerek basmada **käẕär käẕmäk** biçiminde geçen bu iki kelime yanlıştır. **kitti** kelimesinden anlaşıldığına göre **kitär kitmäk** olmalıdır.

[3] Yazmada: قينوغ **ḳōynuġ**

[4] Yazmada: كيز **kiz**

[5] Besim Atalay, '*sandıktaki misk kokar*' anlamının Türkçe metne daha uygun olduğunu belirtmektedir; çünkü 'misk' anlamına olduğu gibi fiil olarak 'kokar' anlamına da gelmektedir, demektedir.

[6] Gerek yazmada gerek basmada buradaki Arapça ibare şöyledir: **yumur:** يمُر المِمرغَة فِى الحَيَوان **al-mimraġa fī 'l-hayvan**[i]. Bunu biz Türkçeye '*hayvanda bulunan göden bağırsağı*' diye çevirdik; çünkü gerek İbnu'l-Manzur [1232-1311]: *lisanu'l-ʿarab*'da ve gerek al-Firuzabadì [1329-1413]: *al-ukyanusu'l-basit fi tarcamati'l-kamusi'l-muhit*: [Çev. Cenanioglu Ahmed ʿAsım [1755-1819], [Çeviri: İstanbul 1805-1810], II, 718. s.'da *al-mimraga* kelimesine bu anlam

2. **يمر yämǖr-** ‘*kesmek, biçmek*’: **ار يَمُرْدى ıغاج är yıġāç yämürdi** ‘*adam ağaç kesti*’ [*DLT*: 473 (=237[a]17); *DTS*: 280[a]; MUTALLİBOV: 111].

s ~ z değişmesi:

1. **اس ās ~ از āz** ‘*as, ak sansar kürkü*’ [*DLT*: 53 (=27[a]03)].

2. **از āz** ‘*az*’: **انك اَزْ az näŋ** ‘*az nesne, şey*’ [*DLT*: 53 (=27[a]01)].

k ~ ḳ değişmesi:

1. **كب köp ~ قب ḳop** ‘*çok, pek, gayet*’: **كانك اذكو قب ḳop äẕgü neŋ** ‘*çok iyi nesne*’ [*DLT*: 160 (=80[b]14)].

2. **قب ḳop-** ‘*havalanmak, kalkmak*’: **قُشْ قُبْدى ḳuş ḳopdı** ‘*kuş havalandı, uçtu*’ [*DLT*: 265 (=133[a]12)].

ḳ ~ ġ değişmesi:

1. **يراغ yaraġ** ‘*zırh, cebe*’: **ار يَراغْلغْ yarıḳlıġ**[7] **er** ‘*zırhlı adam*’ [*DLT*: 465 (=233[a]17)].

2. **يراغ yaraġ** ‘*uygun, münasip, işe yarar*’ **yaraġlıġ īş** ‘*uygun iş*’ [*DLT*: 465 (=233[a]14); *DTS*: 239[a]; MUTALLİBOV: 115-116].

g ~ k karşılığı:

1. **اكلمك iglämäk ~ iklämäk** ‘*hastalanmak*’: **ار اِكْلادى är iglädi** ‘*adam hastalandı*’ [*DLT*: 146 (=73[b]09)]

2. **اكلمك iklämäk** ‘*basmak, ayakla çiğnemek*’: **ييرك اكلاى ol yērig iklädi** ‘*o, yeri çiğnedi*’ [*DLT*: 146 (=73[b]08)]

II.1.b. *Uzun ünlülerin değişkenliği*:

1. **ات āt ~ ات at // ا ā: ~ ا a** ‘*ad, isim*’: **آتْ** āt ‘*at*’ [*DLT*: 52 (=26[b]06), 477 (=239[a]05), 555 (=278[a]05), 612 (=306[b]06)].

2. **ات at** ‘*at*’: **آتْ يالى** at yālı ‘*atın yelesi*’ [*DLT*: 515 (=258[a]08)].

verilmektedir. Brockelmann bu kelimeye ‘*hayvanın yatıp ağnandığı yer*’ anlamını vermiştir. B. A.

[7] Yazmada: **يراغلغ yaraġlıġ.** Bu kelime basmada gördüğümüz biçimde ise de yazmada **yaraġlıġ** imlasında olup /r/ harfinin üzerinde hiçbir ünlü yoktur.

3. **at-** ات '*serpmek, atmak*' [*DLT*: 77 (=39[a]03), 277 (=139[a]11)].

külsä kişi atma aŋar örtär külä

baḳḳıl aŋar äzgülükün aġzın külä

' *(Senin yanına) gülümseyerek bir kimse gelirse (sakın) ona yanar kül atma [onu utandırma]; ona iyilikle ve gülümseyerek bak*'.

II.1.c. *Kök ya da gövdenin içinden bazı seslerin düşmesiyle ortaya çıkan sesteş sözcükler.*

Kâşgarlı Mahmud *Divânü lugâti't-Turk*'te kelime içinde bazı seslerin düşmesi olayını iki biçimde vermektedir:

1. **āyt-** ~ **āy-** ااى ~ آيت '*söylemek*': **ol maŋa sōz aydı** ال مَنكا سُوز آيْدى '*o, bana söz söyledi*' [97 (=49[a]02)].

2. **āy** آى '*ay*': **tolun āy** تُولُن آيْ '*ayın on dördü, dolunay*' [*DLT*: 54 (=27[b]02)].

1. **ort** ~ **ot** ات ~ ارت '*ateş*': **ōt uzındı** أوت أذُنْدى '*ateş söndü*' [*DLT*: 109 (=55[a]04)].

2. **ot** ات '*ot*': **ot bērgil** أُتْ بيرِكيل '*ata ot ver*' [*DLT*: (=15 29[a]13)].

3. **ot** ات '*ilaç*': **ot içtim** أُتْ اِجْتِم '*ilaç içtim*' [*DLT*: (=15 29[a]14)].

4. **ot** ات '*zehir*': **beg aŋar ot bērdi** بَكْ انكارْ أت بِيرِدِي '*Bey, ona ağı verdi; zehirledi*' [*DLT*: 15 (=29[a]15-16)].

1. **öl** اول '*ıslak, yaş*': **öl näŋ** أولْ نانڭ '*yaş nesne*'; **öl tōn** أولْ تُونْ '*ıslak elbise*' [*DLT*: 36 (=18[b]02)].

2. **öl-** اول- '*ölmek*': **öldü** أولْدى 'öldü' [*DLT*: 12 (=6[b]01)].

III. *Kelime yapısının tesadüfen çakışması sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler***.**

Bu gruba giren sesteş sözcükler kökteş sözcüklerin bir türü olarak sayılabilir. Bu sözcüklerin içeriğine göre karşıtı, birincil çokanlamlı sesteş sözcüklerdir. Bu sözcüklerin sadece ses yapısı benzemektedir.

1. **ās** اَاس '*ars, as*' [*DLT*: 53 (=27[a]03); *DTS*: 59[b]; MUTALLİBOV: 30].

2. **ās** اَاس '*cariye lakabı*' [*DLT*: 53 (=27[a]03); *DTS*: 59[b]; MUTALLİBOV: 30].

3. **ās** اَاس '*asmak*': **ol ät āsdı** ال اَت اَاسْدى '*o, et astı*' [*DLT*: 96 (=48[b]12)].

1. **açı** اَچِى '*yaşlı kadın*' [*DLT*: 56 (=28[b]02); *DTS*: 4[b]: MUTALLİBOV: 31].

2. **اَچِی açı-** ‘*ekşimek, mayalanmak*’: **سِرْکًا اَچِیدی sirkä açıdı** ‘*sirke ekşidi*’ [*DLT*: 555 (=278[a]14)].

1. **اَتْ et** ‘*et; vücut*’: **اَنِڭ اَتِی اُزِلدِی anıŋ äti ezildi** ‘*onun eti ezildi*’ [*DLT*: 107 (=54[a]05); MUTALLİBOV: 50-51; *DTS*: 186[b]].

2. **اَتْ et-** ‘*etmek, yaratmak, kurmak*’: **ار یکنج اتی är yükünç ētti** ‘*adam namaz kıldı*’ [*DLT*: 277 (=139[a]05)].

Kâşgarlı Mahmud bu kelimenin yerine **ḳıl-** kelimesinin kullanılabildiğini belirtmiştir [*DLT*: 95 (=48[a]13)].

1. **بُوز buz** ‘*buz*’: **بُوزدن سُوڤ تَمار būzdan sūw tamar** ‘*buzdan su damlar*’ [*DLT*: 496 (=248[b]08); *DTS*: 130[a]; MUTALLİBOV: 76]. *Bu atasözü, huyu babasının huyuna benzeyen kimse için söylenir.*

2. **بُوز buz-** ‘*bozmak, kırmak*’: **اُل اَڤْ بُوزْدِی ol ew bozdı** ‘*o, ev yıktı*’ [*DLT*: 268 (=134[b]01)].

1. **بِیْز bēz** ‘*etle deri arasında bulunan bez*’: [*DLT*: 496 (=248[b]09); *DTS*: 97[a]; MUTALLİBOV: 63].

2 **بزْ bäz-** ‘*titremek*’: **اَرْ تُمْلِغْدِن بَزْدِی är tumlıġdın bäzdi** ‘*adam soğuktan titredi*’ [*DLT*: 267 (=134[a]17); *DTS*: 97[a]].

IV. *Morfoloji yoluyla ortaya çıkan sesteş sözcükler.*

XI. yüzyılda Türk dillerinde morfoloji yoluyla yeni anlamlar ifade eden birçok kelime ortaya çıkmıştır. Bu durum, daha o zamanda morfoloji yoluyla kelime yapmanın esas yöntemlerden biri olduğunu göstermektedir.

IV.1 *Ek alma yoluyla ortaya çıkan ve köklerle şeklen aynı olan sesteş sözcükler:*

1. **اتا ata- < at + a** ‘*ad koymak, ad takmak, ad vermek*’: **اُلْ اَنْکار آت اتَادِی ol aŋar āt atadı** ‘*o, ona ad taktı*’ [*DLT*: 555 (=278[a]04)].

2. **اتا ata** ‘ata, baba’ [*DLT*: 27 (=14[a]17)].

1.**سِنْکِرْ siŋir**[8] ‘*sinir*’ [*DLT*: 603 (=302[a]04)].

[8] Yazmada: **سَئِنکِر säiŋir**

2. **سِنْكِرْ siŋir-** '*emdirmek, sindirmek, soğurmak*':**ياغنى تريكا سنكردى yāġnı tärīkä siŋürdi** '*o, yağı deriye sindirdi, emdirdi*' [*DLT*: 615 (=308[a]05); *DTS*: 501; *MUTALLİBOV*: 225[9]].

IV.2. *Farklı köklere, aynı ekin getirilmesiyle ortaya çıkan sesteş sözcükler:*

1. **قُرُشْ ḳur*uş*-** [kurmak fiilinden işteşlik]: **ألْ مَنِك بِرلاَ يا قُرُشْدِى ol maniŋ birla ya ḳuruşdı** '*o, benimle yay kurmakta yarıştı*' [*DLT*: 317 (=159[a]14); *DTS*: 470[a]].

2. **قُرُشْ ḳuruş-** [kurumak fiilinden işteşlik]: **اَتْماك قمغ قُرُشْدِى ätmäk ḳamuġ ḳurışdı** '*ekmek, büsbütün kurudu*' [*DLT*: 317 (=159[a]15); *DTS*: 470[a]; MUTALLİBOV: 279].

V. *Öz ve alıntı kelimelerin çakışması sonucunda ortaya çıkan sesteş sözcükler*

Divânü lugâti't-Turk'teki alıntı kelimeler bugüne kadar detaylı olarak incelenmemiş, Türkçe kelimeler arasında oranı tespit edilmemiştir. XI. yüzyılda Türk dillerinin kelime hazinesini zenginleştirmek için Farsça, Arapça, Hintçe ve öbür dillerden kelimeler alınmıştır.

Bu konu Kâşgarlı Mahmud'un da ilgisini çekmiştir (Dmitriyev 1930: 160). Bu dönemde alıntı çok yaygın idi. Melioranskiy'e göre Çağatayca, İran dillerinin öğeleriyle ortaya çıkmıştır. VIII. Yüzyılın ilk yarısından beri Batı Türkistan, Arapların egemenliği altındaydı (Bartold 1927: 9). Bu dönemde esasını koruyan Türk dilleri doğal olarak Arapça ve Farsçadan kelime alıntılamıştır:

1. **جوب çöp** '*tortu, çökelti, artıklar, küspe*': **جُوبى اُزُمْ** üzüm ço͞pi '*üzüm cibresi*' [494 247[b]08]; **يَاغْ جُوبِى** yāġ ço͞pi '*yağ tortusu*' [*DLT*: 494 (=247[b]08)]; **بُورْ جُوبى bōr ço͞pi** '*şarap tortusu*' [*DLT*: 494 (=247[b]09)].

Farsçada **جُوب ço͞p** kelimesi '*ağaç, orman, odun, çubuk, sopa*' anlamına gelmektedir.

2. **جُوبْ ço͞p** '*tutmaç parçası*':**تتماج جوبى tutmaç ço͞pi** '*tutmaç yapmak için kıyılan yufka parçalarının her biri*' [*DLT*: 494 (=247[b]09)].

3. **جُوبْ çöp** '*kesilmiş tutmaç ve erişte parçası*': **بِيْر جُب بِيكِلْ bīr çöp yēgil** '*bir parça tutmaç ye*' [*DLT*: 160 (=80[b]09); *DTS*: 155[b]; MUTALLİBOV: 334].

1. **جَبَق çapaḳ** '*Türk gölünde bulunan ufak bir balık*': [*DLT*: 191 (=96[a]11)].

2. **جَبَق اَرْ çapaḳ är** '*soysuz, mayası bozuk, sütsüz adam*': [*DLT*: 191 (=96[a]12)].

[9] Burada birinci anlam yoktur.

Farsçada **چپاغ** ‘*çapak balığı*’ **چپاندان** ‘*sıkmak, sıkıştırmak, basmak*’ fiilinden gelmektedir. Bu kelime günümüz Türk dillerinde **çapak balığı** ‘*göz irini*’ anlamında kullanılmaktadır.

1. **سُونْ sūn** ‘*uzunluk ölçüsü*’: **سُونْ اَلْتُون sūn altūn** ‘*som altın*’ [*DLT*: 504 (=252[b]02)]. Bu, bir parmaktan bir arşın uzunluğuna kadar olabilir. TOGAN bu kelimeyi ‘*poliçe*’ diye anlamlandırmıştır (Togan [2]1981: 126).

Çincede **tsun** kelimesi yaklaşık olarak 3 cm’lik bir uzunluk ölçüsüdür.

2. **سُونْ كِشِى sun[10] kişi** ‘*yumuşak huylu, yüreği cömert kişi*’ [*DLT*: 504 (=252[b]01-02)].

3. **سون sun-** ‘*uzatmak, sunmak*’: **اُلْ مَنْكا اَتْماک سُنْدى ol maŋa ätmäk sundı** ‘*o, bana ekmek sundu, uzattı*’ [*DLT*: 278 (=139[b]15); *DTS*: 514[a]; MUTALLİBOV: 232].

1. **مَرَاز maraz** ‘*karanlık gece*’ [*DLT*: 207 (=104[a]11; *DTS*: 337[b]]

2. **مَرَاز maraz[11]** ‘*gündelikçi, ırgat*’ [*DLT*: 207 (=104[a]11); *DTS*: 337[b]]. Arğu ve Yağma lehçelerinde **خِيَار مَرَاز ḫıyār maraz** denir.

1. **اِرْقَى irwi[12]** ‘*hastalara verilen, Hindistan’dan gelen bir ilaç*’: [*DLT*: 76 (=38[b]13); *DTS*: 213[a]].

2. **اِرْقَى قُلَاق irwi ḳulaḳ** ‘*ince, uzun kulak*’: [*DLT*: 76 (=38[b]12); *DTS*: 213[a]].

VI. Sonuç

İslamî Türk edebî yazı dilinin başlangıç dönemi olan Karahanlı Türkçesinin en değerli eserlerinden biri olan *DLT* hakkında ilk bilgiyi Kilisli Muallim Rifat [1876-1953] vermiştir.

Üzerinde onlarca çalışma yapılan *DLT*, Türk dünyasında ve Türkoloji alanında birçok konuda bize yön göstermiştir.

Dīvānu Luġāti ’t-Turk’te bulunan sesteş sözcüklerin, incelenmesi günümüzde asıl anlamı ile bağlantısını kaybeden sözcüklerin doğru etimolojisini bulmağa imkân sağlamaktadr.

[10] **son:** Clauson 832[b]

[11] Arapça ana sözlük kitapları, **maraz** kelimesinin Arapça karşılığı olan *‘izlam* kelimesi için iki anlam göstermektedirler. Birincisi ‘*karanlık gece’*, ikincisi de ‘*çivit, bir çeşit kara boya, boya yerinde kullanılan bir ağacın sızgısı’*dır.

[12] Sanskritçe Clauson 198[b]

KISALTMALAR

DTS: *Drevnetyurkskiy Slovar*.

MUTALLİBOV: *Divan Lugat at-Turk İndeks*.

Sevortyan: *Etimologiçeskiy Slovar Tyurkskih Yazıkov.*

DLT: *Dîvânü Lûgati't-Türk*: [İstanbul 2017, 79+1^{a}-319^{b} yr.]

KB: *Kutadgu Bilig I* Metin: [İşleyen:] Reşid Rahmeti ARAT.

KAYNAKÇA

- Abullayev, F. "Kıpçak-Oğuz Denklikleri p // b, b // m, b // v (Özbekçenin Harezm Ağzı Malzemeleri Üzerine)." *Dil Bilimi Sorunları*. (1965): 64.
- Ahanov, K. *Kazakçadaki Sesteşler*. Almatı, 1958.
- Atay, Hüseyin, İbrahim Atay, ve Mustafa Atay. *Arapça-Türkçe Büyük Lûgat*: Ankara (1964): I, 1. cüz. XXXII+ 192; (1965): 2. cüz. 193-384; (1966): 3. cüz. 385-510; (1968): II, 1. cüz. 511-670; (1969): 2. cüz. 671-862; (1970): 3. cüz. 863-1022; (1970): 4. cüz. 1023-1166; (1981): III, 530.
- Bilge, Muallim Rifat [Kilisli] [1876-1953]: "Divanü Lûgat-it Türk Tercümesi Münasebetiyle", *Yeni Sabah*: İstanbul 9-10 Mayıs 1940.
- Bilge, Muallim Rifat [Kilisli] [1876-1953]. "Divanü Lûgat-it Türk'e Ait Hatıra Notları", *Yeni Sabah*: İstanbul 4, 7, 11, 14, 18 Ekim 1945.
- Budagov, Lazar. *Sravnitel'nıy Slovar Turetsko-Tatarskih Nareçiy*. Tom I A-F Sanktpeter'burg' (1869): X+810+6+4 Tom II K-Y Sanktpeterburg. (1871): 1+415+2.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. London: Oxford University, 1972, 6^{b}.
- Dankoff, Robert. *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi Okuma Sözlüğü*. Katkılarla İngilizceden Çev. Semih Tezcan. İstanbul: Yapı Kredi, 2008.
- Dilçin, Ali Dehri. *Arap alfabesine göre Divanü Lûgat-it-Türk Dizini*. Ankara TDK, 1957.
- *Drevnetyurkskiy Slovar*: (Akademiya Nauk SSSR) - Redaktorı: V. M. Nadyelyayev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev, A. M. Şcerbak, Leningrad (1969): XXXVIII+ [II]+676 İzdatyel'stvo «Nauka».
- Eraslan, Kemal. "Divanu Lugati't-Türk'te Aruz Vezniyle Yazılmış Şiirler": TDAY-*Belleten* 1991. Ankara (1994): 113-117.

- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1972, XXVIII+407.
- al-Firuzabadi, Macdu 'd-din Abu Tahir Muhammad b. Yaᶜkub [1329-1413]: *al-ukyanusu 'l-basit fi tarcamati 'l-kamusi 'l-muhit*: Çev. Cenanioglu Ahmed ᶜAsım [1755-1819], [Çeviri: İstanbul 1805-1810], İstanbul I: '-r ²1268 [=1852], [II]+943 s. II: r-k ²1269 [=1853], [II]+939 s. III: k-v ²1272 [=1855], [II]+975.
- Gülsevin, Gürer: "11. Yüzyılda Hangi Oğuz Diyalektleri vardı?" *Bilig*. 76 (2016): 269-300.
- Kaçalin, Mustafa S. "Abdullah Sabri Karter'in Dîvânu Lugâti 't-Türk Çevirisi Üstüne." Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi *Türklük Araştırmaları Dergisi*. 8 (1998): 249-252.
- Kaçalin, Mustafa S. "Dede Korkut Kitabı'nda Okuma Önerileri." *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1998.* I (2004): 93-100.
- Kaçalin, Mustafa S. *Divanü Lügati 't-Türk Çevirisi*: Yayımlanmamış.
- Kaçalin, Mustafa S. "Divanü Lügati 't-Türk Üzerine Birkaç Söz." *Türk Dili:* (2008): 536-549.
- Kaçalin, Mustafa S. "Divânü Lügati't-Türk." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9 (1990): 446-449.
- Kaçalin, Mustafa S. "Ekmek." *Edebiyat, Edebiyat Öğretimi ve Deyişbilim Yazıları.* Not: *V. Uluslar Arası* Dil, Yazın, Deyişbilim Sempozyumu, İstanbul 24-25 Haziran 2005. Pegem A. I (2006): 90-105.
- Kaçalin, Mustafa S. "Ekmek" *Yemek ve Kültür*. 4 (2006): 61-70.
- Kaçalin, Mustafa S. "Korkut Ata Kitabının Vatikan Yazması Üzerine." *Uluslar Arası Dede Korkut Bilgi Şöleni*. Ankara: Atatürk Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı. (2000): 221-227.
- Kaçalin, Mustafa S. *Dedem Korkut'un Kazan Bey Oğuz-nâmesi -metin ve açıklamalar.* İstanbul: Kitabevi 288, 2006.
- Kaçalin, Mustafa S. *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı Kitâb-ı Dedem Korkud ʿalā lisān-ı tā'ife-i Oğuzān.* İstanbul: Kitabevi 305, 2006.
- al-Kaşgari, Mahmud: *Compendium of the Turkic Dialects (Diwan Lugat at-Turk)*: Edited and Translated with Introduction and Indices Robert DANKOFF in collaboration with James KELLY / al-Kaşgari, Mahmud: *Türk Şiveleri Lügatı (Divanü Lugat-it-Türk) İnceleme • Tenkidli Metin • İngilizce Tercüme • Dizinler*. Harvard I. Kısım (1982): XI+416; II. Kısım (1984): III+381; III. Kısım

(1985): 337. Doğu Dilleri ve Edebiyatlarının Kaynakları: 7. Türkçe Kaynaklar: VII.

🕮 [Kâşgarlı Mahmud]: *Dîvânu Lugâti 't-Turk*. İstanbul. I (1333): 436; (1333), II, 319; (1335): III, 452.

🕮 Kâşgarlı Mahmud [1008-1105]. *Dîvânü Lûgati't-Türk*. [Millet Ktp. Arabî Kit. 4189. sy.'dan] *Tıpkıbasım/Facsimile*: Ankara Kültür Bakanlığı 1205. *Klâsik Eserler Dizisi/11*. 1990, 1^{a}-319^{b}.

🕮 Kâşgarlı Mahmud [1008-1105]. *Dîvânü Lûgati't-Türk*. [Millet Ktp. Arabî Kit. 4189. sy.'dan] *Tıpkıbasım/Facsimile*. İstanbul Türkiye Yazma eserler Kurumu Başkanlığı /88. *Edebiyat ve Sanat Serisi: 19*. (2017): 79+1^{a}-319^{b}.

🕮 [Kâşgarlı Mahmud] [1008-1105]. *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*. Çev. Besim Atalay. Ankara: TDK, I (1939): XXXVI+530; II (1940): 366; III (1941): 452 [Yayın sayısı 43, 46, 60].

🕮 Ḳeşḳerî, Mehmut. *Türki Tillar Divani*: [Yay. Abdusalam Abbas, Abdürahim Ötkür, Abdurahim Habibullah, Damulla Abdulhamit Yusufi, Halimi Salih, Hacı Nurhacı, Osman Mehmed NİYAZ, Sabir RUZİ, İbrahim Muti, Emin Tursun, Mir Sultan Osmanov] Ürümçi: Şincan Halk Neşriyat 1. (1981): 62 + 687; 2 (1983): 533; 3 (1984): 612.

🕮 [Koşgariy Mahmud]. *Turkiy Sözler Devoni* محمود كاشغري-ديوان لغات الترك: Perevyol: Salih M. Mutallibov. Toşkent: Uzbekistan SSR Fenler Akademiyası Naşriyeti. I (1960): 500; II (1961): 428; III(1963): 463; IV (1967): 550. [Кошгарий Махмуд: *Туркий сузлар девони* محمود كاشغري-ديوان لغات الترك: перевёл: Салих М. Муталлибов: Тошкент: Ўзбекистон ССР Фанлар Академияси Нашриети.т. I: (1960): 500 , т. II (1961): 428, т. III (1963): 463, т. IV (1967): 550.

🕮 [Mahmud al-Kâşgarî]. *Divan Lugat at-Turk:* Perevod i predisloviye: Z.-A. M. Auezovoy, indeksı: R. Ermersa: Kazahstan Almatı 2005: Dayk-Press, 1288 s.+2 s. vkl. İnstitut Vostokovedeniya İmeni R. B. Suleymenova Ministerstva Obrazovaniya i Nauki Respubliki. [Махмуд ал-Кашгари: *Диван Лугат ат-Турк:* Перевод и предисловие: З.-А. М. Ауезовой, индексы: Р. Эрмерса: Казахстан Алматы 2005: Дайк-Пресс, 1288 с.+2 с. вкл. Институт Востоковедения Имени Р. Б. Сулейменова Министерства Образования и Науки Республики.]

🕮 Meninski, Franciscus à Mesginen [1620-1698]. *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicæ, Arabicæ, Persicæ / Lexicon Turco-Arabico-Persicum*: Viennæ M.DC.LXXX [=1680], I, 1992; II, 1993-4220; III, 4221-6008+2; IV, VI+216 ; *Complementum Thesauri Linfuarum Orientalum Sev Onomasticum*

Latino-Turco-Arabico-Persium Simul Idem Index verbiorum Lexici Turco-Arabico-Persici: Viennæ M.DC.LXXXII [=1682], V, 5+1998 ; VI, 96 İstanbul 2000, I-VI. c. Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 27-32. Simurg.

- Nalbant, Mehmet Vefa. *Divanü Lügati't-Türk Grameri I*. İstanbul: Bilge Oğuz, 2008.
- Nalbant, Mehmet Vefa. "Divanü Lugati't Türk'ün Sözlükçülük Geleneği Bakımından Yeri Ve Tertibi." *Kaşgarlı Mahmud Kitabı*. Ankara: Kültür Bakanlığı, 149-161.
- Nalbant, Mehmet Vefa. *"*Sözcüklere Türkçe Bakan Bir Sözlük Bilimci Kaşgarlı Mahmud ve Ödünçleme Sözcükler Üzerine Yaptığı Köken Bilgisi Çalışmaları." *Kaşgarlı Mahmud ve Dönemi Sempozyumu*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 28-30 Mayıs 2008.
- Nalbant, Mehmet Vefa. "Türk Lehçeleri Sözlüğü Olarak Divanü Lugati't-Türk Üzerine Temel Sözcükler Bakımından Bir Değerlendirme." Türk Kültürünün Gelişme Çağları: X-XIII Yüzyıllarda Merkezi Avrasya'dan Ön Asya'ya Yeni Açılımlar Sempozyumu. Türkistan/Kazakistan, 20-21.04.2012.
- Necip, Emir Necipoviç [1899-1991]. *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Rusçadan Çev. İklil KURBAN. Ankara Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu, 1995.
- Nişanyan, Sevan. *Sözlerin Soyağacı* Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü. İstanbul: Adam, 2002.
- Ölmez, Mehmet. "Kâşgarlı Mahmut'un Kabri ve Yurdu." *TDA.* 14 (2004): 207-239.
- Öztürk, Faruk. *"Dîvânu Luġāti't-Turk*'te Sesteş Sözcükler, Homonymous Words In *Dîvânu Luġāti't-Turk." Filolojide Akademik Araştırmalar*. Gece Kitaplığı, Ankara Nisan 2018, Birinci Basım ISBN: 978-605-288-386-0, 245-265.
- Öztürk, Faruk. *"*Kutadgu Bilig'de Bitki Adları.*"* Ege Üniversitesi *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*. 6. 1 (2006): 201-208.
- Öztürk, Faruk. *Dîvânu luġāti 't-Turk'ün Arap Sözlükçülüğüne Göre İncelenmesi*. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türkoloji Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bişkek, 2010.
- Radloff, W. § Sevortyan, E. V. *Azericede Fiil Yapma Ekleri*. Moskova 1962.
- Radloff, W. *Obraztsı narodnoy literaturı tyurkoskix' Plemen', jivuşçix v yujnoy Sibiri i Dzungarskoy stepi.* Sanktpeter'burg' 1868, II, XXI+712.

Almancası: RADLOFF, W. *Proben der Volkslitteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens:* St. Petersburg 1868, II, I+720.

🕮 Räsänen, M. *Türk Dillerinin Tarihî Ses Bilgisi Üzerine Malzemeler*. Moskova 1955.

🕮 Sevortyan, E. V. [ö. 1978]. *Etimologiçeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov* (Obşetyuretskiye i mejtyurkskiye osnovı na glasnıye). Moskova I, 1974, 768+II s. «b» II, 1978, 352 s. «v», «g», «d» III, 1980, 396 s. … osnovı na bukvı "c", "ç", "y" IV, 1989, 292+III s. "k", "k" V, 1997, 363+V s. «k» VI, 2000, 259+V s. L ° M ° N ° P ° S VII, 2003, 448.

🕮 Sevortyan, E. V. *Türk Dillerinin Etimolojik Sözlüğüne Dair Deneme Maddeleri*. Moskova, 1966.

🕮 Seydakmatov, K. *Kırgız Tilinin Kıskaça Etimologiyalık Sözdügü*: Frunze 1988, «İlim» Basması. Sevortyan, E. V. *Azericede Fiil Yapma Ekleri*. Moskova 1962.

🕮 *Sovetskaya Tyurkologiya*: Baku 1972 (Yanvar-Fevral), № 1 (Nomer posvyaşçen 900-letiyu "Divanu Lugat-it-Turk" Mahmuda Kaşgari) 159. Akademiya Nauk SSSR, Akademiya Nauk Azerbaydjanskoy SSR. [*Советская Тюркология*: Баку 1972 (Январь-Февраль), № 1 (Номер посвящен 900-летию «Дивану Лугат-ит-Турк» Махмуда КАШГАРИ) 159 с. Академия Наук СССР, Академия Наук Азербайджанской ССР.]

🕮 Taymas, Abdullah [Battal]. "Divanü Lûgat-it-Türk Tercemesi." *Türkiyat Mecmuası*: VII-VIII (1942): 212-252.

🕮 Taymas, Abdullah [Battal]. "Divanü Lûgati 't-Türk Tercümesi." *Türkiyat Mecmuası*. XI. (1954): 75-100.

🕮 Tekin, Şinasi. "Eski Türkçe." *Türk Dünyası El Kitabı*. Ankara: . Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü 45 Seri: I - A5, 1976.

🕮 Tekin, Talât. "Karahanlı Dönemi Türk Şiiri." *Türk Dili*: Türk Şiiri Özel Sayısı I (Eski Türk Şiiri): LI, 409 (1986).

🕮 Tekin, Talât. *XI. Yüzyıl Türk Şiiri* Divanu Lugati't-Turk'*teki Manzum Parçalar*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu, XI, 1989.

🕮 Togan, Zeki V. *Umumî Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: Enderun Kitabevi, 1981.

🕮 Ülkütaşır, M. Şakir. "Büyük Türk Dilcisi Kâşgarlı Mahmut -Divanü Lûgat'ı Yazıp Bitirişinin 873 üncü Yıldönümü Münasebetiyle." *TD-Belleten*: III. 6-7 (1946): 625-631.

🕮 Ülkütaşır, M. Şakir. *Büyük Türk Dilcisi: Kâşgarlı Mahmut*. Ankara: TDK, 1972.

- Vasmer, Maks. *Etymologiçeskiy Slovar' Russkogo Yıazıka*: Prevod s nemetskogoi dopolneniye çlena-korrespondenta AN SSSR O. N. Turbaçeva, Pod redaktsiey i s predislovenım prof. B. A. Larina, Izdaniye vtore stereotipnoye V çetireh tomah Tom I (A-D), Moskva (1986): 576. || Tom II (E-Muj): Moskva (1986): 576. || Tom III (Muza-Syat): Moskva (1987): 832. || Tom IV (T-Yaşur): Moskva (1987): 864 "Progress".
- Yudahin, K. K. *Kırgız Sözlüğü* (A-J). Çev. Abdullah Taymas. Ankara: TDK 1945, I, XVI+376, C. III. 5. (Yayın sayısı 93).
- Yudahin, K. K. *Kırgız Sözlüğü* (K-Z): Çev. Abdullah Taymas. İstanbul: TDK, 1948, II, [IV]+377-809+XVII+XXIII+ [I] C. III. 6. [Yayın sayısı 121].
- [Yusuf Has Hâcib] [1017-1069]. *Kutadgu Bilig I* Metin: İşleyen: Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: TDK 1947, I, LIX+656 C. II. 29 [Yayın nu. 118].
- [Yusuf Has Hâcib] [1017-1069]: *Kutadgu Bilig II* Çev. Reşid Rahmeti Arat, İstanbul: Türk Tarih Kurumu 1959, XXVI+477.
- [Yusuf Has Hâcib] [1017-1069]. *Kutadgu Bilig III* İndeks: Reşid Rahmeti ARAT (İndeksi neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, ve ark.), İstanbul: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü. 1979: XV+565: 47, Seri: IV - Sayı: A 12.
- Ez-Zamahşari = N. N. Poppe. *Mongol'skiy slovar' Mukaddimat al-adab çast I-II*: Moskva-Leningrad, 1938, 451. Akademiya Nauk SSSR. Trudı İnstituta Vostokovedeniya XIV. || Zemahşerî: *Mukaddimetü'l-Edeb* -Moğolca-Çağatayca Çevirinin Sözlüğü-: Haz. N. N. Poppe, Çev. Mustafa S. Kaçalin. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu: 976. 2009: 191.
- Zajaczkowski, A. "Türk Dillerinde Kök Yapısı Sorununa Dair." *Dil Bilimi Sorunları*: № 2: 1961.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 523-534
Doi: 10.32449/egetdid.466399

Batı Rumeli Ağızlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler[*]

Opinions for the Classification of Western Rumelian Dialects

Dr. Öğr. Üyesi Alpay İĞCİ[**]

Özet

Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında, coğrafi sınırlar ve alt bölümler gibi birçok dal kapsamdadır. Ağızların genel sınıflandırılması için araştırmacılarca çeşitli görüşler ortaya atılmış ancak konu tamamlanma aşamasına gelmemiştir. "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" eseri, Anadolu ağız bölgesinin sınıflandırmasını sağlamış ve diğer ağız bölgeleri için rehberlik etme öncülüğünü elde etmiştir. Türkiye Türkçesi ağız coğrafyası, bazıları kesin, bazıları üzerinde tartışma yürütülebilecek ana bölgelerden oluşur. Rumeli, Anadolu, Kıbrıs, Lübnan, Suriye, Irak şeklinde ana ağız bölgeleri belirtilebilir. Rumeli ana ağız bölgesi, Doğu Rumeli ve Batı Rumeli alt ağız bölgelerine ayrılır. Batı Rumeli, Gyula Németh'in karakteristikleri yönünde incelenmektedir. Arnavutluk, Sırbistan, Bosna-Hersek için mevcut çalışmalar yetersizdir. Çalışma bulunan ülkelerin çeşitli yerleri için de son düşünce ve yöntemler ışığında yeni çalışmalara ihtiyaç vardır. Batı Rumeli'nin çok bilinen kesimleri Kosova, Makedonya ve Bulgaristan'dır. Harita üzerinde düşünüldüğünde bu ülkelerin dışında, Batı Rumeli'nin kuzey ve batı kesimleri kalır. İşte batı kesiminde yer alan Karadağ'daki saha çalışmalarıyla birçok yeni bilgi ortaya çıkmaya başlamıştır. Batı Rumeli içinde alt grupları belirleyebilmek için ince ünlü sırasında /k/>/ç/ ve /g/>/c/ ses değişimleri, ince sıra /k/ve/g/ seslerinin korunması, şimdiki zamanın {-[A]y} ile kurulması ve şimdiki zamanın {-[A]r} ile kurulması özellikleri kullanılabilir. Böylece alt bölgede birkaç grup birbirinden ayrılıp belirtilebilir. Florina ve civarı, Batı Rumeli coğrafyasında düşünülebilir.

Anahtar kelimeler*: Türkiye Türkçesi ağız bölgeleri, Batı Rumeli, ağız sınıflandırması, alt gruplar.*

[*] Bu makale, yürütücüsü olduğum 2018/SOSB001 numaralı Uşak Üniversitesi araştırma projesi kapsamında üretilmiştir.

[**] Uşak Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, alpayigci@hotmail.com.

Gönderim Tarihi: 01.10.2018
Kabul Tarihi: 12.11.2018 Araştırma Makalesi

Abstract

In the classification of Turkey Turkish dialects, there have many branches such as geographical boundaries and subdivisions. Various opinions were put forward by the researchers for the general classification of the dialects, but the subject was not at the completion stage. "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" provided the classification of the Anatolian dialect and pioneered the guidance for other dialect regions. Dialect geography of Turkey Turkish include main regions which some of them are exact and other parts are controversial. Rumelia, Anatolia, Cyprus, Lebanon, Syria, Iraq can be specified as main dialect regions. Rumelia main dialect region are divided into dialectal sub-regions such as Eastern Rumelia and Western Rumelia. Western Rumelia is examined in the direction of the characteristics of Gyula Németh. Existing studies for Albania, Serbia, Bosnia and Herzegovina are inadequate. New studies are needed in the light of the latest ideas and methods for the various places of the study countries. The well-known sections of Western Rumelia are Kosovo, Macedonia and Bulgaria. On the map, the northern and western parts of Western Rumelia remain outside these countries. Here in the western part of the field studies in Montenegro with much new information began to emerge. In order to identify sub-groups within Rumelia, /k/ > /ç/ and /g/ > /c/ sound changes at the front vowel order, the preservation of the front vowel order /k/ and /g/ sounds, the establishment of the present tense with {-[A]y} and the establishment of the present tense with {-[A]r} can be used. Thus, several groups can be separated and specified in the sub-region. Florina and its vicinity can be considered in the Western Rumelia geography.

Keywords: *Turkey Turkish dialect regions, Western Rumelia, dialect classification, sub-groups.*

Türkiye Türkçesi ağızlarının sınıflandırılması, onun coğrafi sınırları, alt bölümleri gibi birçok dalı olan bir konudur. Genel sınıflandırma için araştırmacılarca çeşitli görüşler ortaya atılmış ancak konu tamamlanma aşamasına gelmemiştir. Alt bölümlerin görüşülmesi, sınıflandırmanın tamamlanması için coğrafyanın tam olarak belirtilmesi gerekli görünmektedir. Türkiye Türkçesi coğrafyasından Anadolu'nun sınıflandırılması en ileride düzeydedir. "Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması" (Karahan 1996) eseri, bu ağız bölgesinin sınıflandırmasını sağlamış ve diğer ağız bölgeleri için rehberlik etme öncülüğünü elde etmiştir. Anadolu'dan sonra üzerinde en çok görüş sunulan bölge Rumeli'dir.

Rumeli bölgesinin sınıflandırılması konusunda birkaç görüş söz konusudur. Sınıflandırma görüşleri için Ahmet Günşen'in makalesi (2012) toparlayıcı niteliktedir. Bu bölgenin sınıflandırılması için, konu hakkındaki görüşlerini paylaşan Gyula Németh, György Hazai, Emil Boyev, Mefküre Mollova, N. K. Dimitriev, E. A. Grunina, Iryna Dryga, Ahmet Günşen gibi araştırmacılardan söz edilebilir.

Türkiye Türkçesinin Ana Ağız Bölgeleri

Türkiye Türkçesi ağız coğrafyası, bazıları kesin, bazıları üzerinde tartışma yürütülebilecek ana bölgelerden oluşur. Rumeli, Anadolu, Kıbrıs, Lübnan, Suriye, Irak şeklinde ana ağız bölgeleri belirtilebilir. Bunlardan Lübnan, Suriye ve Irak bölgelerinin ayrıntıları tartışmaya açıktır. Bazı ek görüşlerle Kafkaslar'ın Karadeniz'e bakan güneybatı tarafı da kapsam içinde söylenebilir. Genel olarak ağız araştırmalarına bakıldığında, Türkiye Türkçesi coğrafyasının sınırları bu şekilde ortaya çıkar. Ancak, Türkiye Türkçesi coğrafyası konusunda tartışmaların bitmediğini ve sınırın yayınlarda açıkça belirtilmediğini de eklemek gerekir.

Açık olarak belirtilmediği için burada, çalışmalarda görünür olan ağız coğrafyası doğrultusunda, batı-doğu yönünde Rumeli, Anadolu, Kıbrıs, Lübnan, Suriye, Irak olarak bölgeler sunulmuştur.

Ana bölgelerin içinde devlet adı olarak anılan "Lübnan", "Suriye" ve "Irak", daha ayrıntılı çalışmalar sonucunda farklı coğrafi adlarla da temsil edilebilirler ama burada önemli olan, Türkiye Türkçesi coğrafyasının güneydoğu hattını belirtmektir. İşin öteki kısımları, başka çalışma kapsamındadır.

Rumeli Ana Bölgesi

Makale, yukarıda çizilen geniş coğrafyanın batı kesimine odaklanmıştır. Görüşler, konu kapsamını zorlamamak adına, ana hatlarıyla Rumeli bölgesine değinip onun batı kolunda derinleşecektir. Türkiye Türkçesinin Avrupa kıtasındaki toprakları, Rumeli ana ağız bölgesidir. Rumeli'de bugün birçok ülke vardır. Ana ağız bölgelerinden Rumeli'nin alt grup veya bölümlerinin sınıflandırmasında birçok görüş ortaya atılmıştır.

Rumeli'deki alt grupları belirtmeye çalışan araştırmacıların bazıları ülke merkezli tarif yapmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkan topraklarının Doğu Trakya dışındaki büyük bölümünün adil olmayan paylaşımı, XX. yüzyılın ilk çeyreğinde tamamlanmıştır. Bu toprak kapışılması sonrasında kurulan devletlerin sınırları, etnik dağılımlarla uyumlu olmamıştır. Dolayısıyla bazı Balkan milletleri, dilleriyle beraber birçok devlet sınırı içinde yaşamaya başlamışlardır. Balkan milletleri içinde ağızlarını incelediğimiz Türkler de yeni oluşan devletlerin tamamında kalmışlardır. Bundan ötürü, Türk ağızlarını sınıflandırmada ülke sınırları çoğu zaman geçerli olmayabilir.

Ağız araştırmalarımızda yaygın kabul gören sınıflandırmaya göre Rumeli ana ağız bölgesi, Doğu Rumeli ve Batı Rumeli alt ağız bölgelerine ayrılır. Sahadaki bazı gözlemler, yapılan ağız çalışmalarındaki veriler bunu destekler niteliktedir. Günşen, makalesinde sınıflandırma için kendi görüşünü şu şekilde sunar: "Kanaatimizce Balkanlarda Németh'in iki ana ağız grubuna ayırdığı sınıflandırma

esas itibarıyla doğru görünmekte ve geçerliliğini korumaktadır. Ancak Németh'in çizdiği ağız sınırının her iki yakasında geçiş ağızlarından söz edilebileceği gibi, her iki ana ağız grubu içinde de alt ağız gruplarından söz edilebilir." (2012: 125). Bu görüş, bizim de paylaştığımız bir düşüncedir. Batı Rumeli'nin alt grupları hakkında fikir yürütmek üzere, Doğu Rumeli'nin alt grupları içinde değerlendirilebilecek Rodoplar gibi kesimleri anmakla yetinelim.

Batı Rumeli

Bugünkü Batı Rumeli coğrafyası çeşitli çalışmalarda belirtilmiştir. Bu sınıflandırmanın esas dayanaklarını Gyula Németh sunmuştur. Birçok araştırmacı, çalışmalarını bu esaslara göre yürütegelmiştir. Németh'e göre Batı Rumeli-Doğu Rumeli sınırı, Tuna kıyısında Lom'dan güney yönlü sıralamayla Lom güneydoğusuna doğru Vraça (İvraca); buradan Sofya, Samokov; buradan batıya yönelip Köstendil'in güneyine döner. Tuna'nın adası Adakale sınır içindedir ve buranın kuzeyinde devamını az olarak belirtir. Makedonya ve Bosna da kapsam içindedir. Arnavutluk da sınıra dâhil olup burası Türk diyalektleri konuşulmuş olan yer şeklinde düşünülür (Németh 1956: 7-8; 1961: 13; 1983: 119-120).

Németh, Batı Rumeli içinde olduğunu belirttiği Arnavutluk'ta o dönem konuşulan veya daha önce konuşulmuş olan Türk diyalektlerinden izler bulmak için 1956 yılı Eylül ayında anılan ülkede, Tiran, Akçahisar, Görice, Elbasan, Leş ve İşkodra şehirlerinde çalışmalar yürütmüştür (Németh 1961). Çalışmasında, Arnavutluk sahası Türk diyalektlerinin Kosova ve Makedonya diyalekt sahası ile aitlik ilişkisinden söz etmiştir. Ayrıca Arnavutluk'un güney ve kuzey ağız bölgeleri arasında belli farklar bulunması; güneyin "bey" kelimesine karşılık kuzeyin "bek" varyantına sahip olması, Ergiri'de /ö/, /ü/ yerine /o/, /u/ karşılığı örneklendirilmiştir (Németh 1961: 14).

Sırpça, Hırvatça, Bulgarca gibi Türkçenin komşu dillerindeki Türkçe alıntıların ses ve şekil özellikleriyle karşılaştırılması da Batı Rumeli sahası sınırları ve özellikleri hakkında fikirler sunmaktadır (Hazai 1960). György Hazai'nin çalışmasında, Rumeli'nin iki ana kolundaki özellikleri ve bunların alıntılardaki yansıması görülmüştür. Hazai'nin andığı dillere Arnavutça, Boşnakça, Makedonca, Hırvatça, Karadağlıca, Rumence ve Yunanca da eklenebilir. Németh, makalesinde Arnavutça ve Yunancaya değinmiştir (1983: 131).

Batı Rumeli, geniş kapsamda Batı Bulgaristan, Makedonya ve Arnavutluk toprakları doğu sınırları sayılmak üzere, bu yerlerin batısıdır. Burada, tamamen veya kısmen olmak üzere Bulgaristan, Makedonya, Kosova, Arnavutluk, Karadağ, Sırbistan, Bosna-Hersek devletleri bulunur. Romanya ve Yunanistan'ın Rumeli ana bölgesindeki alt grup aidiyetine şimdilik hükmetmek biraz güçtür.

Bu ülkeler sadece bir alt ağız bölgesine ait olabilecekleri gibi, anılan iki alt ağız bölgesine de dağılabilirler.

Batı Rumeli İçin Belirtilen Temel Özellikler

Batı Rumeli'nin özellikleri birçok çalışmada Németh'in maddelemesi ışığında anılmıştır. Batı Rumeli'yi ve onun içindeki parçaların konumunu daha iyi anlamak için bu özellikleri saymakta fayda vardır. Gyula Németh'in birçok eserinde andığı tarife göre (Németh 1956: 9-18; 1961: 14-21; 1983: 121-128) Batı Rumeli bölgesinin ağız özellikleri sekiz maddede sunulmuştur. Bu maddeler ana hatlarıyla şöyle belirtilebilir:

1. Doğu Rumeli ağızlarının son seslerinden /ı/, /u/, /ü/, batı ağızlarında çok heceli sözcüklerde /i/ ile karşılanır: İstanbul kızı ~ Vidin kızi, İstanbul kuyu ~ Vidin kuyi, İstanbul ölü ~ Vidin uli.

2. Doğu Rumeli ağızlarının {-mış}, {-miş}, {-muş}, {-müş} geçmiş zaman eki varyantlarının Batı Rumeli karşılığı tek form {-miş} şeklidir: almiş (İstanbul almış), olmiş (İstanbul olmuş), ölmiş, ülmiş (İstanbul ölmüş).

3. Doğu Rumeli ağızlarındaki /i/ sesi, Batı Rumeli ağızlarında belli durumlarda ve ilk ve kapalı heceden ziyade, belli durumlarda /ı/ olur: Vidin'de benım (İstanbul benim), senın, evımın, elında, geldıgi, gidıp, endırır.

4. Batı Rumeli ağız bölgesinin kuzey kesimlerinde (Adakale, Lom, Vidin, Bosna), Doğu Rumeli'nin (Eski Türkçeden gelen) /ö/, /ü/ sesleri /o/, /u/ ile karşılanır. Vidin ve Adakale: boyle, dort, soz, uç, yuru-, duşunur vb.

5. Ünlü uyumsuzluğu denebilecek olan eklemede uyum dışına çıkma durumuna rastlanabilir. Büyük ünlü uyumunda kural dışı durumlar vardır. Vidin tutarler, olursem vb.

6. Eski Osmanlı Türkçesinden /ö/, Doğu Rumeli ağızlarında korunurken, Batı Rumeli'de belli sözlerde /ü/, /ɯ/, /u/ sonucunu gösterir. Batı Rumeli'nin tamamında aynı şekilde görülmez. Vidin çɯz- 'çöz-', dɯn- 'dön-', Arnavutluk dün- 'dön-', ül- 'öl-' vb.

7. Eski Türkçede iki ünlü arasında, ünsüz önünde ve sonda bulunan /g/ sesi (/g/-/ġ/), Doğu Rumeli ağızlarında kaybolma yönünde değişimler yaşarken, Batı Rumeli'de korunmuştur. Lom-Vraça-Sofya agaç, begen-, Vidin urdege 'ördeğe' vb. (Ayrıca bk.: İğci 2013a).

8. Şimdiki zaman eki, karakteristik olarak {-y} (={-[A]y}) şeklindedir. Vidin sevey "seviyor", Adakale araysın "arıyorsun", Köstendil ügreniy "öğreniyor" vb.

Yukarıda Németh'in ölçütlerini aktarmakla yetindik. Bunlara ağız araştırmacıları tarafından yapılacak katkılar, başka bir tartışmanın konusudur. Müteveffa

profesör de "İlerde elimize Balkan Türk ağızlarına ilişkin daha zengin gereç geçecek olursa belirlemelerimi genişletebilir ve değiştirebiliriz" (Németh 1983: 128) diyerek konunun geliştirilebileceğini söylemiştir. Bu çalışmada, Batı Rumeli için yeni bir ölçüt tarifi yapılmamakla beraber, mevcut ölçütlere eklenecek saha tecrübeleri doğrultusunda alt gruplar tarif edilmeye çalışılmıştır.

Batı Rumeli İçindeki Çeşitlilik

Batı Rumeli alt ağız bölgesindeki ağızlara bakıldığında ses ve şekil bilgisi yönlerinde birkaç farktan söz edilebilir. Böylece, Batı Rumeli içinde birkaç ağız grubu tarif edilebilir. Konu, ağız araştırmaları için işlenmesi ve geliştirilmesi gereken bir durumdadır.

Türkiye Türkçesinin Anadolu ana ağız bölgesinin alt ağız gruplarını belirtmede Leylâ Karahan, "ayırıcı ve belirleyici olarak tesbit ettiğimiz bazı ses, şekil ve söz dizimi özellikleri, Anadolu ağızlarının başlıca şu üç ana grup içinde toplanabileceğini göstermektedir." (Karahan 1996: 1) demekle alt gruplar için kullandığı ölçütleri söylemiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi, ayırma için bu gibi ölçütler kullanılırken, biz burada temel olarak ses ve şekil bilgisi ölçütlerini kullandık.

Rumeli'nin ana bölgelerinin içindeki alt gruplar bütünüyle belirtilmemiştir. Batı Rumeli'nin alt ağız gruplarının tespiti için yolun başında olduğumuz söylenebilir. Alt gruplara dair fikir yürütenlerden biri olarak, Kosova özelinde naçizane fikrimizi sunup konuya bir katkı sunmaya çalışmıştık (İğci 2010; 2013b). Yazılanlar ve bu makalede söylenenler, Batı Rumeli alt gruplarını tam olarak tarif etmek için yardımcı olabilir.

Batı Rumeli içinde kelime başı ve içinde ince sıra /g/ > /c/ ve /k/ > /ç/ değişimi Batı Rumeli'nin sınıflandırılmasında ölçütlerden birisidir. Bölge içinde bu ses olayı görülen ve görülmeyen kesimler vardır. Anılan ses olayı ayırt edici özelliktir ve ilk bakışta sahayı kabaca ikiye ayırır. Gyula Németh, meşhur makalesinde, bunu bir ana ölçüt yapıp maddeleri arasında belirtmemiştir. Ancak, Batı Rumeli ile Kuzeydoğu Anadolu ağız alanındaki ortaklıktan söz ederken bu ses olayına kısaca değinmiştir (1983: 159). Batı Rumeli'deki bu iki grubu da ilgilendiren konu için biz de, geçmişte "C Ağzı", "G Ağzı" şeklinde belirterek tarifler yapmaya çalışmıştık (İğci 2010). Bu ses olayını tarihi içinde yaşayıp bugüne getiren ağızların yanında, kelime başı ve içinde ince sıra /g/ ve /k/ seslerini koruyan ağızlar da vardır.

Yukarıdaki ses olaylarıyla ilgili olarak, bugün Makedonya'nın kuzeyinde şerit hâlinde bir geçiş hattı sezilmektedir. Bu hat içinde, ince sırada /g/ ile /c/ sesi arasında telaffuz edilen bir /g/'den (=g'); yine ince sırada /k/ ile /ç/ sesi arasın-

da telaffuz edilen bir /k/'den (=k') söz edilebilir. Arnavutluk Türk ağızlarına dair çalışmasının ilgili yerinde Németh, Batı Rumeli'nin sekiz karakteristik özelliğinin Arnavutluk Türk ağızlarındaki durumundan söz edip yöre ağız özelliklerini vermiştir. İlgili kısımda anılan ağzın "göze çarpan özelliği" olarak ince sıra /k/, /g/ seslerinin /ç/, /c/ yönündeki değişiminden bahsetmiştir. Burada Németh, duyduğu geçiş sesini tarif etmek için örnekler kullanmıştır (1961: 21-22). János Eckmann'ın Kumanova metinlerinde bu geçiş seslerine dair izler g' (=d') ve k' (=t') şeklinde transkribe edilip yansıtılmıştır (1962). Kumanova, Makedonya'nın kuzeyindeki bir şehir olarak, kastedilen geçiş hattının içinde görülmektedir.

İlk hecede /ö/ > /ü/ değişimi görülmesi, bu sahanın karakteristiklerindendir. Karakteristik özellik olarak yukarıdaki maddelerden birinde de belirtilmiştir. Dolayısıyla, alt bölge ağızları için tanımada kolaylaştırıcı olan bu hususun görüldüğü yerlerin yanında, değişim yaşamayan yerler de söz konusudur. Burada, son kayıtlarla bize destek vermiş ve verecek olan Karadağ derlemelerine başvurabiliriz. Karadağ ağızlarında /ö/ > /ü/ değişimi yaşanmış süle- 'söyle-' gibi örneklerle beraber bu değişimi görmeyen cör- 'gör-', dört, çöpek 'köpek' gibi örnekler kullanımdadır. Hatta yaygın olmayan /ö/ > /o/ değişimiyle ote 'öte' gibi örnekler de vardır (İğci 2018b). Batı Rumeli'nin batı-kuzeybatı kenarını oluşturan Karadağ'daki bu fark, kayda değerdir ve alt grupların teşkilinde belki ölçüt olarak kullanılabilir. Söz konusu /ö/'nün korunmasına, Makedonya'nın güneyinden de örnek bulmak mümkündür. Ohri, Resne civarı *göz, köpek, ögret-, ön, öte* tarzındaki kelimeleriyle bunun için örnek yerlerinden biri sayılabilir (Ahmed 2005).

Yukarıda /ö/ > /ü/ değişimi vesilesi ve ilgisiyle anılan /ö/ > /o/ değişimi, Batı Rumeli içinde bir adacık oluşturabilir. Németh'in Batı Rumeli karakteristiklerinin dördüncü maddesidir. Karadağ için örneklendirdiğimiz gibi, bu özellik görülen yerde, aynı zamanda korunmuş /ö/ ve değişimle oluşan /ü/ de vardır. Karadağ'ın dışında, /ö/ > /o/ değişimi Bulgaristan'da kaydedilmiştir. Sırbistan, Bosna-Hersek ve Arnavutluk'ta bir oranda devam etme ihtimali vardır. Boşnakça ve yakın dillerdeki Batı Rumeli Türkçesi yoluyla alınan ve /ö/ > /ü/ > /u/ geçişleriyle gelişen *burek* 'börek' (< bürek < börek), *ulčija* 'ölçü' (< ülçi < ölçü), *uljum* 'ölüm' (< ülüm < ölüm), *urnek* 'örnek' (< ürnek < örnek) alıntılar dolayısıyla omer gibi sınırlı /o/'lu varyantları farklı incelemek gerekir.

Eskiden beri Batı Rumeli karakteristik özelliklerinden sayılan ve yapısı hakkında çeşitli görüşler belirtilen şimdiki zaman eki, ölçüt olabilecek potansiyeldedir. Şimdiki zaman ekinin {-[A]y} olarak yaşadığı yerler, Batı Rumeli'de en az bir alt grubu oluştururlar. Bu ek, Németh'in de anlattığı, konuşurun Batı Rumeli kökenli olduğunu anlamamızı sağlayan karakteristik bir ektir. Yazı dilindeki

{-yor} ekiyle akrabalığı olsa da olmasa da bu ek, Batı Rumeli'de derli toplu bir adacık yaratmıştır. Türkiye Türkçesi coğrafyasının batı uçlarında yayılmıştır. Karadağ ve Kosova'nın tamamı, Makedonya'nın büyük bir kesimi bu adacıkta görülmektedir. Sırbistan ve Bosna-Hersek'in de coğrafi konum ve komşuluk dolayısıyla tamamen bu kolda olması beklenebilir. Arnavutluk'un en az bir kısmı için de şimdiki zaman çekiminde bu ek söz konusu olmalıdır. Zira Arnavutluk'un İşkodra'sına çok yakın bir mesafedeki Bar'da (Karadağ) bu ek kullanımdadır. Ayrıca, batı komşusu Karadağ bir yanda, doğu-kuzeydoğu komşusu Kosova öte yanda, bu çekim için tek tip {-[A]y} ekini kullanan yerlerdir. Bunlardan ötürü, ülkenin tamamında olmasa bile batı-doğu geçişinde en az bir hat oluşturmalıdır veya oluşturmuş olmalıdır.

Batı Rumeli için karakteristik şimdiki zaman çekiminden söz ettik. Bütün bu geniş alanın yanında, diğer birçok özelliğiyle Batı Rumeli tarzında olduğunu gösterip, şimdiki zaman kipi için beklenen {-[A]y} ekini kullanmayan ağızlar da vardır. Bu ağızlar karakteristik ek yerine {-[A]y} ekini kullanırlar. Böylece farklı bir alt gruptan söz edebiliriz. Batı Rumeli alt bölgesinin toprakları göz önüne getirilince, buranın güneyinde şimdiki zaman kipi için {-[A]r} eki kullanımdadır. Kuzey kesim büyük parça, güney kesim küçük parçadır ve güney için Makedonya örneklerden birisidir. Söz konusu güney toprakları, Doğu Rumeli'ye geçiş hattı veya en azından Doğu Rumeli ile sınırdaş olan hattır.

Karadağ Gibi Yeni Verilerin Desteği ve Eksikler

Batı Rumeli alt bölgesi, ağız araştırmalarında malzeme eksikliği olan yerlerdendir. Yukarıda coğrafyası anlatıldığı üzere, burası farklı siyasi ve sosyal yapıda olan birçok devletin topraklarını kapsar. Buranın en çok bilinen kesimleri Kosova, Makedonya ve Bulgaristan'dır. Harita üzerinde düşünüldüğünde bu ülkelerin dışında, Batı Rumeli'nin kuzey ve batı kesimleri kalır. İşte batı kesiminde yer alan Karadağ'da saha çalışmalarının yürütülüp verilerin toplanması, Batı Rumeli malzemelerini arttırmıştır ve dil-kültür açısından bölgeye dair birçok yeni bilgi sağlayacaktır. Derleme tarafımızca yürütülmüştü (İğci 2018a). Karadağ Türk ağızlarının literatürdeki durumu, özellikleri gibi birçok yönü de tarafımızca çalışılmaktadır ve Karadağ'a dair bilgilerin ortaya çıkmasıyla Karadağ'ın konumu belirlenebilmiştir (İğci 2018b). Bu tarz bilgiler Batı Rumeli'nin sınıflandırılmasında etkili bir destek sayılabilir. Karadağ çalışmalarımızdan bazıları yayına hazırlanmaktadır.

Arnavutluk için ağız malzemesi eksikliği vardır. Burası, bazı tarihî, sosyolojik sebeplerle bugün pek Türk nüfusu barındırmadığı söylenen yerlerdendir. Ancak, Türkçe konuşan nüfusun durumunu tam olarak anlamak için Arnavutluk'ta

saha çalışmalarının buraya özgü tekniklerle yürütülmesi gerekir. Üstelik son dönemlerle beraber Arnavutluk artık, dışa açılan bir devlettir. Bu durum da işleri kolaylaştıracaktır.

Sırbistan topraklarına dair malzemeler, Preşova bölgesi gibi, bazı kısmi göndermelerdeki verilerle sınırlıdır. Batıda Kosova, güneyde Makedonya ve doğuda Bulgaristan'la çevrili Preşova bölgesi, Sırbistan'ın Müslüman ve Türk nüfusu daha yoğun barındıran iki kesiminden biridir. Diğeri de Sancak'tır. Dolayısıyla ağız malzemesi için bu iki kesimden veya bunlardan birisinden bahsedilmesi doğaldır. Ancak, bunlara yönelik verilerimiz de oldukça sınırlıdır. Sırbistan, yakın geçmişte Kosova ve Karadağ ülkeleriyle ortak Yugoslavya devlet çatısında bulunduğu için, anılan devletler arasında nüfus geçişi de görülmüştür. Bu tarihî durum sebebiyle Sırbistan'da bugün az veya çok bulunacak Türkçe malzemenin Kosova ve Karadağ'a benzeyeceği kuvvetle muhtemeldir.

Kosova malzemeleri uzun bir süreden beri çeşitleriyle beraber araştırmacıların elinde vardı. Buna Karadağ'ın da eklenmesi, Sırbistan ve Bosna-Hersek için fikir yürütmemizi bir oranda kolaylaştırmıştır. Bosna-Hersek'in Batı Rumeli kimliği için Gyula Németh, eserinde çeşitli atıflar yapmıştır. Kendisi "Literatürden, eski Bosna Türk ağzının yine Vidin ve Adakale ağız alanına girdiğini de kısa zamanda belirledim. Bosna ağız alanı üstüne ne yazık ki yalnızca kırık dökük, daha çok da eski derlemelerimiz var, ama bu ağza ait bilgilerimizin gelecekte daha da artacağı umulur" (Németh 1983: 117) demiştir. Buraya dair durum pek değişmemekle beraber Németh'in temennisine katılarak umutlu olmakta fayda vardır.

Batı Rumeli'nin kuzeydoğu cephesi Romanya'nın bir kesiminin Batı Rumeli karakterli olduğuna hükmedilebilir. Adakale Türk ağzına dair tarihî malzemeler bunu açıkça anlatmıştır. Ancak, Tuna'nın içindeki bu güzel Türk adası, Tuna üzerinde 1970'lerde yapılan Demirkapı I Hidroelektrik Santralı'nın hizmete girmesiyle sular altında kalmıştır. Bir tarih yıkımı böylece gerçekleşmiştir. Adakale'nin akıbeti sonrasında Romanya'nın Adakale dolaylarına, Vidin ve Lom'un karşı kıyılarındaki duruma dair veri yoktur. Romanya topraklarında Doğu Rumeli tarzı ağız sahaları ve başka Türk yazı dillerinin ağızlarına dair sahalar, ülkenin farklı Türkçe bölgelerini oluşturur.

Yunanistan'ın Rumeli ana bölgesindeki alt grup aidiyeti bulanıktır. Batı Rumeli'ye coğrafi olarak daha yakın konumdaki yerlerin Batı Rumeli kimliği konusunda olumlu yönde şüphelerimiz vardır. Selanik dolayından batıya doğru Florina, Kesriye hattına dair malzemelerin toplanmasına ciddi ihtiyaç gözlenmektedir. Florina ağzına dair eldeki malzemeye bakıldığında (Elçin 1964), burası

Batı Rumeli içinde bir yer alır. Ülke dâhilindeki Batı Trakya'nın ise Batı Rumeli'yle olan ortaklıklarına, verilerin genişlemesinden sonra bakılmalıdır.

Ana bölge genelinde, /ö/ sesi barındıran Türkçe sözlere, Karadağ, Makedonya gibi bazı yerlerde rastlanabilir. Bu örnekler ilgili ağzın kendi ürünü olabilir ve o durumda ayrı bir yorumu gerektirir. Bu, işin doğal kısmıdır. Ancak o tespit edilen yerlerden bazıları geçiş bölgesi olabilir. Eğer geçiş bölgesi değilse, bu özellik yazı dilinden yeni eğilim olabilir. Yani burada ağız varyantının yanına standart varyant gelmiştir. Türkiye Türkçesi ağızlarının geneli gibi, Batı Rumeli'de de yeni bir eğilim olarak yazı dilinin etkisi söz konusudur. Bunun Kosova ağızlarındaki durumuna yıllar önce değinmiştik (İğci 2009). Dolayısıyla /ö/ bulunma durumunun bir doğal sebebi ve bundan bağımsız bazı yeni sebepleri olabilir.

Eksiklik veya yetersizlik olarak belirttiğimiz yukarıda anılan ülkelerin dışında, çalışma bulunan ülkelerin çeşitli yerleri için de Türkiye Türkçesi ağız araştırmalarının son düşünce ve yöntemleri ışığında yeni çalışmalara ihtiyaç vardır.

Sonuç

Bu makalede sınıflandırma kapsamında, Batı Rumeli kolundaki alt ağız gruplarına değinilmiştir. Bu alt grupların nereleri tuttuğunu tam olarak söylemek için verilerimiz yetersiz sayılır. O sebeple makalemiz, konuya son noktayı koymayı değil, katkı sunmayı amaçlamıştır. Böyle katkılarla sınıflandırma için kalan eksikler ortaya çıkmaya başlayacak ve belirtilenler yeni çalışmalar için yönlendirici olabilecektir.

Burada, Batı Rumeli karakteristikleri için yeni bir ölçüt tarifi yapılmamıştır. Ölçüt olabileceğini belirttiğimiz özellikler, genel karakteristikler doğrultusunda kurgulanan alt gruplar içindir. Mevcut ölçütlere eklenen birikim ve saha tecrübeleriyle alt gruplar tarif edilmeye çalışılmıştır. Ancak, alt gruplara dair görüşler belirtildikten sonra, mevcut Batı Rumeli karakteristiklerine ekleme veya düzeltme ihtiyacı, sonraki çalışmaların konusunu oluşturabilir.

İnce ünlü sırasında /k/ > /ç/ ve /g/ > /c/ ses değişimleri, ince sıra /k/ ve /g/ seslerinin korunması, şimdiki zamanın {-[A]y} ile kurulması ve şimdiki zamanın {-[A]r} ile kurulması özellikleri, Batı Rumeli ağızları arasında alt gruplar yaratabilir.

Bosna-Hersek, Sırbistan ve Arnavutluk için belirtilenlerde temkinli olunmuştur. Zira, bu sahalardaki ağız malzemeleri çok sınırlıdır. Bunlardan Arnavutluk, çeşitli tarihî ve coğrafi sebeplerle ayrı değerlendirilebilir. Arnavutluk'ta en az iki alt grup düşünülebilir. Bunu şimdilik kuzey ve güney olarak belirtebiliriz. Karadağ saha çalışmalarından toplanan malzemelerle Karadağ'ın Batı Rumeli kimli-

ği, özelliklerle belirtilmiş ve tamamlanmıştır (İlğci 2018b). Batı Rumeli aidiyeti kesinleştikten sonra, alt bölgedeki grup sorusu çözümlenecektir. Karadağ'da, yukarıda açıklandığı gibi ilk hecesinde /ö/ taşıyan sözler tespit edilmiştir. Bu yönüyle Karadağ, ait tutulduğu alt grupta fark oluşturur.

Arnavutluk'un kuzey parçası, Kosova, Karadağ, Sırbistan ve Bosna-Hersek birlikte geniş bir parçayı oluşturur. Burada birbirine yakın bir veya iki alt grup sayılabilir. Konuşur nüfus sayısı da bu kolda ülkeden ülkeye değişiktir. Bazı ülke kesimlerinde hatırı sayılır nüfusa karşılık bazı ülkelerde çok seyrek nüfus görülür. Bu grupta ince sıra /k/ > /ç/ ve /g/ > /c/ ses değişimleri ortaktır.

Batı Rumeli içinde Makedonya birçok açıdan çeşitlidir ve üç parçalı sayılabilir. Buranın büyük bir bölümü Batı Rumeli karakterlidir ve kendi içinde iki alt grup görünümündedir. Makedonya'daki birinci grubun temel ölçütleri, ince sıra /k/ ve /g/ seslerinin korunması ve şimdiki zamanın {-[A]y} ekiyle yapılmasıdır. Arnavutluk'un güney parçası dediğimiz kesim, Batı Bulgaristan, Makedonya'nın bu topraklarıyla beraber aynı alt grupta düşünülebilir. Bulgaristan'ın Batı Rumeli karakterli tarafı yani Batı Bulgaristan'daki Türk ağızlarını ayrı bir alt grup saymak için kendimizi ikna edemedik. Bu grupta, Németh ve Eckmann'ın malzemelerinde gösterdiğimiz ince sıra /k/, /g/ seslerinin /ç/, /c/ yönünde tamamlanmayan değişiminden yani /k'/ ve /g'/ geçiş seslerinden söz edilmişti. Bu geçiş sahasının ayrı grup oluşu tartışılabilir.

Makedonya'nın güneyindeki ikinci grupta da ince sıra /k/ ve /g/ sesleri korunur ama burada şimdiki zaman kipinde {-[A]r} tercihi baskındır. Bu ikinci diyebileceğimiz grupta iki ünlü arasında /g/ ve /ġ/ genel olarak korunsa da korunmadığı örnekler de vardır. Ayrıca, burada /ö/ sesi barındıran Türkçe kelimeler de vardır. Bu yönüyle belki bir ilave alt grup da kurgulanabilir. Florina ve civarı, belki Selanik'ten Kesriye'ye dek olan arazi, Makedonya'nın güneydeki alt grubuyla beraber düşünülebilir.

Makedonya'nın doğu ve güneydoğusu Doğu Rumeli'ye komşu geçiş hattıdır. Çalışmalarda tam olarak her zaman belirtilmeyen güneydoğu kesiminin Doğu Rumeli içinde sayılması da mümkündür. Bu güneydoğu kesimi Doyran Gölü civarıdır.

KAYNAKÇA

🕮 [Ahmed] Ахмед, Октај. *Морфосинтакса на Турските Говори од Охридско-Преспанскиот Регион*, Универзитет Св. Кирил и Методиј, Филолошки Факултет Блаже Конески, Докторска Дисертација, Скопје, 2004 [2005].

- Buran, Ahmet. “Türkiye Türkçesi Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Turkish Studies* 6. 1 (2011): 41-54.
- Eckmann, János. “Kumanova (Makedonya) Türk Ağzı.” *Nemeth Armağanı*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1962: 111-144.
- Elçin, Şükrü. “Florina Ağzı.” *Türk Kültürü Araştırmaları* I. 2 (1964): 244-253.
- Günşen, Ahmet. “Balkan Türk Ağızlarının Tasnifleri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Turkish Studies* 7. 4 (2012): 117-135.
- Hazai, G[yörgy]. “Anadolu ve Rumeli Türk Ağızlarının Tasnifi Üstüne.” Вопросы тюркологии, К шестидесятилетию академика АН Азербайджанской ССР М. Ш., Ширалиева, АН Азерб. ССР. Институт языкознания, Издательство «Злм», Баку (1971): 84-86.
- -----. “Rumeli Ağızlarının Tarihi Üzerine.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* (1960): 205-211.
- İğci, Alpay. “Karadağ Türk Ağızlarına Dair Gramer, Metin Derlemesi ve Sözlük Çalışması.” *Bilimsel Araştırma Projesi*. Proje No: 2018/SOSB001, Uşak Üniversitesi, Yürütücü: Dr. Öğr. Üyesi Alpay İğci, 2018a.
- -----. “Karakteristik Birkaç Özellik Bakımından Rumeli Ağızları İçinde Karadağ’ın Yerinin Tespiti.” *III. Uluslararası Sosyal Bilimler Araştırmaları Kongresi Bildiriler Kitabı*, (5-8 Eylül 2018, Üsküp/Makedonya), 2018b.
- -----. “Batı Rumeli Türkçesinde İki Ünlü Arasında /g/ ve /ġ/.” *Turkish Studies* 8. 9 (2013a): 1715-1728.
- -----. “Aynı Ağız Sahasında Bir Ses Değişiminin Aşamalı Dağılımı: Kosova Örneği.” *Diyalektolog* 6. (2013b): 35-39.
- -----. “Kosova Ağızlarındaki Birkaç Türkçe Tabakası.” *BAL-TAM Türklük Bilgisi* 13. (2010): 73-77.
- -----. “Kosova Türkçesinde Bazı Yeni Eğilimler.” *Turkish Studies* 4. 3 (2009): 1174-1182.
- Karahan, Leylâ. *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1996.
- Németh, Gyula. “Bulgaristan Türk Ağızlarının Sınıflandırılması Üzerine.” *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1980-1981*. (1983): 113-167.
- -----. “Traces of the Turkish Language in Albania.” *Acta Orientalia Akademiae Scientiarum Hungaricae, Tomus* 13. 1-2 (1961): 9-29.
- -----. “Bulgária török nyelvjárásainak felosztásához.” *MTANyIOK, X. Kötet*, 1-2 Szám, Budapest: Magyar Tudományos Akadémia (1956): 1-60.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 535-541
DOI: 10.32449/egetdid.411567

+Il Eki Üzerine

On +Il Suffix

Doç. Dr. Turgut BAYDAR*

Özet

Eklerin yapım ve çekim olarak tasnif edilmesinin ekleri tüm yönleri ile ifade etmede yetersiz kaldığı hemen hemen tüm araştırmacıların ortak kanaatleridir. Çalışmalar incelendiğinde bu durum hemen dikkatleri çekmektedir. Eldeki mevcut dil bilgisi çalışmalarından, yazılan makalelerden, sunulan bildirilerden, yapılan tartışmalı toplantılardan çıkan sonuç Türkçede eklerin tasnifinden işlevlerine kadar ekler üzerinde çeşitli sorunların varlığıdır. Bu da göstermektedir ki ekleri bir bütün olarak değil, tek tek ele almak gerekir. Bu şekilde eklerin tüm yönleri, kullanılış ve işlevleri tam olarak ortaya konulabilir. +Il eki de çalışmalarda genellikle yapım ekleri içinde değerlendirilmektedir. Ancak söz konusu ekin tüm kullanılış özellikleri detaylı olarak incelenince ekin her kullanılışında tam bir yapım eki özelliği göstermediği görülmektedir. Eldeki çalışmada +Il ekinin tüm kullanılışında tam bir yapım eki özelliği göstermediği karşılaştırmalı örnekler üzerinden tartışılacak ve ekin her kullanılışında aynı işlevi yerine getirmediği dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar kelimeler: *Ekler, yapım ekleri, +Il eki, ekin kullanılışları, işlevleri.*

Abstract

The annexes of attachments to classification as construction and shooting are common thoughts of almost all researchers who are insufficiently expressed in all aspects. When studies are examined, this situation draws immediate attention. The present outcome of controversial meetings at the present language information studies about the annexes, in the articles written, in the annotated annotations, is the existence of various problems on the annexes from the classification of annexes to their functions. This shows that it is important that the suffixes are handled one by one, not as a whole, and that all the aspects of the suffix and use of the suffix and its functions are fully revealed.

* Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Eğitimi Bölümü, turgutbaydar@windowslive.com.

Gönderim Tarihi: 01.04.2018
Kabul Tarihi: 12.11.2018 Araştırma Makalesi

When the work is in progress, it is usually evaluated within the construction annexes. However, when the detailed use of all the usability features of the crop is examined, it will be seen that each use of the crop does not show a complete construction feature. It will be discussed through comparative examples in which the complete declaration of the present declaration does not show a full construction feature and will be presented with the utmost care that it does not exhibit a complete construction feature in every use where the attachment does not perform the same function in each use.

Keywords: *Suffixes, production suffixes, +Il suffix, uses of suffixes, functions.*

Ekler ile ilgili yapılan tüm çalışmalarda eklerin işlevleri detaylı olarak incelendiğinde yapım ekleri içinde değerlendirilen bazı eklerin kimi kullanılışlarında tam bir yapım eki özelliği göstermediği görülecektir.

+Il eki de bu eklerden biridir. Çünkü *+Il* eki tüm kullanılışlarında tam bir yapım eki görevi yapmamaktadır.

Eldeki mevcut çalışmaların pek çoğunda ek, yapım eki başlığı altında incelenmiş ve alt başlık olarak ekin hangi işlevlerde kullanıldığı ve ne tür kelimeler türettiğinden bahsedilmiştir. Ancak ekin kullanılış ve işlev farklılıkları çalışmalarda net olarak ortaya konmamıştır.

Değerlendirme

Türkçedeki eklerin yapım ve çekim eki olarak sınıflandırılmasının yetersiz olduğu öteden beri dile getirilmektedir. Bundan dolayı bazı araştırmacılar da ekler ile ilgili yeni tasnifler yapmışlardır.[1] Türk Dil Kurumu dil bilgisi kolu tarafından ekler ile ilgili yapılan toplantılarda ortaya çıkan gerçek, ekler üzerinde toplu olarak değil de bir ek üzerine yapılacak monografik çalışmalarla konunun daha iyi anlaşılacağıdır. Bu değerlendirmenin haklılığından yola çıkarak bu çalışmada araştırmacıların pek çoğu tarafından[2] yapım ekleri içinde değerlendirilen *+Il* ekinin her kullanılışında yapım eki işlevi üstlenip üstlenmediği sorgulanacak ve vereceğimiz karşılaştırmalı örneklerle konu tartışılacaktır.

[1] Örnek olarak bk. H. İbrahim Delice. "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", *Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2000): 221-235; Zikri Turan. "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,* Ankara: TDK, 2000, s. 1835-1844; Gürer Gülsevin. "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I,* Ankara TDK, 2004, s.1267-1283.

[2] Örnek olarak bk. Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*, 18. bs., İstanbul: Bayrak, 1989, s.150-151; Nurettin Koç. *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1990, s.96; Sezai Güneş. *Türk Dili Bilgisi*, 6. bs., İzmir, 2002, s.103-104.

Korkmaz *Türkiye Türkçesi Gramer*inde ek hakkında şu bilgi ve örnekleri verir: "*Türkiye Türkçesinin her ada gelebilen ve addan ad ve sıfat türeten en işlek eklerinden biridir. Ekin birbirine yakın veya birbirinden farklı bir işlev genişliği de vardır. Başlıca işlevleri şunlardır:*

Adlardan (bezen de sıfatlardan) 'sahip olma, üzerinde bulundurma, o özelliği taşıma, ilgili olma yetkili olma' anlamlarında sıfatlar türetir: acıklı, ağlamaklı, alaylı, çocuklu, dayanıklı, değerli, meraklı, sanatlı, şerefli, tatlı, uyumlu, varlıklı vb.

Adlardan 'bir millete, bir kavme, bir hanedana, bir ülkeye, bir şehre, bir yere veya bir kuruluşa ait olma, bağlantılı olma' anlamı veren sıfatlar türetir: Aksaraylı, Antalyalı, Asyalı, Karahanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu vb.

Adlardan yer adları türetir: Armutlu, Cihanbeyli, Denizli, Erdemli, Salihli, Turgutlu vb…" (Korkmaz 2003: 53-55).

Karaağaç da *Türkçenin Dil Bilgisi* isimli çalışmasında ek ile ilgili olarak "*-Iı, -Ii, -Iu, -Iü sıfat ekidir. Başlangıçtan beri Türkçenin belli başlı addan ad yapma eklerinden biri olarak kullanıla gelmiştir…*

Ad kök veya gövdesinin işaret ettiği varlık veya niteliğe sahip olanı bildirir: akıl > akıllı; beş > beşli; yağ > yağlı; yağmur > yağmurlu…

Özel adlar ile yer ve yön adlarından sonra kullanıldığında, yaygın işlevinin tam tersine, özel adın işaret ettiği yer veya varlığa ait olanı bildirir: Ankaralı; Asyalı; Bağdatlı Ruhi; köylü (kadın); kuzeyli (kişiler)…

Yineleme öbeği kurar: inişli çıkışlı; analı babalı; içli dışlı…" demiştir (Karaağaç 2012: 258-260).[3]

Yukarıda örnek teşkil etmesi açısından iki araştırmacının ek hakkındaki düşünce ve örneklerini verdim. Diğer çalışmalarda da hemen hemen bu yönde ifade ve örnekler mevcuttur.[4]

[3] Ekin çekim eki işlevinde kullanıldığından bahseden araştırmacılar da vardır. Örnek olarak bk. Ek, Banguoğlu tarafından çekim ekleri içinde değerlendirilir. Tahsin Banguoğlu. *Türkçenin Grameri*, 4. bs., Ankara: TDK, 1995, s.330-331; Börekçi ekin hâl eki işlevinde kullanılması ile yapım eki işlevinde kullanılmasının ayrılması gerektiğini belirtir. Muhsine Börekçi. "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı*, İzmir, 24-29 Eylül 2004, Ankara: TDK, 2007, s.245-276; Üstünova çalışmasında eki işletme ekleri arasında verir. Kerime Üstünova. *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*, İstanbul: Kesit, 2008, s.128-132; Gülsevin de ekin tam bir yapım eki olarak işlev görmediğini bu nedenle de tür değiştirici ekler arasında değerlendirilmesi gerektiğini ifade eder. Gürer Gülsevin. "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I,* Ankara TDK, 2004, s.1267-1283.

[4] Örnek olarak bk. Muharrem Ergin. *Türk Dil Bilgisi*, 18. bs., İstanbul: Bayrak, 1989, s.150-151; Sezai Güneş. *Türk Dili Bilgisi*, 6. bs., İzmir, 2002, s.103-104.

Araştırmacıların ek hakkındaki ifade ve örnekleri daha çok ekin geçici vasıf isimleri oluşturduğu ile ilgilidir ve araştırmacılar eke *sıfat eki* de demektedirler. Ancak araştırmacılar ekin sıfat yapma işlevi ile kalıcı isim yapma işlevi arasındaki fark üzerinde durmamışlardır. Zaten ek ile ilgili problemler de burada baş göstermektedir. +*lI* eki ister *adlardan (bezen de sıfatlardan) sahip olma, üzerinde bulundurma, o özelliği taşıma, ilgili olma yetkili olma anlamlarında* sıfatlar türetsin ister *adlardan bir millete, bir kavme, bir hanedana, bir ülkeye, bir şehre, bir yere veya bir kuruluşa ait olma, bağlantılı olma anlamı veren* sıfatlar türetsin ister de *yineleme öbeği* kursun tüm bu kullanılışında ek, geldiği isimlerden geçici vasıf isimleri yapmaktadır. Korkmaz ekin bu kullanılışlarında da *sıfat* yaptığını belirtmiş; sadece *yer adları* yapar demiştir.

Yukarıda verilen örnekler üzerinden ekin (sıfat yapma) bu işlevini inceleyelim. *çocuklu, dayanıklı, değerli, meraklı, sanatlı, Aksaraylı, Antalyalı, Asyalı, akıllı, yağlı, Ankaralı, Bağdatlı, inişli çıkışlı, analı babalı* örneklerindeki kelimeler, genelde +*lI* ekini almadan önce bir vasıf ismi olarak kullanılamayacak kelimelerdir. Bunlar +*lI* ekini aldıktan sonra sıfat/ zarf olarak kullanılabilecek hâle gelmişlerdir. *çocuk, Aksaray* ya da *yağ* kelimeleri bu hâlleri ile birer vasıf ismi olarak kullanılamazlar. +*lI* eki bu kelimelere gelerek onların birer vasıf ismi olarak kullanılabilmelerini sağlamıştır. Ancak kelimeler +*lI* ekini aldıktan sonra birer vasıf isimi olarak kullanılabilmelerine rağmen bunların anlamlarında köklü bir değişiklik olmamıştır. Yani kelimelerin türleri değişmiş; ancak anlamlarında köklü bir değişiklik olmamıştır. Bir yapım ekinin başlıca işlevi geldiği kelimelerden yeni anlamlı kelimeler oluşturmaktır. Söz konusu örneklerde bu işlev gerçekleşmediğine göre ek, bu kelimelerde bir yapım eki görevi üstlenmiş midir? Elbette ek, bu kullanılışıyla bir çekim eki olmaktan da uzaktır. Ek, kelimelerin türlerini değiştirmesi bakımından bir yapım eki, kelimelerin anlamlarında kalıcı bir değişiklik yapamamasından dolayı da bir çekim eki özelliği göstermektedir. Bunu şöyle de somutlaştırabiliriz. *iş* kelimesine +*CI* eki getirilince *işçi* kelimesi oluşur. *iş* ile *işçi* arasındaki ilişki ile *çocuk* ile *çocuklu* kelimeleri arasındaki ilişki aynı değildir. *işçi* artık *iş*ten farklı, yeni bir kelimedir; ancak *çocuk* ile *çocuklu* kelimeleri arasında böyle bir durum yoktur. Ek, kelimenin türünü değiştirmiş; ancak anlamında kalıcı bir değişiklik yapamamıştır. Çünkü *çocuk* kelimesi +*lI* ekini aldıktan sonra *çocuk*tan farklı yeni anlamlı bir kelime olamamıştır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çalışmalarda asıl dikkat çekici olan ekin geçici vasıf ismi oluşturmak yanında yeni kalıcı isimler yaptığı üzerinde hasseten durulmamış, ekin bu iki farklı kullanılışı arasındaki fark sorgulanmamıştır. Aslında araştırmacılar tarafından verilen bazı örneklerde de

ek, geldiği isimlerden yeni anlamlı kalıcı isimler türetmiştir. Korkmaz'ın verdiği *Karahanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Armutlu, Cihanbeyli, Denizli, Erdemli, Salihli, Turgutlu* örneklerinde ve Karaağaç'ın verdiği *köylü* örneğinde bu durumu görebiliriz.

Yine araştırmacılar tarafından yukarıda verilen örnekler ile *Karahanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Armutlu, Cihanbeyli, Denizli, Erdemli, Salihli, Turgutlu, köylü* örnekleri farklılık göstermektedir. *+lI* eki verilen tüm örneklerde aynı işlevi yerine getirmemektedir. Yukarıda verilen örneklerde ek geldiği isimlerden geçici vasıf isimleri oluşturmuş; *Karahanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Armutlu, Cihanbeyli, Denizli, Erdemli, Salihli, Turgutlu, köylü* örnekleri ile biraz sonra bizim vereceğimiz örneklerde ise geldiği isimlerden kalıcı yeni kelimeler türetmiştir. Bu kelimeler dikkatlice incelenirse birinci gruptaki kelimeler yani *yağlı, yağmurlu, acıklı, ağlamaklı, alaylı, çocuklu, dayanıklı, değerli, meraklı, sanatlı, şerefli, uyumlu, varlıklı* vb. isim tamlamalarında tamlayan/ belirten unsur olarak kullanılamazlar. Ama ikinci gruptaki kelimeler yani Korkmaz'ın verdiği *Karahanlı, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Armutlu, Cihanbeyli, Denizli, Erdemli, Salihli, Turgutlu, tatlı* vb. ile Karaağaç'ın verdiği *köylü* bir isim tamlamasında tamlayan/ belirten unsur olarak kullanılabilir. *Karahanlı Devleti, Denizli şehri, Salihli ilçesi, Turgutlu kaymakamı, köylü pazarı* gibi. Bu da, bu kullanılışların ikisinde de ekin aynı işlevi yerine getirmediğini göstermektedir.

+lI eki sadece bu örneklerde geldiği kelimelerden kalıcı isim yapmamıştır. Dilde bunların yanı sıra pek çok kelimede ek aynı işlevi yerine getirmektedir.

yelkenli, yerli, sözlü, analı kızlı (yemek adı), yazılı, Hocalı (köy ismi), Araplı (yörükleri), Elmalı, Osmanlı, Haçlı, Selçuklu, Üzümlü, Gazneli vb. örneklerde de ek aynı işlevi yerine getirmiş, yani geldiği kelimelerden yeni anlamlı kalıcı isimler türetmiştir. Bu örneklerin sayısı artırılabilir.

Ekin geçici vasıf ismi oluşturması ile kalıcı isim yapma işlevi arasındaki farkı şu üç örnekle daha da somutlaştırabiliriz. *Elma+**lı**+**lı***daki, *Üzüm+**lü**+**lü***deki, *Turgut+**lu**+**lu***daki *+lI* eklerinin ikisi de aynı işlevde midir? Türkçede bir ek birinci kullanılışında işlevini yitirirse/ ekin işlevini yitirdiği hissedilirse aynı ek ikinci kez devreye sokulur. Ekin ilk kullanılışında vermek istediği işlevin yetersiz kalması, ifadeyi pekiştirmek için vb. bu türlü kullanılışlara dilde rastlanır. Örneğin standart dilde *birisi, kimisi* gibi, ağızlarda da *yokturdur*[5], *çalışmazsamsa*[6] gibi kullanılışlarda bu durum görülür. Ancak yukarıda verdiğimiz *Elma+**lı**+**lı***,

[5] Bk. Turgut Baydar. "*Yokturdur* Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi* 702 (2010): 1221-1223.
[6] Bk. Turgut Baydar. "Erzincan ve Yöresi Ağızlarında *-sA* Enklitiği", Konya: *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 31 (2012): 83-92.

*Üzüm+**lü+lü**, Turgut+**lu+lu*** örneklerinde böyle bir durum yoktur. Çünkü kelimelere gelen ekler, farklı farklı işlevleri yerine getirmektedirler. Birincisi isimden isim yapan yapım eki işlevinde, ikincisi ise geldiği kelimeden sıfat görevinde kullanılabilecek bir kelime oluşturma işlevinde kullanılmıştır. Bu da çok net bir şekilde ekin her kullanılışında kalıcı isim türetmediği yani her kullanılışında tam bir yapım eki özelliği göstermediğini tanıklaması açısından son derece önemlidir. Türkçede bir kelimeye yapım eki ve çekim eki getirilecekse önce yapım, sonra da çekim ekinin geleceği malumdur. Yukarıda verdiğimiz örneklerde de bu durum çok net olarak görülmektedir. Bu da şunu ifade etmektedir. Ek, iki durumda da aynı işlevi yerine getirememektedir. Bu yüzden de ekin her kullanılışında tam bir yapım eki özelliği gösterdiğini/ her iki kullanımda aynı işlevi yerine getirdiğini söylemek zordur.

Sonuç

Türkçede ekleri yapım ve çekim ekleri olarak iki başlık altında incelemek, eklerin tüm kullanılış ve işlevleri göz önüne alınınca yeterli olmamaktadır.

Herhangi bir eki sınıflandırırken ekin her türlü kullanılış ve işlevleri ile çok sayıda örnek üzerinde karşılaştırmalı çalışmalar yapılarak karar verilmelidir. Bir ekin bir kullanılış özelliğinden dolayı eke şu ekidir demek her şeyden önce ekin kullanılış ve işlevlerini dikkate almamak demektir.

+*lI* eki de sınıflandırılması çok kolay olmayan eklerden biridir. Çünkü ek, dilde sıklıkla kullanılmakta ve kimi kullanılışlarında bir yapım eki kimi kullanılışlarında ise bir vasıf isim yapan ek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ekin bu iki kullanılışı birbirinden farklılık göstermektedir. Bu yüzden de ek kalıcı yeni anlamlı isimler türettiği *Osmanlı, Salihli, Hocalı, köylü, yelkenli* vb. kelimelerdeki kullanılışında tam bir yapım eki işlevinde; *şekerli, çocuklu, paralı* vb. kelimelerdeki kullanılışında da bir tür değiştirici ek olarak/ bir vasıf isimi oluşturan ek olarak işlev görmektedir. Bu da aslında ekleri sadece yapım ve çekim olarak iki başlık altında incelemenin yetersiz kaldığını göstermektedir.

Ek, bir sıfat ya da zarf görevi yapabilecek kelime yapan bir ek olarak kullanıldığında geldiği kelimelerin türlerini değiştirdiği için bir yapım eki özelliği, ancak geldiği kelimelerin anlamlarında köklü bir değişiklik yapamadığı için de bir çekim eki özelliği göstermektedir. Diğer kullanılışlarında zaten farklıdır. *Selçuklu, Karahanlı, Üzümlü* vb.de ek, artık tam anlamıyla bir isimden isim yapan yapım eki işlevindedir.

KAYNAKÇA

- Banguoğlu, Tahsin. *Türkçenin Grameri*. Ankara: TDK, 1995.
- Baydar, Turgut. "Yokturdur Üzerine", *Türk Dil Dil ve Edebiyat Dergisi* 702 (2010): 1221-1223.
- Baydar, Turgut. "Erzincan ve Yöresi Ağızlarında *-sA* Enklitiği", *S. Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 31 (2012): 83-92.
- Börekçi, Muhsine. "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı* 24-29 Eylül 2004 İzmir, Ankara: TDK (2007): 245-276.
- Delice, H. İbrahim. "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi", C. Ü. *Sosyal Bilimler Dergisi* 24 (2000): 221-235.
- Ergin, Muharrem. *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak, 1989.
- Ertane Baydar, Arzu Sema, ve Turgut Baydar. "*-ki* Eki Üzerine", *TDAY – Belleten 2004. 2* (2006): 31-49.
- Gülsevin, Gürer. "Türkçede Sıra Dışı Ekler ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, Ankara: TDK (2004): 1267-1283.
- Güneş, Sezai. *Türk Dili Bilgisi*. İzmir, 2002.
- Karaağaç, Günay. *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ, 2012.
- Koç, Nurettin. *Yeni Dilbilgisi*. İstanbul: İnkılâp, 1990.
- Korkmaz, Zeynep. *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi-*. Ankara: TDK, 2003.
- Turan, Zikri. "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II,* Ankara: TDK (2000): 1835-1844.
- Üstünova, Kerime. *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. İstanbul: Kesit, 2008.

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 543-569
DOI: 10.32449/egetdid.483912

Keloğlan Tipinin Gagauz Masallarındaki Yansımaları

The Reflections of "Keloglan" Type in Gagauz Folktales

Dr. Öğr. Üyesi Rabia UÇKUN*

Özet

Türk dünyasının farklı coğrafyalarında farklı isimlerle anılmasına rağmen, Keloğlan Türk sözlü kültür geleneğinin temsilcisi ortak bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Keloğlan tipinin tek belirleyici özelliği kelliği değildir, karakter özellikleri bütünleşerek bir tip haline gelmiştir. Bu makalede Keloğlan tipi, Keloğlan tipinin Gagauz masallarındaki yansıması, bu tipin adlandırılması, kökeni, genel özellikleri, anlatma geleneğinde ve toplumdaki işlevleri dikkate alınarak değerlendirilmiş; Gagauz masallarındaki Keloğlan tipinin Türk dünyası sözlü kültür geleneğindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Keloğlan tipinin "kellik" ve "zekilik" özelliğine bağlı bir tip olduğu ortaya konmuş, Gagauz masallarında tipin özellikleri, "kül ve ocak"la ilişkisi, yeni bir bakış açısıyla analiz edilmiştir. Gagauz Türkleri tarafından "Kelce, Kelce-Külce, Külcü, Kül Pepeleşkası, Delice" gibi adlarla anılan Keloğlan tipi, "kül" ve "ocak"la da ilişkilidir. Bu sebeple tipin fiziki ve karakter özellikleri, kahramanın yolculuğu (erginlenme süreci), sınanması, kelliğin, ocak ve külün mitolojik bağlantısı, zıtlıklar, değişim ve dönüşüm bağlamında değerlendirilmiştir. Farklı coğrafyalarda yaşanmasına ve farklı inanca sahip olunmasına (Gagauz Türklerinin Hıristiyan olması gibi) rağmen, incelemeye çalıştığımız masallar, içinde yer aldıkları, doğdukları kültürün birer aynası olarak Türk kültür kodlarını geçmişten günümüze taşımakta ve "Kelce, Külce, Kül Pepeleşkası, Kelce-Külce, Külcü, Delice" gibi adlar taşıyan millî bir tiple, Türk millî kimliğini yansıtmaktadır.

Anahtar kelimeler: *kültür, masal, Türk, Gagauz, Keloğlan.*

Abstract

Although it is mentioned with different names in different regions of the Turkish world, Keloğlan is a common type of representative of Turkish oral tradition.

*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Halk Bilimi ABD, rabiauckun.ege@gmail.com

Gönderim Tarihi: 16.11.2018
Kabul Tarihi: 30.11.2018 Araştırma Makalesi

The only defining characteristic of the Keloğlan type is not his baldness, he has become a type by integrating its baldness and character traits. In this article, Keloğlan type is evaluated by taking the reflections of the type in Gagauz folktales, naming, origin, general characteristics, narrative tradition and functions in society, and the importance of Keloğlan type in Gagauz folktales in the oral culture tradition of the Turkish world is explained. It has been shown that the basic features of the type can be classified and analyzed depending on the characteristics of baldness and intelligence. In Gagauz folktales, the relation of type with ash and hearth was determined and thus the characteristics of the type were analyzed from a new perspective. The Keloğlan type, which is known by the Gagauz Turks as Kelce, Kelce-Külce, Külcü, Kül Pepeleşkasi, Delice, is also related to ash and quarry. For this reason, the physical and characteristic features of the type are evaluated in the context of the hero's journey (the process of the initiation), testing, mythological connection of baldness, quarry and ash, contrasts, change and transformation. Despite different geographies and different beliefs (such as Gagauz Turks being Christian), the folktales that we are trying to examine carry the Turkish culture codes from the past to the present as a mirror of the culture in which they were born, and Gagauz folktales also reflect the Turkish national identity with a national type known as Kelce, Külce, Kül Pepeleşkasi, Kelce-Külce, Külcü, Delice.

Keywords: *culture, fairy tales, folktales, Turkish, Gagauz, Keloğlan.*

Masallar, özellikle yaratıldığı, yaşatıldığı ve aktarıldığı halktan kopuk düşünülemez ve değerlendirilemez. Masalları incelerken ve değerlendirirken, masalı üreten, tüketen ve aktaran kişileri, anlatmayı, anlatma ve aktarma süreçlerini ve bu süreçlerin kendine has şartlarını dikkate almanın gerekli olduğu düşüncesindeyiz. Erich Fromm masalları, kendilerini sembol dili aracılığıyla ifade eden geçmiş zaman bilgelikleri ve özdeyişleri olarak niteler (2014: 9). Toplumun psikolojik, sosyolojik, ekonomik, etik değerleri ile binlerce yıllık kültür ve kimlik kodlarının, masalların gizemli dünyası ve büyülü gerçekliğinde saklı olduğunu söyleyebiliriz.

Keloğlan, Türk dünyasının büyük bir kısmında tanınan, paylaşılan ve yaşayan bir masal tipidir. Türk dünyasının farklı coğrafyalarında farklı isimlerle anılmasına rağmen, Keloğlan Türk sözlü kültür geleneğinin temsilcisi, ortak bir tip olarak karşımıza çıkmaktadır. Hem tip olması, hem de ortak bir yapı taşı olarak Türk kültürünün kodlarını taşıması sebebiyle Keloğlan, sadece masallarda değil, diğer anlatı türlerinde de görülür. Keloğlan tipinin benzer anlatmalardaki tembel, deli, derviş, çoban, küçük ve fakir fakat akıllı, uyanık, kurnaz ve oyuncu kişilikleri kendinde topladığını ve temsil ettiğini söylemek mümkündür.

Masallar, geçmişten mitik dönemden izler taşımakla birlikte, halkın yarattığı, halkın içinden çıkan ve tarihî seyirle şekillenen kültür tipleri vasıtasıyla günlük hayattaki olumlu ve olumsuz gerçekliği yansıtmayı başarır. Keloğlan (Kelce, Dazlak) tipi, pek çok Türk boyunda olduğu gibi Gagauz Türklerinin masallarında da yer almaktadır.

Türk dünyasının genelinde olduğu gibi, Gagauz Türklerinde de Keloğlan masalları, kişinin çevresini, yaşadığı toplumu ve kendini tanıma ve yorumlama yolunda, uzaklaşma-erginleşme- dönüş maceralarını içine alan sancılı bir sürecin simgesel olarak anlatıldığı masallardır.

Bu makalede Gagauz masallarındaki Keloğlan tipi, tipin adlandırılması, kökeni, genel özellikleri, anlatma geleneğinde ve toplumdaki işlevleri dikkate alınarak değerlendirilmiş; Gagauz masallarındaki Keloğlan tipinin Türk dünyası sözlü kültür geleneğindeki yeri ve önemi üzerinde durulmuştur. Keloğlan tipinin özelliklerinin temelde "kellik" ve "zekilik" özelliğine bağlı olduğu ortaya konmuş, Gagauz masallarında "kül ve ocak"la ilişkisi nedeniyle tipin özellikleri yeni bir bakış açısıyla analiz edilmiştir.

Gagauz Türkleri tarafından "Kelce, Kelce-Külce, Külcü, Kül Pepeleşkası, Delice" gibi adlarla anılan Keloğlan tipi, "kül" ve "ocak"la da ilişkilidir. Bu sebeple tipin fiziki ve karakter özellikleri, kahramanın yolculuğu (erginlenme süreci), sınanması, kelliğin, ocak ve külün mitolojik bağlantısı, zıtlıklar, değişim ve dönüşüm bağlamında değerlendirilmiştir.

Gagauz masallarında Keloğlan tipinin adı, fiziksel özellikleri ve yer aldığı masalın olay örgüsü değişiklik göstermesine rağmen; kel olması (tek masalda belirtilmiş), fakir olması (üç masalda), saf bir delikanlı olması, pratik zekâlı ve hazır cevap olması, engelleri ve zorlu sınamaları başarıyla geçerek padişahın kızı ile evlenmesi, haksızlık yapanları cezalandırması gibi Türk dünyası Keloğlan masallarıyla ortak özelliklere sahip olması bakımından ortak bir tip olduğunu söyleyebiliriz.

Türk Dünyasında Keloğlan

Keloğlan masallarının farklı bir yapıya sahip olduğu açıkça görülmektedir. Bu masal tipi alışılagelmiş masal tipinden uzak olmasına rağmen; halk tarafından benimsenmiş ve kuşaktan kuşağa aktarılmıştır. Keloğlan, halkın zekâsını, kendine olan güvenini ona yansıttığı bir tiptir. Böylelikle Keloğlan, masal mekânında yaşayan olağanüstü bir kahraman değil, insanların evlerinde yaşayan, onlar gibi "tarhana çorbası içen" halka yakın, sevimli ve cana yakın bir tip olarak karşımıza çıkar (Dursun 2008: 373). Masallarla sınırlı kalmayıp, Türk

dünyası sözlü kültür geleneğinde toplum tarafından çabucak benimsenen Keloğlan tipi, olumlu ve olumsuz birçok özelliği bünyesinde barındırır.

Keloğlan tipi üzerine ilk kapsamlı çalışma Bahaeddin Ögel tarafından yapılmıştır (1995: 77-82). Türk Mitolojisi adlı eserinin ikinci cildinde Ögel, Türklerde kel, kellik, kelliğin çeşitleri, daz gibi bazı mitolojik motifler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Türk kültürüne ait bir tip olarak "Keloğlan" (Ögel 1976: 265-268), çeşitli Türk boylarında; farklı adlarla karşımıza çıkmaktadır. Altay Türklerinde Tas, Tastarakay, Azerbaycan Türklerinde Keçel, Keçel Memed (Mehemmed), Keçel Yeğen, Keçel Hamza, Çuvaş Türklerinde Kel İvan, Gagauz Türklerinde Kelce, Kelce-Külce, Külce, Kül Pepeleşkası, Dazlak, Delice, Irak Türkmenlerinde Keçel, Keçeloğlan, Kazak Türklerinde Taz, Tazsa, Taşza Bala, Kırgız Türklerinde Taz, Kırım Türklerinde Tazoğlan, Türkmenistan Türklerinde Kelce Batır olarak adlandırılmaktadır (Dilek 2002: 56; Şimşek 2017: 42; Ergun 2005: 79).

Tahir Alangu, Keloğlan'ın İran'da "Keçel", Gürcüler arasında "Kel Kafalı Kaz Çobanı" olarak adlandırıldığını, Doğu ve Batı'da birçok ulusta ise Keloğlan'a benzer tiplerin bulunduğunu ifade eder. Alangu, Almanlardaki Grindkopf ya da Goldener'i örnek olarak göstererek (Alangu 1968: 460) keloğlanı evrensel bir tip olarak yorumlamıştır. Bahaeddin Ögel ise bu konuda Tahir Alangu ve P.N. Boratav'ın (1984: 85) görüşüne katılmaz. B. Ögel, "Keloğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri" adlı çalışmasında kelliğin menşei ve Türk kültüründeki izlerini bir kültür tarihçisi olarak ele almıştır. Adı geçen bildiri I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri kitabında yayımlanmıştır (1976: 265-268). B. Ögel, Türk dünyasından verdiği çeşitli örneklerle, Keloğlan'ın millî bir motif, millî bir tip olduğunu özellikle vurgulamıştır.

Gagauz Türklerinin Masallarında Keloğlan

Gagauz Türklerinin masallarında Keloğlan tipi, "Kelce, Kelce-Külce, Kül Pepeleşkası, Külcü ve Delice" gibi adlarla karşımıza çıkmaktadır. Pratik bir zekâya sahip olan Keloğlan, rakiplerini gülünç duruma düşürerek, kötüleri cezalandırır. Zalimler, devler, haksızlar, kötüler, hırsızlar Keloğlan'ın aklı ve zekâsı karşısında her zaman yenilgiye uğrar. Gagauz masallarında çizilen Keloğlan tipi akıllı, mücadeleci, dürüst, zeki, cesur, saf, açık sözlü, hoşgörülü, haksızlığa boyun eğmeyen, fakir, kurnaz hatta biraz da içe kapanık ve tembeldir. Keloğlan, dış görünüşü ve tavırları bakımından kendisinden beklenilmeyen cesareti ve keskin zekâsı ile çevresindekileri şaşırtır (Uçkun 2003: 105).

Masallar, geçmişten mitik dönemden izler taşımakla birlikte, halkın yarattığı, halkın içinden çıkan ve tarihî seyirle şekillenen kültür tipleri vasıtasıyla günlük hayattaki olumlu ve olumsuz gerçekliği, büyülü gerçeklik olarak yansıtmayı başarır. Keloğlan (Kelce, Dazlak) tipi, pek çok Türk boyunda olduğu gibi Gagauz Türklerinin masallarında da yer almaktadır.

Bu çalışmada, Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan beş masal üzerinde durulacaktır. Bu masallar "Kelce –Külce", "Kül Pepeleşkası", "Külcü ile Canavar", "Dazlağın Macerası" ve "Delice"dir. Türkiye'de Gagauz masalları üzerine ilk müstakil ve akademik çalışma tarafımızdan yapılmıştır. Yukarıda adını verdiğimiz Gagauz masallarından "Kelce –Külce" dışındaki dört masal, Türkiye'de ilk defa "Gagauz Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi" (Uçkun 2003) adlı doktora tezimizde Türkiye Türkçesine aktarılarak incelenmiştir.

Gagauzlara ait sözlü kültür ürünleri ilk olarak Rus general Valentin Aleksandroviç Moşkov tarafından derlenerek yayınlanmıştır. Asker kimliğinin yanı sıra bilim adamı da olan Moşkov; Türkoloji alanında, Gagauz dili üzerindeki çalışmalarıyla tanınmıştır. Nareçiya Bessarabskih Gagauzov (Basarabya Gagauzlarının Şiveleri) başlıklı çalışmasını ((Moşkov 1904) Proben serisinin onuncu cildi olarak yayımlamıştır. Moşkov'un çalışmasında "Dazlağın Macerası" (Moşkov: 114-120) ve "Külcü ile Canavar" (Moşkov:71-74) adlı masalların metinleri Kiril alfabesi ile verilmiştir. Gagauz Türklerinde masallar üzerine ilk müstakil çalışmayı yapan Nikolay Babaoğlu'dur. Onun Masallar (Gagauz Halk Masalları) başlıklı kitabında 9 masal metni yer almaktadır. Bu makalede üzerinde duracağımız "Kelce-Külce", "Kül Pepeleşkası", "Delice" (Babaoğlu 1991:3,15,41) adlı masalların metinleri de, Babaoğlu'nun çalışmasında Kiril alfabesi ile verilmiştir.

Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak üzerinde duracağımız ilk masal, **"Kelce–Külce"**dir (Babaoğlu 1991: 3-14). Bu masal şimdiye kadar kimsenin dikkatini çekmemiş, Türkiye'de metin neşri yapılmamış ve incelenmemiştir. "Kelce –Külce" adından da anlaşılacağı gibi, hem kellik hem de kül, ateş ve ocak bağlamında dikkati çeken bir masal olup aşağıda ayrıntılı olarak ele alınacaktır. "Kelce –Külce" adlı masalın olay örgüsü şu şekildedir:

"1. Bir padişah ve padişahın güzel ve akıllı bir kızı vardır. 2. Padişah, kızının sorularına cevap verecek, onunla laf yarıştıracak delikanlı ile kızını evlendirecektir. 3. Padişaha damat olabilmek için padişah oğulları, zengin delikanlılar her pazar şansını denemek için saraya gelir. 4. Bir adamın üç oğlu vardır. Bunlarda ikisi akıllı, en küçüğü ise horlanan, bütün gün küllükte oynayan Kelce-Külce'dir. 5. Şansını denemek isteyen iki ağabeyiyle birlikte Kelce-Külce

de, itiraz ve engellemelere rağmen saraya gitmek üzere yola çıkar. 6. Kelce-Külce yolda önce bir yumurta, sonra küflü bir halka bulur ve "bunlar benim kısmetim" diyerek atmaz. Saraya gitmekten vazgeçmediği için, ağabeylerinden dayak yemesine ve yarı yolda tek başına bırakılmasına rağmen geri dönmez. 7. Kelce-Külce, eşeği ile saraya gider, padişahın kızının huzuruna çıkmayı başarır. Kelce-Külce'nin rakipleri sorulara cevap veremez, padişahın kızının güzelliği karşısında çoğunun dili tutulur. 8. Kelce-Külce padişahın kızının sorularına zekice cevap verir, herkesi güldürür. Nişan yüzüğünü alan Kelce-Külce, evine döner ve kimse görmesin diye parmağını bezle bağlar. 9. Ertesi günü padişahın adamları, eşeği ile saraya gelen küllü, kalpaklı damadı bulmak için köye gelir. 10. Ağabeyi Kelce-Külce'nin eşeğini ve kalpağını zorla alarak, damat benim diyerek yalan söyler. 11. Padişahın kızının verdiği nişan yüzüğünü gösterince damadın Kelce-Külce olduğunu anlayan padişahın adamları, yalancı ağabeyi döverek cezalandırır. 12. Kelce-Külce ile padişahın kızı, üç gün üç gece düğün yaparak evlenir."

Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak tespit ettiğimiz ikinci masal, **"Kül Pepeleşkası"**dır (Uçkun 2003: 430 vd). Masalın olay örgüsü şu şekildedir:

"1. Bir çiftçinin üç oğlu vardır. Bunlardan en küçüğü küllükte oynadığı için adı 'Kül Pepeleşkası'dır. 2. Çiftçi bir gün darı tarlasının bozulduğunu görür ve hayvan otlatarak zarar verenleri yakalamak için tarlayı beklemeye karar verir. 3. Büyük ve ortanca oğlu, birer gece tarlayı bekler ama uyudukları için tarla yine zarar görür. 4. Kül Pepeleşkası da, ağabeylerinin alay etmesine aldırmaz, tarlayı beklemeye gider. Sabaha karşı tarlaya giren atlardan birini yakalar. At, yelesinden bir kıl verir, zor durumda kaldığında yardım edeceğini söyler. Pepeleşka, atı bırakır. 5. Padişahın güzel kızı, Buzlu Bayır`a atıyla çıkacak delikanlı ile evlenecektir. Bunu duyan padişah ve tüccar oğulları her pazar toplanır, Buzlu Bayır`a çıkmaya çalışır. 6. Kül Pepeleşkası da, şansını denemek isteyen iki ağabeyinin arkasından bütün engellemelere rağmen gider. 7. Kül Pepeleşkası, yolda at kılını sallar, doru bir at gelir. Pepeleşka atın sağ kulağında asılı duran kıyafetleri giyer, ata biner doludizgin Buzlu Bayır`a varır. 8. İlk hafta doru atı ile, ikinci hafta çil atı ile Buzlu Bayır`a çıkmaya çalışır. Üçüncü hafta kara atı ile zirveye ulaşır. Padişahın kızının uzattığı nişan yüzüğünü alarak eve döner. 9. Padişahın adamları, bir hafta sonra damadı bulmak için köy köy dolaşır. Gerçeği öğrenen Pepeleşka'nın ağabeyi yüzüğü zorla alarak, damat benim, diye ortaya çıkar. 10. Yüzüğü deneyince Pepeleşka'nın aradıkları damat adayı olduğunu anlayan padişahın adamları, yalancı ağabeyi tekme ile hendeğe fırlatır. 11. Pepeleşka, padişahın kızı ile evlenir. Sarayda bir hafta düğün yapılır".

Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak tespit ettiğimiz üçüncü masal **"Külcü ile Canavar"** adlı masaldır (Uçkun 2003: 440 vd). Masalın olay örgüsü şu şekildedir:

"1. Padişahın en küçüğü kül içinde yuvarlanan üç oğlu, her yıl üç elma veren bir de fidanı vardır. 2. Bu fidana bir kuş dadanır, her yıl elmaları yer. Sırasıyla iki büyük oğul kuşu tutamaz. Külcü kuşu tutar fakat kuşu kaçırır, elinde bir tüyü kalır. 3. Padişah üç oğlunu da kuşu bulmaları için gönderir. Külcü ölü bir at bulur, sopasına takar. Yolda rastladığı aç hayvanları, sırasıyla kartal, karga ve canavarı doyurur. 4. Canavar kuşun yerini Külcü'ye söyler. Külcü kuşla birlikte yuvasını da almak ister. Nöbetçiler uyanır, falan padişahın tazısını getirirse kuşu ve yuvasını alacağı söylenir. 5. Tazıyla birlikte kayışını da almak isteyince nöbetçiler Külcü'yü yakalar. Falan padişahın beygirini getirirse tazıyı ve kayışı alacaktır. 6. Atı ve attan güzel olan gemi de almak ister yine yakalanır. Karadeniz'in ortasındaki kızı getirirse atı ve gemi alabilecektir. 7. Canavarın yardımıyla kızı bulur. Canavar takla atar, güzel bir kız olur, Külcü kızı götürür, atı alır. Canavar geri gelir at olur, Külcü atı verir tazıyı alır. At tekrar canavar olur, tazıya dönüşür. Külcü padişaha tazıyı verir, kuşu ve yuvasını alır. 8. Külcü, kızı, atı, tazıyı, kuşu alır gider. Yolda iki büyük kardeşi Külcü' yü öldürür; kızı, at, tazı ve kuşu da alıp eve götürür. 9. Külcü'nün yanına canavar, kartal, karga gelerek kemiklerini toplar. Allah'ın pınarından su getirip Külcü'ye içirirler, Külcü dirilir. 10. Kız çok sevinir. Padişah iki büyük oğlunu öldürür, Külcü'ye de padişahlık verir."

Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak tespit ettiğimiz dördüncü masal **"Dazlağın Macerası"**dır (Uçkun 2003: 557 vd). Masalın olay örgüsü şu şekildedir:

"1. Bir padişahın kırk oğlu vardır. Otuz-dokuzu evlenmek ister, babalarından at ve hazine alarak yola çıkar. En küçük Kelce de, topal bir katır alarak onlara katılır. 2. Ağabeyleri uyurken, konakladıkları yere bir dev kadın gelir. Bir fıçı şarap ile dev-kadın delikanlıları sarhoş eder; Kelce, kelim azıyor diye içmez. 3. Delikanlılar uyuyunca, dev-kadın evine giderek oğullarını padişahın çocuklarını yemeleri için birer birer evden çıkarır. Kelce de hepsini keser, dev kadını da çengele asar. İçeride otuz-dokuz kız vardır. 4. Yola devam eder, bir çeşme başında konaklar. Gece olup herkes uyuyunca yine bir dev-kadın gelir; Kelce bu dev-kadından ve oğullarından ağabeylerini kurtarır, devin evinde güzel bir kız vardır. 5. Bir binada konaklanır; yine bir dev gelir Kelce'yi alır, ağabeylerini bırakır. Kelce ağabeylerine öldürdüğü iki devin evini tarif eder, onların otuz-dokuz kızla evlenmelerini, diğer evdeki kızı da alıp, yanlarında götürmelerini ister. 6. Dev ile kardeşlik olan Kelce, devin isteği üzerine Fes padişahının kızını getirmek için yola çıkar. 7. Kelce, karşılaştığı üç çocuğun sihirli külâh, pala ve

kamçısını kurnaz bir oyunla ellerinden alır. Külâhı giyer görünmez olur, palanın üzerine biner, kamçıyı vurur, Fes padişahının sarayına varır. 8. Padişahın kızının odasına saklanan Kelce, kızla konuşur, onu deve götüreceğini söyler. Kız devle evlenmek istemez, ağlamaya başlar. 9. Kelce'nin kurnazlığı sayesinde kız babası öldüğü için kırk gün yasta olduğunu söyler, devi yaklaştırmaz. Dev, Kelce'yi zindana atar; ama Kelce kurtulur. 10. Kelce, 'devin tılsımını öğren' diye akıl verir. Kız sonunda devin tılsımını öğrenir. Kaz ormanındaki gölde üç ördek, erkek ördeğin midesinde bir taş, taşın içinde üç sinek vardır, bunlar devin tılsımıdır. 11. Kelce Kaz dağına gider; sinekleri bulur, getirir. Sırasıyla sineklerin kafasını koparan Kelce, böylece devin tılsımını bozar, dev ölür. Kelce padişahın kızı ile evlenir, ağabeyleri de diğer kızlarla evlenir."

Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak tespit ettiğimiz beşinci masal **"Delice"**dir (Uçkun 2003: 590 vd). "Delice" adlı masalın olay örgüsü şu şekildedir:

"1. İkisi akıllı, birisi delice üç kardeş vardır. Anneleri toprakları oğulları arasında paylaştırır. Ağabeyleri tarlayı ekip biçerken; Delice küllükte eşinir, tarlası ottan geçilmez. 2. Gün gelir annesi ölür, üç yaşındaki bir dana miras kalır. Danayı almak için üç kardeş kavga eder. Tarlasına girdiği için anlaşma gereği dana Delice'nin olur. 3. Delice danayı satmak amacıyla yola çıkar. Yolda fırtına ve yağmura yakalanır ve bir ağacın kuytusunda bekler. 4. Ağacın rüzgârdan çıkardığı sesi duyunca, 'ben kırk mırk anlamam, elli altın ver danayı al', der. Ağacın rüzgârdan gıcırdamasına sinirlenen Delice, ağacın kökünü kazmaya başlar. 5. Bir çömlek altın bulan Delice, danayı salıverir. Danayı bir çömlek altına sattığını öğrenen ağabeyleri altınları alabilmek için fırsat kollar. 6. Üç kardeş annelerinin kırkını yapmak için anlaşır. Delice eşeğini arabaya koşar, pazara bir sofra ile tabak, kaşık, çatal almaya gider. 7. Alışveriş yapan Delice eve dönerken arabadaki tabakların çıkardığı sese sinirlenir, 'siz arkadan yayan gelin, diye hepsini fırlatır atar. 8. Ağabeyleri eli boş dönen Delice'ye kızar. Alışveriş için yeniden pazara gider, bir gün sonra annelerinin kırkını yaparlar."

Görüldüğü gibi Keloğlan tipine bağlı olduğunu düşündüğümüz beş Gagauz masalında, masal kahramanlarından "Kelce –Külce" adlı masalda Kelce–Külce, "Dazlağın Macerası" adlı masalda ise Kelce, fiziki özelliklerine göre yani kellik imgesine bağlı olarak adlandırılmıştır. "Külcü ile Canavar", "Kelce-Külce", "Kül Pepeleşkası" adlı masallarda ise, adlandırma 'Külcü, Külce ve Kül Pepeleşkası' şeklinde külle bağlantılı olarak yapılmıştır. "Dazlağın Macerası" adlı masalın kahramanı olan Kelce dışındaki dört kahramanın, sürekli küllükte oynadığının ve küllükte eşindiğinin vurgulanması özellikle dikkat çekicidir. Masallardaki kahramanın külle ilgili ad almasını göstermesi bakımında bu vurgu önemlidir. "Delice" adlı masalda kahramanın adı da "Delice"dir. Delice de küllükte

oynamasına ve küllükte eşinmesine rağmen külle ilgili bir ad taşımaz. Sadece "Dazlağın Macerası" adlı masalda kahramanın başının kel olduğu açıkça belirtilmesine rağmen, Kelce- Külce masalında kahramanın küllükte oynadığına yani küllükte eşindiğine dair vurgu yapılırken, kel olup olmadığı belirtilmemiştir.

Masal metinlerinden de anlaşılacağı üzere Gagauz Türkleriyle farklı inanca sahip olmamıza rağmen, incelemeye çalıştığımız masalların, içinde yer aldıkları, doğdukları kültürün birer aynası olarak Türk kültür kodlarını geçmişten günümüze taşıması ve Kelce (Dazlak), Külcü, Kül Pepeleşkası, Kelce-Külce, Delice gibi adlar taşıyan millî bir tiple, Türk millî kimliğini yansıtması, ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır.

Keloğlan Tipinin Özellikleri

Türk dünyasında, "Keloğlan" tipine bağlı olarak anlatılan çok sayıda masal vardır. Tembel fakat zeki olan Keloğlan; şans ve tesadüflerle, pratik zekâsı, yardımcı kişi ve nesnelerin yardımıyla zorlu sınamalardan başarıyla geçer; Keloğlan'ın en büyük rakibi Köse'dir. Köse dışında dev, peri, padişah, vezir, kadı, Yahudi, cimri vb. adı geçen diğer düşmanlardır. Keloğlan için en büyük düşman, haksızlık ve kötülük yapanlardır. Kendisine kötülük yapanlara karşı acımasız olan Keloğlan, onları cezasız bırakmaz. Çoğu masalın başında fakir, çirkin, kimsesiz olarak tasvir edilen Keloğlan, sembolik yolculuğunu tamamlayarak masalın sonunda padişahlık, zenginlik veya evlilikle (padişahın kızıyla) ödüllendirilecektir (Şimşek 2017: 46) Keloğlan, **kel** olduğu için adı konulmuş ya da kelliği ile şöhret olmuş ve sadece bu imge ile tanınan bir tip değildir. Onu tipleştiren, değişmeyen karakter özellikleri ile olaylar ve durumlar karsısındaki işlevi, toplumun ona yüklediği misyondur (Harmancı 2010: 43). Bu sebeple pek çok masalda görülen deli, fakir, tembel, hazır cevap, nüktedan ve akıllı kahramanların, Keloğlan tipine bağlı olarak şekillendiğini söylemek mümkündür.

Keloğlan'ın yolculuğa, maceraya başlamak, kendi dünyasından uzaklaşıp hayatı tanımak ve hayatın gerçekleriyle yüzleşmek için bir kıvılcıma ihtiyacı vardır. Keloğlan, yolculuğa çıkmadan, maceraya başlamadan önce, gelecek kaygısı olmayan daha çok pasif bir tip olarak karşımıza çıkarken, eşiği aşıp erginleştikten sonra topluma kendini ispatlamış ve toplum tarafından onay almış aktif bir tip olarak görülür (Dursun 2008: 373). Masallarda, alay edilen, hor görülen Keloğlan, fiziksel (kellik) ve bireysel eksikliğine (babasızlık vd.) rağmen, aklını kullanarak, önündeki bütün engelleri aşarak başarıya ve mutluluğa ulaşır.

Keloğlan, masallarda bir taraftan yoksunluğu ve yoksulluğu ile karşımıza çıkarken diğer taraftan da sahip olduğu aklı ve zekâsı ile herkesi kendine hayran bırakır. Keloğlan, çoğu masalın başında bekâr bir delikanlıdır ve bekârlık onun yoksunluklarından biri olarak değerlendirilebileceği gibi aşama kaydetmek için gurbete çıkma sebeplerinden de biridir (Harmancı 2010: 105). Keloğlan fedakâr, iyi niyetli ve saf olduğu için genellikle aptal bir tip olarak değerlendirilmiştir. Çoğu masalda da hem padişahın kızını, hem de baş vezirliği alarak gücünü, erdem ve hünerini ispat etmektedir.

Keloğlan tipinin temel özellikleri **"kellik"** ve **"zekilik"** çerçevesinde toplanabilir. Keloğlanın kelliği, Türk mitolojisinde "kellik"le ilişkili olarak değerlendirildiğinde "olumlu" ve "olumsuz" bir tip olarak incelenmesi gerektiğini ortaya koyar ve anlatmalardaki ortak tipler, Köse ve annesi/ailesiyle de ilişkisinin açıklanmasını sağlar. "Zekilik" ise tembellik, saflık, aptallık, akıllılık, hazırcevaplık özelliklerini kapsayan ana bir özellik olarak belirir. Bu sebeple Türk dünyasında Keloğlan tipinin özellikleri "kellik" ve "zekilik" özellikleri altında incelenmiştir. Keloğlan tipinin, Gagauz anlatmalarından hareketle Kelce-Külce, Kelce, Külcü, Kül Pepeleşkası ve Delice'nin "kül ve ocak"la ilişkisi de ayrı bir başlık altında ele alınarak değerlendirilmiştir.

Kellik

Keloğlan'ın en önemli fiziksel özelliği saçsız olmasıdır ve bu özellik tipin adlandırılmasında etkili olmuştur. Türklerin inanç sisteminde kellik veya çıplaklık Tanrı kutunu sembolize etmektedir. Eski Türklerin düşüncesinde Tanrı, her şeyi yoktan yaratmıştır. Onun bulunduğu yerde hiçbir şey yoktur, çünkü o hiçbir şeye muhtaç değildir. Tanrının sıfatlarından birisi olan bu durum dünya üzerinde hanlarda, din adamlarında ve olağanüstü kişilerde de ortaya çıkmaktadır. Kellik, bu varlıkların diğer dünya ile bağlantılarının olduğunu göstermektedir. Kel tipine, masalların yanı sıra destan, halk hikâyesi gibi halk edebiyatının diğer türlerinde de rastlamak mümkündür. Atlarıyla birlikte kel kılığına giren destan kahramanları, bu şekilde ilahi güce kavuşmuş sayılır ve bu şekilde sıradan insanların yapamayacağı işleri yapardı (Ögel 1995: 77-82; Beydili 2005: 308). Sonuçta Türklerde kel insanların ve bitki örtüsünden yoksun mekânların, Tanrıdan izler taşıdığına dair bir inanışın geliştiğini söylemek mümkündür. (Şahin 2008: 116 vd.)

Bahaeddin Ögel, Kuzey Asya'daki Türklerden derlenmiş olan destanlardaki akıllı, tecrübeli ve kurnaz kellere, "Taşşa veya Tas", yani "daz" adının verildiğini ve kelliğin akıllılık sembolü olduğunu belirterek; "Rüya Satan Keloğlan", "Han Kızı ve Keloğlan", "Kel Köle", "Kel Balıkçı" masallarını örnek

olarak vermektedir (Ögel 1995-II: 82-83). Bahaeddin Ögel, kel denince akla ilk olarak bir deri hastalığı nedeniyle saçı dökülmüş ve yaralı baş geldiğini ve Türklerin ister yaralı, ister saçı dökülmüş olsun bütün çıplak baslara "taz" dediklerini belirtir. İkinci olarak ise saçı dökülmüş veya saçsız kişiye de yine "taz" dendiğini ekler (Ögel 1995-II: 78). Kuzey Türk masal ve destanlarında kel olmayan normal alplerin ve yiğitlerin büyük savaşlar ve yarışlar için giderlerken don değiştirip kel oldukları ve böylece de ilahî bir güç kazandıkları görülmektedir (Ögel 1995-II: 84).

Türk sözlü kültür anlatmalarında karşımıza çıkan Keloğlan kılığına girme, Türk hakanlarının da kılık değiştirmek için kullandıkları bir yöntemdir. "Dünya nizamını sağlamakla görevlendirilen Türk hakanları, hak düzene uymayan bir durumla karşılaştıklarında Tanrı vergisi kutlu özelliklerini kullanırlar. Kılık değiştirirler; tebdil-i mekân gezerler; Keloğlan-Tastarakay olurlar. Toplum içinde hata yapanları bu şekilde tespit ettikten sonra, suçluları cezalandırır ve tekrar eski hâllerine geri dönerler" (Ergun 2005: 79). Kılık değiştirme (don değiştirme) ilahîlik belirtisi olarak düşünülür sadece en üst mertebeye ulaşmış olan şaman, bir kılıktan diğer kılığa geçebilirdi (İşankul 2001: 65).

Keloğlan tipinin; daha çok **kel/kellik** imgesine bağlı olarak adlandırıldığı görülür. Kel veya dazlak/taşşa başlı "Ulu Ata" motifinin, Türk kültüründe manevî gücü temsil eden bir ruhun arketipsel ilk imgesi olduğunu söylemek mümkündür. Mitik bir ritüel olarak Türk alp ve yiğitlerinin, savaşa giderken bu gücü somutlaştırma anlamında kel oldukları görülmektedir. "Aslında kel olmayan normal alpler ve yiğitler, büyük savaşlar ile uğraşlara girerlerken, don değiştirip kel oluyorlar idi. Bu don değiştirmeye de, 'türlenme' diyorlardı. Bazan, 'özü türlendi', bazan da, 'özü kel (taşşa) oldu', deniyordu" (Ögel 1995-II: 83). Kellik ve saçsız olma özelliği, Orta Asya'da şekillenen ortak ata kültünün; miras olarak göç edilen bölgelere taşınmasıyla; bu tipin zengin bir anlatıma sahip olmasını sağlamıştır. Mitik kökenli bu inanış; aklı ve zekâyı temsil eden bir masal tipinin oluşmasında ilham kaynağı olmuştur.

Tasavvufta, bilindiği gibi saç kesrettir. Buradan hareketle saçtan kurtuluş yani kellik maddi ve manevi anlamda arınmışlığın sembolü, dışavurumudur demek mümkündür. Kellik, bu yönüyle kişiyi kötülüklerden arındıran ve dünyevi arzulardan uzaklaştıran bir özellik olarak kabul edilebilir. Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan masalların çoğunda kahramanın başarılı olabilmesi için sadece aklını kullanması yeterli değildir. Bazı masallarda Keloğlan şans ve tesadüflerin, bazı masallarda ise olağan ve olağanüstü yardımcı ve kolaylaştırıcıların etkisiyle başarılı olur. Esma Şimşek, kahramanın başarıya ulaşmasında, otorite adına kurallara bağlı kalarak bir şeyi körü körüne yapmak yerine aklını kullanmasının, topluma verilecek mesaj açısından önemli bir nokta

olduğunu belirtir (Şimşek 2017: 41 vd.). Keloğlan'ın hazır cevaplık ve muziplik özelliklerini de göz önünde bulundurarak, yapıcı ve yıkıcı olma gibi iki zıt karakteri bünyesinde taşıdığını söylemek mümkündür. Keloğlan tip olarak tembel- çalışkan, aptal-zeki, saf-kurnaz, deli-akıllı gibi zıtlıkları da temsil etmektedir.

Yukarıda verilen örnekler ve değerlendirmeler, Türk kültüründe kelliğin kutsal ve Tanrının gücünü yansıtan bir özellik olarak kabul edildiğini göstermektedir. Bu noktada kelliğin "olumlu" bir özellik olarak kabul edilmesi gerekirken, kellik, olumsuz güçlerle de ilişkilendirilmektedir. Kellik özellikle demonik varlıklarla da ilişkilendirilebilir.

Türk mitolojisinde demonik varlıkların yaygın işaretlerinden biri kelliktir. Kel olmaları, bu varlıkların öbür dünyayla ilgilerinin bir göstergesidir. Kahramanlar yeraltı dünyasının işaretlerini kabul edip, kele dönüşmektedir. Türk hikâye ve destan kahramanları, atlarıyla birlikte kel kılığına girerek "ilahî güc"e ulaşmaktadır (Beydili 2005: 308). Dış etkilerin az olduğu Kuzey Türk masal ve destanlarında yiğitler büyük savaş ve yarışlara giderken atları ile birlikte kel olurlar, böylece ilahî bir güç kazanırlar (Ögel II: 84). Altay destan ve masallarında da toplumu düzene sokmak isteyen hakanların, kılık değiştirerek Keloğlan/Tastarakay oldukları, görevlerini tamamladıktan sonra tekrar eski hâllerine döndükleri anlatılır (Ergun 2005: 79).

Altay Türklerinin özellikle de Buryatların inanışına göre Taz Kan baş Tanrı olarak kabul edilir. "Taz Kan" kutsal ve Tanrı'nın gücünü yansıtan bir özellik olarak kellik özelliğini diğer mitolojik varlıklar gibi taşıdığı için adı "Kel Han" anlamına gelmektedir. Altay Türkleri Taz Kan'ın Ülgen'den bir kat yukarıda yaşadığını düşüncesindedir. Taz Kan'ın Ülgen'in annesi veya karısı olduğu yönünde de bir inanç söz konusudur. Görüldüğü gibi Türk mitik tasavvuruna göre Taz Kan kadındır. Evrim Ölçer Özünel, Taz Kan'ın üç özelliğine dikkat çekmektedir. Bu özellikler sırasıyla Kel atanın dişi olma ihtimali, kötücül, yeraltıyla ilişkili olma durumu ve kellik özelliğinin sürekli vurgulanmasıdır (Özünel 2005: 51).

Taz Kan örneğinden hareketle kelliğin yeraltı dünyası veya demonik varlıklarla ilişkisi olsa bile Keloğlan, kel olması nedeniyle olumsuz bir tip olarak ortaya çıkmaz. Özünel, bunu Köse ve annesiyle nesnel sorumluluğun paylaşılması şeklinde açıklar. Kel ata ile üç figürü yani Keloğlan, annesi ve Köse'nin özelliklerini karşılaştırır. Özünel'e göre, Taz Kan'ın dişilik özelliği Keloğlan'ın annesinde yaşam bulmuş olabilir. Köse'nin ise masallarda da olduğu gibi son derece kötü kurnaz ve çevresine zarar veren bir tip olduğu; bu özelliği dolayısıyla Köse'nin Taz Kan'ın demonik yönünü yansıttığını belirtir. Özünel,

Köse ve annesi tarafından paylaşıldığı için, korkutuculuğun azaldığı görüşündedir (Özünel 2005: 51).

Keloğlan'ın olumsuz veya demonik kökene dayanan özellikleri anne ve Köse ile özdeşleşerek, tipin kelliğinin olumlu bir özellik olarak algılanmasını sağlamaktadır. Keloğlan sadece kel olduğu için bu ismi almamış, kelliğin yanı sıra karakter özellikleri bütünleşerek bir Keloğlan'ı tip hâline getirmiştir. Gagauz masalında, masal kahramanlarından "Kelce –Külce" adlı masalda Kelce–Külce, "Dazlağın Macerası" adlı masalda ise Kelce, fiziki özelliklerine göre yani kellik imgesine bağlı olarak adlandırılmıştır. "Dazlağın Macerası" adlı masalda kahramanın başının kel olduğu açıkça belirtilir. Kelce- Külce masalında ise adında kelliğe vurgu varken kahramanın, kel olup olmadığı açıkça belirtilmemiştir.

Kellikle ilgili tespit edilen bilgilerden hareketle, Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan masalların mitik özellikler taşıdığını söylemek mümkündür.

Hilebazlık

Keloğlan'ın, yapıcı ve yıkıcı gibi zıt karakter özelliklerini taşıdığından bahsetmiştik. Bu konudan hareketle Esma Şimşek, Keloğlan'ın kimi zaman aptallığa varan saflığına ve bazı özelliklerine bağlı olarak, "ortak gölge figürünü" temsil ettiğini, "hilebaz" arketipi ile arasında benzerlik kurulabileceğini (Şimşek 2017: 41 vd.) belirtir.

Jung hilebazı "çok eski bir arketipik psişik yapı" olarak görür. Hilebazın, "pek çok anlatı, karnaval, rit ve dinsel figurlerde tipik motiflerin garip bir bileşimi ile kısmen eğlenceli kısmen de kötücül olan kurnaz oyunları, biçim değiştirme yetisi, hayvansal-tanrısal çifte doğası, her türlü işkenceye maruz kalabilmesi ve bir kurtarıcı figürünü andırması" şeklinde özelliklerini sıraladıktan sonra bu özelliklerle hilebazı tanımlamaya çalışır (Jung 2005: 121, 126).

Harmancı'ya göre, masalcı, halk adına gördüğü, yaşadığı ya da tespit ettiği bir hileyi veya kötü niyeti ortaya çıkarmak ve onunla hesaplaşmak için istediği biçimde şekillendireceği oynak bir tip olan Keloğlan'ı yaratır ve onun karşısına da Truva atı gibi sembolik düşmanlar çıkarır. Keloğlan'ın hilekârlığını ve düzenbazlığını bu bağlamda değerlendirmek gerekmektedir. Tipik bir Keloğlan masalında Keloğlan durup dururken kötülük ve hile yapmayacaktır (Harmancı 2010: 188).

Keloğlan'ın bir diğer özelliği de, Özünel'e göre, hilebaz figürünün dönüşümünü biçimlendirmiş olmasıdır. Taz Kan'ı anlatılarda bir arada tutan

arınmış bir hilebaz figürü için, Keloğlan harika bir yaratımdır. Bilindiği gibi Köse, kötü kurnaz bir tiptir ve bu yönüyle Köse Taz Kan'ın demonik yönünü yansıtmaktadır. Keloğlan'ın ise, sırf kel olma özelliği ile Taz Kan arasında bir ilişki kurulabilir. Özünel, bu durumun " tıpkı atomun parçalanmasına benzer bir durumla mitik özün parçalanması" olarak tanımlanabileceği görüşündedir. Tek başına etkisi daha az hissedilen atom parçalandığında, kalıcılığını ve etkinlik alanını da artırır. Özünel, hilebaz figürünün bu denli uzun zamandır bizimle birlikte kalması ve daha da kalacak gibi görünmesi bu yüzdendir diyerek, sözü edilen mitik özün parçalanması meselesinin diğer kültürlerle de karşılaştırmalı olarak araştırılması gerektiğine (2005: 52) dikkat çekmektedir.

Zekilik

Keloğlan tipinin kellik dışındaki en önemli özelliği zeki olmasıdır. Çoğu anlatmada masalın başında Keloğlan saf ve tembeldir. Saf, tembel ve kel bir çocuğun macerası onu parlak zekâsıyla son derece akıllı bir kahramana dönüştürür. Bu durum da, Keloğlan tipinde dikotomik bir yapının esas olduğuna dikkati çeker. Saflık ve tembellikten, zeki ve uyanıklığa dönüşüm, kahramanın yolculuğunu bir erginlenmeye dönüştürür. Bu nedenle Keloğlan'ın en temel özelliği olan zekilik, tembellik, saflık, uyanıklık, akıllılık ve erginlenme ile ilişkisi üzerinden değerlendirilmiştir. Keloğlan, masallarda bir taraftan yoksunluğu ve yoksulluğu, tembelliği ve saflığıyla karşımıza çıkarken diğer taraftan da sahip olduğu aklı ve zekâsı ile herkesi kendine hayran bırakır. Masallarda Keloğlan'ın karşılaştığı zorlukları aşmasında, kötülerle olan mücadelesinde en önemli yardımcısı parlak zekâsıdır.

Daha çok olumlu özellikleri ile karşımıza çıkan Keloğlan, kimsenin tahmin edemeyeceği kadar pratik bir zekâya sahiptir. Keloğlan'ın hazır cevap olması, kimsenin cevaplayamadığı sorulara zekice cevaplar vermesi akıllı olduğunu kanıtlamaktadır. Keloğlan bu özelliğini dışarıya pek yansıtmadığı için, dili zekice kullanması, zekâ oyunları ile rakiplerini ve kötüleri mağlup etmesi şaşkınlık uyandırmaktadır. Tam da bu noktada, Keloğlan'ın zekâsının yaşı ve boyuyla zıt orantılı (Bilkan 2001: 82) olduğunu söylemek mümkündür.

Keloğlan masallarda bazen zekice bazen de safça veya delice söz ve davranışlarıyla gülümsetmeyi başarır. Keloğlan, masalın başında tembel ve saf özelliği ile karşımıza çıkar. Keloğlan'ın yolculuğu, macerası, zekâ ve aklın ön plana çıktığı bir **değişim süreci**dir. Keloğlan'ın sembolik yolculuğu, bilinç ve bilinç dışı ile yüzleştiği, kendini ve dünyayı tanıma, **arınma ve olgunlaşma süreci**dir. Kel kahraman, evden ayrılmakla bireysel ve toplumsal sınırlamaların eşiğini aşmış olur. Bu konuda Frazer'in görüşleri şu şekildedir: "Eşiği aştıktan

sonra, kahraman bir dizi sınavdan geçmek üzere tuhaf biçimde akışkan, belirsiz biçimlerin düş dünyasına ilerler. Keloğlan inisiyasyon ritlerinde olduğu gibi zorlukları aşıp yükselme kaydedebilmek için sınavları geçip yolculuğuna devam etmek zorundadır. Her biri farklı bir değer ve anlam taşıyan bu engelleyici semboller teker teker devrilerek aşama tarihsel misyonunda sürdürülür. Kabile hayatının yaşandığı dönemlerde gençler, toplum içinde sözü geçen bireyler olabilmek için cesaret veya fiziki kuvvetlerini kanıtladıkları bir dizi sınavdan geçmektedirler. Bu ananeye bağlı olarak daha sonraları ergenliğe geçiş ritüelleri birtakım kültürlerde sembolik bir şekilde gerçekleştirilmeye devam etmiştir" (Frazer 1992: 310, 332).

Keloğlan çoğu masalda babasız büyüdüğü için, örnek alacağı bir baba modeli yoktur. Bu anlamda babasızlık, kel kahramanın yoksunluklarına eşlik eden bir simge olarak düşünülebilir. Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak değerlendirdiğimiz "Dazlağın Macerası" adlı masalda Kelce'nin, "Külcü ile Canavar" adlı masalda ise, Külcü'nün babası padişahtır. Gagauz masalları, kel tipin babasının padişah olması yönüyle Türkiye'de bilinen Keloğlan masallarından farklılık göstermektedir. "Kelce-Külce", "Kül Pepeleşkası" adlı masallarda ise, kel tipin babası orta tabakada yer alır ve zengin değildir. "Delice" adlı masalda ise kahramanın yani kel tipin anne ve babası ölmüştür, Delice zengin bir ailenin çocuğu değildir.

Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan Gagauz masallarında kahraman, yani **Keloğlan**, **Kül oğlan**, **Deli oğlan** genellikle en küçük kardeştir ve ağabeylerinden farklıdır. Zekâsıyla, bilgisiyle, gücüyle, şansıyla kardeşlerinin başaramadığı işleri başarır, sorunları çözer. Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan Gagauz masallarında kahraman, masalın başındaki gibi fakir, korkak, tembel olarak kalmaz; değişime uğrayarak masalın sonunda kendisinden hiç beklenmeyen söz ve davranışlarla herkesi şaşırtır. Bu yönüyle âdeta "**Beklenmeyen Oğlan**" veya "**Umut Oğlan**"a dönüşür.

Keloğlan, modern zamanların öznesi gibi davranarak kendisine sorulan her soruya aklını ve bilgisini kullanarak cevap verir. Örneğin; "Kim uyur, kim uyanık?" Keloğlan, yattığı yerden cevap verir: "Herkes uyur, Keloğlan uyanık!" Dev anası da: "Keloğlan neden uyumaz?", "Uyumadan önce, anam bana yağda yumurta pişirir getirirdi de, öyle uyurdum…" diye cevap verir (Alangu 2009: 30). Dev anasının yaptığı bütün sözlü sınavlardan geçen Keloğlan, bir bakıma Türk milletinin "ortak aklı" veya "tamam bilicisi" görevini üstlenmiştir. Çünkü herkesin yattığı yerde Keloğlan uyanıktır. Alangu, "Kötülük, nesnel bir taraf ya da bertaraf edilmesi gereken bir karşıt güç olmaktan çıkarak insanın iyilik duyarlığını kışkırtan bir sinerji konumuna yükselmiş ve iyilikle iç içe yaşamaktadır. O halde dil, insandaki bu değişimi göstermek ve yansıtmak

mecburiyetindedir. Bunun için Keloğlan, 'Keloğlan ile Padişah' masalında olduğu gibi aldatıcı-ikili dil dizgelerini kullanır. Bu dilin kaynağı akıldır: 'Padişah bunu görünce, hem gülmüş hem de bir kel kafada bu kadar akıl, fikir, oyun, düzen olmasına şaşmış'" (Alangu 2009: 108) diyerek örnek verir.

Tembellik

Keloğlan, başlangıçta âdeta dünyanın yükünü taşımaktan yorgun düşmüş, kahraman olma ideali taşımayan bir tip olarak karşımıza çıkar. Jung'un ifadesiyle "aptal oğlan, aptal Hans ya da tam bir anti-kahraman olup diğerlerinin tüm çabalarına karşın başaramadığı şeyi aptallığıyla başaran Keloğlan"dır (Jung 2003: 122). Masallarda Keloğlan daha çok, iş bulup para kazanmak ve evlenmek amacıyla evden ayrılır. Aslında bu ayrılış sebeplerinin her biri, esas olan yükselme, erginlenme veya bilinçlenme için mantıklı gerekçelerdir. Soykan'a göre; "kişinin kendi bilincine yönelmesiyle, bilincinin taşıdığı insanlık idesine yönelmesi aynı anlama gelir" (Soykan 2005: 253).

Keloğlan'ın saflık, tembellik ve zekilik, uyanıklık arasında kurulan dikatomiden doğmuş olmasını ya da bu dikatomik dönüşümü sembolize etmesini destekleyen bir diğer özellik de düşmanlarıdır. Keloğlan dev ve Köse'ye karşı mücadele eder. Dev, fiziki güçtür ve Keloğlan zekâsı ve aklıyla fiziki gücü yener.

"Dazlağın Macerası" adlı masalda, kel tipin devle olan macerası anlatılır. Kelce otuz dokuz ağabeyini devin elinden kurtarır karşılığında devin yanında kendisi tutsak kalır. Kelce' nin devle arkadaş olması, Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan masallarda karşılaştığımız bir durum değildir. Devle arkadaş, kardeş olma bakımından incelenen Gagauz masalı, diğer Keloğlan masallarından ayrılır. Masalda Dev kendisi için Fes padişahının kızını getirmesini isteyince, Kelce hiç düşünmeden arkadaş olduğu devin bu isteğini kabul edip yola çıkar. Kelce, kızı bulup getirir; ama kız devle birlikte olmak istemez. Kelce kızın devden kurtulmasına yardım eder. Kelce aklını kullanarak devi yani fiziki gücü yenmeyi başarır. Masalın sonunda yine devle mücadele ve devin Kelce tarafından öldürülmesi diğer Keloğlan masallarıyla benzerlik gösterir.

Keloğlan'ın diğer düşmanı Köse ise, olumsuz özellikleriyle aklı ve hileyi temsil eder. Köse tipinde aklın kötü, Keloğlan tipinde ise aklın iyi yönde kullanılması söz konusudur. Keloğlan Köse'yi yani kötücül zekâyı, aklın olumlu özellikleriyle yener. Keloğlan'ın padişahın veya padişahın kızının sorduğu sınama sorularını bilmesi, tipin zekâ ve akıl üzerine yapılandırılmış olmasının bir sonucudur. Örnek olarak, Kelce-Külce, padişahın kızına laf yetiştirerek çok zekice cevaplar verir ve bu sayede padişahın kızı ile evlenmeye hak kazanır.

Keloğlan'ın saf ve tembel bir çocuktan, parlak zekâlı, akıllı bir yetişkine dönüşmesi yani erginlenme süreci, kahramanın yolculuğunun içinde kendine özgü bir anlama sahiptir. Keloğlan'ın erginlenmesi, **beklenmeyenin kahraman olma süreci**dir; çünkü o, kel, saf, tembel bir çocuktan beklenmeyen bir başarıyı elde edebilenin örneğidir. Dolayısıyla bu beklenmeyen kahraman, umudun sembolü olarak da okunabilir; fakat temelde beklenmeyen kahramanın varoluşuna odaklanır.

Keloğlan'ın anlatmaların başındaki özelliği ile sonundaki özellikleri arasındaki tezatlık onun bir karşıt kahraman (anti-hero) olup olamayacağı sorusunu da beraberinde getirir. Türkiye'de yapılan mevcut tipoloji çalışmaları göz önünde bulundurulduğunda, karşıt kahraman/ kahraman karşıtı (anti-hero) teriminin de çoğu kez yanlış bir şekilde, olumsuz karakterler için kullanıldığı göze çarpmaktadır. Oysa karşıt kahraman, kahraman özelliği sergilemeyen karakterler için kullanılan bir terimdir. Karşıt kahraman; "kahraman olmayan" veya kahraman kalıbına uygun bir şekilde zorluklarla mücadele eden, cesur ve fedakâr kahraman tanımının antitezi olarak tanımlanır. Karşıt kahraman, başarısızlıklar öyküsünün başkişisidir; şanssız, korkak, aptal ve öz verisizdir (Duman 2017: 1605, 1615). Tanımdan da anlaşılacağı üzere; karşıt kahraman, kahramana ait hiçbir özelliğe sahip değildir. Bireysel ve toplumsal sorumluluklarını yerine getiren sıradan bir kişiye ait davranışları bile sergilemez (Duman 2017: 61).

Bu tanıma göre Keloğlan başlangıçtaki özellikleri karşıt kahramanla uyuşur ama dürüstlüğü ve fiziksel gücü yenen zekâsını olumlu olarak kullanması (Köse bunun tersi bir yapıyı temsil eder), Keloğlan'ın bir karşıt kahraman olduğu tezinde tartışılması gereken noktalardır. Burada bu konuyu müstakil olarak ele almak yerine kahramanın yolculuğundaki iki zıt kutbu yani saflık ve tembelliğe karşı zekilik, hazırcevaplık ve uyanıklığı vurgulamakla yetineceğiz.

Kül ve Ocak

Keloğlan tipinin kellik ve zekilik özelliği, Türk dünyasındaki masalların neredeyse tamamında ortak özellik olarak ön plana çıkmaktadır. Ancak, Gagauz masallarında Külce, Kül Pepeleşkası ve Delice adıyla anılan kahramanlar da Keloğlan tipi içinde yer alır ve bu ortak tipe **kül**, **ateş** ve **ocak** motiflerini de ekler. Gagauz Türklerinin masal geleneği içinde yer alan "Kelce –Külce", "Kül Pepeleşkası", "Külcü ile Canavar", "Dazlağın Macerası" ve "Delice" masalları Keloğlan tipine bağlı masallardır. Dolayısıyla Keloğlan "Kelce veya Dazlak" olarak anılır. Ancak bunun yanında Külce, Kül Pepeleşkası, Delice ve Külcü adları da Keloğlan tipinin birer parçasıdır. "Külce", "Kül Pepeleşkası" ve "Külcü

ile Canavar" adlı masallar; kül, ateş ve ocak bağlamında dikkati çekmektedir. Delice ise, Keloğlan'ın masalın başında deli dolu, delikanlı özelliğini vurgulayan bir adlandırmadır. Keloğlan aynı zamanda "Deli Oğlan"dır.

Keloğlan tipinin kül, ateş ve ocakla ilişkisi önemlidir. Keloğlan tipi de masalın başında ocağın yanında sürekli pinekleyen, tembel ve saf bir karakterdir. Annesi de onun bu uyuşukluğundan yılmıştır ve sonunda onu evden kovar veya bir iş aramaya mecbur bırakır. Gagauz masallarında ise Külce ve Külcü adı, tam da bu ocak veya küllükle ilişkilidir. Keloğlan tipi burada artık "**Kül Oğlan**"dır.

İncelenen Gagauz masallarında kül, küllük sıkça geçer, hatta masalın ve masal kahramanının adında da yer alır. **Küllük** kahramanın kolektif bilinçdışı mekânlarını tanıyacağı kutsal bir mekân olarak düşünülebilir. Kel kahraman bilinçdışı anlamına gelen bu küllükte oynayarak, eşinerek arınacak, eşik atlayacaktır. Kül Oğlan, bu yönüyle âdeta yeniden diriliş mitini gerçekleştirir. Küllük karanlığı bilinçdışını sembolize ederken, küllükten uzaklaşma, küllükten çıkma ise ölümden sonra diriliş olarak değerlendirilebilir. Keloğlan bu imtihan sürecini, kendisi ve kendi gücü ile yüzleşerek, bilinçlenmiş ve erginlenmiş olarak tamamlar. Bu yolculuk, bir bakıma insanoğlunun kendini ve yaşadığı dünyayı tanıma, anlamlandırma sürecidir. Kahramanın kendisi ile baş başa kaldığı bu mekân, onun bilinç ve bilinçdışı ile yüzleşerek kendini tanıma sürecine katkı sağlar. Masalın sonunda kahramanın karakterinde oluşan değişim ve dönüşümü, ateş ve ocak kültü bağlamında külün mitik kökeni ile açıklamak mümkündür.

Küllük mekân olarak erginlenme sürecindeki dönüşümü ve yeniden doğumu sembolize eden bir mekândır. Kel kahraman, evden ayrılığı gerçekleştirmekle bireysel ve toplumsal sınırlamaların eşiğini aşmış olur. Frazer'e göre; "Eşiği astıktan sonra, kahraman bir dizi sınavdan geçmek üzere tuhaf biçimde akışkan, belirsiz biçimlerin düş dünyasına ilerler. Keloğlan inisiyasyon ritlerinde olduğu gibi zorlukları asıp yükselme kaydedebilmek için sınavları geçip yolculuğuna devam etmek zorundadır. Her biri farklı bir değer ve anlam taşıyan bu engelleyici semboller teker teker devrilerek asama tarihsel misyonunda sürdürülür. Kabile hayatının yaşandığı dönemlerde gençler, toplum içinde sözü geçen bireyler olabilmek için cesaret veya fiziki kuvvetlerini kanıtladıkları bir dizi sınavdan geçmektedirler. Bu ananeye bağlı olarak daha sonraları ergenliğe geçiş ritüelleri birtakım kültürlerde sembolik bir şekilde gerçekleştirilmeye devam etmiştir" (Frazer 1992: 310, 322).

Keloğlan tipinin kül ve ocakla ilişkisini ortaya koyan Gagauz anlatmalarından ikisinde, **Kelce–Külce** ve **Kül Pepeleşkası** adlı külün başındaki

bu iki delikanlı, külle bütünleşmiş bir başka masal tipi Cinderella ile benzerlik gösterir. "Kelce –Külce", "Kül Pepeleşkası" adlı bu iki masal (ki aynı zamanda kahramanların da adıdır); kahramanının erkek olması ve cam ayakkabının yerini yüzüğün alması dışında bütünüyle bir **Cinderella** anlatmasıdır.

"Cinderella" veya "Külkedisi", bilindiği gibi dünya çapında yüzlerce versiyona sahip ve yaygın olarak anlatılan bir masal-dairesidir (Cinderella-cycle). Bu masallar, halk bilimciler tarafından ATU 510 olarak sınıflandırılmıştır (Chakraborty 2013: 32).

Cinderella, üvey annesi ve kardeşlerince horlanan, eziyet edilen, ocağın başında yaşayan bir kızdır. Ancak bazı varyantlarında kahraman "erkek"tir. Ondokuzuncu yüzyıl filozofu ve folklorcusı Joseph Grimm'in gözlemlediği gibi birçok erken dönem "Cinderella" figürü erkektir (Martin, 2018). Külkedisinin en eski versiyonlarından biri olan Ash-Lad (Kül-oğlan) adlı İskandinav masalında kahraman erkektir. "Erkek Külkedisi" zengin olmak için yola çıkar ve bir prensesle evlenir (Carus 1900: 184). Cinderella dairesi masalları içindeki bir diğer **erkek kahraman** "Ash-boy (Hai-bô)" yani "**Kül-oğlan**"dır. Kül-oğlan, üvey annesi tarafından eziyet edilip evden kovulur. Zengin bir adamın yanında su ısıtmak vb. konularda hizmetçi olarak iş bulur. Bir anlamda ocakçılık yapar. Bu sırada zengin adamın kızı ona âşık olur ve yüzük takıp nişanlanırlar. Sonuçta kız onun aslında bir hizmetçi olduğunu öğrenir ama yine Kül-oğlan zengin kızla evlenmeyi başarır (Taylor 1988: 125). Bu örneklerin dışında da "Kül-oğlan" adıyla bilinen pek çok "Erkek Cinderella" örneği vardır (Jolan 1988: 303).

Keloğlan tipine bağlı Külce ve Kül Pepeleşkası, bu tipin Cinderella tipiyle ilişkisini ortaya koyar. Bu durumda Kel tipinin, kül ve ocak sembolleriyle birlikte değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Türkiye'den derlenmiş Küllü Fatma ile de müstakil bir çalışmada karşılaştırılması oldukça önemlidir.

Keloğlan'a Yeniden Bakmak

Günümüzde anlatılan Keloğlan masalları, aslında eski Türk destanlarında gördüğümüz kutlu hanların, kötülerle mücadele ederken kılık değiştirerek mücadele ettikleri bölümün günümüze gelen uzantılarıdır. Kellik de köseliğin zıttı ve kut sembolüdür. Diğer kültürlerden ve dinlerden uzakta, Altaylarda, Gök Tanrı'sına daha yakın Türk boyları ise geleneği bugüne kadar aslına uygun olarak sürdüre gelmişlerdir (Ergun 2005: 84). Bu çalışmada incelenen masallardaki kellik, kül ve ocakla ilgili olarak tespit edilen bilgilerden hareketle, Gagauz Türklerinde Keloğlan tipine bağlı olarak anlatılan masalların **mitik özellikler** taşıdığını söylemek mümkündür.

İslâmiyetten sonra oluşan Türk kültürü, Gök Tanrı inanç sistemiyle örülmüş destanların yerine, İslâmî inancı yansıtan Hamzanâmeler, Battalnâmeler, Gazâvatnâmeler, Hz. Ali Cenknâmeleri'yle yoğrulmuştur. Tastarakay'ın vazifesini de Hızır ile erenler ve gaziler üstlenmişlerdir. Kutlu hanların Tastarakay olması motifi, İslâmî eserlerdeki kahramanların don değiştirmesi ile yaşamaya devam etmiştir. Aslan, güvercin, geyik vs. donuna giren alperenler Tastarakay'ın vazifesini devralmıştır (Ergun 2005: 80-81).

Pervin Ergun, Türkiye'de bazı folklor araştırıcıların Keloğlan'ın sosyolojik yönünü incelerken şöyle bir yanılgıya düştüklerini belirtir: "Keloğlan'ı alt sınıftan bir tipin, üst sınıfla mücadelesi olarak tanımlamışlardır (Alangu 1983: 333; Boratav 1984: 85; Eberhard ve Boratav, 1953: 12). Batılıların dünya görüşüne ve yaşantısına göre yapılan bu tanımlama bize uymamaktadır. Çünkü Türk toplumunda ne sınıflar, ne de bunların mücadelesi vardır. Türkün dünya görüşüne göre toplumdaki bütün fertler eşittir. Üstünlük kutlu yaratılıştadır. İslâmî inancın yaygınlaşmasıyla bu terim takvayla ifadesini bulmuştur" (Ergun 2005: 82).

Keloğlan tipini, sosyal statü değişikliğinin sembolü veya sınıflar arası bir mücadelenin rol modeli olarak ele alıp değerlendirmek pek de mümkün değildir. Çünkü Gagauz masallarından "Külcü ile Canavar"da masal kahramanı olan Külcü'nün, "Dazlağın Macerası"nda ise Kelce'nin zengin olması ve babasının padişah olması göz önüne alındığında; böyle bir yaklaşımın doğru olmadığı görülecektir. Ancak, saf, tembel ve kel bir çocuğun beklenmedik bir şekilde zeki, akıllı, uyanık bir yetişkin olup devleri, Köseyi yenmesi ve padişahın kızıyla evlenmesi açısından ele alınınca, bir erginleşme sürecinin olduğu görülebilir.

Birey, erginleşme sürecinde önce kendisiyle yüzleşerek, kendi benliğini ve nefsini yenerek olgunlaşır. İncelenen masallarda Keloğlan tipi, evrensel mesajların yanı sıra, millî ve dinî değerlerle de bezenmiştir. Bu değerler masalın bölümlerinde farklı işlevlerde sembolik olarak karşımıza çıkar. Kızıldağ'ın ifadesiyle: "Türk masalları farklı bakış açılarıyla ele alınarak, içerisindeki sembolik felsefe açığa çıkarıldığı takdirde, eğitim, kültürün nesiller arası aktarımı ve güncellenerek geleceğe uzanması hususlarında daha bilinçli çalışmalar yapılabilecektir. Türk milletinin asırlardan bu yana anlatıla anlatıla damıtılmış ve yoğun sembolik özler olarak vücut bulmuş masallarının derinlemesine incelenmesiyle, masalların bünyesinde barındırdığı yoğun anlam dünyası tespit edilecek ve masalın söylemek istedikleri üzerindeki sis perdesi kalkacaktır" (Kızıldağ 2018:169).

Keloğlan tipini erginlenme mitinin bir yansıması olarak kabul edebiliriz, çünkü kahramanın dönüşümü Campbell'in mono mitiyle uyumludur (2010: 75). Bunun yanında ocak ve ateş bu erginlenmenin önemli sembolleridir. Keloğlan tembel ve haylazlıkla başlayan yolculuğunu erginlenerek tamamlar. Keloğlan tipi bir erginlenme sembolüdür.

Masalın gelecekteki kahramanı gönüllü bir biçimde macera çağrısına uyar ve yola çıkar. Bu yolculuk onun erginleşmesinde bir eşik vazifesi görecektir. Çıktığı yol üçüncü çocuk için bir erginlenme yolculuğunun ilk adımı, büyük çocuklar için bencillikleri yüzünden cezalandırma sürecinin başlangıcıdır (Kızıldağ 2018:165). Büyük kardeşler özgüven patlaması ve benlik tabusundan kurtulamadıkları için cezalandırılmıştır. Türk masallarında üç çocuktan en küçüğünün daha akıllı, daha başarılı ve yetenekli oluşu yaygın bir motiftir. Özellikle gelenekte **en küçük** yani **üçüncü çocuğun** ateşi ve ocağı koruyan evlat olması masallara da yansımıştır. Türklerde üçüncü çocuğa **od-man/ot-man** isimlerinin verilişi de bu ocak ısısı olma/ateşi koruma vazifelerinden kaynaklıdır. Masallarda üçüncü çocuk daima büyük çocuklardan daha başarılıdır. Bu sebeple büyük çocuklar bencillikle hareket edip başarısız olurken, masalların sonunda sürekli küçük kardeşler ödüllendirilir. Bu durum masalların eğitsel yanıyla masalın anlatıldığı çocuğa özgüven aşılamakta ve eğer iyi-doğru davranış kalıplarıyla hareket ederse başarıyı da elde edeceğini öğretmektedir (Kızıldağ 2018: 164,165).

Dede Korkut Kitabı'nda olduğu gibi, Gagauz masallarında da kahramanın, sınavları aşarak erginlenmesi ve dönüşüme uğraması, simgesel ölüm sonrasında ortaya çıkan bir süreçtir. Dede Korkut Kitabı'nda, sınama-sınanma, bir birey olarak topluma katılmak için geçirilen olgunlaşma (erginlenme) sürecinin simgesel anlatımının yanı sıra, olumsuzluklara dikkati çekme, kolektif bilinçaltını harekete geçirme, cezalandırma yaptırımıyla insan ilişkilerini düzenleyerek toplum düzenini koruma, problemsiz nesiller yetiştirme işlevlerini de yerine getirmektedir. Sınama-sınanma, kültürel belleği, ahlaki ve hukuki yasakları, doğaya uyum metotlarını oluşturup düzenlemede de önemli işlevlere sahiptir (Uçkun 2015: 29-42). Yukarıda zikredilen sınama-sınanma ve bunun üstlendiği işlevler ile erginlenme yani olgunlaşma süreci, incelediğimiz masalların hepsinde ortak olarak görülür.

Bu makalede Türk dünyasının ortak tipi olarak ele alınan Keloğlan tipinin, Gagauz masallarındaki örneklerini de içeren incelenmesi sonucunda; Keloğlan tipinin bir erginlenme sürecinin modeli olduğu ama özellikle beklenmeyen bir kahraman olarak ortaya çıktığını vurgulamak gerekir. Bu süreç, Joseph Campbell'ın ortaya koyduğu monomit yani kahramanın yolculuğunun bir erginlenme modeli oluşturduğu teziyle de uyumludur. Bunun yanında baştaki

özellikleri ile evden ayrıldıktan sonra ortaya çıkan özellikleri arasındaki tezat da, Kelce, Külce, Kül Pepeleşkası, Külcü ve Delice'nin beklenmeyen bir kahraman olduğunu vurgular. Bu örneklerden hareketle Keloğlan'ın erginlenmesi; kahramanın özelliklerine sahip olmayan, hatta bazı durumlarda tersi özelliklere sahip olan bir tipin erginlenmesi yani beklenmeyenin kahraman olmasıdır. Bu bakımdan fakir, kel, tembel ve safla ifade edilen sıradan ve basit bir tipin başarı kazanma sürecinin örneği olarak umudu sembolize eder.

Farklı coğrafyalarda yaşamamıza, farklı inanca sahip olmamıza (Gagauz Türklerinin Hıristiyan olması gibi) rağmen, incelemeye çalıştığımız Gagauz Türklerine ait bu masallar, içinde yer aldıkları, doğdukları kültürün birer aynası olarak Türk kültür kodlarını geçmişten günümüze taşımakta ve Kelce, Külce, Kül Pepeleşkası, Kelce-Külce, Külcü, Delice gibi adlar altında, **mitik özellikler taşıyan millî bir tiple**, **Türk millî kimliği**ni yansıtmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alangu, Tahir. "Keloğlan Masalları/ Mitostan Kurtuluş – Gerçeğe Yöneliş", *Türk Dili (Türk Halk Edebiyatı Özel Sayısı)*, (207), Aralık, (1968): 458-469.
- -----. *Keloğlan Masalları*. İstanbul: Yapı Kredi, 2009.
- Alsaç, Fevziye. "Keloğlan Tipine Pikaresk Anlatım Bağlamında Bir Bakış", *Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 12, 30 (2017): 6.
- Babaoğlu Nikolay. *Masallar (Gagauz Halk Masalları)*. Kişinev, 1991.
- Beydili, Celal. *Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük*. Ankara: Yurt, 2005.
- Bilkan, Ali Fuat. *Masal Estetiği.* İstanbul: Timaş, 2001.
- Bolat, Nursel. "Keloğlan Kimliğinde Türk Masalları Anlatısı: Propp Yönteminde Türk Masalları". *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6, 3 (2017): 202.
- Campbell, J. *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu* (Çev.: S. Gürses). İstanbul: Kabalcı, 2010.
- Dilek, İ. *Altay Destanları-I*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Duman, Mustafa. *Türk Halk Anlatmalarında Olumsuz Tipler-Mit, Destan, Halk Hikayesi*, E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2017.
- Dursun, Aysun. *Keloğlan Masallarının Tespiti ve Tasnifi*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2008.

- Ergun, Pervin. "Altay Destanlarında ve Anadolu Türk Masallarında Tastarakay– Keloğlan", *Millî Folklor* 68, (Kış 2005): 78-84.
- Frazer, James G. *Altın Dal - Dinin ve Folklorun Kökleri-II*. (Çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul: Payel, 1992.
- Fromm, Erich. *Rüyalar Masallar Mitler*. İstanbul: Say, 2014.
- Harmancı, Meriç. "Keloğlan'ın Hilebazlığı", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi* 2 (2010).
- Harmancı, Meriç. *Türk Masallarında Keloğlan Tipi*. Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmit 2010.
- İşankul, Cabbar. "Alpamış Destanı ve Dede Korkut Kitabı'ndaki Mitolojik Motifler", (Akt.: Selami Fedakar), *Millî Folklor* 52 (2001): 65.
- Jung, Carl Gustav. *Dört Arketip*. (Çev. Zehra Aksu Yılmazer), İstanbul: Metis, 2005.
- Kızıldağ, Hasan. "Sembolik Bir Masal Okuması: Keloğlan İle Altın Bülbül". *The Journal of Academic Social Science Studies (International Journal of Social Science)* 67 (2018): 161-170.
- Moşkov, V. A. "Nareçiya Bessarabskih Gagauzov", *Proben Der Volkliteratur Der Turkıschen Stämme*, X, Petersburg 1904.
- Ögel, Bahaeddin. "Keloğlan Masal Motifinin Eski Türk Kökenleri*", I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri/ II. Cilt Halk Edebiyatı* (1976): 265-268.
- Ögel, Bahaeddin. *Türk Mitolojisi II*, Ankara: TTK, 1995.
- Ölçer Özünel, Evrim. "Kel Ata'dan Keloğlan'a 'Hilebaz' Dönüşüm", *Millî Folklor* 67 (2005): 47-52.
- Özcan, Tarık. "Modern Bir Öncü: Keloğlan", *Bilig* 65 (2013): 247-258.
- Schimmel, A. *Sayıların Gizemi* (Çev.: M. Küpüşoğlu). İstanbul: Kabalcı, 1998.
- Sodzawıczny, Magdalena. *Türkiye Masallarında Şamanizm Öğeleri*, Bilkent Üniversitesi, Bilkent Üniversitesi Ekonomi ve Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yüksek Lisans Tezi) Ankara 2003.
- Soykan, Ömer Naci, "Ne ve Kim Soruları Karsısında İnsanın Halleri: Kimlik-Kişilik Sorununa Felsefi Bir Bakış", *Gelenekten Geleceğe Antropoloji*, (haz. Belkıs Kümbetoğlu, Hande Birkalan Gedik), İstanbul: Epsilon, 2005.
- Şahin, Halil İbrahim. "Kaz Dağlaronda Dağ, Ağaç ve Ocak Kültü Üzerine İnanış ve Uygulamalar". *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 11, 19 (2008): 116-126.

- Şimsek, Esma. "Masalların Sembolik Dili Bağlamında Keloğlan Tipi Üzerine Bir Değerlendirme" *İtaki* 1, 2, 2007: 61-73.
- Şimşek, E. "Türk Masallarının Millî Tipi: Keloğlan". *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* 11 (2017): 41-57.
- Taylor, Archer. "The Study of Cinderella Cycle." *A Casebook*. (Ed. Alan Dundes). Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1988.
- Thompson, Stith. *Motif Index of Folk-Literature*, Bloomington, London: Indiana University Pres, Third Pringting, 1975.
- Uçkun Kocaaslan, Rabia, *Gagauz Masallarının Tip ve Motif Yapısı Bakımından İncelenmesi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2003.
- Uçkun, Rabia. "Dede Korkut Kitabı'nda Erginleşme ve Bireyleşme Sürecinde Sınama Motifinin İşlevi", *E.Ü. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 15, 2, (2015): 29-42.
- Uraz, Murat. *Türk Mitolojisi*, İstanbul: Mitologya, 1992.
- Yolan, Jane. "America's Cinderella." *Cinderella A Casebook*. (Ed. Alan Dundes). Wisconsin: The University of Wisconsin Press, 1988.

İnternet Kaynakları

- Chakraborty, Gargee. (2013). Representation of women in the folktales of the Rabhas and Garos. Gauhati: Gauhati Unıversity For The Degree Of Doctor Of Philosophy In The Department Of Folklore Research In The Faculty Of Arts. (Ph.D. Thesis). <http://hdl.handle.net/10603/116213 (21.10.2018)>
- Carus, Paul. (1900). "Religion In Fairy Tales- Miscellaneous". The Open Court A Monthly Magazine, V. VXIV, London: Chicago The Open Court Publishing Company London Agents Kkgan Paul, Trebhch, Trübnbr & Co., Ltd.: 184-186.
- <http://www.iapsop.com/archive/materials/open_court/open_court_v14_1900.pdf (21.10.2018)>
- Martin, A. (2018). Dragon: Feras and Power. London: Reaktion Books. https://books.google.com.tr/books?id=iGVoDwAAQBAJ&printsec=frontcover&dq=dragon:+fear+and+power&hl=tr&sa=X&ved=0ahUKEwjjhfSn8pXeAhWGjCwKHfRBDc0Q6AEIKDAA#v=onepage&q=ash%20raker&f=false (21.10.2018).

EK: İncelenen Gagauz Masallarının Karşılaştırılması

Masalın Adı	**Kelce-Külce**	**Kül Pepeleşkası**	**Külcü ile Canavar**	**Dazlağın Macerası**	**Delice**
Kahramanın (Kel Tipin) Adı	Kelce – Külce	Kül Pepeleşkası	Külcü	Kelce	Delice
Tipin Temel Özelliği	Küllükte Oynar, Zeki Hazır Cevap	Küllükte Oynar Zeki Hazır Cevap	Küllükte Oynar, Zeki Hazır Cevap	Kel Zeki Devle Kardeşlik Hazır Cevap	Tembel Saf Küllükte Oynar, Zeki Hazır Cevap
Kahramanın Anne ve Babası	Var	Var	Var	Var	Yok-Ölmüş
Kahramanın Babasının Mesleği (Gelir Durumu)	Orta Sınıf Çorbacı	Çiftçi	Padişah	Padişah	Fakir

Kardeş Sayısı	3 Erkek Kardeş	3 Erkek Kardeş	3 Erkek Kardeş	40 Erkek Kardeş	3 Erkek Kardeş
Kahraman Kaçıncı Çocuk	En Küçük	En Küçük	En Küçük	En Küçük	En Küçük
Yolculuğa Çıkış	Eşek İle	Sihirli At İle	Yaya Olarak	Topal Katır İle	Dana ve Eşek İle
İmtihan/ Görev	Padişahın kızının sorularını cevaplama	Buzlu Bayır'a Çıkma	Olağanüstü Kuşu Yakalama	Evlenmek İçin Eş Bulma	Para Kazanma Annelerinin Kırkını Yapma
Olağanüstülük	Yok	Sihirli At Sihirli Kıl	Olağanüstü Ağaç Olağanüstü Kuş Hayvanlarla Konuşma Kılık Değiştirme Ölüp – Dirilme Ab'ı-Hayat	Dev Devle Kardeşlik Sihirli Nesneler Devin Tılsımı	Yok

Ödül	Padişahın Kızı ile Evlenme	Padişahın Kızı ile Evlenme	Padişahlık	Devden Kurtulma Padişahın Kızı ile Evlenme	Altın Bularak Zengin Olma
Ceza	Yalancı Büyük Kardeşler Dövülür	Yalancı Büyük Kardeşler Dövülür	Padişah İki Büyük Oğlunu Öldürür	Devi Öldürme	
Formel Sayılar	3	3	3	40	3

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies
18/2 Kış–Winter 2018, ss. 571-581
DOI: 10.32449/egetdid.488367

Karpowicz, Adam. Osmanlı Türk Yayları: İmali ve Tasarım. Çev. Mehmet Yılmaz Akbulut, İstanbul: Okçular Vakfı, 2018, 248 sayfa. (ISBN 978-605-81952-1-9)

Arş. Gör. Recep Efe ÇOBAN*

Türk okçuluğu, özellikle son yıllarda her yaştan insanın ilgisini cezbetmeyi başarabilen nadir alanların başında gelmektedir. Bu ilgiyle ilişkili olarak okçuluğu konu edinen bilimsel araştırma ve sosyal etkinliklerin sayısı da günden güne artmıştır. Değerlendirmesini yapacağımız *Osmanlı Türk Yayları: İmali ve Tasarım* başlıklı eser de uluslararası alanda okçuluk üzerine yapılan çalışmalar arasındadır.

Osmanlı Türk Yayları: İmali ve Tasarım kitabı, Kanada'da yaşamını sürdüren Polonya asıllı kimyager, konservatör[1] ve restoratör[2] Adam Karpowicz'in Osmanlı Türk yayları üzerine yaptığı uzun süreli çalışmaların özeti mahiyetindedir. Özgün dilinde *Ottoman Turkish Bows: Manufacture and Design* adı altında ilk kez 2008 yılında yayımlanmış bu çalışma Mehmet Yılmaz Akbulut tarafından Türkçeye çevrilmiş, Okçular Vakfı Yayınları tarafından yayımlanmıştır. **Eser,** toplamda 248 sayfa ihtiva etmekte ve 14 bölümden oluşmaktadır.

*Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dünyası Sosyal, Ekonomik ve Siyasal İlişkiler ABD, recepefecoban@gmail.com

[1] Tarihî eserlerin hâli hazırda sahip oldukları fiziksel durumu daha uzun süre muhafaza edebilmelerini sağlamak amacıyla uzmanlaşmış bir meslek dalı. Bu konuyla ilgili kısa bir metin için bk. Keck, Sheldon. "Training for Engineers in Conservation" Studies in Conservation 6. 4 (1961): 147.

[2] Yıpranmış tarihî eserlerin aslına uygun şekilde onarımlarını yapmak yahut aslına uygun kopyalarını hazırlamak için uzmanlaşmış bir meslek dalı. Konuyu ihtiva eden kısa bir metin için bk. Ruhemann, Helmut. "The Training of Restorers" Studies in Conservation 6. 4 (1961): 147-148.

Gönderim Tarihi:27.11.2018
Kabul Tarihi:19.12.2018

Kitap İncelemesi

Okçular Vakfı Başkanı Haydar Ali Yıldız'ın "Takdim" (s. 7-9) bölümüyle başlayan eser, Osmanlı dönemi Türk yay yapımcılığı ile uzun süredir ilgilenen ve bu konuda başarılı denemeleri bulunan Süleyman Cem Dönmez'in "Türkçe Baskıya Önsöz" (s. 9-13) başlıklı yazısı ile devam etmektedir. Ardından çevirmen Mehmet Yılmaz Akbulut'un "Tercümeye Dair" (s. 13) başlıklı kısa bölümü ve Adam Karpowicz'in "Önsöz"ü (s. 15-17) yer almakta, bu bölümler sonrasında yer alan "Giriş" (s. 17-21) kısmıyla birlikte ile eser Osmanlı Türk yaylarının dünyasına giriş yapmaktadır. "Osmanlı Yayının Kökenleri" (s. 21-25) bölümünde Osmanlı döneminde üretilmiş Türk yaylarının Orta Asya kökenlerine dair kısa bir metin kaleme alan Karpowicz, "Tasarım" (s. 25-45) başlığı altında farklı yay tipolojileri ile ilişkili olan yapısal mimarî problemlerini ve bu problemlerin çözümlerine dair denemeleri ele almıştır. Bu iki bölümden sonra yer alan "Kompozit Yaylar ile Tek Çeşit Malzemeden Üretilen Yayların Karşılaştırılması" (s. 45-51) başlığı altında ise okçuluk araştırmalarının en çok merak edilen konularından biri olan "farklı malzemelerden imal edilmiş yaylar" ile "tek malzemeden imal edilmiş yaylar" arasındaki avantaj ve dezavantajları değerlendirilmiştir. İçerik açısından en zengin muhtevaya sahip olan "Osmanlı Yayları" (s. 51-215) bölümü, eserin başat konusu olan Osmanlı dönemi Türk yaylarının üretim süreci, sahip oldukları potansiyel, verimlilik oranları, süslenmeleri gibi pek çok konuda ayrıntılar vermekte, Türk okçuluk literatüründe bu bağlamda ele alınabilecek pek çok eksiği gidermektedir. "Ek-1: Ölçü Tablosu" (s. 215-216) ise adından da anlaşılacağı üzere farklı birimler arasındaki oranları ihtiva etmektedir. Bu bölümden sonra gelen "Ek-2: Türk Yaylarının Performansı" (s. 216-228), "Ek-3: Yayların Kütlesi" (s. 228-236), "Ek-4: Yay Tezyinatı" (s. 245-248) başlıklı bölümler, *Journal of the Society Archer-Antiquaries* dergisinin farklı sayılarında çıkmış makalelerin Türkçe tercümeleridir. Eserin son bölümü olan "Ek-5: Yaya Kiriş (Çile) Takmak" (s. 245-248) ise imalat süreci yeni tamamlanmış bir yaya nasıl kiriş takılacağını anlatmaktadır.

Okçuluk, insanoğlunun erken dönemlerden itibaren meşgul olduğu uygulamalardan biri olup, antik kaynaklarda dahi kendine yer bulabilmiş beşerî faaliyetler arasında yer almaktadır (Longman ve Walrond 1894: 9). Fakat okçuluğa dair bilgiler ihtiva eden birçok eser "okçu", "yay", "ok" gibi terimlere atıf yapmasına rağmen okçuluğun uygulamasına yahut yay ve ok yapımının ayrıntılarına dair bilgileri içermemektedir. Zira hem okçuluk hem de yay ve ok, bir taraftan stratejik diğer taraftan ise kültürel bir derinliği olan askerî uygulamalardır (Göksu 2018: 55-56). Dolayısıyla ilgili verilerin yazıya geçirilmesinden kaçınıldığı ve bu sayede farklı kişilerin eline geçmesinin engellenmiş olması muhtemeldir. Bu sebepten ötürü okçuluğun uygulamasına ya da okçuluk için gereken ekip-

manların imalatına dair bilgi içeren eserler, gelenekte neredeyse tamamen kaybolmuş bu mesleklerin yeniden ihyası için büyük önem arz etmektedir.

Karpowicz'in eseri, uluslararası literatürde Paul Klopsteg'in *Turkish Archery and the Composite Bow* isimli kitabından sonra, Osmanlı dönemi Türk yaylarının imalatını ve gelişimini toplu bir şekilde ele alan çalışmaların ikincisi olarak zikredilebilir. Bu eser, okçuluk ekipmanlarının imalatlarına dair bilgileri de ihtiva eden Mustafa Kani Bey'in *Telhîs-i Resâîlât-ı Rumât* isimli eserini temel almaktadır (Klopsteg 1987: 5-6). Fakat uluslararası literatürde, Klopsteg'in eserinin yayımlanmasından sonraki süreçte yaşanan teknolojik gelişmeleri, eser tespitleri, analizler ve bilimsel araştırmaları bünyesinde barındıran yeni bir eserin eksikliği söz konusu olmuştur. Özellikle yayların imalatı bağlamında bu boşluğu dolduran Karpowicz, eserini bilimsel bir araştırmadan çok "Osmanlı dönemi Türk yayı yapım sürecinde tecrübe ettiği konuları aktardığı" bir çalışma olarak tanımlamaktadır (s. 17-18). Dolayısıyla eserin muhataplarının bilimsel bir çalışma yerine Osmanlı dönemi Türk yaylarının üretim safhalarını ele alan bir araştırmayla karşı karşıya olduklarını göz önünde bulundurmaları elzemdir.

Osmanlı Türk Yayları: Tasarım ve İmalat başlıklı eserin ülkemizde doldurduğu boşluk uluslararası literatürdeki katkıya benzerdir. Yukarıda da değinildiği üzere, eldeki kaynaklar arasında Osmanlı dönemi Türk yaylarının üretim süreçlerine dair en ayrıntılı bilgiler Mustafa Kani Bey'in *Telhîs-i Resâîlât-ı Rumât* kitabında yer almaktadır (Yücel 2015: 39). Fakat uzun yıllar boyunca bu eser günümüz Türkçesine aktarılmamış, dolayısıyla Türkiye'de konuda belirli miktarlarda bilgi eden tek eser, Ünsal Yücel'in kaleme aldığı *Türk Okçuluğu* adlı kitap olmuştur. Son yıllarda Geleneksel Türk Okçuluğu konusuna artan ilgiye paralel olarak başta *Kavsname* olmak üzere Mustafa Kani Bey'in *Telhîs-i Resâîlât-ı Rumât* gibi eserleri de günümüz Türkçesine çevrilerek literatüre eklenmiştir. Lâkin Karpowicz'in eseri, bu literatür içerisindeki en güncel araştırma olması ve tecrübeye dayalı olarak Osmanlı dönemi Türk yaylarının üretim sürecinin tamamını konu alması sebebiyle mühim bir boşluğu doldurmaktadır.

Eser, yukarıda zikredilenlerin dışında birçok konuda özgün fikirleri içermekte, hâlihazırda bilinen konuları destekleyici savları da ortaya koymaktadır. Örneğin bir bölümde Karpowicz, kalın yay sallarının daha verimli olduğunu ve okun hızını arttırdığını iddia ederken (s. 26), bir başka yerde Osmanlı dönemi Türk yayı tasarımının en zayıf noktasının baş kısmındaki esneme bölgesi olduğunu zikretmektedir (s. 33). Bu bağlamda değerlendirilebilecek bir başka cümlede Karpowicz, salların eğilen noktası kabzaya yaklaştığı takdirde Türk usulü çekişten daha fazla verim alındığını düşünmektedir (s. 34). Yayın stabilizasyon sorunlarını azaltmak için salların geniş tutulması (s. 42), kısa yay tasarımlarının uzun yay tasarımlarına kıyasla toparlanma hızları bakımından daha üstün oldu-

ğu (s. 47), bileşik yayların havadaki nem miktarında tahmin edildiği kadar etkilenmedikleri (s. 49), yayın yapımında kullanılan hayvansal tutkalın nem ile etkileşime girdiğinde esnekliğini kaybettiği (s. 75) gibi pek çok hipotez eser içerisinde zikredilmiş, bu açıdan alanda yapılacak yeni çalışmalara ilham verecek nitelikte bir içerik oluşturulmuştur.

İlk örneklerini Sümer tabletlerine dek götürebileceğimiz çeviri faaliyetleri (Yücel 2007: 22), insanlığın son günlerine kadar devam edeceğini öngörebileceğimiz bir tartışmayı ihtiva etmektedir. Zira çevirmenler, bu faaliyetin başlangıcından beri "sözcüğü sözcüğüne", "serbest çeviri", "anlama göre çeviri" gibi farklı yöntemler kullanmış, ilgili metin için en uygun metodu bulmaya çabalamıştır (Yücel 2007: 30). Bu bakımdan, her eser için kullanılabilecek tek bir çeviri yöntemi geliştirmenin mümkün olmadığını, dolayısıyla her çeviriyi kendi içerisinde özgün bir yeniden inşa olarak değerlendirmek gerektiğini ifade etmek yanlış olmayacaktır. Değerlendirmesini yapacağımız eserin çevirmeni olan M. Yılmaz Akbulut da bu konuya değinmiş ve yaptığı çevirinin zaman içerisinde keşfedilecek yeni terimlerle birlikte tadilata ihtiyaç duyacağını zikretmiştir (s. 13).

Yukarıda da değindiğimiz üzere Türk okçuluğu üzerine yapılan çalışmaların sayısı özellikle son yıllarda artmıştır. Buna rağmen ilgili alandaki araştırmalar sadece son yıllardaki odaklanmalardan ibaret olmamış, farklı dönemlere ait özgün araştırmalar sayesinde bazı hususlardaki bilgi birikimi oluşturulmaya çalışılmıştır. Fakat bu araştırmaların farklı disiplinlerde uzmanlaşmış kişiler tarafından ele alınmış olması ve aralarında bulunan zamansal boşluklar, başta terminoloji ve yöntembilim olmak üzere altyapı sorunlarını beraberinde getirmiştir. Türk okçuluğunun merkezini oluşturan "farklı malzemelerin bir araya getirilmesi sonucu oluşan yay" tasarımı için dahi ortak bir terim bulunmamaktadır (Temizkan ve Çoban 2015: 17). Dolayısıyla ilgili alandaki çevirilerde kullanılan terimlere dair yıkıcı eleştirilerin yapılmaması, ortak bir terminoloji oluşması için çaba gösterilmesi gerekmektedir. Bu gayeyle, M. Yılmaz Akbulut'un çevirisinde kullandığı terimlere dair birkaç öneri ve soru işaretini zikretmek istiyoruz.

Akbulut, "Giriş" bölümünün hemen başında yer alan "**sinir arkalı yaylar**" ifadesini (s. 17), İngilizce literatürde sıklıkla karşılaşılan **"sinew backed bow**" teriminin karşılığı olarak kullanmıştır. Eserin orijinalinde "… *selfbows, including* **bows backed with sinew**" olarak geçen bu terim (s. 6), terminolojik bağlam bakımından önemli soru işaretleri barındırmaktadır. İlgili terim için en erken bilgilerden birinin sahibi olan Henry Balfour, zikredilen yay tipinin bir örneği olarak Doğu Eskimolarından bahseder. Ona göre Doğu Eskimo yayında çoğunlukla yekpare bir ahşap parçasının **"sırt"** kısmına, yani gerilmeye maruz kalan yüzüne hayvan tendonlarının sarılmasıyla imal edilmiş ip benzeri sarımlar sabit-

lenmiş, yani tendon sarımlarıyla "**takviye edilmiş/desteklenmiş**" bir yay tasarımı kullanılmıştır (Balfour 1889: 221). Bu bağlamda, "**sözcüğü sözcüğün**e" bir karşılık terim bulunmak isteniyorsa, burada geçen ifade "**sinir arkalı bir yay**"dan çok, "**sinir destekli**" ya da "**sinir takviyeli**" yay olarak kullanılabilir. Dahası, çevirmenin kullandığı **"sinir arkalı yay"** ifadesinde, Türk okçuluk terminolojisinde yayların gerilmeye maruz kalan yüzü için kullanılan "**sırt**" ifadesi yerine "**arka**" terimi tercih edilmiştir. Oysa ilgili terminoloji bağlamında düşünüldüğünde "**sinir arkalı yay**" kullanımı hem ilgili altyapısal zemin hem de anlamsal karşılık açısından doğru bir çeviri değildir.

Eserin farklı kısımlarında kullanılan ve terminoloji açısından kafa karışıklığı yaratan bir diğer ifade ise "**bükülmez baş**", "**uzun başlı/uçlu**" gibi terimlerde kendini göstermektedir (s. 22). Buna göre ilgili terim kullanımları, İngilizce terminolojide sıklıkla "**Asiatic bow**" olarak zikredilen yay tasarımında bulunan, kirişlerin takıldığı, esnek kanat kısmı ile belirli bir açı yapacak şekilde eklemlenmiş bölümleri ifade etmek için tercih edilmektedir. Bu bölümler, yayın esnek olan kanat/kol kısımlarından farklı olarak mümkün olduğunca sert ve mukabil şekilde tasarlanmış olup, kimi zaman yekpare ve yoğunluğu yüksek bir ahşap yardımıyla, kimi zaman ise geyik boynuzu, kemik gibi farklı materyallerin lamine edilmesiyle imal edilirler (Rausing 1967: 17).[3] İlgili terimin İngilizce terminolojideki karşılığı ise çoğunlukla "**ear**" olarak kullanılmaktadır. Okçuluk fiziği üzerine yapılmış pek çok araştırması olan Bob W. Kooi'nin "Functioning of Ears and Set-Back at the Grip of Asiatic Bows" isimli makalesi bu meseleyi ele almakta olup, konuya dair pek çok özgün fikir ihtiva etmektedir (Kooi 1996: 73-77). Karpowicz ise eserin orijinalinde bu terimi "… *based on long,* ***rigid tips*** *as an extension of composite limbs*" şeklinde kullanmıştır (s. 10). Öyleyse, ilgili terimin çevirisi için "**kulak**" kelimesi kullanılacağı gibi (Çoban 2016: 2), Tuva Türkçesi okçuluk terminolojisinde kullanıldığı bazı derleme çalışmalarında tespit edilmiş olan "**karış**" kelimesinin tercih edilmesi de düşünülebilir (Darja 2009: 22). Yahut eserdeki özgün ifadeye doğrudan bağlı kalarak "**sertleştirilmiş/katılaştırılmış yay başı**" ifadesi tercih edilebilir.

Yine bir başka bölümde çevirmen, Türkçede okçuluğa dair atıf yapan birçok araştırmacının hatalı olarak kullandığı terimlerden biri olan ve İngilizce literatürde "**reflex**" olarak bilinen yay tasarımını anlamı dışında çevirmiştir. Eserin 23. sayfasında yer alan*"… Ama kabza kısmında azaltılmış bir tepki daha tepkisel yay salları ile bir araya geldiğinde, yay mükemmel bir …*" cümlesinde "**tepki**" ve "**tepkisel**" olarak çevirisi yapılan terimler, "**reflex**" ile "**reflexed**" kavramlarının

[3] Ünsal Yücel, bu tip yapısal mimariye sahip olan Kırım Tatar yaylarından bahsetmektedir (Yücel 2015: 299).

karşılığı olarak kullanılmıştır (s. 23). Eserin özgün hâlinde "… *However, a reduced reflex in the grip, combined with more reflexed limbs makes a bow a great shooter and this is exactly …*" şeklinde geçen "**reflex**" terimi (s. 10), İngilizce okçuluk terminolojisinde, yay kurulmamış hâldeyken kanat bölümlerinin, referans noktası olarak alabileceğimiz kabza merkezine göre sırtın olduğu yüzeye, yani okçunun baktığı tarafa doğru açı yapmasını ifade etmektedir (Nieminen 2010: 1). Bu durumda "**reflex**" olacak şekilde imal edilmiş bir yaylar, tersine doğru kurulmakta ve bu hâldeyken kiriş takılmaktadır; "**deflex**" olarak geçen yaylarda ise tersine doğru kurma yapılmamakta, yani bükme işlemi olmaksızın kiriş doğrudan geçirilerek atışa hazır konuma getirilmektedir (Bk. Görsel-1). Bu durumda bir yaydaki "**reflex**" özelliği, yay kollarının daha büyük bir gerginliğe maruz kalmasına sebep olduğu söylenebilir. Bu gerilme, azamî miktarı, yani yay kollarının kırılma katsayısını aşmazsa çekiş ağırlığına ve verimliliğe katkı sağlar ve teoride "**reflex**" bir yay, "**deflex**" bir yaya kıyasla daha fazla enerji depolar. İlgili tercüme terim, bu bağlamda incelendiğinde zikredilen "**tepki**" ve "**tepkisel**" ifadelerinin anlamsal olarak karşılıksız kaldığı söylenebilir. Fikir birliğine varılmış bir çeviri terim söz konusu olmadığına göre, yukarıda değindiğimiz anlamsal bütünlük çerçevesinde, "**reflex**" teriminin çevirisi için "**tersine kurmalı**", "**deflex**" teriminin karşılığı için ise "**düz kurmalı**" ifadeleri tercih edilebilir (Çoban 2016: 3, 7).

Tercümenin 37. sayfasında yer alan *"Bu çapraz kesitin sal kısmı **fleks** halinde iken –yani kullanım için hazır konuma getirildiğinde dış yüz kavisli bir şekil alacaktır- sinir arka kısım boyunca içbükey olacak ve boynuz da yuvarlak bir şekil alacaktır*" cümlesinde zikredilen "**fleks**"[4] terimi (s. 37), bir önceki paragrafta zikredilen "**reflex**" ve "**deflex**" terimleriyle doğrudan ilişkili olup herhangi bir çeviri terimle karşılanmamıştır. "**Flex**" terimi, İngilizce okçuluk literatüründe zaman zaman "**kurulmuş/gerilmiş yay**" anlamlarını kapsayacak şekilde "**flexed bow**" biçiminde görülmekte olup, "**gerili, kurulu**" anlamlarını taşımaktadır (Hranicky 2013: 91). Dolayısıyla ilgili bölümdeki "**flex**" terimi yerine "**kurulmuş**" yahut "**gerilmiş**" kelimelerinin kullanılması daha doğru olacaktır.

[4] Bu terim eserin orijinalinde "If the limb of this cross-section is flexed, the flat outer surface will assume a curved shape – the sinew will acquire a concavity along the back and the horn will become round." şeklinde geçmektedir (Karpowicz 2008: 24).

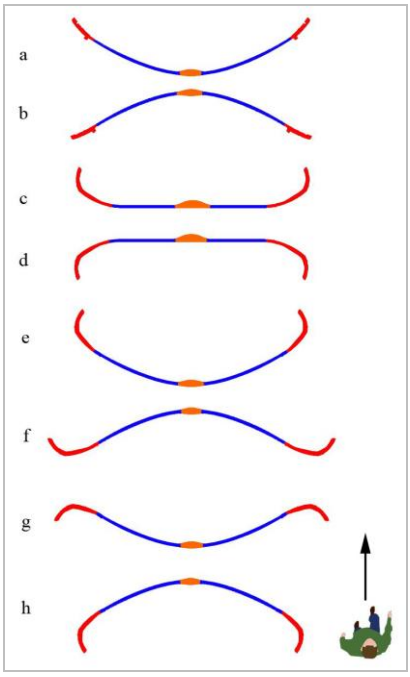

Görsel-1: a: Ters kurmalı yay (Reflex bow); b: Düz kurmalı yay (Deflex bow); c: Ters bükümlü yay (Recurve bow); d: Düz bükümlü yay (Decurve bow; e: Ters kurmalı ve ters bükümlü yay (Reflex and recurve bow); f: Düz kurmalı ve ters bükümlü yay (Deflex and recurve bow); g: Ters kurmalı ve düz bükümlü yay (Reflex and decurve bow); h: Düz kurmalı ve düz bükümlü yay (Deflex and decurve bow).

Bölümün başında da değinildiği üzere, çevirinin pek çok yerinde İngilizcede "**back**" olarak zikredilen fakat Türkçe terminolojide "**sırt**" olarak geçen terimin tercümesinde açık hatalar görülmektedir. Örneğin 46. sayfada Bob Kooi'nin *Society of Archer-Antiquaries* dergisinde yayımlanmış bir makalesine yapılan bir atıfta *"…zira sırt kısmında sıkıştırma için boynuz ve **arka** kısmında gerilim için sinirin ve çekirdekte ahşap gibi malzemelerin tercih edilmesi kütle başına düşen enerji depolama kapasitesini arttırmaktadır*" ifadeleri yer almaktadır (s. 46). İlgili bölüm, eserin orijinalinde ise "*… storage that is larger…. This factor is large due to the storage capacity for energy per unit of mass a result of usage of materials like horn at the **belly** for compression, sinew at the **back** for the tension and wood in the core*" cümlesi içinde görülmektedir (s. 31). Türkçeye oldukça kritik bir hata ile tercüme edilen bu cümlenin yeniden ele alınması şarttır. Zira İngilizce özgün ifadelerden de anlaşılacağı üzere Türkçe tercümede "**sırt**" ve "**arka**" terimleri karıştırılmış ve bir anlam karmaşası oluşmuştur. Bilindiği üzere boynuz eklenerek sıkıştırma kuvvetlerini dengeleyen yüzeye İngilizce

terminolojide "**belly**" (Paterson 1966: 74), sinir (tendon) ile desteklenerek gerilme kuvvetine maruz kalan yüzeye ise "**back**" adı verilmektedir (Paterson 1966: 74). Özellikle Batı literatüründe sıklıkla görülen bu ifadelerin kaynağının, Tayboğa isimli Memlûk silahşorunun[5] bileşik yay tanımı (Yadin 1963: 7) ile ilişkili olarak yaygınlaşmış olması yüksek ihtimaldir.[6] Tercümenin bazı kısımlarında bu hata tekrarlanmış, boynuz eklenen yüzey "**sırt**", sinir döşenen yüzey ise "**arka**" şeklinde çevrilmiştir (s. 46). Konu ile ilgili çalışmalara yeni başlayan kişilerin bilgi anlamında karışıklık yaşamaması için bu hatanın ele alınması elzemdir.

Çeviride sıklıkla zikredilen "**çekirdek**" ifadesi de tartışılması gereken çeviri terimlerden biridir. Eserin muhtelif kısımlarında, İngilizce terminolojide "**core**" ifadesinin karşılığı olarak karşılanan bu terim, yayın yapımında kullanılan ahşap malzemeleri anlatmak için kullanılmaktadır (s. 92). Hiç kuşku yok ki "**sözcüğü sözcüğüne**" yapılacak bir tercümede "**core**" teriminin karşılığı olarak "**çekirdek**" ifadesi kullanılabilir. Fakat yay terminolojisinin kendi içerisindeki gelişimi düşünüldüğünde farklı bir çevirinin daha uygun olduğu görülecektir. Örneğin Yigael Yadin'in eserinde 15. yüzyılda yaşamış Tayboğa isimli silahşorun şu ifadeleri yer alır:

> *İyi bir bileşik yayın yapısı insandan çok da farklı değildir. İnsan nasıl iskelet, kas, damar ve kandan oluşuyorsa bileşik yay da bunların muadili olan dört şeyden müteşekkildir. İskeletin yerine ahşap, kasın yerine boynuz, damarın yerine sinir (tendon), kanın yerine ise tutkal vardır. İnsanın nasıl sırtı ve karnı varsa bileşik yayın da sırtı ve karnı vardır. Ve insan*

[5] Okçuluğa dair en eski risalelerden biri olan Bugyetü'l-Merâm Gayetü'l-Garâm'ın müellifi Memlûk silahşoru Tayboğa el-Eşrefî el-Beklemişî el-Yunanî kastedilmektedir (Yücel 2015: 36).

[6] Osmanlı dönemi Türk yaylarını konu edinen pek çok eserin kaynağı olan Telhîs-i Resâîlât-ı Rumât içerisinde geçen "….kurudukda kenârlarından taşan tutğalı ve îcâb iden **karın** zahır ve kenârların düzeldüp tathîr idüp ve kasan başı…" ifadesi, "**karın**" isimlendirmesi için bir kaynak olarak gösterilebilir (Mustafa Kâni Bey 2010:328). Dahası, yine aynı eser içerisinde zikredilen ve yay için kullanılan boynuzlara dair zikredilen *"…iki nev' yay kemiği ahz olunur birine kabak ve birine karın ta'bîr iderler kabak ta'bîri boynuz hayvânın başında iken taşra tarafına gelen yeridir karın ta'bîri iç tarafına gelen yeridir ke-mâ hulika-leh karın ve kapak tarafın başka başka kesüp alurlar orta tarafı yaya gelmez terk iderler ve bir kavsin bir yanına kapak ve bir yanına karın urulmaz zîrâ karın gevşek ve kabak sert olur ekser timar yaylarında temiz karın evlâdır dinmiş ki gevrek olmadığından timar kuruluğuyla şikest olmaz…"* ifadesi, dönemin yaylarında kullanılan boynuzdan "**kapak**" ve "**karın**" olarak iki parça çıktığını, tımar yaylarında "**karın**" kısmının sıklıkla kullanıldığı anlatılmaktadır (Mustafa Kâni Bey 2010: 325). Buradan çıkarımla boynuz yerleştirilen yüzeye "**karın**" denilmesi ile alıntıda zikredilen ve "yayda kullanılan boynuzun bir bölümü olan karın kısmı"nın ilişkili olduğu düşünülebilir.

> *nasıl geriye doğru eğilemiyor fakat öne doğru eğilebiliyor ise bileşik yay da aynıdır* (Yadin 1963: 7).[7]

Alıntıdan da anlaşılabileceği üzere, bileşik yayın bölümleri genel itibariyle insan fiziğiyle eşleştirilerek kullanılmaktadır. Bu bağlamda İngilizce literatürde zikredilen "**core**" teriminin karşılığı olarak "**çekirdek**" yerine "**iskelet**" ifadesinin tercih edilmesinin daha uygun olduğu söylenebilir.

Okçuluğun aynı zamanda bir kültürel unsur olduğu düşünüldüğünde okçuluk üzerine yapılmış her türden araştırma, başta Türk kültür tarihi araştırmaları olmak üzere birçok alandaki çalışmaya katkı yapma potansiyeline sahiptir. Karpowicz'in *Osmanlı Türk Yayları: İmali ve Tasarım* başlıklı bu eseri de, başta Osmanlı dönemi Türk okçuluğu olmak üzere öncül ve ardıl birçok kültürel safhayı yorumlamamızı sağlayan yapısal yay mimarisi problemleri/çözümleri, tasarım özellikleri, imalat ipuçları gibi özgün konuları içermektedir. Bu bakımdan eserin Türkçeye çevrilerek ilgililerin beğenisine sunulması, takdir edilmeli ve desteklenmelidir.

Yukarıda da değindiğimiz üzere her türden çeviri eserde kronik bazı problemler bulunmaktadır. Bunların başında da ilgili terminolojinin hedef dile çevrilerek uygun karşılıklarının bulunması gelir. Çevirmenler bir taraftan ilgili yabancı terimlerin en uygun karşılıklarını aramakta, diğer taraftan da metinde herhangi bir anlam bulanıklığı oluşmaması için üslup ve ifade zenginliğini bütünsel olarak inşa etme çabasındadırlar. Bu yüzden birçok çevirmenin yükü, o eseri kendi dilinde zikreden müelliften daha ağır olabilir. Zira müellif, söz konusu eser bilimsel ise çoğunlukla konuya hâkimdir ve terminoloji konusunda daha az problem yaşar. Oysa çevirmenler her yeni eserde ilgili terminolojiyi öğrenmek ve mümkün olan en uygun şekilde hedef dile ulaştırmakla mükelleftirler. Adam Karpowicz'in bu kıymetli eserini tercüme eden M. Yılmaz Akbulut da benzer sıkıntılar yaşamış ve yaşadığı sıkıntıların bir kısmını eserin hemen başındaki "Tercümeye Dair" başlıklı metinde zikretmiştir.

[7] Alıntının özgün hâli şöyledir: *"The structure of the composite bow is not unlike that of man. The human body is made up for basic elements –bones, flesh, arteries, and blood. The composite bow has the same four elements: wood-its skeleton; horns-its flesh; tendons-its arteries; glue-its blood. Man has back and belly. So has the bow. And just as man can bend forward but is likely to damage himself by bending too far backward, so with the operation of the bow"* (Yadin 1963: 7); Ünsal Yücel ise bu ifadeyi şu şekilde eserine almıştır: *"Yay da insan gibi dört esas maddeden yapılmıştır: ağaç iskeleti insanın kemiği, boynuzu insanın eti, sinir onun damarları, tutkalı ise kanı yerinedir. İnsan gibi, yayın da karnı ve sırtı vardır; insanı arkaya çok bükersen kırılır, yayı da öyle"* (Yücel 2015: 4).

İlgili terminolojinin oturmadığı, pek çok temel terimin anlamlarının ve karşılıklarının dahi tartışıldığı bir alan olan Türk okçuluk araştırmalarını konu edinen bir eserin çevirisinde yukarıda değindiğimize benzer problemlerin yaşanmış olması gayet doğaldır. Önemli olan sonraki baskılarda bu problemlerin ve tercümenin yeniden ele alınması, bazı noktalardaki kritik çeviri hatalarının yaygınlaşmadan önlenebilmesidir. Zira bilindiği üzere yanlış öğrenilmiş olanı düzeltmek, yeni bir şeyin öğrenilmesinden daha zordur ve Türk okçuluk araştırmaları hızla gelişmekte olan bir alan olmasına rağmen bilimsel altyapısı oldukça zayıf bir seviyededir. Dolayısıyla mümkün olan en kısa sürede:

- Bilgi kirliliğinin önlenebilmesi için bilimsel bir çalışma grubunun kurulması,
- Mümkün olan en arı Türkçe ile terminoloji ortaklığının sağlanması,
- Geleneksel okçuluğun uygulamaları üzerine teorik ve pratik konularda çalışmalar yapan araştırmacıların birikimlerinin farklı kanallarla kayıt altına alınarak paylaşılması,
- İlgili alanın temel paradigmalarını ve problemlerini konu edinen eserlerin tercüme edilmesi,
- Uluslararası alanda kendini kanıtlamış makalelerin tercümelerini ihtiva eden tematik derleme kitapların neşredilmesi,
- Bilimsel çalışmaları destekleyecek akademik bir derginin yayın hayatına girmesi sağlanmalıdır.

Sonuçta, ilgili eserin çevrilmesinin Türk okçuluk araştırmaları bağlamında çok mühim bir gelişme olduğu ve yukarıda değindiğimiz bazı çeviri hatalarının düzeltilmesiyle birlikte alanın başat kaynaklarından biri hâline gelme potansiyeli taşıdığı kolaylıkla söylenebilir. Bu bağlamda Okçular Vakfı başta olmak üzere, çevirmenlik görevini üstlenen Sayın M. Yavuz Akbulut'un ve eserin çıkışında katkı sağlayanların gösterdikleri çabanın takdir edilmesi elzemdir.

KAYNAKÇA

- Balfour, Henry. *On the Structure and Affinities of the Composite Bow*. Londra: Harrison and Sons, St. Martin's Lane, 1889.
- Çoban, Recep Efe. *Orta Asya ile Bereketli Hilal Arasında Bileşik Yayın Keşfi ve Gelişim Aşamaları (MÖ 3000 – MÖ 500)*. Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir:, 2016.
- Darja, Biçeslav. *Traditsionnıe Mujskie Zanyatiya Tuvintsev* – Tom 1. Kızıl: Tuvanskoe Knijnoe Izdatelstva, 2009.

- Göksu, Erkan. *Okla Yükselen Millet* (Gözden Geçirilmiş, Genişletilmiş 2. Baskı). İstanbul: Okçular Vakfı, 2018.
- Hranicky, Jack. *Archaeological Concepts, Techniques, and Terminology for American Prehistoric Lithic Technology*. Bloomington: AuthorHouse, 2013.
- Karpowicz, Adam. Osmanlı Türk Yayları, İmali ve Tasarım. Çev. Mehmet Yılmaz Akbulut. İstanbul: Okçular Vakfı, 2018.
- Karpowicz, Adam. *Ottoman Turkish Bows: Manufacture and Design*. Kanada: Library and Archieves Canatada Cataloguing in Publication, 2008.
- Keck, Sheldon. "Training for Engineers in Conservation". *Studies in Conservation* 6. 4 (1961): 147.
- Klopsteg, Paul. *Turkish Archery and the Composite Bow (Enlarged Third Edition)*. Manchester: Simon Archery Foundation, 1987.
- Kooi, Bob. "Functioning of Ears and Set-Back at the Grip of Asiatic Bows". *Journal of the Society of Archer-Antiquaries* 39 (1996): 73-77.
- Longman, Christopher, ve Walrond Henry. *Archery*. Londra: Longmans, Green, and Co., 1894.
- Mustafa Kâni Bey. *Okçuluk Kitabı: Telhîs-i Resâilât-ı Rumât*. Haz. Kemal Yavuz ve Mehmed Canatar. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti, 2010.
- Nieminen, Timo. "The Asian War Bow". 19th Australian Institute of Physics Congress, Ed. E. Barbiero, P. Hannaford, ve D. Moss., Sayfalanmamış Konferans Bildirileri, CD-ROM, ISBN 978-0-9775657-6-4.
- Paterson, William. "The Archers of Islam". *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 9. ½ (1966): 69-87.
- Rausing, Gad. *The Bow: Some Notes on Its Origin and Development*. Lund: Acta Archaeologica Lundensia, 1967.
- Ruhemann, Helmut. "The Training of Restorers". *Studies in Conservation* 6. 4 (1961): 147-148.
- Temizkan, Abdullah, ve Çoban Recep Efe. "Dedem Korkut Kitabındaki Silah Terminolojisi Üzerine Bir İnceleme". *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 15 (2015): 15-28.
- Yadin, Yigael. *The Art of Warfare in Biblical Lands in the Light of Archaeological Discovery*. Kudüs: International Publishing Company, 1963.
- Yücel, Faruk. *Tarihsel ve Kuram Açıdan Çeviri Edimi*. Ankara: Dost Kitabevi, 2007.
- Yücel, Ünsal. *Türk Okçuluğu*. İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi, 2015.

EGE ÜNİVERSİTESİ
TÜRK DÜNYASI İNCELEMELERİ DERGİSİ
YAYIN İLKELERİ VE YAZIM KURALLARI

Tanım:

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi (kısaca TDİD); Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanındaki çalışmaları kapsayan, Yaz ve Kış olmak üzere yılda iki sayı yayımlanan, bilimsel denetim sürecinde kör hakemlik yöntemini kullanan, Türkiye Türkçesi ve diğer Türk lehçelerinde, İngilizce ve Rusça kaleme alınmış yazıları kabul eden Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü'nün yayımıdır.

Amaç:

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanında bilimsel bilgi birikimine katkı sağlayacak, mevcut birikimi revize edecek, sorunsalları derinleştirecek çalışmaları yayımlama, bu alandaki çalışmaları görünür kılma ve yaygınlaştırma alanlarını hazırlama çabasındadır. Özellikle Türk halkları arasında tarihsel ve mekânsal boyutta devamlılık ve kırılmaların konu edildiği çalışmalara tartışma zemini oluşturmayı hedeflemektedir.

Kapsam:

TDİD; Türk halklarıyla ilgili sosyal bilimler alanında araştırma, olgu sunumu, derleme, tezden yayın, çeviri, aktarma ve nekroloji türünden çalışmaları; yine bu alanda bilimsel yayınlar üzerine yapılan incelemeleri ve yabancılara Türkçe öğretimiyle ilgili çalışmaları yayımlar.

Yazıların kabulü ve değerlendirilmesi:

TDİD yazı kabul ve değerlendirme süreçlerini DergiPark (http://dergipark.gov.tr/egetdid adresi) üzerinden yürütür. Yayımlanması için dergiye gönderilen yazılar, editör/editörler ve/veya Yayın Kurulu tarafından yayın ilkeleri ve yazım kuralları noktasında incelenir, iThenticate sisteminde etik denetimden geçer ve bilimsel yönden genel hatlarıyla bir değerlendirmeye tabi tutulur. Bu süreçlerde sorun tespit edilmediği takdirde, yazıdaki yazara/yazarlara ait bilgiler olmaksızın (Yayın Kuruluyla ilgili süreçlerde de geçerli-

dir) editör/editörler tarafından değerlendirilmek üzere, Yayın Kurulunun önereceği alanın uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakemlerle yazar adı, yazarlarla da hakem adı paylaşılmaz. Hakem raporlarından biri olumlu, diğeri olumsuz ise yazı üçüncü bir hakeme gönderilebilir veya Yayın Kurulu, hakem raporlarını inceleyerek nihai kararı verebilir. Yazarlardan, hakemlerin ve editörün/editörlerin ve Yayın Kurulunun eleştiri ve önerilerini dikkate almaları beklenir. Yazarlar, bu eleştiri ve önerilerde katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itirazlarını ve/veya hakem raporları, editör(ler) ve Yayın Kurulu görüşleri doğrultusunda revize ettikleri çalışmalarını, http://dergipark.gov.tr/egetdid adresi üzerinden tekrar dergiye ulaştırmalıdır. Revize edilmiş metin, hakemlerin talebi, editörlerden ve Yayın Kurulundan herhangi birinin bu yönde görüşü söz konusuysa, tekrar hakem değerlendirmesine sunulur. Editörler, Yayın Kurulu ve hakemler tarafından yürütülen değerlendirme sürecinden onanarak geçen yazılar, yayınlanma sırasına konulur. Bu süreçlerde onama alamayan yazılar, yayımlanmaz. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi'nde (TDİD'de) yayımlanması kabul edilen yazıların telif hakkı bu dergiye devredilmiş sayılır. Yayımlanan makalelerin tüm hukuksal sorumluluğu yazarlarına aittir.

Not: TDİD'e yapılacak yazı başvurularında, yazının daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış olması ya da yayımlanmak üzere kabul edilmemiş olması gerekmektedir. Bir araştırma kurumu/kuruluşu tarafından desteklenen çalışmalarda, söz konusu kurumun/kuruluşun ve projenin adı, varsa, tarihi ve sayısı belirtilmelidir. Bunun dışında bilim etiğinin gerekli kıldığı diğer tüm bilgilerin şeffaflık içinde paylaşılması talep edilmektedir.

Yazım kuralları:

Başlık: İçerikle uyumlu bir başlık olmalıdır. Başlık 12 kelimeyi geçmemeli, sadece ilk harfleri büyük ve koyu harflerle, 12 punto büyüklüğünde yazılmalıdır. İngilizce başlık italik ve 11 punto büyüklüğünde, başlığın altında yer almalıdır. Calibri yazı tipi kullanılmalıdır.

Yazar adı ve unvanı: Başlığın altında, sağa dayalı, 11 punto büyüklüğünde, adının ilk harfi büyük, soyadı tamamen büyük harflerle yazılmalıdır. Eğer varsa akademik unvan da ismin önüne eklenmelidir. Yazarın varsa çalıştığı kurum, adres ve e-posta adresi dipnotta (*) işareti ile 9 punto büyüklüğünde olacak şekilde belirtilmelidir.

Özet: 150 kelimeden az ve 200 kelimeden çok olmayacak şekilde kaleme alınmalıdır. Türkçe makalelerde özetin İngilizce tercümesi; Türkiye Türkçesi dışındaki Türk lehçeleri, İngilizce ve Rusça kaleme alınan makalelerde ise özetin

Türkiye Türkçesine tercümesi yahut aktarması yer almalıdır. İsteyen yazarlar makalelerin sonuna İngilizce yahut Rusça geniş bir özet de ekleyebilirler. Bu özetler makalenin üçte biri oranını geçmemelidir.

Anahtar kelimeler: Özette tanımlanan kuralların gerekli kıldığı dil ve lehçelerde ilgili bilim alanının terminolojisi dikkate alınarak en az beş anahtar kelime özetlerin altına yazılmalıdır.

Makale metni: Yazılar A4 boyutundaki kâğıtlara, tek satır aralığıyla, Calibri yazı tipi ile 11 punto büyüklüğünde, dipnotlar ise 9 punto, tek paragraf aralığıyla, Calibri yazı tipi ile yazılmalıdır.

Alıntılar: Alıntılar italik harflerle ve tırnak içinde verilmeli; beş satırdan az alıntılar satır arasında, beş satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok hâlinde ve tek satır aralığıyla yazılmalıdır.

Kaynakça: Latin alfabesi dışındaki alfabelerle kaleme alınan yazıların bibliyografyasında Latinize biçimi de yer almalıdır.

Kaynak gösterme:

• Gönderilen yazılar, referans sistemi, kaynak gösterme biçimi ve kaynakça düzenlenmesinde Modern Languages Association (MLA) stilinde hazırlanmalı, kaynaklar dipnot sistemi yerine iç not olarak hazırlanmalıdır. Metin içerisinde verilecek kaynaklarda yazar soyadı, yayın yılı ve sayfa numarası aşağıdaki gibi verilecektir.

• Genel olarak kullanılan kaynağın yazarının soyadını ve sayfa numarasını parantez içinde alıntı sonuna yerleştirmek yeterlidir. Örn. (Derrida 15). Ancak aynı yazara ait birden fazla yapıta atıfta bulunuluyorsa yapıtın başlığı kısaltılarak verilir. Örn. (Derrida, Archive 15).

• Parantez içinde verilen bilgi metinde sunulan bilgiyi tekrar etmemelidir. (Örneğin "Harold Bloom ... öne sürer" dendikten sonra parantez içinde yazarın soyadının yazılması metinde sunulan bilginin tekrarı anlamına gelmektedir. Bu nedenle, eğer Bloom'a ait tek bir yapıt kullanılmışsa, yalnızca sayfa numarasını göstermek yeterli olacaktır. (Bloom, 1985: 265) değil (265).

• Parantez içinde sunulan kaynak bilgisi alıntılanan bilgiyi içeren cümle veya ibarenin sonuna gelen noktalama işaretinden önce verilmelidir. Örn. Harold Bloom … öne sürer (265).

• Elektronik ortamdan (internet) alınan kaynaklara ait referans bilgileri, basılı kaynaklarla aynı şekilde gösterilmelidir. Eğer kullanılan çevrimiçi (online) kaynakta sayfa numarası belirtilmemişse parantez içinde de sayfa numarası belirtilmez.

-Metin içinde yazarın belirtilmesi: Bloom bu eleştiriyi dile getirmiştir (265-269).

-Referansta yazarın gösterilmesi: Bu eleştiri dile getirilmiştir (Bloom 265-269).

-Birden fazla yazar: Bu eleştiri (Sidney ve Hopkins 7) yerindedir.

-Birden fazla yer: Bloom bu kurama karşı çıkar (186-187, 276).

-Birden fazla kaynak: (Bloom 76; Hopkins 368)

-Birden fazla ciltli kaynak: (Bloom 2: 185-189)

-Cildin tamamına gönderme yapılıyorsa: (Bloom, 2. Cilt)

-Kurumsal yazarlar: (Birleşmiş Milletler, Kültürel Haklar Komisyonu 56-59)

Metin içerisinde gösterilen kaynaklar haricinde, gerekli görülen açıklamalar için klasik dipnot yöntemi kullanılmalı ve bunlar için otomatik numaralandırma yöntemine başvurulmalıdır. Açıklamalar için kullanılacak ölçüler: İki yana yaslı, sol ve sağ girinti:0 cm, aralık önce ve sonra 0nk, satır aralığı: tek olmalıdır.

Kaynakçanın hazırlanması:

• Kaynakça yeni bir sayfadan başlamalı ve yazarların soyadlarına veya yazarı bilinmeyen kaynakların başlıklarına göre alfabetik sırayla düzenlenmelidir.

• Kaynakçada yer alan yapıtları yayımlayan yayınevleri belirtilirken yayınevi, yayıncılık gibi sözcükler kullanılmamalıdır. İmge Yayınevi değil İmge, gibi.

• Birden fazla yayınevi gösteriliyorsa, aralarına noktalı virgül konarak tümü belirtilmelidir.

• Aynı yayınevi için birden fazla basım yeri gösterilmişse, yalnızca ilki kullanılmalıdır.

• Makalelerde sayfa numaraları tam olarak belirtilmelidir.

Temel format: Yazarın Soyadı, Adı. *Kitabın Başlığı*. Basım Yeri: Yayınevi, Basım Tarihi.

Tek yazar: Atsız, Hüseyin Nihal. *Bozkurtların Ölümü*. İstanbul: Türkiye, 1946.

Aynı yazara ait başka bir yapıt: ---. *Türk Tarihinde Meseleler*. İstanbul: Ötüken, 1980.

İki yazar: Cross, Susan, ve Christine Hoffman. *Bruce Nauman: Theaters of Experience*. New York: Guggenheim Museum; Londra: Thames & Hudson, 2004.

Üç yazar: Lowi, Theodore, Benjamin Ginsberg, ve Steve Jackson. *Analyzing American Government: American Government, Freedom and Power*. 3. Baskı. New York: Norton, 1994.

Üçten fazla yazar: Gilman, Sander, ve ark. *Hysteria beyond Freud*. Berkeley: U of California P, 1993.

Çeviri kitap: Foucault, Michel. *Madness and Civilization: A History of Insanity in the Age of Reason*. Çev. Richard Howard. New York: Vintage-Random House, 1988.

Editörlü kitap: Hill, Charles A., ve Marguerite Helmers, ed. Defining Visual Rhetorics. *Mahwah*, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 2004.

Kitapta makale: Ahmedi, Fauzia Erfan. "Welcoming Courtyards: Hospitality, Spirituality, and Gender." *Feminism and Hospitality: Gender in the Host/Guest Relationship. Ed. Maurice Hamington*. Lanham: Lexington Books, 2010. 109-24.

Sözlük girdileri: "Hospitality." Tanım 1a. Webster's Third New World Dictionary. 1993.

Ansiklopedi girdileri: Mercuri, Becky. "Cookies." *The Oxford Encyclopedia of Food and Drink in America*. Ed. Andrew F. Smith. 1. Cilt. 2004.

Makale, tek yazar: Matarrita-Cascante, David. "Beyond Growth: Reaching Tourism-Led Development." *Annals of Tourism Research* 37. 4 (2010): 1141-63.

Makale, iki yazar: Laing, Jennifer, ve Warwick Frost. "How Green Was My Festival: Exploring Challenges and Opportunities Associated With Staging Green Events." *International Journal of Hospitality Management* 29. 2 (2010): 261-7.

Sayfa düzenine ilişkin esaslar:

Sayfa Yapısı: Üst: 3 cm, Alt: 2,3 cm, Sol: 2 cm, Sağ: 2 cm.

Cilt Payı: 0 cm, sol.

Üst Bilgi: 2 cm.

Alt Bilgi: 1,3 cm.

Paragraf başı: 0,6 cm.

Paragraf Aralığı: Önce ve Sonra 2nk Satır Aralığı: Tek

Tablo ve grafik kullanımına ilişkin esaslar:

1. Metin içerisindeki tablo ve grafiklerin 9 punto büyüklüğünde hazırlanması gerekmektedir.

2. Metin haricinde ek olarak sunulacak tablo ve grafikler, kaynakçadan sonra "Ekler" başlığı altında verilmelidir.

3. Tablo numarası ve isimleri alt kısmına, bu bilgilerin alındığı kaynak açıklaması ise parantez içinde yazılmalıdır.

4. Tablo, grafik ve resimler 10 sayfayı geçmemelidir.

Yazarlara yardımcı olabilecek diğer hususlar:

Yukarıda belirtilen yayın ilkeleri ve yazım kurallarına göre hazırlanan yazılar, DergiPark sistemi kullanılarak http://dergipark.gov.tr/egetdid internet adresi üzerinden gönderilirken yazının; araştırma makalesi, olgu sunumu, tezden üretilen yayın, derleme veya diğer türden hangisine ait olduğu seçilmelidir. Çeviri ve aktarma türünden çalışmalarda, çeviri veya aktarmanın yapıldığı orijinal metnin birer kopyası da iletilmelidir. Yazı içerisinde farklı yazı karakterleri (fontlar) kullanılmış ise bunlar belirtilmeli, makale ile birlikte yazı karakteri de iletilmelidir. Makaleler ile ilgili bütün yazışmalar ve süreçler DergiPark üzerinden gerçekleşmekte ve DergiPark'ta arşivlenmektedir.

Tarihyazımında Gerçekliğe Erişim Sorunu ve Yaşamöyküsü
The Problem of Accessing Reality in Historiography and Biography
***** Engin DENİZ

Türkmen Tarih Yazıcılığında "İlhak" Konusu
The Subject of Annexion in Turkmen Historiography
***** Tahir AŞIROV

İskoç General Patrik Gordon'un Gözüyle İlk Osmanlı-Rus Savaşı: I. Çehrin Seferi 1677
The First Ottoman-Russian Warfare With The View of Scots General Patriarch Gordon: The First Campaign of Chigirin 1677
***** Muhammet ŞEN

Sahibi Bilinmeyen Hususi Bir Masraf Defterinin Osmanlı Sosyal ve İktisat Tarihi Açısından Kullanılabilirliğine Dair Bir Deneme
An Essay on the Usability of an Anonymous Personal Cost Book in Terms of Ottoman Social and Economic History
***** Faruk DOĞAN

The Cyprus Crisis of 1967 and the British-Turkish Policies
1967 Kıbrıs Krizi ve Türk-İngiliz Politikaları
***** Yasin COŞKUN

Karma Savaş Teorisi ve Rusya-Ukrayna Krizi
Hybrid War Theory and Russian-Ukrainian Conflicts
***** Mehmet Seyfettin EROL - ***** Şafak OĞUZ

Romantik Azerbaycan Şiiri'nde Dil ve Üslup Tercihleri
Choices of Language and Style in Azerbaijani Romantic Poetry
***** Ali EROL

Azerbaycan Kaçak Hikâyeleri
Azerbaijan Escapee Stories
***** Sevtap YAZAR

Azerbaycan'ın Muhacir Yazarı Ceyhun Hacıbeyli'nin Edebî Şahsiyeti
The Literary Character of Ceyhun Hacibeyli, the Immigrant Writer of Azerbaijan
***** Vaqıf SULTANLI - Türkiye Türkçesine Akt.: ***** Atıf AKGÜN

Bağımsızlık Döneminde Azerbaycan ve Özbek Şiirinin Ortak Özellikleri
The Common Features in Azerbaijan and Uzbek Poetry During the Independence Period
***** Terane HEŞİMOVA

Osman Türkay'ın "Uyurgezer" Şiirini Necip Fazıl Kısakürek'in "Çan Sesi" Şiiriyle Okumak
Reading "Uyurgezer" Poem of Osman Türkay with "Çan Sesi" Poem of Necip Fazıl Kısakürek
***** Can ŞEN

Arif Nihat Asya'nın Nesirlerinde Adana
Adana in Arif Nihat Asya's Prose
***** Hatem TÜRK

Dîvânu Luġāti't-Türk'te Sesteş Sözcükler -2-
Homonyms in Dîvânu Luġāti't-Türk- 2-
***** Faruk ÖZTÜRK

Batı Rumeli Ağızlarının Sınıflandırılması İçin Görüşler
Opinions for the Classification of Western Rumelian Dialects
***** Alpay İĞCİ

+lI Eki Üzerine
On +lI Suffix
***** Turgut BAYDAR

Keloğlan Tipinin Gagauz Masallarındaki Yansımaları
The Reflections of "Keloglan" Type in Gagauz Folktales
***** Rabia UÇKUN